

ס פ ר

תולדות חכמי ירושלם

משנת ה"א ר"ן ליצירה עד היא תר"ל ליצירה.

חברו הרח"ג אריה ליב פרומקין ז"ל

ממסדי המושבה פתח תקוה—בארץ ישראל

יצא לאור בשלשה חלקים

עם תולדות המחבר ותמונתו

ועם הערות והוספות רבות, מלואים ומפתחות

מאת אליעזר ריבלין בירושלם

בהשתתפות חכמים וסופרים

Digitized by Touro College Libraries

For Project Zikaron

www.zikaron.tourolib.org

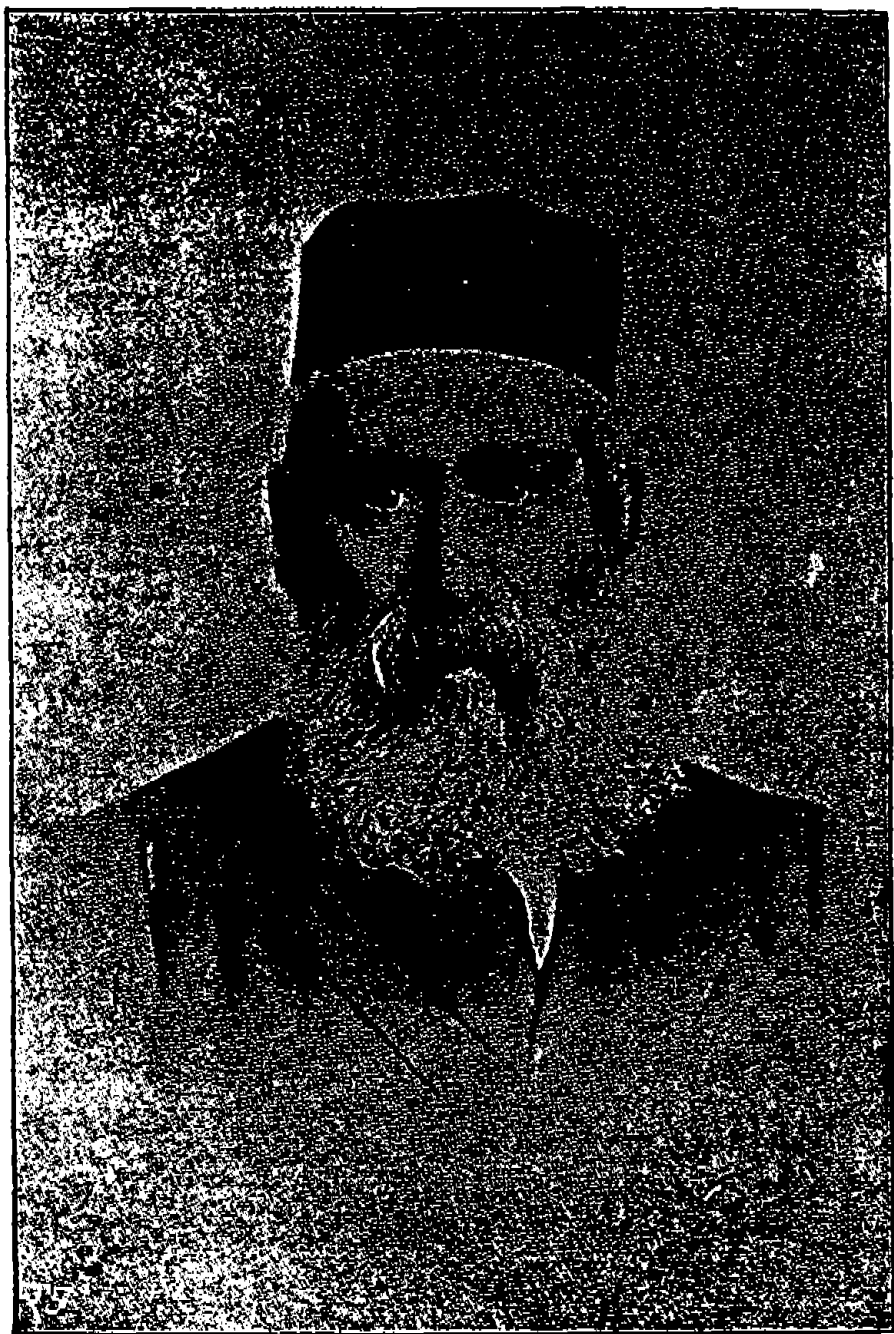
2019

דפוס מלומות, ירושלם ת"ו

תרפ"ח — תרצ.

ת כ ז :

מצבת זכרון	צד ה
הקדמה מאת אליעזר ריבלין	ז—יוד
תולדות הרב אריה לייב פרומקין ז"ל מאת אליעזר ריבלין	יא—נו
העתק השער של חלק א' שנדפס בוויילנא הרליד	נו
תעודות גאוני ירושלים וויילנא	נח—ס
שמות המנויים על ח"א שנדפס בוויילנא	סא
מכתבי תהלה ותודה מאת רש"י פין ור"ק שולמאן	סב—סד
מבוא המחברת מאת הרב אריה לייב פרומקין ז"ל	סה—סח
פתיחת הספר מאת הרב בצלאל הכהן בוויילנא ז"ל	סט—עא
חתימת הספר מאת הרב אריה לייב פרומקין ז"ל	עו—פ
חלק ראשון מאמצע המאה השלישית לאלף הששי עד סוף המאה הרביעית	
התכן של החלק הראשון על פי סדר הפרקים והסימנים וסדר הזמנים	4—8
החלק הראשון	9—162
חלק שני מסוף המאה הרביעית לאלף הששי עד סוף המאה החמישית	
התכן של החלק השני על פי סדר הפרקים והסימנים וסדר הזמנים	3—7
החלק השני	9—167
חלק שלישי משנת ה'א ות"ק עד ה'א תר"ל ליצירה	
התכן של החלק השלישי על פי סדר הפרקים והסימנים וסדר הזמנים	1—8
החלק השלישי	9—312
מלואים לתולדות חכמי ירושלים	1—90
מלואים לתולדות הרב אריה לייב פרומקין ז"ל	91—93
מפתח השמות	1—18
מפתח המשפחות	17—26

הרה"נ אריה ליב פרומסקין ז"ל

הספר הזה

תולדות חכמי ירושלם

בשלשה חלקים

יצא לאור בעזרת החכם הנעלה

דר. ה. ג. ענעלאו נ"י

מניו-יורק.

לזכר נשמת אמו ואחותו

הנאהבות והנעימות בחייהן ובמותן לא נפרדו

הגברת מטילדה ענעלאו ע"ה

נפטרה ד' איר תרפ"ז 18 April 1926

ובתה הגברת הקן ענעלאו ע"ה

נפטרה ד' תשרי תרפ"ז 12 September 1926

ת' נ' צ' ב' ה'.

הקדמה.

בשנת תרל"א עלה הרב הגאון רבי אריה לייב פרוסקין ז"ל לבקר את ארצנו הקדושה, ואת רגשותיו הלוהטים באהבה רבה ובחבה יתרה לציון וירושלם הביע אז ברשומיו מן העיר והארץ, אשר כתב במכתבו למיודעו בארעסא, ופרסמנו אח"כ בירושלם במחברתו "מסע אבן שמואל".

גדולי הרבנים בירושלם וטובי חכמיה בימים החם: הגאון רבי אברהם אשכנזי (הראשון לציון וראב"ד הספרדים). הגאון רבי מאיר אויערבאך (הרב סקאליש וראב"ד האשכנזים). החכם והתייר רבי יעקב ספיר ז"ל ואחרים, נתנו עיניהם ברב האורח הצעיר הזה, וראו בו כלי מחזיק ברכת, כי היה גדול בתורה וחכמה, ומחונן בבשרו מפרותי נעלה, ועם זה היה מלא מרץ חיים ורעננות, ולאחבתו לציון וירושלם אין קץ. ויקרבוהו רבני ירושלם, ויעוררוהו לחבר ספר "תולדות חכמי ירושלם" מזמן חרבן הבית עד שנת התר"ל ליצירה.

מאז היה הספר הזה לספר—חיוו של הרב פרוסקין.

ימים ושנים עבר הרב פרוסקין על ספרו זה, בעמל רב אסף את החמר מספרים נדפסים וכת"י, משמועות חכמים, וממצבות קברים. בירושלם, בוויילנא, בלונדון ובכל מקום אשר הלך ונדד, נדד ספרו עמו.

בשנת תרל"ד פרסם הרב פ' — בדפוס ראזענקראנץ בוויילנא — את החלק הראשון של הספר "תולדות חכמי ירושלם" או "אבן שמואל", שכלל תולדות החכמים מאחרי גרוש ספרד עד סוף המאה הרביעית. הספר נתפשט ונתפרסם בעולם, ושם מתברר נודע על ידו לשם ולתהלה בכל החוגים של התורניים והמשכילים.

אבל, למרות הצלחתו בפרסום החלק הראשון לא זכה הרב פ' לחוציא לאור בחייו את שני החלקים השני והשלישי, אם מפני חוסר אמצעים, ואם מפני שדחה— כנראה— בכוונה את ההרפסה של החלקים האלה מזמן לזמן ברצונו להוסיף עליהם עוד הוספות ומחדורות. רצונו זה עלה אמנם בידו במדה ידועה כי ברוב הימים, ובגדודיו מארץ אל ארץ, בעליתו השניה והשלישית אל הארץ, וכשבתו זמן רב בלונדון השתלשש בכל החזרמנויות לשפר את הכ"י בהוספות חדשות מספרים נדפסים ומכתבי

ידות. ביחוד הוסיף לספרו דברים רבים כימי שבתו כאנגליא, כי שם נפתחו לפניו שערי אוצרות הספרים הנודעים בעולם באוקספורד, בדייטש מוזקאום, ואחרים. בחדש אב משנת תרע"ה גמר הרב פרומקין במושבה פתח תקוה את המהדורא האחרונה לשני החלקים כ' וג', ואז סדר גם ספתת קצר לכל שלשת החלקים יחד.

לעומת זה לא הספיק הרב פ' לסדר את תולדות חכמי ירושלם מזמן החרבן עד שנת הרנ"ב ליצירה, והחמיר על הזמן ההוא שנמצא בכתב ידו הנהו ממהדורא ראשונה, חסר ובלתי מסודר, ואיננו מוכשר לדפוס.

כמו כן לא השתדל הרב פ' להוסיף הערות על החלק הראשון שנדפס בוויילנא אחרי שלא חכה כנראה שיזכה להדיל את החלק ההוא במהדורא שנית, ורק שתיים-שלוש הערות השייכות לחלק האי מצאתי כנליון אחד מכתבות ידיו, והכנסתים בתוצאה זו בין שאר הערותיו במקומותיהן.

בשנת תרע"ז נפטר הרב פרומקין ז"ל, וכעשר שנים אח"ז—בשנת תרפ"ז—הובא אלי כתב היד של תח"י ח"ב וח"ג, ונסמך לרשותי להוציאהו לאור יחד עם החלק הראשון עם הערות והוספות מלאים ומפתחות.

בחקתי לארצנו ולדברי ימיה, ובחקתי לירושלם ולכניה בונה, קבלתי עלי את העבודה הזאת, עבודה שלא שיערתי מדתה מראש, ונטלתי עלי אחריות קשה ומרובה שהיתה למעלה מכוחי ותנאי חיי ואמצעי. אבל, התכוננתי בגלגוליו הרבים של כתב היד במשך השנים שעברו, וראיתי שאין מי ומי מתעניין בעבודה זו, וקיימתי בעצמי את מאמר האבות: "במקום שאין אנשים השתדל להיות איש".

כשלוש שנים עבדתי בזה, בעמל רב מאד ובתנאים קשים ויגעים, בחסר ספרים ואמצעים, רפה אונים ומלא טרדות, ובאהבתי לעבודה התגברתי על כל, וזכיתי לגמור את החלותי. ברוך הנותן ליעף כח, ולאין אונים עצמה ירבה.

- - - - -

עבודתי בכתב היד של הרב פ' היתה בכבוד רב ובזהירות יתרה, לא נגעתי בו יד לשנות סגנונו ומדורו זולת מה שתקנתי שגיאות ההעתקה שטעויותיהן הן ברורות לי בשמש.

השטמתי בדפוס מאמרים גדולים שהוכאו בכתב היד דרך אגב בתור הערות, שאין להם יחס ישר לתולדות חכמי ירושלם, ואין בהם מחדושו של הרב פ' ולא כלום, כי אם נעתקו מספרים נדפסים הידועים כבר ומצויים ביד רבים.

כזאת עשיתי גם בחלק הראשון, והשטמתי ממנו שתי הערות גדולות שנדפסו בתוצאה ראשונה בתולדות הר"ם די לונזאנו, המדברים בענינים כלליים שאינם שייכים לתולדות חכמי ירושלם, מטעם זה השטמתי משם בסוף הספר את חרושי החלכות של הרב פ' ואביו הר"ש קלמר ודורו הג' ר"א מקאליש, שאינם

מענין חכמי ירושלים, וגם לא מענינא דארץ ישראל.

את העתק המצבות מקברי הר הזיתים שהיו בקונטרס מיוחד בסוף כתב היד של תח"י הכנסתי בפנים הספר, כל מצבה ומצבה בתולדות בעליה, מה שיקל בהרבה על הקוראים, ויפטרו ע"ז מחפוש יתרה.

בהערותי והוספותי, השתמשתי בספרים רבים נדפסים קדמונים ומאוחרים, ובכת"י שונים שלא השתמש בהם הרב פ', ורבים מהם שנתפרסמו בשנים האחרונות ואחרי שהסתלק הרב פ' מעבודתו בספר הזה.

ואזכיר כאן מקצתם: אוצר הספרים של בן יעקב, קהלת משה פרידלאנד, המעלות לשלמה חזן, אוצר ישראל, האשכול, כנסת ישראל, נר המערב, דברי יצי בתוגרסא, מפתח ההסכמות, מפתח ההספרים, כל ספרי החכ"ל לזנץ ז"ל, חלקת מחוקק (רשימת קברי הר הזיתים לרא"ל בריסק), זכרון לחוכמים הראשונים ושאר חוכרותיו של ר"פ גראיבסקי.

וסכתבי היד: כתבי יד שונים אשר ברשותי, קובצי כת"י מארכיו של הגאון ר' שמואל סלאנט (ביד הרב י"מ טוקאצינסקי נ"י), ומארכיו של הגאון רבי יעקב שאול אלישר (באוסף מר עגנון), ורשימת כתבי יד של הספריה הלאומית והאוניברסיטאות בירושלים.

השתמשתי גם מעט בשמועות בעל פה מזקני ירושלים וחכמיה*).

לחלק הראשון השתמשתי גם בדי"י גרץ-שפר וספרים היסטוריים אחרים שהופיעו אחרי שנת התרל"ד, ויותר מזה הוספתי לחלק הזה דברים רבים ונכבדים מן ה-חומר לתולדות א"י מתוך ספרי הרכנים", שאספתי במדה מרובה עוד טרם החלתי את עבודתי ב-תולדות חכמי ירושלים.

בהערותי והוספותי צמצמתי את עצמי אך ורק במה שנוגע לתח"י, ולא נתתי הערותי וגם לא הערותיהם של חכמים אחרים על דברי הרב פ' בענינים שאינם שייכים לתח"י אף במקום שהיה כדאי להעיר על דבריו, ואפילו גם לסתורם.

למען הקל מעלי את האחריות הגדולה שנמלתי עלי עם עבודתי בספר הזה, פניתי בראשית עבודתי לחכמים מקצועיים אשר יד ושם להם בתולדות ישראל וכיכליאנרפיא, ודרשתי עזרתם. וממוביחם נענו לבקשתי ה"ה החכמים השלמים פרופ' אהרן פריימאן מפרנקפורט, וד"ר דובער וואכשטיין מוויין, אשר עזרו על

(* בלב דוי אני מציב כאן ציון לנפש דודי שהיה טצוין בחכמה ויראת ה' פהורה ונפלאו מעשיו במדות טובות ונעלות, מיקרי ירושלים ושופרית, הרה"ח ר א ו ב ן בהרב יוסף וואל רי ב ל ן ז"ל סופר הכולל אשר גדלני כבן אחרי שנתיחמתי מאבי ביירותי, ועד יומי האחרון גרנו יחד בבית אחד. ספיו הובררו לי כמה וכמה פרטים מענינים לתולדות חכמי ירושלים תאחרונים, ולדאבונני נלקח טפנו באמצע עבודתי בספר הזה, ב"ט תשרי תרפ"ט, בהיותו בן ששים וחמש שנים, יהי זכרו ברוך.

חכמי תולדות ירושלים

הגליונות הנדפסים בעיון רב, ושפרו את הספר בהערותיהם ותקוניהם שבאו ב"מלואים" שבסוף הספר.

את "כפתחות השמות" סדרתי בדרך ארוכה. בידעי את ערכם הרב בשביל הקוראים ההמונים, ויותר מזה בשביל החכמים והחוקרים המעינים. מפני טעמים ידועים נדפסו ונתפרסמו לראשונה החלק השני והשלישי, ואח"כ החלק הראשון, מפני כך לקחה קצת הצורה המודרנית והחצונית של השערים וכדומה. דבר קל שהקוראים לא יקפידו עליהם בשביל התועלת שבאה לספר ע"י פרום החלקים אחד אחד וסתן האפשרות להוספת המלואים ותיקון הספר בפנימיותו.

מפני חוסר אמצעים וליאות מרובה קצרתי במפתחות אחרים, ולא צרפתי לספר הזה סבוא מיוחד על חכמי ירושלים, מוגיהם, הפקידיהם וכו', ומאמרים אחרים שאמרתי לצרף לספר זה בתור נספחים.

- - - - -

יזכרו לטוב כל חרובים והחכמים אשר עזרו לי בעבודתי זאת בדרכים שונים, ה"ה: הרב החכם משה צבי סג"ל נ"י חתן הרב פרומקין ז"ל, אשר השתדל להשיג ולהמציא לידי את כתב היד של תולדות חכמי ירושלים ח"ב וח"ג, ושאר כתבי יד של הרב פ' שנעזרתי בהם לתולדות הרב פ'. אשתו הגברת חנה ת"י בת הרב פ' ז"ל, שהמציאה לי מזכרונותיה חמר חשוב לתולדות אביה. החכמים הנעלים פרופ' אהרן פריימן וד"ר דובער וואכשטיין אשר התענינו הרבה בעבודתי, ועזרו לי בהערותיהם ובספריהם, כאשר הזכרתי לעיל. ואת חכמי ארץ ישראל ונכבדיה: הר' יעקב גולדמן, הר"ם מוקאצינסקי. הר' יעקב משה חרל"פ, הר' יהושע קניאל, ר' פנחס גראיעווסקי, ר' הלל בהרב יוסף ריבלין, ר' יצחק אורג'י שטיין. ר' מיכל רב-נוביץ ור' ש"י עגנון, אשר עזרו לי בהערותיהם ובכתביהם, ואחרון אחרון חביב, הוא הרב החכם ד"ר ה. ג. ענעלאוו מנוי-יורק, אשר בארח פלא נתודע אלי כיחס לספר תח"י, ועודדני וזרזני להחל ולגמור את העבודה הזאת וגם נתן בעין יפה לחלק חשוב מהוצאות ההדפסה של הספר הזה, לזכרון נצח על שם אמו ואחותו ע"ה. יברכהו ה' מציון ויראה בטוב ירושלים.

בוה אבקש את כל הקוראים והמעיינים בספר הזה להמציא לי כל דברי בקרת, הערות והוספות אשר יהיה להם על דברי הספר הזה. והיה אם אוכל להו"ל את הספר הזה במהדורא תנינא ומתוקנה, ויבואו דבריהם בשמותיהם.

אליעזר ריבלין

מנחם אב תרפ"ט

שערי חסד, ירושלים.

תולדות הרב אריה ליב פרומקין ז"ל *

(תרה - תרע"ו).

אחד מבני העליה המעטים, איש האשכולות שהכל בו היה הרב אריה ליב פרומקין ז"ל, בעל ה"תולדות חכמי ירושלים".

גדול ומצוין בכל, חריף ובקי בכל חרי התורה, חכם מקצועי גדול בהוראה, ומנהיג צבורי בשכל ישר והגיון בריא. מדקדק ובעל חשבון, סופר מהיר ומליץ נעלה, דרשן והוגה דעות מסדרנה ראשונה, ואדם בעל כשרונות מרובים ונעלים, ומלא מרץ וחיים היה הרב ר' אריה ליב פרומקין ז"ל.

ואל כל אלה, אושר חלקו בכל הסגולות החסודות של אדם המעלה ויהודי גדול, כי היה בעל מדות תרומיות ומצוינות, טוב ומטיב לכל, אוהב עמו וארצו בלי קץ וגבול, נוח וסבילן, עניו וצנוע, בורח מן הכבוד ושונא את הרבנות, ולא עשה את חכמתו ותורתו קרדום לחפור בו, ועטרה להתעטר בה. וזכות סיוחדת היתה לו כי היה מראשי הבונים והמסידים את הישוב החקלאי בארצנו הקדושה, והראשון אשר כתב את "תולדות חכמי ירושלים" זכו' וכו'.

ובפנים הרבות למעלותיו, כן רבו עלילותיו ותמורות חייו: רב ומורה, מחבר ספרים, מרביץ תורה לתלמידים, דרשן במקהלות, איכר ומנהל עבודות חקלאיות, ומחבר אלה הם מקצועותיו בחיים ועבודותיו של הרב פ' בימי חדרו, ואת כל אשר עשה הצליח ה' בידו, וביחוד מהצר המוסרי, כי הלך תמיד בדרך הצדק והיושר, האמת והשלום.

ועל כן זכה לשם טוב בחייו ואחרי מותו, ומקורב ומרחוק נתחבב ונתכבד על כל גדולי הדור, רבנים, חכמים, סופרים ואנשי מעשה, כי גדלה השפעתו במעשיו הכבירים. באמרי פיו השנונים, ובפרי עטו העשירה.

(*) צעיר בימים הייתי בחיי הרב פרומקין ז"ל, ולא הכרתיו בחייו, ואת כל החמר לתולדתו אספתי מספרים ומאמרים שונים, וביחוד: תולדות הרב פרומקין כ"ספר היוכל למלאות חמשים שנה ליסוד פתח תקוה (תל אביב תרפ"ט). ספר הזכרונות כ"י של הגברת חנה סגל בת הרב פרומקין ז"ל, ושיטות קצרות ששלחו לי הרב צבי פרבר מלונדון והרב יהושע קניאל מחיפה, ויותר מזה השתמשתי בספרי הרב פרומקין עצמו אלו שנדפסו ואלו שבכתבי יד, והארכתי בתולדה זו שיש לה ערך נכבד לתולדות הישוב בכללן. אליעזר ריבלין.

הרב אריה ליב פרומקין ז"ל נולד בשנת תרי"ה בעיר קעלם פלך קובנה ומדינת רוסיא (היום ליטא).

בן יחיד וכן זקונים היה להוריו, אביו רבי שמואל קלמר ואמו מרת פרומא. שניהם, אביו ואמו, היו ממשפחות גדולות ומיוחסות בישראל, אביו אביו היה הרב הצדיק רבי יעקב מעיר-חרדשה סוגידה, שהיה נודע בשם רבי יענקל'א ניישטער והיה מנוע הגאונים ה"חכם צבי" ו"בעל הלבושים" (*).

רבי שמואל קלמר גם הוא היה צדיק וחסיד ומפורסם בכל ארץ ליטא ובא"י, כי היה אחד מהעולים האשכנזים הליטאים שעלו והתיישבו בירושלם בראשית המאה הזאת, ותולדתו כתובה בארוכה בתח"י חלק ג'.

אחיו הגדול של ר' שמואל קלמר היה הגאון הגדול רבי אליהו ראגאלער ז"ל מי שהיה ראב"ד קאליש, וחבר ספר "יד אליהו". תולדתו נכתבה בארוכה בספר סיווד "תולדות אליהו", שחבר בידי הרב ארי' ליב פרומקין ז"ל, והרב פרומקין הושפע הרבה מתורתו ורוחו של דודו הגדול הזה, כאשר נזכיר עוד להלן.

את חנוכו ותלמודו בילדותו ובבחרותו קבל הרב פ' מאביו הרב שמואל קלמר, שהיה "מלמד" גם לבני אחרים, והיה מצוין בפרדגוניה לגדולים ולקטנים. הרב פ' בהעלותו את זכר אביו באחרית ימיו, (רשימת הזכרון שבסוף ספרו "סדר רב עטרם") יאמר עליו: "מנעורי הדריכני, ומבאר תורתו הרוני והשקני, וילמדני דעת להתחמם באור תורתן של ראשונים, לדקדק סאמריהם, לחקור ולהבין נתיבותיהם".

ר' שמואל הצטיין גם כן בכל מקצעות הלמודים התורניים, והיה מוסמח גם בכתב ולשון, דקדוק וחשבון, ידע פרק בשיר, והיה בעל מדות טובות ובעל כשרונות נעלים.

כנראה מן הכתבים הרבים שנמצאו בארכיו של הרב פרומקין, ומחלופי המכתבים שבינו לאביו, למד רבי שמואל לבנו את כל הלמודים התורניים והמדעיים, ועד כמה גדל כוחו של רבי שמואל בהוראה ובחנוך, אפשר לראות מהשפעתו הגדולה על תלמידו בנו, שקבל ממנו את שיטותיו ודרכיו בלמודים ובחיים, כמדה שכזו עד שקשה להכיר איזה שינוי שהוא בין שיטותיהם ודרכיהם של האב והבן, גם כתבות ידיהם וכל תהלכותיהם כחיים נרמז מאד.

בשנת תרי"ח—והרב פ' היה אז בן י"ג שנה—עזב ר' שמואל את ביתו ואת בנו יחידו ויעל לארץ ישראל, וישהה בה עד שנת תרכ"א שחזר אז לעירו ולארצו, גם מאז אחרי שובו לא נמצא בקרבת בנו רק מזמן לזמן, ובשנת תרכ"ז חזר רבי שמואל לירושלם, ונפטר בה ביום י"ז אלול תרכ"ז.

(* עיין יחסו בארוכה בספר "תולדות אליהו" של הרב פרומקין, ובהקדמות הספרים "דברי שלום ואמת", ו"כרם הצבי" (של ה"צ פרבר מלונדון).

אבל גם בכל השנים הללו, ימי נדודיו של ר' שמואל, לא נתק הקשר בינו לבין בנו יחידו כלל וכלל, כאשר יעידו ע"ז מאות המכתבים אשר נתחלפו ביניהם בשנים ההם, שכולם מלאים דברי נגידים, דברי תורה ומוסר, דרכי למידה ודרכי החיים, אשר נהל בהם האב את בנו יחידו בכל הימים אשר לא היה בקרבותו מעט או הרבה, וכמים הפנים לפנים, כנפש חאב כן נפש הכן היו נענועיהם זה לזה מרובים מאד, וזהבכתם חזקה כ"כ עד כי נדמו לנשמת אחת בשני גופים. במכתביו לבנו היה פותח רבי שמואל: "אהובי בני, עיני ולבי עליך...", וככל עת צרותי אמרתי תהיה נא זאת תחת בני שיחיה חיי נחת".

ובשנתיאחרו פעם מכתביו של הכן כתב לו האב: "מה אדבר בעת... שלא מצאתי אנרותיך... איך יערב לי אכול ושנות, איך אלבש מלבושי כבוד ויו"ט". וכדאגתו לשלום ולבריאותו, כן דאג לשלמותו הנפשית והרוחנית, ובפרק לעצמו ראוי לקבוע בתולדותיהם של ו"ש קלמר ובנו, את המוני המכתבים שנתחלפו ביניהם בשנת תרי"ח—תרכ"ז, שכלם מלאים פנינים יקרים, ודברים הוצבים להכות אש בדברי מוסר והדרכה, עצות ודרכי החיים. המכתבים האלה כדאים להתפרסם בשלמותם מצד ערכם כשהם לעצמם, וכאן נעתיק רק קטעים מעטים מן מכתביו של ר' שמואל, שיש ללמוד מהם את דרכי התפתחותו וגדולו של רבי ארי' ליב פרוסקין בימי בחרותו:

"...עתה בני ראה מה עשית בלמודך שלא כסדר, בבואי בקאוונא ראיתך ת"ל מעט בקי באיזה מסכתות לזיקין, ובאיזו סמנים וסעיפים סח"ס, ואילו לא אבדת אותם לצאת ממסכת למסכת ומדין לדין ומפוסק לפוסק כבר היית ראוי לדון ולחזרות, והיית ראוי להתקבל למורה באיזה עיר..."

"בני ידיני הצלח בלמודך, ועשה הטוב והישר עם א' ועם אנשים, וגם נא שכלך לחדש איזה דבר חידוש, ותכתוב לי..."

"... כאשר תלמוד שאגת אריה תראה לפשפש ולמשמש ע" כל דבר ודבר ואולי לא כן, כאמרם מה הדר הזה כל זמן שהתינוק משמש בו מוצא בו טעם... תעין בכתבים שלי על ה-שאנת אריה", ותראה איך עשיתי ותעשה כמוני, ואולי תמצא להשיג ע" דברי גם כן, אם באמת ישמח לבי גם אני..."

"... התרגל ללמוד בכל יום ספר 'נפש החיים', ולהתרגל בתפלתך בכל טהור, ובזה תצליח בעזריית, ואינך צריך ח"ו למוסרי, ובפרט ספרי מוסר יש ויש הרבה, ואני רק מלמדך באיזה ענין תרגיל הנהגתך בימים אלו; אשר יום לשנה תחשבה... ואם תניח לך זוגתך ליסע ללמוד באיזה עיר מה טוב היה, כי ההצלחה בעיר אחרת..."

"יחדאי נפשי בפלפולך. ת"ל יש לך לב סבין לפלפל, אבל חדרך קודם ללב ונדך, שלא ירדת ללבן דברים על משקל האמת..."

"ועל דרכיך שכתבת לי בעת אין אני מסכים כלל. בני! חושי הזכרון שלך

קטנים, וידעת משאחז"ל: מדת הקב"ה מלא מחזיק, ריקן' ח"ו אינו מחזיק... וראיתי שיצרך אינו מניחך שתחזור הרבה... ראה בני! אלו שמרת לסודך לבלתי שכח מאז בראשונה שכאתי בקאוונא כבר היית בקי בש"ס בע"פ, ועתה שהתחלת לסוד "פוסק" עליהם צריכים לחזור בכפלי כפלים בן הש"ס, גם נא ושאל דרך עצה ההוגנת לך... האם תדמה להיות בקי בחשן משפט כחצי שנה? ע"כ לדעתי לא תחל דבר אחר, רק תלמוד חו"מ עם הסמ"ע וש"ך ותחזור עליהם גם בנתיבות ומעט פלפול... חזק בתורה ובתפלה, בכוונת הלב, ותתפלל בכל יום לטהר את לבך להתפלל בכוונת הלב, כן הוא דעת הגאון מרה"ח מוואלאזין שצריך להתפלל להשי"ת שיטהר את לבו להתפלל בכוונה..."

"... אהובי בני, בעת אוכלך מן שאתה על מזונות, ואין לך שום דאגה, היה מתמיד בלמודך ותראה שתהיה בקי בלמודך, ותלמוד פוסקים עם הגמרא שאתה עוסק, ולראות גם לחדר השכל... ולמע"ה תכבד חותנך וחמותך... ולהיות שלום... ולכבד אשתך וכו' וכו'".

"... ימיד על שלחן חותנך קצובים, והמה נקראים זמן אסיפה, זרו עצמך לאספס גורנך שיהיו קנויים קנין עצמי... כי אם לא תשמע להעצלות הטובהלת תהיה באמת גדול כאחד מגדולי הזמן..."

"...אתה רגיל לקרות בתורה בצבור, עניני דקדוק ידעת, ולמע"ה להזהר שלא להכביע האותיות כאשר הזהרתך! וכאמור בספר "יסוד ושורש העבודה..."

"שמעתי שהתחלת בעירך להגיד דרוש ברבים, הנם שכבר אמרתי שאני מקנא דמי שיוכל להגיד ברבים, כי... בכ"ז בני אל תתרגל הרבה בזה, האחד שאין זאת בכחך לפי בריאותך, כי אתה מחלושי המזג, ועוד שנית כי הדרוש מחסור שכל האדם בפלפול ובמכרות הנטרא, כן אמר אחי הנאון וצל"ח — הוא רבי אליהו מקאליש — כי הוא בטול חורה גמור ללומדי תורה לשמה, כמ"ש בספר "נפש החיים..."

"... אהובי בני, ראה למע"ה לסוד ולחזור הרבה בהצלחה, וזאת יהיה כל מגמתך, ואף אם יעלה על דעתך שיושיעך הי"ת להצלחת להיות מורה ודיין אין זאת רעה בעתים הללו..."

"... עתה בני, בצאתך על מזונות עצמך, אם ח"ו תחל להתעסק לעזר בחנות, תשכח ח"ו כל מה שלמדת, עצמי בני תבחר לך דקחת תלמיד או שני תלמידים לפלפל עמהם... ולא יהיה לך בזיון מלקחת שכר מלמד.. ומה שכתבת שרצונך להרויח ולהתראות עמי בירושלם, הוצא זאת מן מהשבתך, וקיים בעצמך שתזכה להתראות עם מלך המשיח בימך..."

בין כתבי היר של הרב פ' נמצא כתב יד ישן בנוסף 80, שהוא כעין ספר

זכרונותיו, שכתב בו בימי בחרותו, בשנים תרי"ח—תרכ"ב, ושם נמצא את ראשית פרי רוחו של הרב הגדול הזה, אשר כבר אז נתרחבו לענפים שונים ומקצועות רבים שהצטיין בהם הרב הגדול הזה.

בכתב היד הזה יש: קונטרס "קנה הסדה" על מדות, דביקות וזהירות (זה היה כנראה הגרעין לספרו הגדול "אהבת ישראל" שנזכר להלן). דרוש גדול על מאמר האגדה: "אמר אבא שאול קובר מתים הייתי", (גם על זה הרחיב דרשתו בזמן מאוחר בספרו "קורנין דנהור"), כללי נקוד ודקדוק, דרכי החשבון הכללי והפרטי, שירים שונים, ובהם שירי ציון, פירוש על הגדה, (עיון להלן בראשימת ספריו), דיני קבוע, פפוליס בש"ס ובדיני או"ה, ופפולא חרופתא כדיני עיר הנדחת, שכתוב בסופו "סיימתי יום עש"ק פ' צו שנת תרכ"ב ויגעתי ומצאתי ת"ל, יגעתי בו ערך י"ז שעות, פה סלאבאדקא".

הוא היה רגיל בידותו להעתיק לעצמו תכציתם של מאמרים גדולים, וגם מאמרים שלמים שעשו ע"יו רושם מיוחד, ביחוד עסק הרבה בהעתקת כתבי אביו וכתבי דודו הגאון רבי אליהו ראגאלער.

בשנת תרכ"ו, כשעלה הר"ש קלמר בפעם השניה לירושלם, היה שולח הרב פ' את חרושיו לאביו בירושלם, ואביו היה מראה את חרושיו בנו לגאון ירושלם בזמן ההוא: ר"ם אויערבאך, ר"ש סלאנט ור"ם כהני מחסלאוויץ.

באחד ממכתביו של ר' שמואל מירושלם כתב לבנו: "היום הייתי אצל הרב הר"ש סלאנט והחזיר לי הדברי תורה שלך, ואמר לי בזה הלשון: "אם באמת שהר"ת הוא של בנו נ"י, הוא מוכן להיות מגדולי הזמן אם יתמיד, ואע"פ שיש דברים דברי נעורים, אבל הוא לסדן גדול, כי עדיין הוא בימי נעורים, הי"ת יאריך ימיו... כתבתי לך כל שבחך בפניך, למען תתחזק... הרב דחסלאוויץ יעיין בדבריך... אח"כ אמסור אי"ה להגאון דקאליש".

כאמור הושפע הרבה מרוח דודו הסגן הגאון הגדול רבי אליהו מקאליש ז"ל, אשר נפטר בשנת תר"י, והרב פרוסקין לא ידעו כמעט בחינם, אבל ר' שמואל אביו, אשר עמד כעצמו תחת השפעתו הגדולה של ר' אליהו אחיו, מסר לבנו הרבה מדבריו ומסוריו של ר' אליהו, גם נתן לו להעתיק את חרושיו וכתביו, עד כי הושפע מסנו הרבה הרב פ' בידותו ובבחרותו, וגם עד ימי זקנותו לא רפתה ההשפעה הזאת, כמוכח מכל כתביו של הרב פ' אשר הביא בהם תמיד ליסוד את דברי דודו הגאון רבי אליהו ז"ל.

בשנת תרכ"ב נסע הרב פ. מכית אביו ללמוד תורה בעיר סלובודקה אצל הגאון ר' יעקב אליהו, שהיה תלמידו של דודו הגאון ר' אליהו מקאליש. שם למד בחברת הרכנים הסובבים ר' הלל בן ר' יעקב אליהו (ר' הלל זה נשא אח"כ את רבקה אחותו של הרב פרוסקין), ור' יונתן עליאשבורג שהיה אח"כ

רב בעיר ווילקאוויסק, וחבר ספר "דרכי הוראה", ומפורסם בתור אחד מראשוני חובבי ציון.

סאו נקשרו יחד הוא ור' יונתן בעכותות אהבה עזה שנמשכה כל ימיהם, אהבה שהיתה תלויה באהבתם החזקה לציון ובתכונות נפשיותיהם היקרות. גם הפרופ' הרמן שפירא היה מחברי הנעורים של הרב פ', והרב פ' למד לרעו זה את ראשית ידיעת החשבון.

שם הצעיר פ' נתפרסם לתהלה בכל ערי המחוז, ובשוב אביו ר' שמואל מירושלם, והוא היה אז בן י"ח שנה, דברו בו נכבדות, ור' אהרן הדס סוחר עשיר מעירה פיקלין בפלך קובנה לקחהו לחתן לבתו שיינא, אשה יקרה ומצוינת, אשר ארחה לו בכל חייו, ותהי עוזרת לו במלא מובן המלה. ר' אהרן היה סוחר גדול בגבולות פרוסיה ורוסיה, ומסחרו היה בתבואות, שערות, נוצות, ארג וגלנטרי, והיה רב חסד ובעל צדקות, חובב תורה ולומדיה והיו לו חתני רבנן, ת"ח גדולים ושלמים.

ר' אהרן הכתיב להרב פ' נדוניה גדולה אלף ומאתים ר"כ, וגם חמש שנים מזונות על שלחנו, אחרי הנשואין המשיך הרב פ' את לומדיו בעיר פיקלין בהתמדה גדולה, בהיותו סמוך על שלחן חותנו וכל מחסורו על חותנו. שם מצא נחת ועונג בחברת הרב דמטא של פיקלין, הוא הגאון רבי אברהם הריף אשר היה כאחד מן הראשונים ומפולפל גדול, רבי אברהם היה ננוע חולי בשנים האחרונות, כי חלה על רגליו ולא ירד מעל סמטתו, והרב פ' היה ליד ימינו ועוזרו בהנהלת העיר ופיקוחה. אצל רבו זה—רבי אברהם הריף—למד הרב פ' את דרכי הפלפול, ובעזרת פיקלין למד לשונו לדבר צחות לפני העם במקהלות, כשבתות ובכל עת בנוס כי היה הוא הדורש לפני העם במקום הרב דמטא.

כפיקלין מצא לו הרב פ' חבר נאמן את הר"ג יקותיאל איסר הדס ז"ל, שהיה מופלג בתורה וחכמה, והמשיכו באהבתם החזקה עד לימי זקנתם. כשנת תרכ"ו כששב ר' שמואל קלמר לא"י, החל רוח ה' לפעם בלב הצעיר פרוסקין באהבה רבה לציון וירושלם, גם בזה היתה חזקה עליו מאד השפעת אביו, כאמרו באחד מרשימותיו (כסוף ספרו "תולדות אליהו"): "זכרון העיר הקדושה חדר עמוק בלבי, וכל הגיגי ועשתנותי בשבתי וקומי, אך בה היו, היא האהבה והחבה הקדושה אשר חזיתי ממר אבא ז"ל אליה עוד בימי ילדותי נשרשו עמוק בנפשי, ולא ימישו בקרבה".

ובאחד ממכתביו לאביו—אשר כבר הזכרנוהו—הציע הרב פ' את חפצו העז לאסוף מעט כסף ולעלות להתישב בא"י, אבל אביו שידע את תנאי הארץ בימים ההם, את עניה ואמצעיה הרלים מנעהו מרעיונו זה בכל תוקף, וכתב לו שלא יחשוב כלל בדבר זה שהנהו מן הנמנעות.

ביום י"ז אלול תרכ"ז נפטר הרב שמואל קלמר בירושלם, וביום י"א תשרי תרכ"ח קבל הרב פ' מכתב מירושלם עם השמעה ע"ד פטירת אביו בצירוף צוואתו*), שמעה זו החרידה כל עצמותיו, ולא ידע שלו כנפשו, נענועיו לראות את הארץ התגברו עוד יותר, ותשוקתו להשתטח על קבר אביו רבתה מאד, ואמר למצוא בזה נחומים על מות אביו, שנפשו חיה קשורה בנפשו מילדותו ועד ימיו האחרונים. ולא היה מעצור לרוחו העז, וכאביו כן עשה גם הוא את דרכו אל הארץ במסירות נפש ממש, בידים ריקות ובלי להבטיח את פרנסת אשתו ושתי ילדותיו הפעוטות, נסע והלך לא"י דרך אדעסא.

שם, באדעסא, אמר להתעכב זמן מה להרויח כסף כדי הוצאות נסיעתו לא"י ונם כדי פרנסתו בזמן שהותו בא"י שלא יצטרך להנות שם מכספי החלוקה, והשיג שם באדעסא משרת מנהל פנקסים בבית מסחרו של ר' פישל דאבין, אבל ארכו לו שם הימים עד שהשיג די להוצאותיו, כערך שנתים ימים. באדעסא התודע אל משכילי הדור ההוא בחבל ההוא שעמדו אח"כ בראש התנועה הציונית, כסנו הח' פינסקר, לילינבלום ואחרים, ונראה שהימים ההם השפיעו גם על ארחות חייו, חשתלמותו בהשכלה, וההענינותו בישוב א"י בתור מקום מקלט לישראל.

ביום כ"ו ניסן תרל"א בא לירושלם. גדולי ירושלם וראשיה קבלו את פניו באהבה רבה וקרבותו מאד, גם בזכות אביו שנודע להם בתור אדם המעלה, וגם בזכות עצמו שעשה מיד על הכל רושם חזק מאד.

בבואו לירושלם התאכסן בבית הרב החכם זאב אסיא לעווניזאן רופא העדה האשכנזית, שהיה ידידו של אביו, ובכיתו התאכסן גם אביו. בבית הזה מצא לו רע אהוב את הרב הצעיר יעקב ליב סלנט, נכד הר"ז אסיא, שהיה גם הוא אחד מהחובכים הנלהבים. והיה לו למורה דרך בבקוריו בתוך העיר ירושלם, ובחברון ובכל המקומות הקדושים וזההיםטוריים של העירות ההן.

אהבתו של הרב פ' לארץ הקדושה גברה עוד יותר בבואו וכראותו את הארץ בעיניו, ובמבטו על הכל בעינים מאירות ויפות. את הגות לבו ורעיוניו הנעלים חרת בעט ויכתוב את רשמיו במכתביו לחו"ל בדברי מליצה יפים ונעלים.

ולא הסתפק בדברים וברעיונות נאצלים, כי אם נפנה מיד למעשים, ותהי ראשית מעשהו להציב שם לגדולי ירושלם וחכמיה, המתישכים הראשונים שמצאו קבריהם בחלקות השדות של הר הזיתים, ובראותו את העזובה בשדה הקברות, ואת המצבות העתיקות והמפוזרות, אמר להציל את זכר המצבות ההן, ובעטף רב וגם בהוצאות גדולות למעתיקים עוזרים, נגש להעתיק את המצבות העתיקות של הר הזיתים.

רבני ירושלם ובראשם הגאונים הראשיים רבי מאיר אויערבאך ראב"ד האשכנזים, ורבי אברהם אשכנזי הראשון לציון וראב"ד לספרדים, עוררוהו אז לחבר ספר "תולדות חכמי ירושלם" מימי החרבן ועד הימים ההם, דבריהם נכנסו בכלל וקבל הצעתם, ומאז היה הספר הזה לספר חייו של הרב פ'.

מכתבו האחד אשר כתב למיודעו באדעסא היה לעין אחדים מחכמי ירושלם ביניהם הרב התיר ר"י ספיר, והרב בן ציון שלעז ויהללוהו מאד, והרב חסדפים רבי ישראל בק הציע לפניו לפרסם את מכתבו זה בדפוסו בירושלם, ונענה להצעתו, ופרסמו בחוברת קטנה מיוחדת בשם "מסע אבן שמואל" לזכר אביו ר' שמואל.

מכתב מסעו זה הנהו אחד ממכתבי המסע המעולים ביותר שנכתבו בידי מופרים עולים שונים בדורות האחרונים, ודברי השבח שנאמרו בו על ארץ ישראל בכלל ועל ירושלם בפרט במליצות יפות ודברי חזיון נעלים מאד, מעידים על אומריהם כי ברוח נבונה דבר את הדברים האלה, ויש להכיר בהם את נפש הרב פ' ואת עוז אהבתו לציון וירושלם, ואת תכונת נפשו הצעיר והרענן בימים ההם, ונביא כאן קטעים אחדים ממכתבו זה:

"נפשי התבוננה בכל הדרך ההיא—מול הרי הלבנון—על הלובן הצח הפרוש על כל ההר ההוא ועיני פרצו דמעות אהבה בזכרון שנות קדומים, יוקר הטרהרה והקדושה אשר חפץ שם בשכון עוד על אדמתם שבטי אבותינו דן ואשר: זבולון ויששכר, אשר כפות רגליהם דרכו בה, וגום הטהור עוד טמון בתוכה".

"רוח חזק החל לנשב ומשברי ים נכרו למאד, אבל עוד לא נדמו כמשברי לבבי שהסתערו אז בכל אפיקי עורקי, ולבבי ספר את הרגעים, הסתמהמים עוד במרם יקרב הרגע, אשר כפות רגלי ינתקו לצעוד על אדמת הקודש. הוא הרגע חמדתי בכל צבא חלדי, הרגע שעל מזבחו הקרבתי את ימי נעורי, והוא המקום אשר אקוה להתהלך בו לפני ה' בארצות החיים—חיי רוחי ונשמת יחד".

"אך נתקו כפות רגלי אל היבשה—בחוץ יפו—השתחוה לבבי ברנש קודש אל ה', ועיני אותה לנשק את אדמתו ולפרוש אליה כפי ידידות".

ובעברו על פני אדמת "מקוה ישראל", בית הספר החקלאי על דרך ירושלם—יפו, ואמרו לו מלווי שהאדמה ההיא נעבדת ע"י יהודים, נח עליו הרוח. ויאמר:

"כנפש צמאה נשקתי את אדמתה, ועל לחיי נצבו שני רביבי דמעה אשר הוצאתים מששון לב, כי קטן הייתי מהכיל סערת רוחי זאת בקרבי, האח אמרתי! עוד עורק ישראל דופק בארץ הברוכה ההיא, ותקותי חזקה כי העורק הזה עוד ישוב יחיה את כל העורקים והגידים, הנצמטים מבעד לעצמותינו היבשות. מעין החיים הלז עוד ישוב ישתפך על כל אפיקי בית ישראל אשר חרבו מני חורב, שמה הובלתי רגלי כאילות, שכחתי כמעט כי עיף אנכי, כי כפות רגלי קלו כנשרי שמים, וכנפי רוחי וששוני נשאוני בין ארץ ושמים. במראה דמויני נדמו לי

נזרת חלוקי האכנים כפנינים משתפכים על אדמת קודש, ושפתי דבקו אל רגביה ודמעות עיני הרטיכוה ונסהלו עם דמעות אבותינו נוחי נפש הראשונים. האח אמרתי בלח איכף לך! מה אני ומה חיי, כי הכיאני ד' ער הלום!

"ביום א' כ"ה ניסן—תרל"א—בעלות המנחה נסעתי על חמור ירושלים בחברת אנשים יהודים מקיץ ספרדים וכרוחב לבבי אשר התענגתי בדרך הקדוש הזה כן צרה עיני במנוחתי לשבת על החמור, ובלכבי אמרתי: מקום שדרכו רגלי אבותינו נוחי נפש הקדושים, איך יערב לבי שבת על החמור ורגלי לא תדרכנה עליה, הטוב אנכי מעקב אבינו שנאמר בו "וישא יעקב את רגליו—וילך..."

"מדי לכתי שאפתי את הרוח הצח הנושב סביבי ואת האויר היקר חסרתי על פני... בידי קטפתי פרחים ועשכים שונים, ויהיו לי למשיבת נפש, רעיוני גברו למאד מזכרון מחמדי ציון אשר היו לה מימי קדם, לא חלום היתה הפעם לפני ארץ הרת אבותינו, לא בחלום חשף ה' את עזו ואת זרוע תפארתו בשערי בת ציון, ולא בחזון לילה אמר ה' לשכון בערפל כזכור המוכן לשבתו עולמים... הוי! מי יתנני למאסך מחנות ישראל ולכבי לאכן שואבת אשר ימשך אחריו את לבביהם אל אדמת ציון ואל הרי ירושלים אל המקום אשר דמינו כראי מלוטש לראות בו את תמונת עצמו..."

"מגדלי עיר אלקים נשקפו מול ההר אשר אני עולה עליו, מדי ראותי אותם עפעף לעיני פתאום ברק אלקים אשר חדר את לבי, ואמהר וארד מעל החמור ואקדע שמלותי..."

וזאת המשא אשר נשא אז על ירושלים: "משא גיא חזיון: גיא אשר עיני כל החושים צופות עליה, גיא שכל עין צופיה עליה לא תדע שבעה, גיא אשר אבניה ברזל, וכר לב הבא בתוכה נקשה כאבן... גשם נרכות אשר תדמע כל עין לא אך דמע יגון מכאב לב, אך גם דמעי גיל, דמעי אהבה כחתן המתרפק אל לב אהובתו, וכבן יחיד המנושא בזרועות אם רחמניה אשר לא ראתהו מימים כבירים... לבכו עוד יראה סוד קדושים על גפי טרומי קרת, וכני ציון היקרים מופיעים ביפי תאדם. כנוגה כוכב השחר כן נראה בעליל יום יום אלפי משפחות שונות גם מאלה אשר חלק אין להם בציון ולא נחלה בירושלים ובכל זאת ינהרו אליה... כי סגולה מוטבעת בלב הארץ ההיא לקבץ אליה לבבות אנשי כל הארץ כאשר תקבץ הנקודה השורפת את קרני השמש הנפוצים בכל פנת הזכויות המלוטשה, ובסקוה מים המקבץ כל אפיקי הרים. תל-תלפיות היא, ואליה כל חלבבות פונות, ובתוכה הסה מעולפות..."

"אתם אהובי חלא ידעתם אותי, כי לא איש דברים אנכי לזרותם לריק... רחוק אנכי מהתפעלויות נמהרה או המלצות דברים... ומתון אנכי ת"ל בכל מעשה או מפעל... הא לכם העתק מהרשום אצלי... וידעת... כי... יהיה לכם לפלא, אהבתי

החזקה והתפעלותי העזה לארץ קדשינו, אך חי האמת כי סגולת האדמה תפליא למשוך אליה קרב איש ולב עמוק... אדמה אשר אנכי מן המעטים הנוסעים... בלי פניה... כי עיני ב"ה לא צרה בשום אדם... עוד לא נהנתי ולא אדמה להנות מאנשי ירושלים, ובשגם כי אנכי הוא אשר מימי גורלתי על ברכי ת"ח אשר עיני לא חצר את חכמתם, והתאבקתי זה קרוב לג' שנים מאז שבתי באדעם גם עם המשכילים, אשר לבכי לא ירע בהשכלתם."

אחרי דברי התהלה והשבח על הארץ ועל בניה בונה. העביר הרב פ' במכתב מסעו את תאור שערי העיר וסביבותיה ועתיקותיה, והמערות העתיקות, עד רמה ונבי סמואל ועד העיר חברון.

הרב המפורסם יעקב ספיר נתפעל מאד ממכתב-מסעו של הרב הצעיר הזה, ויכבדו בתעודה יפה שנתפרסמה באותה החוברת. בשביל חשיבותה של התעודה הזאת מצד עצמה, ובשביל שיש להכיר על ידה את יחסם של חכמי ירושלים בכללם בימים ההם להרב פ', וגם בהיותה כעין סמיכה רשמית לראש הא"ף, שהוא הוא הראוי להיות המחבר של "תולדות חכמי ירושלים", נעתיק כאן חלק מהתעודה ההיא: "איש חסודות, יקר במעלות ומדות, חכם בתורה ומשכיל ביראה, סופר ומליץ חרוף ושנון, מוהר"ר אריה ליב פרוסקין יצ"ו..."

"איש חכם אתה זורע קדש מחצבתך מקום שיפול העץ—אביך הרב הצדיק אשר הכרנוהו פה בעודנו חי—שם יהיו פירותיו... אמנם בזאת נפלאת לנו אהבתך אשר אחד מאל"ף"*) מצאנוך בין התירים ובאי האה"ק, אשר רובם אחרי הכנת התשוקה בעוצם אהבה והתקדשות לבית אמם וחדר הורתם כטרם יבאו לראות האה"ק, ויהי אך כי צעדו כפות רגליהם על אדמת הק' בעוד לא התרחצו רגליהם מאבק עפר אדמתם, בעוד לא התנקו ידיהם מחלאת טיט ארצם, רוח אחרת ילבשו ויהיו שקוצים בעיניהם, יבוזו ליקהת אב ואם על בנים וקללו ויבוזו, וכמרגלי הארץ מאז ימצאו תאונים להוציא רכה על הארץ ועל יושביה גם יחד, כל עץ מאכל בעיניהם לשכים ופרי נחמד לצנינים, כל איש ישר למסוכה, וטוב לחרק, גם כל חלקה טובה יכאיבו באבני סרטה להגיד גם למרחוק במכתבי עמל, כי ראו און בקרבה שוד וחמס ברחובותיה. ואתה בר הלכב! לא כן נתן לך ה' אל"ף, אתה הראת לדעת כי עלית לשם ה', אך למען טהר נפשך בחצרות בית ה', ונתקיים בך הבא לטהר מסייעין אותו. וכדרך שכאת לראות ראית, וזכית שנפתחו לפניך שערי דעה והשכל לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו כעין מוהר"ר קדוש, ומכל אשר ראו עיניך והבין לבבך עשית למו משכיות כסף ותפוחי זהב וגם אבני חצץ היו לך לפניך קדש

*) כנוי להרב אריה ליב פרוסקין, וכן היה חותם עצמו הרב פ' בכמה מקומות ברית אל"ף.

רגשות נפשך והגות רוחך כי מהורגו, וקדושות המה, יעידון מעשיך אלה, יען כי לא רק יד המליצה והספרות, אשר היתה עליך חזקה חרתה הדברים על לוח האבן הזאת, אבל גם התרגשות והרעיונות אשר גברו מאד שטפו ועברו, עד אשר שמת פה לדומם, ואזנים לצוטה, וכף החיים מדברים ועומדים ברומו של עולם, גם כל הארץ היתה לפניך ככלה יפהפיה ביום כלולותיה, כלה שענייה יפות, כלה נאה וחמודה וכיום אין בה, ולוא הביטו כל אחינו שבגולה (וגם בא"י) על האה"ק בעינים האלה אשר חיות אתה ברוך ה'! או עלו לשם ה' בלב מהורג, כאשר עלית אתה מהרלב! כי עתה לא רחקה ישועת ישראל".

"ועתה לך בכחך זה אל החלק השני אשר בו רבות עמלתי וינעת, וביוקר עמדה לך להעמיד מצבות עולם לכמה מאות נפשות הצדיקים השוכנים בהר המשה, אשר גם כזה עוד לא קדמך אדם. להעלותם על ספר חקת, איש איש על מקומו ומעלתו ומעשהו בקדש, דבר גדול עשית לתת שם ושארית לאנשי השם, אשר כמעט אברה זכרם, והקיסמות מאמר החכם מכה"א בקהלת ד' ב': "ושבח אני את המתים שכבר מתו מן החיים אשר המה חיים ערנה"... כי רוב או כל הצדיקים הם אשר עזבו כל טוב חיי העוה"ז בחו"ל ובאו לשם ה', אלה מצפון ואלה מתימן ומזרח ומערב, לכלות ימי חייהם על טוב ה' בחיי צער קשה ממות, בשגם בימים הקדמונים אשר היו חייהם תלויות מנגד בכל רגע, ועליהם נאמר אדם כי ימות באוהל התורה והעבודה, תחא נצב"ה וזכרם לנצח יכורך. וזאת ליקרא דשכבי וגם כל החיים יורוך ויכרכוך, ואתה החזק במעוון תשכיל ותצליח בכל דרכך והי' אלקיך ירצך ככרכת ידיך, מכיר ומוקיר יקרת פעולתך.

...יעקב ספיר הלוי, איש ירושלים.

במשך ירחים אחדים עלה בידי הרב "האליף" להעתיק בערך אלף מצבות עתיקות מקברי הר הזיתים, ודבר זה היה דבר בעתו, כי אחרי זמן מועט נהרסו רבות מן המצבות, ע"י בנין הדרך החדשה מירושלם ליריחו בין שדות הקברים*), אח"י נגש הרב פ' לחבר עצם הספר "תולדות חכמי ירושלים", ולשם זה אמר להשאר בירושלם זמן רב, ויעביר בלי לאות עבודה קשה ויגעה מאד בחפוש רב בארפי ספרים נדפסים וכתבות ידות, ובהשגת שמועות מפי עשרות זקנים וחכמים. חכמי ירושלים אשר עוררוהו ויעצוהו לחבר ספרו "תולדות חכמי ירושלים", עזרוהו גם בפועל לחבור הספר הזה.

(*) העתקת מצבות הר הזיתים נעשתה גם מעט ע"י החכם המנוח א' לונץ בספרו "ירושלים א', ובמדה יותר מרובה וחשובה בידי ת"ח עלוב יליד ירושלים ר' א"ל ברוסק ז"ל, שהיה כל ימיו עני ונדכה, ומת מרעב, וחלק א' מהעתיקותיו נדפסו בחוברות, חלקת מחוקק* וחלק שני נשאר בכת"י ונאבד עם הריסת ביתו ועזיבת אלמנותיו ויהומיו.

בבתי רבים של הרבנים בירושלם וב"ישיבותיהם" בימים ההם, היו אוצרות ספרים יקרים, שהכילו את כל ספרות הרבנות הנדפסת וגם כתבות יד רבים, נוסף לזה היו הרבנים ההם גם בקיאים הרבה בכל הספרים העתיקים האלה של השו"ת, חרושים, החרושים והקבלה שיש בהם הומר רב לתולדה בכלל ולתולדות הגדולים בפרט, ויפתחו לפניו את ספריהם ואת ידיעותיהם, ורכים מהם מהזקנים שברור, מסרו לו שמועות עתיקות ע"ד תולדות החכמים שבדורות שלפניהם.

הרבנים האלה נזכרו בשמותיהם במבוא של הרב פרומקין, ובסקומות רבים בספרו "תולדות חכמי ירושלם", ביחוד עזרה הרבה הרב השקדן ר' יצחק פראג ז"ל, שהיה עובר על כתב היד של הספר, והוסיף בו הגהות והערות. בינתיים נמשך הרב פ' בעבודתו הקשה הזאת, ונתעכב בירושלם אחד עשר חדש, ודרישת משפחתו חזקה עליו שישוב הביתה.

אומרים אמור: שהרבנים האשכנזים האיצו בו לשוב הביתה מפני צער משפחתו, וגם מפני "תקנת ירושלם" שלא ישב רוק בירושלם יותר משנה אחת. הרב א' אשכנזי שלח אמנם מכתב המלצה לחותנו ולמשפחתו ברוסא שירשו להרב האלף להשאר בירושלם עוד זמן מה עד שיגמור את ספרו, אבל המכתב הזה של הר"א אשכנזי שהיה כתוב בכתב ספרדי והתקשו בפיקדן על קריאתו, גרם להיפך כי עורר שם סער גדול, עד שיצא קול שהרב פ' שלח גט פטורין לאשתו. ולא יכול עוד להתעסקה, והוכרח לשוב לחו"ל ולמשפחתו אשר אמנם סבלה הרבה מאד מהתרחקותו מביתו במשך שלש שנים, כי בכל הזמן שהיה באדעסא וגם אח"כ כשהיה בירושלם נתקבלו גם מכתביו לעתים החזקות מאד בשביל שבושי הדרכים.

בשובו לפיקדן העיר הקטנה, שישב בה בשנות ה"מזונות" על התורה ועל העבודה, לא מצא סיפוק במצבו הקודם. כבר ראה עולם גדול, וכבר היה מעונין בספרו, וחלם לגדולות, והנה הבו גם שנות ה"מזונות", והוכרח לחפש גם משען לפרנסתו, כמרץ רב נגש לסדור החלק הראשון מספרו "תולדות חכמי ירושלם" ועסק בהדפסתו בעיר ווילנא בשנת תרל"ד. בבואו לוויילנא להשגיח שם על הדפסת ספרו, נתודע שם אל גדולי ווילנא וחכמיה, רבניה הזקנים ר' בצלאל הכהן ור' שלמה הכהן, ר"מ שטראשון, והחכמים רש"י פין. אדם הכהן לעוויגנזאהן, קלמן שולמן ואחרים. גם רבני ווילנא וסופריה סמכו את ידיהם על ראש א' בעל "תולדות חכמי ירושלם", עזרו לו בהערותיהם ובספריהם, ויעודדו את רוחו, ואחרי זמן קצר יצא לאור החלק הראשון של "תולדות חכמי ירושלם" או "אבן שמואל", בדפוס יפה ונחר, ובסדר מודרני ונעלה שלא היה עוד כמותו לפניו בספרות הרבנית המדעית.

הוצאת ההדפסה בהדור רב עלתה לו בסכומים גדולים, וביחד עם הסכומים שהוציא בירושלם על העתקת הכתובות, והזמן הרב שעבר על אספת החומר ומדורס, עלה לו הסי' בהון רב זולת עמלו הרב, וכמנהג הימים ההם הוכרח לצאת

במדינה, ולנסוע בכבודו וכעצמו סעיר לעיר להשיג מנוים על ספרו ולהכניס מפרינו לתשלום החובות.

אבל בהיותו עדין ובעל נפש יקרה ויפה, לא יכל להטריד את האנשים, ולא הצליח במסעו זה, ופדיון הספר לא כסה גם חלק מהוצאות ההרפסה. דבר זה נתקיים גם בשאר ספריו שהדפיס במשך ימי חייו, ולא ראה מהם ברכה חומרית כלל וכלל.

ויצוינו לטוב חכמי ירושלם וטוביה כימים החס, שדוקא הם רובם ככלם נמנו ברצון על הספר תח"י, ויש מהם שנמנו על שנים ושלשה ספרים, כי קרובים היו לדבר, וחפצם היה אדיר שהספר יוצא לאור.

בימים ההם עבר הרב פ' את כל ערי רוסיה הגדולות מינסק, לודז, ווארשא ועוד, וכדרכו היתה לו גם מנחה לסצוא אולי מקום מנוחה ומשרה מתאימה באחת מן העירות הגדולות.

בעברו דרך ווארשא מצאו אצלו פקידי המשטרה תעודת-מסע טורקי ונאסר וכמעט שנדון למאסר ארוך ולהשלח לארץ גזרה, אבל עמד אז לימינו אחד מטובי העיר רבי בנימין יעבץ אביו של החכם רבי זאב יעבץ שנכנס בעובי הקורה והצילה ממכובתו.

כביאו לרינאבורג נתעכב בה, פתח שם בית מסחר ספרים, וכבר אמר להסתדר שם עם משפחתו, אבל נמצא שם לפניו כוחר ספרים גדול שהתחרה בו, והוכרח לעזוב במהרה את מסחרו זה, ושם הביתה בידים ריקניות ובלי עסק.

המאורע בדינאבורג שמש לו לבחינה שאין לו מקום במסחר, ולא לכך נוצר, אף כי אשתו היתה עסוקה תמיד במסחר, גם בהיותה בבית אביה, וגם אח"כ כימי הבטלח של בעלה.

והרב פ' חזר שנית לבשנתו ולתלמודו, ומטרתו להכשיר עצמו להוראה לקבל "סמיכה", יחד עם זה אמר גם להיות מוכה לאחרים ולהרכיב תורה לתלמידים. כימים ההם לא היתה "ישיבה" בעירו, וגם לא בסביבותיה, ויאמר למלאות את החסרון הזה, ויבא במשא ומתן עם הרבנים והעסקנים של הסביבה, וכמשך זמן קצר אסף אליו בפיקלין כארבעים תלמידים, סדר להם הספקה של "ימים" כנהוג אז בישראל, והוא ואחד מחבריו הגאון ר' זאב מזעדיק נהלו את הישיבה ברוחם ובתורחם. בעזבו את פיקלין נסמרה הישיבה ההיא, ועל מקומה נוסדה מיד הישיבה המפורסמת בטלז על ידי הגאון ר' אליעזר גארדאן.

כבדי לסחר את השתלמותו להוראה עזב לזמן ידוע את עירו ואת ביתו וילך ללמוד בעיר מריוטפול וילמוד שם בפרושות בחברת ריעו הנאמן ר' יהונתן עליאשבורג ז"ל, רק משבת לשבת היה מבקר את ביתו בפיקלין, וככל ימות השבוע שקד בהתמדה עצומה על התורה והעבודה.

אשתו דאנה או לפרנסת הבית, ותפתח לה בית מסחר קטן בעירה לאצי-קווע אשר נעזרה שם במסחרה ע"י בני משפחת אביה.

אחרי זמן מה שב הרב פ' ממרוםפול מוכתר ב"מביבת הוראה" מגאוני הדור: רבי יצחק אלחנן מקובנה, ר' מרדכי אליאשבערנ מבווסק, ר' ליב חסיד מקעלם ועוד.

ואחרי זמן מועט נתקבל ל"רב" בעיר אלקסאט בפלך סובלך הסמוכה לעיר הגדולה קובנה, ורק נחר הנעימן חוצה בין אלקסאט לקובנה. זה היה בשנת תרל"ו, הרב פ' היה אז כבן ל"א שנה. ועמד במשרה זו של רבנות העיר אלקסאט עד שנת תרמ"ג, שעלה אז לא"י.

קהלת אלקסאט נתנה לחרב פ' משכורת הגונה לפי ערך הזמן ההוא: שמונה רז"כ לחודש, מלבד עצים להסקה ונירות למאור, ומלבד הכנסות צדירות, גם בית יפה של ששה חדרים ומרוהטים יפה נתן לו מהקהלה.

ובכלל היו לו השנים. והן אשר ישב על הרבנות באלקסאט שנים טובות ושנות מנוחה, השיריך בכלליו עלה יפה, הוא נהל את עדתו בחכמה ודעת, ועדתו חלקה לו כבוד רב ותיחר לאמרי פיו, וגם יצא לו שם בסביבה, ומקרב וסרחוק באו לפניו בעלי דינים אשר חלו לפשרותיו, וחופשי עצות דרשו לעצתו.

בשנה הראשונה לרבנותו נודמן לפניו סכסוך גדול של שני סוחרים מפורסמים שהתדיינו לפני זה אצל רבנים גדולים מפורסמים, ולא נגמר הדין ביניהם, ובבואם לפניו התעמק בדינם, ובכשרון ידיעתו בחשבון ישר את העקמוניות שביניהם, והראה להם דרך פשרה אשר עשה לו שם ופרסום בכל הסביבה.

במשך ימי כהונתו באלקסאט יסד בה מוסדות של תורה וצדקה ולקח חלק פעיל בכל המוסדות האלו.

בהוראותיו נודע למקיל ולחם על ממונם של ישראל, ובשאלות של מרכות היה משתדל הרבה למצוא היתר לתקנת הקצבים העניים. לעומת זה היה משום מה, מחמיר גדול באיכות השחיטה. בבדיקת הסבין ובהשחזת החלפים.

גם גיטיינשים רבים הובאו לעיר אלקסאט בהיותה טמוכה לנהר, והרב פ' היה משתדל חרבה להשלים בין איש לאשתו ולמעט את הניטין בכל האפשר. בשבתות ובכל עת כושר היה דורש לקהל, ודרשותיו משבו קהל שומעים גדול גם מחוץ לאלקסאט, וגם מקובנא הגדולה, שרבה הגאון הגדול רבי יצחק אלחנן ז"ל לא היה נוהג לדרוש בשבתות.

בימים האם בימי שלותו ומנוחתו באלקסאט חבר הרב פ' ספר יקר גדול ונפלא בשם "אהבת ישראל", המדבר בעניני מוסר ומדות, ויוזכר עוד להלן בהמשך מאמרנו. הספר הזה כתוב בסדר נפלא ובכל מיני קשומים רוחניים וחומריים, המוכיחים

על שלות הנפש ורוממות הרוח של הרב פ' בימים ההם כטרם הגיעו לו ימי המרד והתלאות המרובות.

ככה עברו עליו בשלום שנים אחדות בשכנתו על הרבנות כאלקסאט, עד כי באו גורמים שונים והביאו סהפכה ושינוי בכל סדר חייו.

בשנים האחרונות לשבתו כאלקסאט סבלו אחרים מכני ביתו ממחלות ממושכות והרב פ' חשש בנפשו שמא בא לו עונש זה בשביל שלא יצא ידי חובתו במשמרתו רבת האחריות בתור מורה ודין, ושלא הקל במקום שהיה לו להחמיר, ולהחמיר ודאי שלא יכל, כי חס על ממונו של ישראל.

גם אשתו, שהיתה בת עשירים שהתפרנסו ממסחריהם בכבוד, התאוננה על גורלה להתפרנס מן הציבור ואפילו בדרך של כבוד, של שכר רבנות. גורמים אלו עוררו את הרב פ' לבקש לו דרך אחרת בחייו.

ובינתיים, הגיעו ימי הפרעות והזועות ברוסיה של שנת תרס"ב שהטיחו פחד מות על כל היהודים במדינות ההם, וראשי הקהלות ובראשם הרבנים התאספו לאספות, ויטכסו עצות כמה לקדם את פני הרעה. מרכז האספות היה אז בבית הגאון דבר הדור ומנהיגו רבי יצחק אלחנן ז"ל בקובנה, והרב פ' היה מן הרבנים הפעילים שהשתתף באספות אלו. שבועות ממושכים בלה אז בבית הרב רבי יצחק אלחנן, ולא חזר לביתו רק מזמן לזמן.

באספות אלו הועלתה שאלת איי והתישבותה בתור מקום. מקלט ליהודים הנרדפים פלטי רוסיה. מובן שאמריקא וארצות אחרות עמדו כנידון זה בשורה הראשונה, והרב פ' היה מן הרבנים היחידים שעמדו לצד איי, ודבריו הנלהבים שיצאו מן הלב עשו רושם גדול, והתחשבו עכסה ביותר בהיותו אחד מן הרואים את הארץ בעיניהם, וידע את תנאי הארץ פחות או יותר. ומה נפלאו חבריו לשמוע ממנו כי איננו רק נאה דורש, כי אם גם נאה מקיים, ויאמר לעלות גם הוא לארץ ולהתישב על אדמתה ולעבדה.

הצעתו המעשית היתה לקרוא בגרמניא ועידה כללית שישתתפו בה עסקני רוסיה וגרמניא, ויטכסו עצה להצלת פלטי רוסיה ע"י העברתם לאיי ולחושבים על האדמה.

בימים ההם נסע הרב פ' לברלין לרגלי מחלת אחד מכני ביתו, אז נתודע לגדולי גרמניא: הגאון חמפורסם ד"ר קזריאל הילדסהיימר והרב ד"ר לעהמאן מסייגין מו"ל ח"איוזראליים, שהיו מן החובבי ציון הותיקים במדינה ההיא ועם שאר חובבי ציון והעוסקים בצרכי צבור.

כברלין התודע הרב פ' עם הגביר רבי עובדיה לחמן, יהודי מצוין ומיוחד במינו. אשר התעניין ברעיוניו ובהצעותיו של הרב פ' ובהשפעתו החליט להשקיע הון רב בחקלאות שבאיי.

רבי עובדיה לחמן היה בן משפחה גרמנית עשירה, ונמשך ליהדות חרוסית ע"י השפעת יהודי חרד ות"ח גדול מיהודי רוסיא ר' יעקב לייזר חוואס, שכביתו התאכסן הרב לחמן.

הרב פ' עוב שוב את מצבו ואת מצב ב"ב ויתמסר לעבודת הכלל, כמרצו הכביר עסל לאסף את האספה האמורה במיינץ, ויעבור בשביל זה בעירות שונות בגרמניא, ונשא בהן נאומים נלהבים שתאר בהם את מצבם הקשה של הסובלים יהודי רוסיא ואת התקות הנדולות אשר יש לתלות בשיבת ציון והתישבותה ע"י מושבות חקלאיות.

הרב ד"ר לעהמאן התלווה אתו בערים שונות בדרכו זה, ויחדם עשו תעסולה גדולה בשביל האספה במיינץ, והאיוראליים עתונו של ד"ר לעהמאן פתח שערו לפני הרעיון הזה.

עבודה קשה היתה לו בזה להרב פ' כנגד המצדדים בזכות ההגירה לאמריקא, ואלה היו מגדולי האומה ופקיחיה, אשר עשו "חשבונות", והחליטו שארץ ישראל הגה עניה ואין בה מקום לפרנסה.

כ"ספר היוכל של פתח תקוה נתפרסם מארכיו של הרב פ' מכתבו להגאון רבי יצחק אלחנן על דבר עבודתו בגרמניא לקריאת האספה במיינץ, שם מספר על פגישתו עם הגאון רבי ישראל מלנטר בעיר קינגסברג, ושיחתם על דבר הישוב בא"י ותוכן השיחה היתה, כי הר"י סלאנטר צדד מלכתחילה להעביר את פלוגי רוסיא לאמריקא, אבל אחרי שמעו את תכניתו של הרב פ', נענה לו והסכים לו ונתן לו את ברכתו.

שם, בספר היוכל של פ"ת, נרפס גם נאומו הנפלא של הרב פ' שנשא בש"ק בפרנקפורט, אשר עורר בו את הנרדמים בגרמניא לבוא לעזרת אחיהם הסובלים ברוסיא, ולהתעניין בהתישבותם בארץ הקדושה.

בהיותו בפרנקפורט בקר הרב פ' את הנדיב הזקן מכית רומשילד, החסיד רבי שמעון וואלף ז"ל, שהיה מלפני זה תומך גדול לישוב הישן בארץ ישראל, וידבר אתו שיעזור גם לישוב החקלאי, ודבריו עשו רושם עליו, תשובתו היתה שמפאת זקנותו אי אפשר לו להחל בעבודה חרשה וגדולה כזאת, אבל הוא מקוה לקחת חלק בעבודה זו שתעשה על ידי אחר סכני משפחתו, הוא הברון עדמונד מפריו. והרב פ' היה אומר שידוע לו אמנם שר' שמעון וואלף לקח חלק חשוב בכל פעולותיו הישוביות של הברון עדמונד).

כשנפרד מן ר' שמעון וואלף חפץ הלה להעניק לו מתנה יפה, אבל הוא מאן בזה, ולא קבל מידו כלום.

בחדש תמוז תרמ"ב נקראה הועידה במיינץ, שבה השתתפו טובי היהודים בגרמניא, והרב פ' נשא בה נאום גדול על רעיון ישוב ארץ ישראל, נאום זה נתפרסם

עפ"י הארכיו שלו בספר היוכל של פ"ת ותוכנו היה להוכיח כי בא"י ישארו גם הצורה הלאומית והדתית של היהודים בעוד שבאמריקא יש סכנת ההתכוללות וכו'. ואולם, תוצאות ממשיות לא היו מהעידה במיינץ.. אבל הרב פ' לא אמר נואש, ותלה במחוננו בה' כי ישלח את עזרתו ממקום אחר.

אז אמר לנסוע ללונדון ולנסות כחו שם בקריאת ועידה, אבל בינתיים תכפתו חולשה מרוב העמל בגרמניא, גם מצב משפחתו דחק בו לעזוב את נסיעתו ללונדון ולשוב הביתה.

ויאמר לשוב הביתה בנפש נדכאת, "והנה כשמש צח אחרי גשם שוטף ביום שואה וסער, כן חלפו גוהות בנפשו הכהה" (מלשונו במכתב להגריי"צ אלחנן), כי הגביר רבי עובדיה לחמן חלה פני הרב פ' לנסוע לא"י ולקנות בעדו כבדת ארץ בעד עשרת אלפים מרק.

"חשתי דרכי—ממכתבו הנזכר—ואומר להתחיל במעשה ממשי במעט הכסף הלו ולהצטרף שמה אל אלה אשר יאכו להתנחל בארץ הזאת, אולי יתעשת לנו ה', כי אין מעצור לו להושיע, ומוב מעשה קטן אחד ממשי מאדף רעיונות ומחשבות הנפוצות והולכות לבטלה". גם הרבנים ד"ר הילדסהיימר וד"ר לעהמאן מסרו בידו סכומים הגונים לקנות בשכילם אדמה במושבה שבא"י על מנת לעבדה ולנטעה, ותנאי גדול התנה עמם שפירות המשקים כלם או חלק מהם יוקדש להחזקת בתי אולפנא לתורה במושבה זו, אשר ישתקע בה הרב פ' ואשר יתנהג על ידו. ולא ארכו הימים והרב פ' עשה את דרכו לארץ ישראל בשליחות הרבנים הנזכרים, בלב מלא תקוה ושמחה, ובמחשבה קדושה להתישב בארץ ולעבוד את אדמתה.

במצב רוח מרומם מאד עלה שנית לא"י, אבל בכואו ליפו, ובצאתו לחפש את האדמה מצא את הדברים יגעים וקשים, כי רבה אז העזובה בארץ ותנאי החיים והעבודה היו קשים מאד.

אז היתה שנת השמיטה, וכפתה תקוה היתה אז שנת משכר, הציעו לפניו לקנות אדמה מכל חלקי הארץ, בצרעה ואשתעל, ירמות וזהר המודעים, גם כל הכפר אבו גוש (קרית ענבים) עמד אז למכירה, ובשכיל כך עבר במשך שבועות אחרים את כל הארץ, חקר ודרש, וסוף סוף התקשר עם מיסדי פתח תקוה, וקנה מהם ששה חלקים משטח אדמתה הראשון הנקרא "נחלת קסאר", חמכילים 824 דונם, ועוד 125 דונמים מ"נחלת מואן", מלבד זה קנה חמשה מגרשים לבנין בתים במושב "יהודיה".

תולדות המושבה, או אם המושבות, "פתח-תקוה" המושבה הראשונה והגדולה של היהודים בארץ ישראל, ידועים כבר לכל מי שמתענין בתולדות הארץ. "פתח תקוה" נוסדה בשנת תרל"ח על ידי אנשים מירושלם שאספו פרומותיהם וקנו שטח אדמה של כפר "אמלכש" חפרו כור ובנו להם בתי דירה, ואחרי שחלו

רבים מהתושבים מקדחת, בני להם בתי דירה לשבת ככפר "יהוד" הרחק מפתח תקוה כשעה אחת, וכל דברי ימי המושבה ההיא הלא הם כתובים על "ספר היובל של פתח תקוה", שיצא לאור בימים האלה.

אבל בעוד הוא מתכונן לחתחיל בחיי איכר ולהשתקע כבר מאז בארץ, תקפתהו הקדחת הנוראה—שכאה מבצות הירקון—ואשר אכלה אז בכל פה את המתישבים הראשונים, ונטפלו לו גם מחלות אחרות, ואחרי שבועות אחדים של יגיעה רבה אצל הקונסולים והפחה בירושלם על דרך העברת הקושנים של האדמה, אנוס היה בפקידת הרופאים לצאת את הארץ ולחזור לגרמניא בשביל רפוי. וישב לגרמניא, ועמד שם זמן מה להתרפאות ולהחליף כח, ויבקר בעירות מרינבאד ופרנצסבד, ובדרכו נתורע אז לרבים מרכני גרמניא, אשר השתעשו בתורתו ויקריצוהו מאד.

באדר תרמ"ג חזר למשפחתו ברוסיא, והחלטנו עמו לעזוב את הרכנות ואת פרנסתה ולעלות עם בני ביתו להשתקע בארץ ישראל על האדמה אשר קנה שם במושבה פתח תקוה, כי הגביר לחמן הכטיח לו את הוצאת הנסיעה והשקעת כספים לעבוד אחוזתו, משכורת קבועה. וגם תמיכה ל"ישיבה" אשר חוסר שם על חשבונו ותתנהל על ידי הרב פ'.

עליה זו עם ב"ב שעזב בה לחלוטין את הרכנות ואת פרנסתה, על סנת להשתקע בא"י במושבה לא עבודה, ושהיה ישיבתה מסוכנת מכל הצדדים, עלתה לו ביסורים נפשיים קשים, כי עוד לא רפתתו המחלה שתקפתהו בא"י, וידידיו יעצוהו לא לסכן את נפשו בדרכו לא"י. ואפילו "ידידיו ורעיו באמת רעטו עליו פנים, וכל דבריהם הפיקו עצב ודאגה בעתידות הימים הבאים, שמסת הארץ ומבע האנשים המזורים". אף גם ידידו הנפשו החובב ציון הגדול ר' יונתן אליאשבערג כתב אליו: "לשמוע און שמעתי כי ידידי מתפרד מאתנו לבנות הנהרסות ולקומם חרבות עולם וכו', פג לבי מלהאמין זאת ורוחי נבהלה! מה ראה ידידי על ככה לעמוס על נפשו המסע הזה אשר לא תהי' תפארתו עליה ולא ינחל מזה לא שם ולא כבוד ולא מנוחה ולא מרגוע... כבר פעל כבודו הרכה במסעיו לאשכנז לטובת ארצנו הקדושה וכו', ואילו היה שב לעירו ומקומו היה נוחל תודה לעולמים, ולא שבר מצבו ומצב עולליו וכו' וכו', ומה ראה על ככה להשחית מכתר ימיו על כל עבודת בית ושרה, אשר לא יסכן עלימו אדם כמוהו? !".

כאלה וכאלה דברו אליו קשות רבים מקרוביו ומסיועדיו, ויש שדמו את מחשבתו למחשבה של יציאה מן הדעת...

אבל אהבתו לארץ, ותקותו העזה לבנינה, גם התחייבותו כלפי ה' לחמן והדירים הילדסהיימר ולעהמאן שהשקיעו את כספיהם באדמת פ"ת על ידו ועל סנת שישתדל בעיבודה, גברו על דברי המפריעים את עליתו, וגמר אומר להתפטר מן

הרכנות ולעלות עם בני ביתו. גם היו מי ומי מרעיו הנאמנים ומנדולייהם שעודדוהו לנסיעתו הקרושה, ביניהם היו גם הגאון ר' יצחק אלחנן סקובנא והגר"י בלזר, גם אמו הזקנה פרוסא עזרתו לכך ותחזק את רוחו כנגד המעוררים.

בינתיים היתה סבה נאמנה' כאותו ערב הפסח, שנאו מי הנהר נימנן באלקסט על ידי נמיסת הקרח, והבית של הרב פ' נתפוצץ פתאום ע"י גאות מי הנהר יחד עם עוד בתים רבים שבעירה זו, הבית וכל ההיטים נשמדו לרסיסים. והאנשים נצולו בדרך נס. הרב פ' ראה בזה אות מן השמים, כי עליו לשנות את מקומו ולעלות לא"י. אז נסע שוב למשך זמן קצר לחתרפאות ולאזור חיל בנרמניא, ובשובו בירח אב תרס"ג, כתב התפטרות ממשמרתו לקהלתו, ונפרד מן הקהל בשלום ובאהבה, וגם דרש לכבודם ורוש פרידה יפה כביהכ"ג הגדול.

בני הקיר הרבו עליו רעים; הציעו לו הוספה על משכורתו, בית חדש וכו', ובלבד שישאר על מקומו, גם באה לו הזמנה לרכנות בעיר סלאבודקה—אחרי אשר הלך משם הרב אליעזר נורדון למלז—רכנות חשובה, שחכיבה היתה עליו מאד, כי בה שמש ברכנות דודו הגאון רבי אליהו סקאליש, אבל הוא באחת, נמנה וגמור היה אצלו לנסוע למרחקים, לא"י.

בחדש אלול תרס"ג יצא עם ב"ב סאלקסאט, ויעבור בעירות שונות לקבל את ברכת הפרידה טאמו, ממשפחתו, מרעיו הנאמנים ומגדולי הרבנים, גדולי הרבנים הנאונים ר' יצחק אלחנן סקובנו ור' יצחק בלזר לוותו על דרכו, ושלחו לו ברכות מליפות. הוא עבר דרך פיקלין, וכיאלאסטאק לאדעסא, ובערב חג הסוכות תרס"ד עלה בחוף אדעסא עם ב"ב על האניה.

גם מי הים התנעשו כנראה על המסע הנועז הזה. וכשמונה וארבעים שעות רצופות לא האמינו עוד בחיים, אבל סוף סוף הגיעו לא"י בשלום ביום הששי כ"ו תשרי תרס"ד, ויבאו ליפו הוא ואשתו וארבעה ילדיהם, כי את שתי בנותיו הבכירות עזב בבית אמו ברוסא.

שבועות אחדות גרו ב"ב ביפו, ואח"ז שכר דירה ב"יהוד", והחל במרץ רב לעבוד את האדמה בפתח תקוה אשר נמסרה להנהלתו מאת הרבנים הילרסהיימר ולעהמאן והגביר לחמן.

ואחרי ימים אחדים היה כאחד מכני פתח תקוה, אכר עובד אדמה ומנהל משק, בבקר ובערב היה הולך וחוזר רגלי בין יהוד לפתח תקוה, ואחרי זמן מועט למר גם לרכוב על הסוס, ויצטיין כאחד מהרוכבים המעולים בא"י.

קטעים מרשמיו והתפעלותו מהישוב החדש ביהוד ובפ"ת, ומשמחת לבו מעבודתו החרשה, עבודת איש עובד אדמה בא"י, נמצא כתוב בזכרונותיו במכתב ליריד (ספר היוכל של ת"ת צד שס"ב):

ינה זה המקום והארץ אשר כמה אליך נפשך, ואלה הבנים אשר ישמעשו

בחינה, הנה מה יפית ארץ קדש ומה נעמת לי, זרע אמת מה יקרו שתילי זיתך אלה כאשר יכתירו מסביב לשלחן ה', שלחן המהור שאין בו לא רמה ולא אונאה ולא פסלנות, רק לחם קודש מעמל כפים ותבואת ארץ אלקינו. שישו בנים, שישו ולא אשבות שמחת לבבכם בדמעי אהבה המהוללות עוד ברגשי תונה מצרות המקום אשר באתי עתה ממנו. ואוי לו לאב שהגליה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם, ואתם אשריכם וטוב חלקיכם אם בקדוש ישראל תתהללו, וזרע ברך ה' תקראו.

במכתב שני לר' יצחק אלחנן, הוא כותב: "עולם חדש לפני, יד האהבה לארץ קדשנו, לא עצרה כח לישנני בחיק נעימות כל הימים, ולאט לאט התנערו אשמרות עיני, ואראה כי הנני אסור בזרועות יעלת החן הזאת, באהבת אחיך בעבודתם חדשים. עבודות אשר לא ידעתי שחקן, ולא שמעתי שמען בהיותי עוד בארצות רוסיא, הנה יבקשו עתה ממני את תפקידן, ויקחוני תחת עול סבלן. כאדם הראשון בשעתו, אשר יגע כמה יגיעות עד אשר מצא פת לאכול, חרש זרע קצר, כן אנכי היום הזה, תחת אשר לפני, בהיותי בארץ רוסיא, הייתי משכים ומוצא כל אלו מוכנים לפני, תחת אשר לפני חייתי ישן שינת ארעי ושינת קבע כחפצי, ומתפלל ערב וצחרים מבלי אשר יטרידני אדם, ולומר שעורים תמידים כהלכתם, הנה עתה אכר אנכי, אכר במלוא מוכן המלה".

אבל עברו רק ימים מעטים והתחילה פרשת לבטוי וענווי של הרב פ', והגיעו לו שנות עמל ויסורים קשים, שנסתבך בהם בכל ימי שבתו על האדמה בתור אכר ומנהל משק חקלאי בפתח תקוה במשך עשר שנים מלאות, כי בואו לפתח תקוה היתה בימי היסורים של פתח תקוה, המסופרים כבר היום — ימי הרנה — כדברי אנדה: מחלות נוראות וביחוד הקדחת האיומה, והתנפלויות של הערבים הפראים. אימת חרב ומגפות, היתה נמושה על הישוב, הדרך מפתח תקוה ליהוד וכן לפי היתה כולה חול נורא עד שהנגלים של העגלות היו טובעים בחול. והנהגים היו אוכרי עצות ומחכים לעובדים ושבים שייסועים להוציא עגלותיהם מן החול.

ההליכה והחזרה ליהוד היתה למעלה מן הכוחות, וכשהחלו שוב אחדים מהאכרים ללון בפתח תקוה, וגרו בשקיפה אחת קדחו כל השבוע, ומים לשתיה היו מביאים מיהוד, כי המים בפתח תקוה היו מקולקלים, והרב פ' היה מביא חבית מים ומחלק כוסות כוסות לפועליו.

אלה וכאלה היו יסורים כלליים שסבלו מהם כל בני המושבה הראשונה בא"י. והנה קטעים ממכתביו וזכרונותיו של הרב פ', שמספר בהם מעט מהרבה מן הרפתקאות שעברו עליו ועל ב"ב בפתח תקוה בשנת תרט"ד—תרנ"ו, ומוכיר שם את סכסוכיו הקשים עם הג' לחמן בעל האחזה, סכסוכים שהתפתחו אח"כ באופן חריף מאד, כאשר נזכיר להלן:

יבואי מצאתי מדבר שמם, ארץ ושמים, החורף הראשון גרנו כיהוד, אף על פי כן עסקתי בזריעה בפתח תקוה, ושם היתה עוד חורבה אחת קטנה מלאה עם שקי תבואה. והיינו כעשרים אנשים עומדים או מומים על השקים אחרי יום העבודה ונרדמים, זאת היתה מנוחתנו בלילה. או הולכים כל יום פעמים מהדך ג' שעות ליהוד. כל התושבים לא סמרו נפשם לדור בפתח תקוה, מפני הלעז שכל הלך שמה מגיעו "הפיכר הירוק" ומסתכן למות, אך אחרי התקירה סתתושבים חראשונים, נסיתי בי בעצמי וחרפתי לזה את נפשי עם נפשות ביתי והצבתי את הבנין הראשון, שכומנו היה הבנין המפואר ביותר בארצנו הקדושה.

"יעידו זאת מי שהיו אצלי באותו זמן: ר' משה שמואל ראב, מיכל מגיד, וינקליר, שטאמפר (אנשים ידועים ממיסדי פתח תקוה, ותולדותיהם נכתבו ב"ספר היובל של פ"ת"), ושאר האנשים. כמה דמים וכמה דמעות שפכנו על החלקה ההיא, לא אחת בלכתי לכרי ליהוד התנפלו עלי שורדים בחרבות וקני רובה, ולולא הלכתי כל הדרך אחורנית עם "רעוואלווער", כי עתה נפלתי בידם."

"בחנוכה שנת תרמ"ד החליתי הבנין, כמה צרות גרמו לי אחינו המנהלים, שרצו שאבנה דוקא ביהוד, ואילו עשיתי כן, היותי מאבר 25 אלפים פראנקים, והישוב לא היה מתכונן. כן, תיכף בכלותי את הבית באו שמה כעשרים משפחות ובנו גם הם בתים קטנים בפתח תקוה, ולולא זאת הסכימו כלם לצאת לחו"ל."

"בהבנין עסקו כשלושים פועלים בכל יום, וכאשר הסוסים שלנו עסקו בעבודה וחסר להם דבר בבנין, הלכתי ז' פעמים רגלי ליפו שמונה שעות בהליכה וחזרה, לבד אפסיק מלאכתם."

"כן, כאשר לא היה רפת בפתח תקוה, והוכרחו הסוסים לעמוד תחת כפת השמים, ישנתי בעצמי אצלם לשמורם מגניבה, גם אשתי ובני לא מנעו עצמם בכל עבודת עמל, לסרוק את הסוסים וללקט הפרעושים מהם, וכאשר נחלו הבהמות עסקו בעצמן ברפואתן, יעידו על זה מי שהיו אצלי: יעקב גומטן ועוד לעשרות. לא שהייתי מוכרח לזה, רק להציל ממון ישראל, כי בישימון נורא זה לא הנענו משרתים לדברים אלה."

"שם בפתח תקוה לא היו לנו אפילו מים קרים נקיים, רק מי סרמנה, ששתינו יחדיו מהחפירות שמשקים את הסוסים והחמורים, וערך שנה לא בא לפינו מים חמים, רק בהתחלת הקיץ בשלו הבונים מעט חמין, והיו לנו לששון.

כאשר נתכונן המושב, יעיד הש"כ, שהיה אסור לו—מצד המצודים בזכות הישוב ביהוד—לבוא לפתח תקוה לשחוט גם עוף, לכן לא בא אל פינו כשר כלל אפילו בשבת קודש, מאכלנו היה לחם יבש עם בצל או "פורטנאל" [תפוח זהב] או מעט שום, כי השממון הנורא מנע כל רגל איש ישראל לחביא דבר."

"חבנין—שכנתי בשביל האי לחמן—היה שלשים על שלשים מטר, והיו שם קרשים ומטלמלים הרבה, לכן כל הקיץ של שנת תרמ"ד לא יצאתי משם

ואפילו בש"ק, כי הנגר המשיך מלאכתו, והבאתי שמה את אשתי ועולדלי, ובש"ק לא היה נשאר איש, כי אחינו היו הולכים ליהודיה, והיינו המשפחה האחת בכל הכפר בלי מטה, בלי כסא, בלי שלחן, ואפילו כלב שומר אדונו לא היה נאמן כמוני כמו ששמרנו הרכוש, יעידו עיני: ר"ל נגר, כ"ן, מולער, וכ"ל התושבים מהזמן ההוא.

"בערך בין כסא לעשור תרמ"ה עמד עלי אחד מהבונים עם גרון נוכח פני, ובקש ארבע מאות רז"כ יותר ממה שקצבנו, ומסרתי נפשי על הדבר, שלא לאבד ממון ישראל, ובחסד ה' נמלטתי מידו ונתפס על ידי חשבון צדק, כי בימים אלו איש כל הישר בעיניו יעשה".

"השממון הלז נמשך שנים מספר, ומפני שרבים דרו ביחוד ואפילו בבואם לפ"ת לא יכלו מפני השממון לעסוק במטע כרמים, ובגלל זה לא נטעתי גם אנכי עד אחרי ג' שנים אשר הסכים על זה המורשה ובמקום שהסכים".

נוסף על זה שם עלי לחמן עבודה פרך, ציוני במכתבים ודעפושען, שהם עמי כיום, להרבות ככל האפשר, וכאשר בקשתי ממנו לנח ג' שעות כיום ללמודי אסר זאת עלי, וציוני לקמץ בחוצאת פועלים בעבודות שאפשר לעשותן בעצמי, והעבודה! שלא מנעתי עצמי מכל דבר וכש"כ בעבודה שבקשו ממון הרבה".

"פעם אחת במלאכת מולערי [ציור] קטנה בקשו שלשה וחצי לי"ג, ועשיתי בעצמי, אבל אצבעותי כוסו כויות מהסיד, כי לא היה לי כלים".

"בת"ת החזקתי מורים טובים, והיו על שלחני גם חמשה תלמידים, ואשתי ובני שמשו אותם, ובכסו גם כתנותיהם. וכלם עשו פעולה נפלאה, כרשום בפנקס הת"ת בחתימת ידו של המ"ץ והבוחנים".

"בשנת תרמ"ו בחדש כסלו התנפלו חמשה שודדים על אשתי, בנסעה מיפו דרך סכו (סוכה), והכוה על האשה בנאכזות, ויכו עשרות פעמים עליה מקנה רובה כרי לגזול את הפרדות עם העגלה, והעגלון דוד נוביק עזרה בישע ה', ונצלו ממות, וגם מהעגלה לא חסר דבר".

"בשנים ועשרים יום לירח אדר שני תרמ"ו, בהיותנו שקטים בביתנו בפתח תקוה תו"כ, הנקרא אמלעכש, ונשמע וירגז לבנו, כי הערבים בני יהוד באו עלינו חלוצים ומוזוינים לשלול שלל ולבז, ובעת הזאת רוב בני הקולוניא לא היו בבתיהם, כי נסעו לדרכם יפו, ונשארו רק מתי מספר ונשים וטף, ובשמעי זאת סגרתי דלת השער בעד הנשים והילדים, וצויתי אותם לפתח לכל הבא להסגר בתוך ביתי הבנוי כעין מבצר קטן סגור מכל ד' עבריו, ואנכי יצאתי רגלי, וגם סוס ופרד לא היה לי, כי היו על המרעה, וחשבתני לפתח רוח אומין בקרב אחי ובני עמי הנשארים ולפתוח בשלום את הפלחין הנ"ל ולתת כל מאוייהם. ובהיותי רחוק מהם כמאה צעדים ראיתי כי כבר פרצו במהומה כועס וקצף גדול, ויכו חלונות רבים לרסיסים, גם בלי בית בשוק חובבי ציון שבו ויבזו מכל הנמצא, וכ"ל דלת העם ותר השריד

התחבאו ברפתים ומרתפות, רק אחדים בשנים שלשה מאחינו מוכים כאכזריות חמה, מתחת ידם ואנרופם הזעומה, כפי השערתו היו לנגד עיני כחמשים ששים מהם, כלם כמוטות עבות וארוכות עם כממרות נמוקות כראשיהן לכלות בהם חמת אפם, וכאשר פניתי להסתיר גם אני מת"י, הרביקוני חיש קץ כארבעה מהם, ויחלו הכות ופצו, באותה שעה באתה אשה רכת השנים וקלשון שלש השנים בידה אשר נופפתו נגד הרוצח לדקרהו, ויהי כפתע בינה ובין המית, כי אומץ לב לא נתנתה לנוס מפניו, ולא הועילו כל הפצרותי לכל תכנס למקום סכנה, עד כא תשובת הרוצח עליה כמוט ואומץ כח אחר ותנס מפניו, גם ממני הרפו הסרצחים האלו ויעזבוני לדרכי, אז הלכתי במר נפשנו לבית אחד כידידי ואחל פניהם לפתוח הדלת, אך חיש הרביקוני המכים עוד הפעם ויכריעוני בזעם אפם עד אשר נפלתי מבלי נוע באפם כח ותעבור המחנה על פני, ביחוד לא אביתי לברוח לשער ביתי ולפתוח דלת החאן, לכל יפרצו שמה האויבים כאשר ידלוקו אחרי, ושם במגדל ביתי היו כאמת כל הנמלטים מזעם אפם אנשים ונשים וטף כוחר מארבעים נפשות רכות וענוגות, אשר עיניהם ראו ולא זר את מערכת הקרב ההוא, תולעת אחת נגד רבים זאבים חומסים ושוללים. כאשר הרפו ממני, נשאתי עיני לבקש מנוס בא' הדרכים הצדדיים, לכל יראוני עד כואי להשגב בהחאם. אך להקת השודדים האלו פגשוני עוד הפעם ויכלו בי חצי נקמתם. לוא ה' עזרתה לנו ויאמר הרף, כי אחד ממכריהם ורעייהם נטל אותי ביד זיגן בעדי, ויאמר לי לך החבא עצמך ופתח השער בעבורך למען לא יפגעך עוד כל מעול ורוצח. בכואי פתח שער ביתי והנצבים על המעקה, ובתוכם אשתי וכני ששו לקראתי להמציא לי פדות ורוחה, הזהרתי אותם לכל יפתחו הדלת, לכל יפרצו בו האויבים לעשות אחם כללי ועמדתי כאיש אבד עצה איך להסתיר מפניהם וחיש נזכרתי מלול קטן באחורי הרפת, אשר עשיתי בו שנה העברה, ואומר להכניסני דרך שם ולמלט את חיי. כבואי הביתה ואשכב על המטה זלגו עיני דמעות בראותי טף ונשים בבית מקדש מעט הוא הת"ת הקדושה אשר תכנתי, שופכים שיחם למלך הכבוד לבקש על נפשם ומרעם וכל רכושם אשר הם כבין מות לחיים, וראגתי עוד מאד מפני הצוררים לכלת כלל לבוז את בהמותינו מיד הרועה, אז עיני לשמא נטלתי ונשאתי שבת והורי כי נמלטנו ממר המות ב"ה. ביחוד עלי להודות לה' כי לא הכוני מכה שיש בה סכנה באברים הפנימיים ועל הראש, ואדע כי לא חפץ ה' להמיתנו ובקרב צרה ימציאני פדות ורוחה. אחרי שעות מספר באו אנ"ש עם חוקר דין ושר צבא ורופא העיר מיפו, ויכתבו כל המאורע בספר, ויביאו את השודדים ויוליכום אסורים ליפו לבקש מהם חשבון ולהשיב להם כטפועלם.

בשנת תרמ"ז—בזמיון הרב פרוםקין לסגר באותו יומן—ציוני הא' לחמן לקנות מכונת קצירה, וכדי להעמידה בפעם הראשונה בקשו ממני כראשון לציון מאה

פראנק, מה שהיה שזה רק נזשרים, מפני שהסתי על ממונס הלכתי משם לעקרון, ובשני שלישי שעה משם, כמורד החר, כעטה כי הפרדה בפרסית הכרז שברגלה, ותשבר רגלי לחצאין, ונודי ועורקי הדם נקטעו לשנים, ארבעה ימים הייתי שם אצל אוסבצקי פקיד הכרון, וכל יסורי שאול לא יערכו ליסורים שסבלתי אז.

"אחר כך הובילתני רעיתי על ידיה ירושלימה, ושכבתי ב"בקור חולים" 65 יום, אשר לא זזתי אכר עד השבוע האחרון, ובחסד אל נתרפאתי."

אך יותר מכל סבלתי מהא' לחמן, פעם היה מצוה דבר ותיכף חוזר ומצוה, ואח"כ כותב לדקדק בפרוטת שלו, ואינו מוחל, וקורא על זה בכ"ד של מעלה ובכ"ד של מטה."

"ובשהיה מצוה לנטוע או לכנות לא היה שולח אח"כ אפילו שלישי החוצאות..."
 "כאשר קבלתי על עצמי, במצותו, נטועות הכרמים, לא מנעתי עצמי מלדרוש ולחקור את הענין טכניאלי, יעיד עלי שאליט מ"ראשון", כי כל פעם בחורף בשל שאלה קטנה בהלכות נטיעה, הייתי בא אליו גם בגשם שוטף רוכב על סוס לכדי, והמים והקור הרעירו עצמותי, באותו זמן היתה הידיעה הזאת אצלנו בכלל מעטה ותקנתי לי ספרי אשכנז מהלכות מטעים להגות בהם בשעות הפנאי."

"עפ"י עצתו של האדון הירש ממקוה ישראל כתבתי לדחמן שראוי לעשות באיטארה [פרדס], וכאשר ציוני ונתתי מעות לאשכנזים, ועשיתי עמם קונטרקט, חזר בו ואח"כ חזר וצוני, וחשכתי שומלא כל הנצרך לזה וכראוי לפי אמונתו ועשרו, אבל לא מיניה ולא מקצתו: לא העמיד לא עובדים ולא גגנים כראוי לנחלה, ועברתי רוב העבודה בידי עצמי, והאדון אכולאפיא יודע זאת מהחל ועד כלה. שהייתי עובד כמו שלשה אנשים, ואשתי עברה יותר מכל נשי המושב."

ברשימותיו הנזכרות חוזר הרב פ' את הסכסוכים או דברי ריכות השנים והגדולים שהיו לו עם מתנגדיו, הרוב ממיסדי המושבה פתח תקוה מצד אחד, והנכיר לדחמן מצד שני.

סכסוכו עם מיסדי פתח תקוה היה על דבר המושב יהוד, כי הוא הרב פ' היה הראשון אשר אמר לכמ"ל את הישוב ב"יהוד", אחרי שראה שזה למעלה מכחם לעבוד את האדמה בפתח תקוה ולקיים הדירות כיהוד, אבל מתנגדיו היו הרוב, ועמם היו ראשי המיסרים והחכמים רבי יואל משה סלומון ור' דוד גוטמאן ואחרים, ונמוקם היה כי כל עוד שלא מוהרה אדמת פ"ת מקדחת אי אפשר לסמן את הנפשות שתלוי בהם כל קיומה של המושבה.

מחלקת זו שהיתה לשם שמים משני הצדדים נסתיימה בנצחונו של הרב פ'. אחרי שבנה בפ"ת הבית נרדף של חמשה חדרים באחוזת הא' לדחמן. והוא ופועליו ור' שמה זמן מה כמטש כל השבוע, ואחר שהעתיק גם דירתו וב"ב לפית בקביעות וגם אחרים מהאחרים החזיקו ועשו כמוהו, ושבו לדור בפ"ת.

באכיו תרמ"ה באה תקופה חדשה של התפתחות לפ"ת ע"י בקורו של רק"ז ויסצקי—מטעם חובבי ציון — וד"ר הרמן אדלר, שניהם התאכסנו בבית הרב פ' בפ"ת, והכריעו את הקף לצד פ"ת ונגד יהוד, וחברת חובבי ציון בנתה אז עשרות בתים למתישבים בפ"ת. ומעט מעט שבו הכל מיהוד, ובתיה נתרקנו (1).

על נצחוננו של הרב פ' ברבר זה יעיד לנו אחד מזקני המתישבים בפ"ת, הישיש רבי זרח ברנט במחברתו "זכרונות ר' זרח ברנט" (ירושלם תרפ"ט), וזה לשונו:

"האחד היה הרב ארי' לייב פרוסקין ז"ל בעל ספר "תולדות חכמי ירושלם", אשר התמסר בכל מאדו לתקומת פ"ת, ולמרות האויסים אשר הרבו עליו חבריו כי לא יעזו לסכן את נפשו במקום שאינו ראוי לישוב. בחר לשבת בפ"ת, הלך וכנה שם רפת, ובסדר הקים גם אילו הדרים, וישב בהם. בכדידות אשר הוטלה עליו מטעם אחיו היהודים היה צפוי לכל רע, אבל הוא הראה את אומץ לבו ונצחוננו הרב במדה מפליאה, ולא שעה אל דברי מחרימי פ"ת, הוא גם הרבה לשלוח מכתבים ליהודים ולחברות ולמוסדות להעיר ולעורר על תקומתה וזכייתה של פ"ת, שהזנחה מכניה בונייה, עד שמאמציו הכתרו בהצלחה, ועל חשבוננו של האכר והבונה, הסופר והלוחם הזה יש לזקוף חלק גדול ומכריע מזכייתה ופריחתה של פ"ת כיום הזה" (2).

עוד יספר לנו ר"ז ברנט על הרב פ':

"בראשית ישובו בפ"ת אירע לו מאורע קשה שזעזע אותו עד עמקי נפשו, אבל הוא הוסיף במרץ למשוך בעול הישוב אשר נטל עליו, כחפרו באר לצרכי נחלתו, אנה לו ה' ששני ערבים שעבדו אצלו נפלו לתוך הכור ומתו מיד, השכנים הערכים רגזו ורגזו על הדבר, וקראו "רצח" על היהודי אשר עליו הטילו את אשמת הריגת שני הערכים בצדיה, רק אחרי עמל רב וחרידה גדולה עלה ביד הר"א פרוסקין להטות את לב הפקידים הטורקים באמצעים ידועים שיכבדו את הענין לאמתו ולהסיר מאתו את כל האחריות במקרה ההוא".

כאמור התמסר הרב פ' לכל גופי העבודה בשדה, ולמד בעצמו את כל

(1) על דבר בקורו של ויסצקי ואדלר בפ"ת והתאכסנותם בבית הרב פ' עיין בספר היוכל צד רע"ד, ושם נדפס שיר יפה בעברית "שושנת ציון", שהגישה היורה בת עשר, בת הרב פ' לכבוד האורחים,

(2) בין כתביו הרא"ל פרוסקין מצאתי מסכתים רבים ע"ד הישוב שכתב ליחידים, מנהיגים וחברות בחו"ל, שהיה מזהירם נגד עליה שאינה מסודרת, ומעורר את ה"עובדים" לעלות, ביניהם מסכת להגאון רא"ד רבינובויץ תאומים ז"ל. ועיין תזכירו לוויסצקי ואדלר בספר היוכל של פ"ת צד רע"ח, ומכתבו של הגר"ש מוהליבר לפרוסקין שם צד רס"ח, ותחיתת פרוסקין עם ראשי פ"ת שם צד שר"ס.

העבודות החק"איות השונות. במשך השנים הראשונות עסק בגידול תבואות שונות, גם גידול בקר וצאן ועופות, ואח"כ נטע גפנים וגם פרדס ויהי אחד מהראשונים מהיהודים שהחלו במטעים האלה. מטבעו היה "לומר ככל אדם" ו"גולה למקום הורה" וגם בשביל נסיונותיו במטעים הלך לשאול את פי מזמחים יהודים וגרמנים בראשון לציון ווילהלמה הגרמנית, וגם הכיר לו, כאמור, מגרמניא—ע"י לחמן ושאר ידידיו—עתונים חקלאיים מקצועיים.

כשהתאגדה בראשון לציון "אגודת פועלים יהודים" הלך הרב פ' לראשון לציון וברר מהם ששה בחורים לעבוד את עבודתו. ומאז היה מהלוחמים בעד עבודה עברית, והיה רגיל לומר כי גם מהצר המסחרי כדאי להחזיק פועלים יהודים ואף אם היא עולה פי שנים, מכיון שהם מסורים לעבודה ואינם צריכים השגחה יתירה. ב"תורה מציון" (ירחון תורני שיצא בירושלים בימים ההם) שנה ב' חוב' א' סי' ב' פרסם הרב פ' מאמר יפה ליום הנותן את חג המלואים וחנוכת באר הטיס אשר חפר לנטיעת הפרדסים.

והנה קטעים מהמאמר הזה:

"היום הזה חנתי חג המלואים ושמחת. בית השואבה לעת פתיחת המים מהברכות להפרדסים שנמטתי במושב הזה, בני קהלנו גם ילדי הת"ת עם המורים עם הפועלים היהודים העובדים אצלי ששו אתי... לכבוד ההג פתחתי הדברים במשחז"ל שיר של תורה... א"י מבבל הטובות שנתנו ע"י יסורין... גם אנכי הדל והצעיר חפזי ה' אוזכר ככל אשר גמלני... וזכיתי להציב מידה נשגבה באה"ק עם אסמים רבים ורפתים והדרים מרווחים אשר יכולו יחד כחמשים על המשים אמה וקורא אנכי אותה ע"ש מיסדה "בית להם" [ה' להמן]. נמטתי כרמי גפן וזית, ואעש גדרות "עצי שאברות" ותל נכוה בשטח שמונת אלפים מטעיר, ובחורף הזה בניתי באר נפלא, ועשיתי ארבעה ברכות מים אשר אקרא שםם "החובות", ואוסיף למטע כרמי גפן על ארבע גבעות נשאות הנקובות בשמן: "הר הצבי", "הר עובד", "הר הקודם", "הר הצופים", ובתם כששים אף נטיעות גפן לכד שבעת אלפים תאנים וכ"ה אלף שקדים וארבעה אלפים עצי שמן, לכד הגן הנחמד על יד הבית הנקרא "שולמית" ובו אף ושלוש מאה תפוחי זהב ואחרוני חלפחים, וקרוב לשמונה מאה נטיעות שונות מרמונים, תות, שזיפים, תפוחים, לכד ששה עשר אלף מטעים חניבים מאדאנוני"1).

"גם על המטעים הדוהנניים פקחתי עיני בעז"ה מאז באתי היום, כי זה כל ישעי ונחמתי ככל מפקלי, וזה כארבעה שנים שיצאו מאתנו תלמידים הגונים."

(1) עיין עור מכפרים על רבוש האחוזה של ראי"ל פרומקין בפ"ת, בספר היוכל יד פ"ת

טרדותיו ותלאותיו המרוכות לא נגעו כמעט כמצב רוחו חכביר, ועם רוב יגיעו לא שכח את מטרת שכתו בקודש שצריכה להיות על מהרת הקודש. כפית לא נהג ברכנות, ויהי בעיניו כאכר פשוט, אבל ביתו היה בית ועד לחכמים ולכל החפץ לשמוע דבר ה', וכשכתות ביחוד היו מתאספים אליו באים בימים ובהורים ושומעים ממנו דברי תורה (1).

לא ארכו הימים ויסד גם את בית התלמוד אשר אמר לכוון עוד כהיותו בגרמניא, ובאו לשם תלמידים מירושלם, והרב פ' לקח מורים לתלמוד ולספרות, וגם לשפת אשכנז—שפה שמושית במזרח בימים ההם—ואחרים מן התלמידים העניים החזיק על שלחנו ובכלכלם והחזיקם כבניו, כאשר הזכרנו לעיל מרשימותיו. בשעותיו הפנויות והספורות התעסק בחקירת הלכות א"י התלויות בארץ, חלכות שהזמן נרמן, ושהתלכטו בהן גאוני הדור להקל או להחמיר, אלה הן הלכות שמיטה ומעשרות שננקרו ונשאלו למעשה אחרי מאות ואלפי שנים שנוטשו ישראל מעל אדמתם, ולא עסקו בעבודת האדמה.

ביתורה מציון שנה א' חוברת ג'—ד' סימן י"ד נדפסה תשובתו ממ' שבט תרס"ח בדיני שביעית, ובשאר הלכות א"י התלויות בארץ, הוא היה מצדד בהיתר העבודה בשביעית ע"י השכרה לגוים בהכלעה, אך התרגו הרבה על הפורצים לגטרי את גדרי השביעית, שם מזכיר את משאו ומתנו כריני א"י עם גאוני א"י הרב מכריסק וזר"ש סלאנט מירושלם וזרנ"ה הלוי הרב דיפון.

ואולם לא ארכו להרב פ' ימי השלום, ואחרי שהונח לו קצת סימורי העמל של התחלת הבנין והמטעים, אחרי ששופר מצב הכמחון במושבה וגם שקטח המחלקת על דבר יהוד—פתחיתקוה, ואסר הרב פ' לשכון בשלום ולהמשיך את העבודה, והנה קפצו עליו יסורים שמררו את חייו ונרמו להריסת קיומו בארץ ולגלותו לאנגליה.

יסורים אלו באו ע"י הסכסוכים הקשים שנתרקמו ונתפתחו בינו ובין מטיבו ואיש חסדו הא' לחסן המכלכל את המשק שנהל הרב פרוסקין. מטעי הכרמים והפרדם שהחל בהם הרב פ' בשנים האחרונות, דרשו מכומים גדולים להשקעתן, וההכנסה בשנים הראשונות, שנות נסיונות ופריחת המטעים. היתה זעומה מאד, הא' לחסן נראה מלמלא את כל דרישות הרב פ' בנוגע לכספים ונראה גם שלא היה ספק כי ידו לשלח את כל הסכומים הדרושים והנחוצים, הרב פ' נסתבך עי"ז בחובות ולא יכל לצאת ידי חובתו כנגד הפועלים וכעלי החובות, הוא דחק בלחמן שירשה לו לסכור חלק מן האדמה, ולחמן דרש מסנו קמוצים, וחיתם

(1) רק פעם אחת דרש בביחסי הנדל שבפית בסומכי, ועורר אז את בני המושבה למלחמה חזקה נגד המיסיון, שחשפשה או הרבה בארץ.

שביניהם נתחדד. נמצאו גם בעלי דשן ובעלי פניה ששלחו לשונם לדבר רע על הרב פ' והאשימוהו בחוסר כשרון ובחוסר התמסרות להנהגת המשק, הרב פ' הפציר בהא' לחמן שיבוא לא"י ויבקר את האחווה בירושלים, אבל דבר זה היה מן הנמנעות, ואחרי הפצרות רבות שלח הא' לחמן—בשנת תרנ"א—את נאמן ביתו הוא ר' יעקב ליזר תאוואש, שיעלה לארץ ויבקר את האחווה.

ר' יעקב ליזר היה יהודי ירא וחרד ואיש ישר מאד, והיה גם שאר בשרו של הרב פ', ככואו שהה בא"י כשני חדשים, וחקר ודרש על כל עסקי האחווה של לחמן, ומצא את כל דברי הרב פ' צודקים ונכונים.

ר' יעקב ליזר שב ודבר טובות על הרב פ' ועל מצב האחווה, והא' לחמן הוסיף לשלוח מכוסים יותר גדולים להשקעה בנהלה, אבל שוב לא ארכו הימים וה' לחמן נלאה ולא יכל להספיק את הדרישות של הרב פ' ושוב היו הדברים יגעים, הרב פ' ככה במכתביו על גורלו, והא' לחמן כתב לו שיתפטר מהנהגת המשק, ז"א שיצא הרב פ' מהאחוה נקי בלי כל, אחרי עמלו הרב במשך עשרה שנים. והנה קטעים ממכתביו של הרב פ' לחמן ולאחרים, עם תכן תלונותיו וטענותיו:

"האדון לחמן כמרם שלחו אותי להשגיח על חלק נחלתו בשנת תרמ"ג קצץ עמי 4 ר"כ לשבוע על משך שנתים ימים".

"... דברתי עמו מפורש שיהיה לי פנאי ללמוד ולנוח... אבל מפני שממתי הארץ, מפני קסוץ מעותיו, מפני שכנים רעים, מפני התלמוד תורה שהיתה עסוסה על ידי הוכרחתי לעמול בעצמי עבודה הראויה לשלשה אנשים, מקודם זמן התפלה הוכרחתי ללכת עם הפועלים בארבעה חמשה מקומות נפוצים להעמידם על המלאכה, ולמדתי המלאכה ההיא בטוב, ולא נתעצלתי לנסוע לכל המקומות לשאול ולהתלמד, ולמדתי בעצמי לכל הפועלים דרכי העבודה, עד שלא היה לי פנאי גם ללכת הביתה לאכילת הצהרים, הייתי ביום אכלני חורב עד זמן מנחה, ועד אישון הלילה שתכפתני השינה הייתי מעוטר עם הששים ולפעמים שבעים א"י, להתחשב ולתת שכירותם, ולכך זאת היה לי להנהיג הפנקסאות (החשבונות) מפואסטר על פראנקין ועל מארקין ולהעתיקם לפני האדון".

"... בכל משך החורף... התגוללתי בעפר מצד לצד על הים השמש, ושעבדתי נפשי שהיתה יכולה לשמח את ה' ואנשיו, בכשרונות רוחי. חססתי אותם בשביל האדון להראותו שיש לו תקנה באה"ק... עתה בכוא עת הלקיטה ונצרך שמירה משמונה ועשרה אנשים שישמרו מן האנשים והזאבים, אין לי כסף לשכור פועלים... הלכתי בפחי נפש ללוות על פראצענט, להכונה מהבאר אני חייב, להגנר, להערל ועוד... ואני נוסע ובא ליפו אולי אניע ללות על פראצענט... לא יאכו להלונני, האמת הוא שכבר נפל רוחי בקרבי, נחלתי מרוב יסורים, וכמעט שאינני יכול להשאר

כפ"ת מתכיעות האנשים...".

בימים ההם קנה הא' לחמן גם את חלק הארמה שהיה להרכבים הידסהיימר ולעהמאן, והוא נשאר הבעל היחיד של האחוזה כפ"ת ובעל דינו של הרב פ'.

בחרף תרנ"ג שלח הא' לחמן את הר' יעקב ליוזר שנית לא"י, ויתן בידו הרשאה לעמוד בדין עם הרב פ' לפני הכ"ד בירושלים.

ה' יעקב ליוזר בא ירושלים וזכר לו למועין ולמורשה מהא' לחמן בענין המסובך הזה את הרב ארי' לייב הרשרר ז"ל, שהיה אז ספרא רדינא ואח"כ היה דיין בירושלים, והרב פ' קרא לו ברמז הארי בעל המו"ד, הוא היה פקח וחרוף ומוסחה גדול ב"דינים", ובתור טוען דרש מהרב פ' חשבונות רבים מהנהלת המשק במשך כל עשרת השנים וגם שישליש מראש מכוס גדול בשטרות לבטחון.

הרב פ' מצא מקום לפסול את הכ"ד הירושלמי ברינו, ומעט מעט התפתחה מחלוקת גדולה בינו ובין באי כחו של לחמן, האחרונים הוציאו על הרב פ' "סירוב" מכ"ד ירושלים, והרב פ' פרסם כנגדם מאמר גדול "והייתם נקיים" (ב"האור" תרנ"ג (No. 29).

שני הצדדים ידעו היטב את מלחמתה של תורה, והמשפט שביניהם היה מסובך מאד בחשבונות רבים של עשרות שנים, נאמנות ושבועות. בינתיים פסק לחמן לשלח כספים, והעבודה בפרדס נפסקה, וסכנה גדולה נשקפה לכל מה שהושקע בו מקדם, גם הבקר רעבו מחוסר שקורים, והרב פ' בלה ימים ושבועות בירושלים לרגלי המשפט.

גם עליותו ושהיתו של ר' יעקב ליוזר והוצאות הטוענים והמשפטים עליו בחוצאות, והכבירו את תוצאות המשפט.

באש המחלוקת נרגז הרב פ' על חלק מרכני ירושלים ודייניה, ועל חברת "רגל תורה" שבעלי דיניו נמנו בין חבריה ותומכיה, חברה זו השפיעה עוד לפני זה על ה' לחמן — עיי' שלוהו ר' יעקב ליוזר — שיפסיק את התמיכה מבית התלמוד שכפתה תקוה בשביל שהכנים שם הרב פ' מורה לשפה הגרמנית. וראו כזה חטא של בית ספר להשכלה.

כאמור שהה אז הרב פ' חדשים מספר בירושלים, ורכש לו שם ירידים ועומדים בצדו, אבל בשביל שלא נענה להתדיין לפני ב"ד בירושלים, היתה יד מתנגדיו תקיפה כנגדו ולא יכול להם.

בכתבי הרב פ' שבדפוס ובכתבי נשאר זכר רב למרירות נפשו בימים ההם. [עיון על זה בתולדותי ש"בספר היוכלי] וכדאי להרגיש שככל הכתבים האלה לא קרא בשם איש פרטי, ואף את שמות האנשים היחידים שעמדו כנגדו בכל קשרי המשפט לא פרש בשם, ואך ברמז רמזם.

בחול' וביתור בגרמניא התענינו רבים לדעת את אשר נעשה בין חגביר לחמן והרב פרוסקין. ובספר היוכל' של פ"ת נדפס מכתב התשובה של זקני ראשון-

לציון המאשרים את צדקותו של הרב פ', וחזורים על כל דברי חכמה והסירות נפש, התלאות והיסורים שהיו לו להרב פ' בעשרת שנות עסלו בפ"ת.

בירחי עסל אלה ששהה הרב פ' בירושלם יצא מעו מתוק, כי בעודו סחכה למשפטו התבודד לעצמו, וכתב בספרים הניזונת רוחו ונפשו בדברים העומדים ברום של עולם, ובעינים שעמדו אז בין שאלות הזמן.

במשך זמן קצר חבר וגם פרסם אז בדפוס ירושלים ספרים יקרים: "עוקבא דמשיחא וקורנין דנהר", "ביאור מגלת אסתר", "מסערי ההשגחה", "סערי הנלוזים" ו"קדושת התלמוד".

ארבעה ספריו אלה נכללו יחד בשם הכולל "קרבן של ישראל", ותוכנם: לפתור שאלות הדור והזמן בהנהגת ה' את עולמו ומענותיהם על קדושי עליונים רבותינו התלמודים ועוד ועוד.

כלם מלאים רעיונות נעלים ודרושים נפלאים, אהבת ישראל ואהבת הישוב ונכתבו כמליצה יפה וכסדר מצוין, ונתפלא ע"ז ביחוד בידענו את הזמן והתנאים שבו נמצא הרב פ' בימים ההם.

סוף סוף נאנס הרב פ' להתפשר עם רבי יעקב ליוזר בא כחו של הא' לחסן ומסר לרשותו את הנחלה וכל אשר אתה. ורק מסר מודעה בפני עדים שהיה אנוס לפשר זה... [הנחלה נמכרה אחרי שנים אחדות ע"י יורשי לחסן למר שמעון רוקח, והיום יש בה יקב גדול ותעשיות יין של האחים פרידמאן, וחיא בלב המושבה פתח תקוה].

בנפש טרה ובמצב קשה וגורא אנוס היה הרב פ' לעזוב שוב את הארץ, בעזבו את בני ביתו בחוסר כל, ובלי לרעת לאן ולמי ולאיוזה מטרה הוא נוסע.

"דמעות כים מבכים—קוראים אנו ביומנו את דבריו הנזקקים עד התהום—דמעות משפחה שלמה, העטופה בחוסר וכפן, ודמעות איש נודד מקנו, עצור ועזוב, ומה הדבר אשר כחש בו פרומקין ושם בכליו? איה הוא הרכוש, אשר אצל לנפשו מכסף אחרים? כי ערום אני כביום הולדי, ואין כסות בקרח לכסות גם מערומי עולמי וביתי, גם הכסתות והמטלטלים, כלי הכסף והתכשיטים, אשר מלא הלכתי בצאתי מאלעקסאט—חבל ממושכנים עבור תשלומי החובות, כי ימנה כל התלאות האיומות שנשאנו במשך הזמן הזה אני ומשפחתי, והמחלות האיומות: הקרחת והאבד רכב (אונפילנציה) וכאבי העינים".

מה אעשה היום לפני אשר עובתים בחוסר כל, חלא יתעו כלי אוכל ילדי. ואם אקבל יסורי אלה באהבה, איככה ובמה אקבל עלי אחריות חנפשות העדינות אשר כפשע כינם ובין המות ח"ו בארצות הישימון הללו.

הוא נסע לגרמניה אל בעל דינו הא' לחסן, והתחנן לשני: על נפשו ועל נפש ב"ב, ועל ירי השתדלויות של ירדיו הרבים בנרמניא נענה הא' לחסן לפרוע את

חובותיו של הרב פ' ולתת לו סכום כסף בתור פצוי שיספיק לנסיעת ביב של הרב פ' מא"י, תסור זה העביר הרב פ' באפן חוקי את הנחלה בפ"ת וכל השייך לה על שם ה' לחסן, ונסתלק ממנה בכל מכל.

במכתבו לאשתו אשר כתב בו את החלטתו הסרה להנתק עם ביב מא"י ולגדוד בארצות, כתב: "מה יש לנו לעשות, והננו נועים בדמעות יומם ולילה, והמצב נורא, את נודדת ואני נודד... יותר טוב, יהיה אולי בגרמניא".

קצוב בלכ ימים נשאר הרב פ' בלי לדעת דאן לפנות לעזרה, באיזה ארץ יתישב, וממה יתפרנס. היו שהציעו לפניו לחזור לרוסיה ולשוב אל רבנות, והיו שהציעו לו דרכים אחרים, ויבחר לו לנסוע לאנגליא ארץ חדשה ומקום שאין מכירין אותו, ואמר לנסות את מזל שם.

בבואו לאנגליא נודמנה לו אכסניא בבית יהודי חיט, ולא חשב הרבה כי אם ישב לפני החיט בעל האכסניא, ויאמר ללמוד ממנו המלאכה הזאת, מלאכה שהיתה מפרנסת אז את בעליה במדינה ההיא, אבל עברו רק ימים אחדים והחיט הכיר בלמדנותו של תלמידו החדש, ולא יכול לראות בקלקלתו של רב עדין כמותו שללמוד את מלאכתו הפשוטה, ויפטרנו לשלום.

אח"כ היה הרב פ' זמן מה ל"מלמד" מגיד שיעורים, ודורש במקהלות, והתפרנס מזה בדוחק גדול, הציעו לפניו משרות "רבנות" באחדות מערי אנגליא, אבל החלטתו היתה חזקה מאז עזב את רבנותו באלקסאט לכלי התעסק שוב ב"רבנות". והמקום היה בעזרו, בעוד שהוא עוסק במלמדות ושיעורים נסתה אשתו לשלח ידה במסחר, ומכריהם בגרמניא תמכו בידם, ויסחרו אתם בסחורות שונות עד שכססו להם בית מסחר של יין הגון וקבוע.

והרב פ' היה ל"מסחר", וה' שלח את ברכתו ופרנסתו היתה מצויה לו בריות עד יום מותו, ורק באחרית ימיו מסר את הנחלת מסחרו לידי בניו והוא ואשתו עלו לא"י.

המסחר הגדול בעיר הגדולה העסיק את הרב פ' יותר מדאי, ומבקר עד הערב היו ידיו ומוחו עסוקים ומרודים במסחר, בכל זאת קבע שיעורים וגם ימים לתורה ולעבודת ה', והיה מגיד שיעורים ומורה הוראות, וגם בשכתו בחנותו ובבית מסחרו היה עונה לשואליו דבר, כמשפטים וכאסור והיתר, והיה משיב "תשובות" רבות לשואליו מקרוב ומרחוק.

בלונדון היה גם לעסקן צבורי, ויסד חברות ומוסדות של תורה וצדקה, ותיה גבאי צדקה שלישיבות ומוסדות שבא"י ורוסיה.

במשך הזמן רחש לו את ידידותם והערצתם של רבני אנגליא ורבים מהם באו אחרו בחלופי מכתבים בענינים צבוריים נכבדים שעמדו אז על הפרק, ובארכיו שלו ראיתי מכתבים רבים שהוחלפו בינו לבין חרבנים: ארלר, דייכעס, אסקוויט, גערבר

ואחרים. ובתור-רב" חפשי משרה, וסוחר שאיננו מתפרנס מן הקהל יכל כאפן מצלח לחנין על כבוד חרבנים הידוקים" מרסיא שנפגעו מזמן לזמן ע"י ראשי הקהלות מתושבי אנגליא לפנים.

באחד ממכתביו מלונדון להנאון ר"ח דייכעס, בנידון סבלותיו של הרב דייכעס מאנשי קהלתו, כתב הרב פ':

"עתותי מכורות לצמיתות ללחם חוקי ומה גם בשבועות אלה... ואין הפנאי לפני גם ללמוד עשרה רגעים את הפרק משנה, ומאז הבקר עד אישון לילה לא אוכל למוש מהחנות להראות עם אדם, וגלל זאת לא יכלתי לשרתו כראוי... ואקוה לכתוב להמליץ ולהצפירה... גם עלי עברו משכרי ים סוער ממציתי מדון... ואנכי ב"ה לא נקמתי מהם נקמתי, וקיימתי בעצמי לעולם יהא אדם מן הנרדפים, וחי רב את ריבי והשיב לי מ ש נ ה ש ו נ על הצער אשר סבלתי..."

מלבד הצלחתו בענינים החומריים היתה לו להרב פ' הצלחה מיוחדת בפרי רוחו בימי גלותו הארוך באנגליא, כי כאמור, עם רוב טרדותיו בעסקיו נכנס מזמן לזמן בין כותלי בית המדרש שלו, ועסק שם בעבודותיו המדעיות והמחקריות.

באנגליא נפתחו לפניו שערי הספריות העשירות והגדולות שבעולם אשר באוקספורד ורמסגייט, ונגלו לפניו אוצרות ספרים חדשים נדפסים וכת"י.

ודלה פנינים מאוצרות אלה בשביל ספרו הגדול "תולדות חכמי ירושלם" שהיה לו בכתב יד.

שם חבר את ספרו "סדר רב עמרם" שסדרו וערכו עפ"י הרבה כתבות ידות שבאנגליא [והשיג שם העתקות מכת"י שבספריות אחרות], וגם כתב עליו פירושים וביאורים נכבדים.

ובשנת תרע"א אחרי שבע עשרה שנה לשבתו באנגליא מסר את מסחרו לבניו וישב עם אשתו לארץ הקדושה, משאת נפשם מימי נעוריהם.

אז היו ימים טובים בא"י, תנועת העליה היתה גדולה, והערים והמושבות היו בימי פריחתם ובנינם, ואורו עיניו לראות בבואו את אשר לא פלל ולא שער.

בארכיו שלו מצאתי מועתק:

"מה שאסרתי כשזכני ה' לשוב לארצה" לראות בשמחת החינוך [היא תהלוכת בתי הספר ומיולים של כל תלמידי ירושלם כיום ט"ז שבט התרע"א שהונהגה בא"י מאז לחן נטיעות פומבי]. דרוש יפה על פסוק: ויאמר ישראל אל יוסף ראה פניך לא פללתי, והנה הראה אותי האלקים את זרעך..."

"מה גדלה שמחתי הפעם אשר זכני ה' לשוב עוד אל הארץ אחרי אשר ראות פניה לא פללתי עוד, אחרי אשר ש נ ו ת מ ס פ ר ש ל י ז ש נ ה אשר נפרדתי ממנה בלב נשבר ואומר לא אראה עוד יה בארץ החיים, השיבני ה' לחזות אותו ואת נוחו, והנה הראה אותי גם את זרעיה זרע ברך ה' העומרים אותנו פה

... ועלי להודות להי"ת שחייני וקיימני והגיעני לזמן הזה.

והנה עוד קטעים ממכתביו בימים ההם:

"ככלל נראה כי בונה ירושלם ה', ורכיני הנביא הק' מתקיימים א' א', עיה"ק ירושלם נתרחבה בפרורים מן כמה וויארשטין, העקום בדרך יפזירושלם וחרכסים לבקעה, ופרשת דרכים מפה ומפה לעשרות אשר לא שיערתי בהיותי כפה בפעם הא', והארץ כאז כן עתה מוציאה פירותיה באופן נפלא, אשר אירא מהזכירם מפני המבוהלים, וכ"ז ידוע ונראה לעינים כי יצא דבש מסלע ושמן גם מחלטיש צור, לא יבחישים רק הטרגל".

ומה רבתה שמחתו וחירותו כשהתיישב אח"כ בפ"ת וראה בכנינה ובפריחתה.

את התפעלותו ממושבה זו הביע באחד ממכתביו בזה"ל:

"השמחה המופלאה המיוחדת במינה היא הכאה אחרי היאוש המחלט והתפעלויות הנפש מהתמסרן העצום אשר לא שיער ולא היה יכול לתאר מראש, כענין מראות הפנים החביבים מהכן הזקונים של יוסף הצדיק לאבינו יעקב..."

"כשמחה המופלאה והפתאומית הזאת הגיעה גם אותי בראותי הפעם זרע אמת נטעי נאמנים העוטרים עתה כמושבה ההיא אשר נפרדתי ממנה כלב נשבר קרוע לגזרים לפני י"ז שנים, וראות פניה לא פללתי עוד, והנה הראה אלפים אותה גם את זרעיה בני האבות היקרים החלוצים הראשונים אשר התנדבו לשם ה' להקריב עמלם באהבת הארץ הזאת..."

הרב פ' לא הניח את ידיו גם בערב ימיו. באותו הסרץ שעבד בבחרותו, נגש לעבודה גם באחרית ימיו. והפעם התמסר כולו לחבור ספריו, סדרים והרפסות. בשנתים ישב בירושלם, בבתי מחסה ובשכונת נחלת שבעה, ויומם ולילה לא פסקו פומיה מנרסא וידיו מעבודותיו המדעיות, ובעמל רב גמר וסדר בירושלם את ספרו הגדול ורב הערך "סדר רב עמרם" עם פירושו וביאוריו, ובשנת תרע"ב נצח כבר על ההדפסה של הספר הזה שנעשה בירושלם בדפוס צוקרמאן.

בשנה שאחריה—תרע"ב—הוציא לאור את ספרו "משא גיא חזיון" על ההגדה של פסח "ביאור חדש ונפלא אשר לא שיערוהו הסבארים עד היום".

אח"כ העתיק את מושבו לפ"ת. שהיתה כבר אז לאם והמאושרה שבמושבות. בימים ההם סדר את שני החלקים ב' וג' מתולדות חכמי ירושלם, ושאר ספריו שבכ"י, ויתמסר כולו לתורה ועבודת ה', היא המנוחה השלמה שרצה. פרנסתו היתה מצויה לו בריוח מהכנסת מסחרו בלונדון, וביתו היה פתוח לרוחה, ולא פסקו משלחנו ת"ח עניים, שהוא ואשתו היו מחזיקים אותם בכבוד רב כאבות לבנים.

במנהג זה תפס אף גם אחרי שפרצה המלחמה העולמית ומצב כלכלתו הופרע, גם אז היה לזה ומקיף על משכנות כלים ועל שמורות ועל סמך מה שקות לחשיג מלונדון, והיה מפרנס את העניים ואת הת"ח הצנועים, והיה גם מעשה לאחרים

וכופם לפתוח את אוצרותיהם ולפרנס את תרעכים בימים המדים ההם. הוא אמץ לו כבנים תלמידים צעירים, בחורים ואכרכים יקירי הרוח ומצוינים וילמדם, ויחנכם, ויפרנסם כבניו משם.

אחד מאלה הוא תלמידו הותיק הרב המצוין יהושע קניאל נ"י, מיקירי גידולי ציון, וחבר הרבנות הראשית בעיר חיפה. ובידו נמצאים סכתים רבים בחרושי תורה ומדות טובות ששלח אליו הרב פ' ז"ל בימיו האחרונים. המלחמה העולמית הרסה את מעמדו של הרב פ' ותגזול את מנוחתו בימיו האחרונים שאמר לחיות בהם בשלוה, פנעי הזמן פגעו גם בו, וילך עם הגולים מפ"ת ליפו ומיפו לפ"ת ולירושלם, ולא הונח לו.

באחד מסכתביו לתלמידו הרב קניאל, מיום ה' לסדר "פקד פקדתי ואת העשוי" משנת תרע"ה, הוא כותב:

"לא תעצר כח לשוני מלדבר, ולא לבי מלהרהר אף כי ידי למשוך בשבט סופר מאז נפרדת ממני יקירי, הנני בודד במועד, ואשב משמים מסאורקות הימים אשר כל דגע יהלוכו אימים חליפות ומשונות, ובודד מבלי רע ואח לשפוך רגשי הלבב ולתנות צרת בת ישראל...".

יסורי נפש קשים סבל גם מזה שלא יכל להוציא לאור את ספריו שנשארו בכתב, וכיחוד את ה"תולדות חכמי ירושלם".

בראשית הקיץ משנת תרע"ז חלה הרב פ' את חליו אשר סת בה. וביום ו' עש"ק לפני כניסת השבת, בח' סיון תרע"ז עלתה נשמתו המהורה לגנוי מרומים. אדיר חפצו—כמוכא בצואתו—היה שיובילוהו לקבורה בירושלם, אשר קנה לו שם קבר בחייו אצל קברות אביו ואמו ז"ל. אבל הימים היו ימי בהלה בארץ, וחובלת חמת מפ"ת לירושלם היתה כרוכה בסכנת הנפשות של הסובלים, אף גם היו צריכים בשכר כך להלץ אותו בפ"ת עד יום א'. ורבני פ"ת נתוערו לאספה והתירו לקברו בפ"ת, אחרי שהיה כמעט מן הנמנעות לקיים את דברי הסת. ונטמן אצל חכרו לדעה גדולי המתדיישים הראשונים בפ"ת שחרפו נפשם אתו על בנין המושבה. הלוייתו היתה בסוצאי שבת, וכל בני המושבה לווהו ויספרוהו באבל כבוד מאד.

ואולם אם לא זכה לקבורה בירושלם, "רוחו ונשמתו התמזגו ומרחפות בקדושתה של ירושלם"—לשוננו של תלמידו הרב קניאל נ"י—ושמו קשור בירושלם ע"י ספרו הגדול "תולדות חכמי ירושלם", שעמל בו ימים רבים וכל בו חיי רוחו.

משפחתו:

הרב פ' זכה לאשה טובה ומצוינת, ירבת החיל ונדיבת חלב—מלשונו במבוא לסדר רב עמרם—מרת שיינא בת ר' אהרן הדס, שהרכתה כל ימיה לעבור בעמל רב וזיעת אף להקל משאו בפרנסת ביתו ועולליו, והתענתה בכל אשר התענה נפשו ביום צר לו".

היא היתה "אשת חבר", מלומדת בספרי קדש ויראת אלקים והאריכה, ימים רבים, וגם בשלש עשרה שנות אלבנותה שקדה בעבודת אלקים, ועשות טוב, ידה חיתה פתוחה לדלים ולמסודות של צדקה, וגרתה כל ימיה בפית ושמרה על כתבי בעלה כעל כל חון.

ביום כ"ט אדר ב' העבר—תרפ"ט—יצאה נשמתה בביתה בפית בהיותה בת שמונים ושש שנה, ויתאבלו עליה כל בני המושבה.

הרב פ' זכה גם לדור ישרים ונכבדים, טובים עם אלקים ואנשים, וחכמים ומצוינים, והם: בניו שמואל ואליהו צבי בלונדון.

בנותיו: שרה רבקה ובעלה חיים צבי צייטלין [יליד ירושלים] בלונדון. עלקא ובעלה בנימין יהלום בפ"ת. חנה לאה — היא אשר נתנה לי חמר לתולדות אביה מספר זכרונותיה—ובעלה הרב כשה צבי סגל מרצה במכללה שבהר הצופים. ורחל דימסון.

בניו ובנותיו הנזכרים התענו עם הוריהם כאשר התענו ויסבלו עמהם יסורי א"י קשים, כאשר הזכרנו לעיל בתולדות אביהם.

תזכר באן אמו של הרב פ', פרוסה, אשר ישבה בקעלם כעשרים וארבע שנים אחרי מות בעלה, ותפרנס את ב"ב מיגיע כפיה. בש' תרנ"א עלתה לארץ במסירות נפש, בהיותה חולה מסוכנת, ואחרי שלשים יום לבואה בירושלים נפטרה ביום השני דר"ה תרנ"ב, וגטמנה קרוב לקבר בעלה הצדיק ר"ש קלמר ז"ל.

צואתו:

והנה העתק צואתו, של הרב פ' אשר חלקה הגדול נכתב עוד בשנת תרנ"ד בעיר חאלבק—שטאדט כגרמניא, והשאר נוסף בימיו האחרונים:

"כאשר לא ידע האדם את עתו עת מועד לכל חי, ואורחא רחיקא וזוודי קלילי ומטילי תקיף, אמרתי במגילת ספר זה שיהא תוי לזכרון לבני, לרעיתי תחי וכל קוראי הדברים האלה: כאשר באלה הימים בחורף "גחמת ציון" (תרנ"ד) איני זוכה לראות בנחמת ציון, כי גורשתי מנחלת ה', וכלי ספק באני זאת בעונותי, ובמבתי שלא נתכונתי בעלותי שמה לשם שמים שלמה, ואיני יודע אם יזכו גם עצמותי לבוא שמה[!]. והנני מתחרט לפני בוחן לבות מעונותי. כי הוא משיב נפש עד דכה עד וכדוכה ש"נ, נכלם אני מחטאתי ובוש אני מפשעי, ואם אוסר לנחם

לבכי ולחזק את רוחי לא אתנחם אלא בשקר, כי מפשפש אני בטעשי הטובים ולא אראה בם גם אחד ראוי לקרוהו שנמצא כי דרך טוב, קוריהם לא היו לבגד ואיך אתכסה בם לפני יודע תקדושות, וכ"ש שראוי לי להיות נרעד ונפחד מהמעשים הרעים שעשיתי בימי חבלי. ואם אמנם כי אשרי נשוי פשע כסוי חטאה אפשר שאין הכלל בזה אלא כשיש לו לאדם ספק דשוב עליהם לפני בוראו ולסנל עוד מצוות חדשות, אבל בסדר ימי וזמני שאני צריך לעורר רחמים אצל זולתי בני כיב ויורעי שישחרוני מכחם ויעזורני מצדקתם וימליצו טוב עלי במצותיהם, בהיותי היום נעור וריק מכל דבר טוב, והלב לב אכן גוע וחולה ואין לי עתה אלא התקוה האחרונה הזאת לעורר רחמים עלי בכל האפשרי, מצוה להודיעכם מצבי הדל והנורא אשר תחמלו נפש גזועת.

ובבקשה מכם בני: בני שמואל ואליהו אפרים. ובנותי אשר גדלתיכם ואהבתיכם, וגם אם לא יצאתי גם כזה ידי חובתי, ועוד תמצאו מקום להתרעם עלי אשר לא למדתי אתכם בכל הצורך, בכ"ז שחרו מכחכם בערי והוציאו ממסגר נפש אסיר כסוני, ועשו מצות וצדקות לנשמת, כי זאת בעונותי כל רכשתי ותקותי בעולם העליון, ומעצמיכם תבינו מה דל וזר מצבי השפל, ורע מזאת כי העולם טעו כי הרבה, וגם אם אולי סגלתי בימי חרפי איזה מצוה, כבר קצרתי פריה בהנאתי מהכבוד המרומה וההכל המוטעה שנהגו בי בטעותם, ומה נשאר לי עוד מפרי עלומתה. ואם עשיתי דשם אנשים, ולא דשמו ית', הנה קבלתי שכרי משלם ח"ו, ע"י הכל מוטעה כיוצא בו, ומה אבקש עוד מאת מלכו של עולם, ומה אנכי נושא שמה אך צרור עוונות וכף תלאות פגעי הימים או האנשים אשר צררוני, ולכן הנני מוחל בלב שלם למען דצערן אפילו באונאת סמון ונזל, וכ"ש באונאת דברים ובזיון, וזה רק באופן שגם הם ימחלו לי גם אם עויתי כנגדם. וגם אתם ילדי, הבלינו על יגונכם, ולא יהא בלבבכם עליהם, וכ"ש שלא תנקמו מידם אפילו יחיו לא ידכם, רק אם יש לכם זכות לגכות ממונכם עפ"י הדין, כי לא מחלתי אלא ממון שא"א בחזרה ע"י שכחה או כשאין להם לחשיב, שלא יבוא הקב"ה במרוניא להענישם על ידי ח"ו.

והנה בית והון נחלת אבות, והעיקר הונה של תורה, כי הון מהכל יסעט, ובעוונותי לא זכיתי להנחילכם גם אחד משתי אלו, לא אוכל לחתאונן שאיני עוזב לכם בתים ורכוש שלא הי' לי זכות לפני ה' להעמידכם על מצב יותר טוב. ואם אין לכם רכוש והון, הנה לפניכם המשען היותר בטוח והקיים לעד להשען על ה' אלקי אבותיכם, בני הוא יחיה ואלמנתי עליו תבטחי, אך לזאת יתר לבי שלא הדרכתיכם בדרך ה' כראוי, אם באונס אם ברצון, אבל הכל הילך אל מקום אחר והוא חסרון ההדרכה אשר נצטוה עליו אבינו הראשון ונתחבב ע"ז מאת ה' באמרו: למען אשר יצוה את בניו אחריו, ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט. ואיך אשא

פני שופט צדק שלא שמרתי פקדון תורתו ומצותיו בעצמי, ולא מסרתים גם לשומרים וזלתי, בניי וב"ב אחרי שיעוררו עלי זכות. סתנה היתה בידי אשר חנני ה' אילו שקדתי בתורתו והתנהנתי ברעיונות טהורים שלא לאונות את עצמי בחשבי שיש בי ממש, ובאמת הייתי יכול לזכות לפעמים גם בכתרה של תורה עיי איזח כשרונות טובים שחנני כם ה' בחסדו, ואנכי אכרתים ביד. גללתי בעפר גורם והורדתי לארץ כבודם כאמור עלי ראו מה עלתה לו, ותחת שהיה לי לחשוב מחשבות קדושות ולחדש חרושי תורה, הנה ינעתי לריק והולדתי לבהלה, והלאו שלא טעו כי לאמר עלי שאני תלמיד בתורה ולא נגרם חלול שם שמים.

אל מי אנוסה לעזרה ואנא אפנה לחסד, ואם אבכה ואתחרט על מעשי, חסד אני גם פתחה של תשובה להשיג לדעת במה חיא החרטה שלעבר והקבלה דלהבא בעורני בחדר אפל אשר לא אנשש לדעת למצא הפתח, ושקוע עוד בדרכי חשך המובילות אך אל בור צלמות. אנא בניי! חנוני, חנוני, ואל תתרשל אס בתורה ואם במצוה אשר תמליץ טוב בעדינו, חסד יבקש מכם הדין כמוני וגבר ארטיילאי הקרוא לפני בוחן כליות על מעשני ומעללי, ואל תשכחוני ביום צר. שמרו המועדות שמרו את יום השבת שמרו את התפלה, התרחקו מגזל ואונאת, חדלו לכם מעלים נודפים המעבירים ע"ד קונכם. אהבו את הגר אהבו את הצדקות ואת התוכחות, גמלו טוב גם לשונאכם, וזכרו גם את איביכם ופקדוני להחפץ לפרקים גם עבור מנוחת נשמתי שתחא צרורה בצרור החיים, אולי תוכלו לזכותני בזה. וגם שזה תנחומין של הבל, כי זה קרוב לחמשים שנה שעוונות כבדות צרורות על שכמי מכל שעה ורגע, ולו גם אראה אור באור החיים ואחיה עוד שנים כאלו הישאול? הימצא להם להכריע כף העוונות או לשקלם מוכרע ומעוקן. אוי לו לאיש אשר יחזור על פתחי אחרים שישלמו שטרי חובותיו למענו ואין להם גם בעד עצמם, בכ"ז רווחא פורתא מיהא הוה להצילני מעט מדינה ש"ג, וביחוד בלכתכם בדרך ה' ודרך התורה שהיא הסתנה היותר טובה אשר תוכלו להעניק אותי. וידעתי את נפשיכם אשר נקשרה בנפשי, ותרצו תמיד להעניק אותי ולחנוני. וידעתי גם כי כי תמיד היתה נפשי קשורה בנפשכם גם שלא הראיתי זאת בגלוי, אבל במצפוני היו חייכם יקרים אלי מחיי, ונפשיכם מנפשי. לזאת אחלה מעמכם גם עתה להשיב לי הנסול הזה ללכת בדרך ה' ודרך התורה אתם וכניכם, ושמרו אותם מדיעות פסולות ובינות ח"ו, למדו אותם את התורה והמצוה, ויהיו שגורות על פיהם התרי"ג מצוות אשר בספרי "מצות ה'" או הקצור אשר חברתי אני. וכשם שלא שכחתי אתכם בכל עת צר לי או עת טובה, כך אל תשכחו להציל נפש מרח כמוני ולא תתרשלו מלהגיד קדיש אחרי, או להתפלל לפני הצבור בכל עת שתוכלו גם כל משך ימי חייכם בכל תוך יב"ח וגם אחרי זאת ולא תחששו לכל תחזיקוני כרשע; וכך צוה גם דודנו הגאון ר"א מקאליש, וכך נצטויתי גם ממר אבא זייע

זלחיה, ואם קרושי עליון כמוהם לא נסנקו מזה כש"כ אנחנו. והנני מעתיק בכאן מצוואת אבי מורי זלחיה, וז"ל בכת"י ונרפס מעט מזה בספר "תולדות אליהו", וז"ל: "ועתה בניי היקרים דעו כי חזות קשה אני משאיר אתכם, היא חזות העוה"ז, ואעפ"י שגם אתם יודעים זאת, והקב"ה ישמור אתכם מכל פגיעה בכל שנות חלדכם בכ"ז עוד לא ידעתם לצייר ענין העוה"ז כפי שהרגשתי אני לא עליכם, וראיתי את מכאובך, ועליכם לדעת כי נוראות ואיומות הן גם עוקציה וגם דבשה, אל תאמרו דבש לכל אשר ינעם לחככם. ולא מר לכל אשר ימר, "קוות והשקט" הן הן הטלות האחרות אשר אוכל להנחיל גם אתכם. ירדת מטה שא עניך בקוות כי לא יונח לנצח, עלית מעלה השמר והשקט, כולא זאת עוד המנוחה והמעלה, אשריו לאדם שאבוקת שכלו זורחת לו על דרכו לכל ימלא אבק בחפניו וישמח עליהם כעל פנינים, או יצטער בהאבדן ואינו יודע כי עודם בידו, מחפש אשריו באשפותות והוא בכנפי כסותו, או שמח בעשרו והיא שמורה לרעהו, לכן אחת יהיו לפניכם כל הימים, אחת תהיינה לפניכם גם סכבותיהם, מכל שסמר תנצורו, אך מעמל הטוב ודרך המישרים, נר האמת והדעת אשר לא ידעך במסבת הימים, ולא ישפל ולא ירום בשפלות חזמן הסצור או רוסמות העת המפוזת. אל תאמרו לכשאפנה אשנה, ולא משום שמה לא תפנה אלא ודאי לא תפנה. שנו לכם ממי שמדותיו תרומות משעה ראשונה ושעותיו קבועות, אינו סחויק כל ימיו טבל ואינו סרבה לעשר אומדות, רבוי חתפעליות אינן אלא אומדות וסוף שפירותיו טבולים, אך נדרש לעשרם כדון. לסטור כל יום מדי יום ביום, מעט משנה והלכה ופרשה חומש וקאפיטל תהילים, וקבעו זאת עליכם לחובה. וכן בענין המחשבה אם זכה ובהירה היא או דלוחה ומעורבת לפי מעמד עסקך ומצבך, עכ"פ צריך אתה להרים מחשבה אחת זכה בפסוק ראשון שבק"ש וברכה ראשונה שבתפלה לכל הפחות וכן בכל עת שאתה מוציא ברכה מפיו, ולעשותה כחובה. שני דברים אלה אם עמלת בס בני ידידי לקבוע בהם סממנות וזכית בהן, תמצא תנחומין על ידן בכל תהפוכות הזמן לטובה או לרעה ח"ו, ותוכל לשמוח עליהם כעל כל הון, כי יזכרו כל דעותיך, ולא תשט בדרכיך וילווח בכל מעשיך בנשר ים העולם הזועק, כי לא יחלפום הימים ולא יתבטלו בכל התמורות".

"ועתה בני, שמעו לאשר אני מצוה אתכם, אשר ידעתם כי אנכי הוא אוהבכם האחד הנאמן והכקי גם בפגעי האנשים והימים—לא עליכם—והאמינו בי ובנסיונות זמני אשר למדני שלא יאות לבטוח ולהאמין באדם, בעסקי מסון, והתרחקו שיאמין אדם ויבטח בכם, הפקיר איש אצלכם מסון או משרה או פקודה או דבור שיוכל לכזבכם בתוספות וגרעון לא תקבלום מידו גם אם יפציר בכם, ואפי' יהיה כאוהב נאמן בעיניכם, וגם כל העולם יעידו עליו לנאמן, אם לא במבוס נחון וצורך שעה, ובישוב הדעת וההירות יתירה, ואמנם ענינים אלו נתלים בטבעי איש ואיש, ואיש

אמונים כך דרכו שלא יחשוד שישקר בו זולתי, אבל זאת קצמו תביאתו לכל אסון ולפעמים טוב לו לאדם להתקרב יותר אל הנחש שאין ארסו ולשונו אלא בקרוב מאל איש לשון הזורק חיצו גם למרחוק, ומי יבחן כל הנחשים, ומי יעצר כח דעת כל האנשים, ע"כ.

זה אשר כתבתי בצואתי מהיום ולאחרי, אם לא אחזור בו:
יום א' ד"ך סבת תרע"ה, יפו.

(א) על העובון בסחורה וכסף... יהיה הכל לרצונה, והנהגתה כדרך שהנהיגה אי"ע בחיים חיותי, ומפורש התניתי שמכלל זה הם גם הוצאות ההובלה לעיה"ק ירושלם ותשלם שאר הסך שאני חייב שם עוד בעד המקום שקניתי אצל הח"ק ושאר הוצאות הנדרשות שישתלמו מזה בתחלה...

(ב) הספרים ספרי הדפוס וכת"י, וכן הספרים שחברתי סדור ר"ע ושאר הספרים עם המאמריצין הנני משאיר למותב... בני, ואבקש ממנו שינהג טובת עין ושכל ת"ח וחברה או סופד אשר יבקשו ללמוד מתוך ספרי אלו לתת להם בחנם אם אחדים מהם לא יוכלו לשלם מחירם, כתנאי שיקבלו עליהם לכורכם וללמוד מתוכם...

(ד) אם ימצאו תובעים ממני מכוסים קטנים, ויש בזה רגלים לדבר, כי דוית, אם יאמרו ב"ר כי חייב אני, ישלמו להם, כפי דברם עד אחת סג'ירה, ואם סכומים יותר גדולים או שאין רגלים לדבר, אז עפ"י הכד"ץ יקום דבר...

אסרו חג השבועות תרע"ז, פ"ת תרע"ז.

כאשר לא ידע את עתו האדם בו, הנני לקיים כאשר הורנו חז"ל לצוות לביתי, ובראשונה חנני רושם בזה כל מה שאני חייב לאחרים ומה שאחרים חייבים לי... —

אחר שישתלמו חובות כנ"ל במעופים א' ב' ג' וד' ישלמו סך ארבעה עשר לי"פ לחברה קדישא בירושלם ת"ז, כאשר יש שם לי מקום.

כאשר הולך מכתב לאנגליה כעת זמן רב מאד וא"א לבמות כי בני היקרים נ"י יוכלו להתפלל וללמוד כנהוג, ע"כ יקחו עשרה עניים הנונים (כפי בחירת הנאכיד רפה וכ' הרה"ג ר' יעקב יוסף הלוי נ"י מעקרון), והם יהיו למנין ללמוד משניות בכל יום שאומר הרה"ג הלוי הנ"ל לאחר הלמוד יאמרו התפלה וקדיש, ואת ר'... ישכרו לשמור התפלה והקדישים, בעד הסנין יתנו חצי לי"פ לכל אחד... תפלה קדיש דוקא י"ב חדש, כי כן צויתי מכ' א"ם זלתייה.

תיכף לאחר אריו"ש ישלחו דעפעשא ללאיסוויל לר' יעקב שמואל נ"י, ואותי יוליכו תיכף לאריו"ש לירושלם להר הזיתים, בלי שום טרם טצר מי שהוא, יש לי ק"ז מעמים רבים...

ע"ד זוגתי הרבנית הנני מצוה כאמור... ומבקש אני ממנה כי כמשך כל השנה הראשונה תתנהג כאשר כעת בלי שינוי בין ע"ד דירה, בין להחזיק בכל ש"ק ויו"ט שנים שלשה בני תורה על שלחנה, וילמרו בסדר רב עמרם גאון ז"ל שהוצאתי לאור בע"ה כמו כעת...

מבקש אני מבני ובנותי ומשפחותיהם שיחי' כי ישמרו מאד קדושת שבת ויו"ט, ולסנוור החנויות קודם שקיעת החמה, וכן לשמור טבילת נדה בכל פרטיה, וכן ללמד את בניהם תורה עד כמה שידם מגעת, ולא יסהרו להעתיקם מלמוד התורה הק'.

ע"ד הספר תורה שיש לי מכ' אבי מורי זללה"ה, מבקש אני כי יצוו להגיה אותו...

הכת"י של חלק ב' וחלק ג' מספר "תולדות חכמי ירושלים" מבקש אני מבני שמואל שישתדל בהדפסתו...

אם אפשר שיתעסקו כי עשרה ת"ח טבולי יום מה טוב.

בהספד רק יעזורו לתשובה ולא יאמרו שום כנויים רק "רבי ליב", לא הרב וק"ו לא צדיק וכו', ויודיעו בקשתי זאת לירושלים וליפו למען יתנהגו ג"כ, רק כלפי דירי אם יחפצו להספידני לעזר לתשובה, על שאר מיני הספד הנני גוזר שלא יעשו כלל, כנ"ל.

כ"ז נכתב עפ"י צוויי כד הוינא קציר ורמי על ערסי היום אסרו חג השבועות תרע"ז, פה פתח תקוה ת"ו, בדעה צלולה, ולא יוגרע ולא יופסל כו', מפני חסור או יהר או תיקון וכו', והרשות בידי לשנות דברי הצוואה הזאת כלל או מקצתה. ולראיה עכ"ז באעה"ח יום הנ"ל פה פ"ת ת"ו.

על החתום אריה ליב בהר"צ ר"ש פרומקין.

ספריו:

כבר הזכרנו את רובם על פי זמני כתיבתם והופעתם, ואזכירם כאן ביחד ובהוספת דברים מתכנם וענינם.

הספרים שנדפסו:

(1) חוברת קטנה בגודל 8⁰ בת 38 עמודים בשם "מסע אבן שמואל", "שני מכתבים סועתקים מכתבי האברך ר' אריה ליב בהרב... פרומקין, אשר כתבם לשלוח אל מיודעיו אשר בארעסא... אשר ראו עיניו בירושלים וכחברון... ומפיצים אור... על איכות האדמה בפרט ועל אנשיה בכלל... ע"י הרב המדפים וכו' מהר"ר ישראל בקי... וכבר העתקנו בתולדה זו דברים רבים מחוברת זו, והזכרנוה גם בהקדמה לס' הזה.

(2) "תולדות חכמי ירושלים", ח"א משנת ה' ר"ן עד סוף המאה הרביעית, יצא

לאור כשם "ספר אבן שמואל" כולל תולדות חכמי ירושלים" בוויילנא, תרל"ד. ועתה יצא לאור ביחד עם "תולדות חכמי ירושלים" חלק ב' וג', ועם הוספות וסלואים וכו' והוא בספר הזה אשר לפנינו.

(3) ספר "פגעי הלאום"—והוא ענף הראשון מסמט ספרנו—מלשנו כשער הספר—"קרבן של ישראל", ענינו ציור מצבנו בגופניות ורוחניות ועצות נוחות להיות עסן כורס החיים המרים האלו... חובר מאחד התושבים במושב פ"ת, ארי' ליב ביה"צ ר' שמואל ז"ל פרוסקין, דפוס ירושלים—חסר שנת הדפוס, והיה זה בדרך תרנ"ד. ואז חבר גם את שאר הספרים מסריה קרבן של ישראל, והם שלשה הספרים הנזכרים בסימנים הבאים.

"מטרת הספר הוא קירובן של ישראל לאביהם שבשמים, ציונים... לכל נתעה במהלך אמונתנו ולישר העקמומיות שכלב מהמענות הנופלות בדרכי השגחה והיעוד".

בפרק ד' מספרו זה מדבר נמרצות נגד הקנאים והקנאות הקצונית, ומורה בו את דרך התוכחה, וכלל דבריו שאסור לדבר או לגנות את "יחידים" רק ללחום נגד השיטות.

(4) "מגלת אמתר עם שני ביאורים נפלאים משרשי מטעי ספרנו קרבן של ישראל". הכאור הראשון מסתרי ההשגחה, הכאור השני סתרי הנלוזים. דפוס הרב יצחק הירשנזאהן ירושלים.

בהוספות ותקונים של הספר הזה כתב: "הביאורים האלו... נתחברו מראש לספרים מיוחדים בדרכי המדות והתבלי". וכפי שנראה לי בהשוואה עם ספרו "אהבת ישראל" שבכ"י שנוצר להלן צד נ"ה באו רעיונות הביאורים מספרו הגדול הזה. בספרו זה מדבר ראמות בעקרי האמונה, מחקרים פילוסופיים, ועובר לתורת המדות, מבלנות, במחון, המתפקות, גנות העצבות, השתיקה, הזחירות, גנות הגאותנים, רמאים, וצבועים—אחשוורוש הוא אצלו סמל הצביעות—כבוד, בושח ועזות וכו'.

(5) ספר "קורנין דנהר", ענף שלישי מסמט ספריו "קרבן של ישראל", ירושלים תרנ"ג, דפוס הרב יצחק הירשנזאהן.

את ספרו זה קבע ל"מזכרת תודה להרב קזריאל הילדסהיימער—וכנו דר. הירש הילדסהיימער—שהטיב עמו והיה לו כאב נאמן זה יותר מעשרה שנים". בהקדמה כוללת לספרו זה מכאור את מטרת ספריו מסמט קרבן של ישראל, ואת הנורמים ליצירתם. מעיר שחמרים ספרים כוללים על כלל האומה והוא ידע נחיצותם "אך כנתיים, רבתה גם עלי העבודה בחכת הארץ בעשרת שנות עמל אשר נעשיתי לאכר ונרדמתי וישנתי שנת יאוש, ותושיה אפסה מרוחי, עד אשר הכיאתני המקרה של עתותי צער ששכחתי בהן מעבודתי החומרית, והוכרחתי

לנדוד מכיתי לעיה"ק [ירושלים], כחרף תרנ"ג לעת אשר לחמוני רבים וצירוני כהיותי בודד בחדרי ומועד כי אינני מטבעי איש לחם בעניני עצמי לעמוד בסעודה, אז העבירה העט... לשכוח עצבתי ויצאו מתיי עמי מ' פנעי האדם, שמדתי שנה העברה... ארבעה הספרים האלו עקבא דמשיחא וקורנן דנהור וביאור מגלת אסתר, מסתרי ההשגחה ומתרי הנלווים וספר קדושת התלמוד ותוכנם אחד לפתור שאלות הדור והזמן בהנהגת ה' את עולמו ומענותיהם על קדושי עליונים ורבותינו התלמודים, ותנחומותינו בהוה ובעתיד, וגם בארנו סתרי הנלווים, אקוה שיפיק רצון ישירים כהסירו המעטפה מעלילות הצבועים ודרכי חונף.

והנה קטעים אחרים מדבריו בספר הזה: "ישועת ישראל תלויה בכפים חרוצות וידים פועלות אשר במעדר יעדרון... הפעולות הקדושות האלו תחינה סבות לגלוי כבוד ה' ושכינת עוזו...". (קורנן דנהור 25).

"והכלל שאין להביט בעת בהעולים, כי אפי' רשעים חשובים וחביבים לפני המקום אם מחובבים את הארץ ומרצים אכניה ומחוננים את אפרה, ומוף שישוכו גם המה, כי קדושת הארץ תגן עליהם, ואמרינן בגמרא...". (קורנן דנהור 24).

(6) "קדושת התלמוד", והוא ענף אחד [הרביעי] משרשי מטעי מספר "קרבן של ישראל". מחולק לשני שערים: "שער אמונת חכמים..." בתשובות על שאלות המוענים. ושער השתלשלות, תורה שבע"פ... חכרו כלשון צח ונקי ובאורים שונים ע"י הצעיר אריה לייב... בשנת תרנ"ג, ירושלים דפוס הרב הירשנזאהן.

ספר זה מטרתו כשמו להגן על קדושת התלמוד ותורת שבע"פ, וכו' מנהל וכותים הרופים עם המפקרים והכופרים והמלגלים על דברי חז"ל, ומתשובותיו אל אלה נכר שלמד הרבה את מענותיהם של אלה בכדי לדעת מה להשיב. וכדאי לציין שלא הזכיר בספרו שום שם ממשכילי חכם ומהאפיקורסים של הימים ההם שכיון עליהם בדבריו כי אם דבר בגנות שיטתם.

במאמר השתלשלות תושבע"פ כתב בסיפור היסטורי יפה ובדרך מדעית את כל השתלשלות תושבע"פ מהתנאים וכו'.

(7) ספר "תולדות אליהו", כולל תולדותיו של אותו צדיק הנאון החסיד האמתי, איש אלקים קדוש רבן של כל בני הגולה... המקובל אלקי מרן רבנו אליהו זצ"ל האבד"ק קאליש, גם מעט מתולדות אחיו הרב הצדיק הגדול בתורה ומע"ט רבי שמואל קעלמר זצ"ל. מסודרים ע"י הרה"ג החכם ושלם ארי' לייב... מחבר ספר "תולדות חכמי ירושלים". ויצא לאור בהשתדלות ר' דובער הלוי לעוויטען חתנו של הנרי"א מקאליש. ווילנא תר"ס.

(8) "סדור תפלה כמנהג אשכנז עם "סדר רב עמרם השלם"... העתקתיו מכתב יד שעל קלף אשר בעיר אוקספורד... ומסביב... "סגן האלף" עם כל שליטי הנכורים, באורי מאורינו ורבותינו... עם כל שגווי חנוסחאות ומקורי כל הכרכות... ועם

נוספות... וביאורים רבים ויקרים הנוגעים בעקרי אמנת ישראל... על ידי מערכי לב צעיר המתחמם לאור תורתן של ראשונים עבד לעבדי ה' ארי' לייב פרוםקין בן הרב הצדיק ר' שמואל זצ"לית, מחבר ספר "תולדות חכמי ירושלים" וכו'. ירושלים תרע"ב. דפוס צוקרמאן.

בראש הספר באו "מערכת דברים אודות הספר" מהגאון רבי חיים ברלין ראש הרבנים בירושלים, ו"השקפה בדבר הספר" מהגאון רא"י קוק שהיה אז אב"ד יפו. מלבד עצם הספר ונוסחאות התפלות שעשה כס הרב פ' עבודת רבה ע"פ כת"י רבים בעמל רב, חשוב הספר ע"י הוספת הביאורים והמאמרים הנספחים לספר הזה, כמו: מאמרו לתולדות רב עמרם שיש בו ערך רב לתולדות הגאונים בכלל, ביאורו "מקור הברכות" ודרושים גדולים במאמרים מיוחדים, "שרשי אמונה", "ענין תפלת הצבור ואהבת ישראל", "טהרת המחשבה" "מדת המחשבה", "מדת הכטחון" ועוד.

בדרושויו אלה מזכיר הרבה את דברי הרבנים שבא אתם כחלופי מכתבים בעניני הסידור, והם: הגאונים ר"ח ברלין, רא"י קוק, ר"מ קפלמן, ר"א הרם, ר' יצחק לאסט מרמסגייט, ר' אליהו שיק ועוד.

הרב פ' היה לומר בשכחות עם אזרחי העניים שיעורים בסדרו זה. כמוזכר לעיל בצוואתו.

(9) "הגדה ליל שמורים, עם ביאור "משא גיא חזיון", מיוסד על שרש יעוד העתיד בזמן עקבא דמשיחא... בישוב כל הזרות והספקות... והתרת הטענות והשאלות הכאות על לבות הנאנחים הנואשים מכל תקוה.. חבר על ידי מערכי לב צעיר אריה לייב פרוםקין בהרב הגדול הצדיק ר' שמואל זצ"לית, המעתיק והמבאר סידור רב עמרם השלם ובעהמ"ח מ' "תולדות חכמי ירושלים" ג' חלקים גרפס פע"ה ירושלים תרע"ג, דפוס צוקרמאן.

"כו ענינים דברים לאמץ לב על הנאולה לא רק לפושעים וכופרים כי אם להתרדים לפי מצב הדור החדש הזה, שכרבות הימים לא יזכר שם ישראל עוד... איך תחליף רוח הטהרה..."

(10) "הספר על הגאון רבי יצחק אלחנן" — מקאוונא — גרפס בלונדון. 12 עמודים, בגודל 8⁰. ע"י ביהכ"נ עין יעקב וישיבת עין חיים בלונדון. מלבד זה הרפים מאמרים שונים: ב"לבנון" (מאמרו שם בשנת תרל"ט בשם "אמונת חכמים", נזכר בריש ספרו, "קדושת התלמוד"), "הצפירה", "היהודי", "הצופה" (זכרם בכתביו) "תורה מציון" (נזכר לעיל) ועוד.

כל ספריו נכתבו יפה וגרפסו יפה, בחלוקות נעלות, מפתחות, הנהגה מדויקת והדור חצוני, מה שמורה על חריצותו ודייקנותו בכל דבר קטן או גדול. וחנה חלק מכתבות ידיו שנשארו בבית אלמנותו, והנודעים לי עד היום:

(1) כתב יד קטן וישן בגודל 8⁰; הזכרתו לעיל צר ט"ו, שכתב בו הרב פ' בלדוּתו ובבחרותו משנת תר"ח — תרכ"ב, שם כתב העתקות ענינים שונים, ומאמרים מקוריים, ודרושים שונים: דרוש אכא שאול, קנה המדה על מדות. סדר תר"ג, מצות, ודיו הגדול, דיני נקוד, דקדוק, דרכי החשבון, שירים שונים, פירוש על הגדה, דיני קכוע, ופזמונים שונים בש"ס.

(2) כתב יד גדול בגודל 4⁰ רחב, רוכז העתקות רבות מחדושי אביו רבי שמואל ודרו ר' אליהו ראנאלער, שיטות וסוגיות, חדושי אגדות, וחידושים על שאנת אריה, ויש שם גם חדושי הרב פ', שכתב בבחרותו בשנת תרכ"א—תרכ"ה. וחלופי תשובותיו עם אביו.

(3) כתב יד גדול בגודל 4⁰ רחב, רשום בתחלתו "ספר הדרוש" בו כתב דרושים אשר דרש משנת תרכ"ו עד תרע"א, במקהלות עם: כפיקלין, אלקסאט, פ"ת, לונדון וירושלים. בשכתות, מועדות, ברית מילה והזמניות שונות. על תשובה וענוה וכו'. ובו גם פרושי תנ"ך ואגדות. שם נמצא:

"פתיחת הדרוש שדרשתי במקהלות כ"א מנחם תרכ"ו, על צרת הכלה, רבוי הגשמים".

"מה שדרשתי על תשועת הקיסר יר"ה מכף אויביו אשר ירו עליו בקנה שרפה בז' ש"פ תרל"ט".

"דרוש א' דסליחות תרל"ט".

"מה שדרשתי בשבת תשובה תרל"ט, והתעוררות על ג' גדולי הדור שנסתלקו: הגאון הרב"א אויערבאך בירושלים, הגר"ב מוילנא והג"ר יעקב נעוניהייט מווארשא".

"מה שדרשתי בשנת תר"ם".

"דרושים משנת תרנ"ד".

"דרוש לצדקה, לגדול בניס, לת"ת, על סעלות א"י".

"דרוש לשה"ג תרמ"א".

"דרוש לחינוך חברה ש"ס ר"ה תרנ"ה בלונדון, דרוש לברית מילה".

"דרוש בביהכ"נ אלקסאט בלונדון ר"ח אלול תרנ"ד".

סה שדרשתי בפ"ת שנת תרנ"ב בענין המיסיאן. [בפתיחתו אומר שזוהי הפעם הראשונה שדרש בפ"ת בשביל חשיכות הענין].

בספר הזה יש גם הספרים רבים, בהם על מורו הגאון ר' אברהם החריף מפיקלין, הספר על הגאון רבי לוי קלמר. (כ' תמוז תרנ"ד). הספר על הקיסר. ו"הדרנים" ל"ש"ס ולסדר זרעים. ומה שאמר בשמחת החינוך ביום ט"ו שבט התרע"א בירושלים,

כל דרושיו והספריו נאמרו ונכתבו בשפה יפה ועשירה וברעיונות מקוריים מושכים את הלב ונכנסים אל הלב.

(4) כתב יד גדול מאד 2⁰ בן כמה מאות דפים, רוכז כולל ס' "אהבת ישראל" או רפואת הנפש, והוא דרכי המדות, ונחלק לשלשה חלקים, ח"א מרפא ארוכה וכו' המשה שערים סדרי הסליחה חשבון הנפש וכו'. ח"ב מזור ותרופה וכו' שלשה שערים: יסוד המדות, ברורי המדות. ח"ג רפואות וחיים, בו ארבעה עשר שערים, שער האחדות, מנוחת הנפש, סכלנות, סדר, חריצות, נקיות, ענוה. נדיבות, זריזות, שתיקה, נוחותא, אמת, פרישות. והוא ספר המדות במלא מוכן המלה, מיוסד על טובי ספרי המדות שבישראל, ומשוכלל ברעיונות מקוריים נעלים והסברות נפלאות שיצאם ומדרם הרב פ' בימי שלותו באלקסאט.

בהערותיו לספר זה מביא שמועות רבות מרכנים שונים: "שמעתי משמו של המגיד ריח"פ מוויילנא, ר' ישראל סלנטר, החסיד שלמה משולל, הגאון ר' מרדכי גימפל, חברו האב"ד ש"ד מוהר"ד, המלבי"ם, המ"ם מוויילנא, וביחוד מרבה להביא מתורתו של דודו הגר"א קאלישר ז"ל.

כתב היד הזה כתוב הדר ומסודר יפה וראוי לבוא בדפוס כמו שהוא.

בכתב היד הזה הובאו גם דרושים מיוחדים, בשם: מאוני צדק וחזון למועד, מאמר העניני מטבעות ארץ ישראל שראה בפראנקפורט בבית לעאפעלד האמבורגר, ולקט פתרון מספרים אנגלים. בכרך הזה גם מהדורא א' מתולדות חכמי ירושלים ח"ב וח"ג, ותולדות חכמי ירושלים מאחרי החרבן עד גרוש ספרד (וכבר הזכרתי לעיל שההמר הזה אינו מעוכד).

(5) כתב יד בשם "הקאלאניאציאן בארץ הצבי", נמצא עכשיו ברשות מערכת השבועון "בוסתנאי", ומר פ' גינזבורג כתב לי שהנהו מתחלק לששה פרקים. ותוכנו ע"ד: מצב הישוב החקלאי, הקולוניות של הנדיב הירוע, שאר הקולוניות. פ"ה, עליה, מסחר ובתי חרשת. ונכתב כנראה בשנת תרס"ה.

(6) חרושי שמות הנרדפים, מזכירו בכתב ידו אהבת ישראל בזה"ל: "ובחרושי שמות הנרדפים בארנו".

מלבד זה ראיתי עוד ספרים מכתבות יד הרב פ' שכולם מתורתם של אביו ודודו ומכתבי אביו, והעתקות כתב יד של הרב ישראל משקלאוו בעל פאת השלחן בשאלות שנשאל עליהם בירושלים, ועוד.

החכם א. דרויאנוב מת"א כתב לי ג"כ שיש בידו כרך כת"י של הרב פ' המכיל: א) ס"ט עמודים מהדורא קמא של תולדות חכמי ירושלים ח"ב. ב) ס"ו ע' דרושים שונים. ג) ל"ח עמודים הערות שונות בהלכה באגדה ובדברי מוסרי. ד) ח' עמודים "נר מצות" עניני המצות וכלליהן בזרנגון, (נזכר לעיל בצואתו). ה) ע"ה עמודים העתקות של מכתבים בעניני הישוב החדש בארץ, וביחוד בענין דת, ולכלם שם אחד יקרא "מסע אבן שמואל ח"ב".

מלבד זה נמצא בארכיונו מכתבים בודדים רבים, רובם משפחתיים שיש בהם

תולדות חכמי ירושלם

חמר רב לתולדות ותולדות דורו, וכמו כן נמצאים מכתבים רבים בידי תלמידיו ומיורעיו.

וכמודעה שפרסם הרב פ' בסוף ספרו "קורנין דנהור" (ירושלם תרנ"ג) מודיע שיש לו עוד חמשה חלקים מספר "קרבן של ישראל", מלבד הר' חלקים שפרסם אז בדפוס, כמוזכר לעיל, ולא נודע לי מציאותם היום.

אלה הן תולדות הרב רבי אריה ליב פרוסקין, תולדות אדם גדול ומצוין, וכעל מעשים גדולים וכבירים. וזכות גדול היה לו שזיכה את הרבים וחשאי ברכה לדורות ע"י ספריו היקרים, וכיחוד בספר הגדול אשר לפנינו "תולדות חכמי ירושלם". יהי זכרו לברכה.

אליעזר ריבלין.

[המאמרים הנאים מכאן ועד עמוד פ' : שער הספר
של תולדות חכמי ירושלים ח"א, תעורות גאוני ירושלים, שמות
המנויים, סכחי תחלה ותורה, סכח הסחבת, פתיחת הספר
וחתימת חס', הם, הם אשר נתפרסמו בס' תולדות חכמי ירושלים ח"א
הוצאה ראשונה שנדפס בוויילנא תרל"ד, ויש בכל זה ערך נכבד
לתולדות חכמי ירושלים ותולדות הספר וסחברו. א. ר—ן.]

נוסח השער של הספר תולדות חכמי ירושלים חלק ראשון, שנדפס בראשונה
בוויילנא תרל"ד

ס פ ר

אבן שמואל

כ ו פ

תולדות חכמי ירושלים

נוסד על

אבן ב'חן, למעלת ערכם והנהגתם, שלשלת משפחתם, מוריהם, תלמידיהם והמפרים
שחברו, צבא חיהם, וכל הקורות אותם, וקורות עיר הקודש ירושלים
תוב'ב.

אבן צ'יון, להר הציון, העתק הכתובות אשר על מקום מגורתם בהר הקברות, הוא
הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם.

ראבן פ'נה, חשבונות נחוצות להתלמד מתוך מדתם של הראשונים והליכתם
בקדש לרוח בני הרור הזה, בכמה הערות והדושים נעימים לכל
חפציהם.

כל היריעות בכלל נאספו מספרים שונים וכתבי אשר בכתבי עקד הספרים

על ידי

אריה ליב פרומקין

וויילנא

כדפוס ר' הלל ב'ר אברהם יצחק דווארזעק

שנת תרל"ד לפ"ק

תעודת הגאונים האמתים מאוה"ג נשיאי ורבני עיר"ק ירושלים ת"ו.

הגאון שר התלמוד רבי'ד האשכנזים נר"ו בל"ג אקבל שלשה עקסעטפלארין מספר תיקר וחנחמד אבן שמואל אשר כבוד ידידי הרב החריף החה"ש סופר מהיר... מויה אריה ל"ב פרומקין נר"ו חבר וסדר בסדר נחמד ונעים בהשכלה יתירה, להציג מול עין הרואה כל הנעשה בעיר אלהים סלה בימי חורבנה אשר מקצות ארץ השליכו נפשם מנגד מגדולי וגאונים הספרדים היו והאשכנזים וסערבים, לחבק ולנשק עפר אה"ק וסבלו רב יגון ודאכון גוף ונפש, ובעבודה גדולה יגע את עצמו לצלות אפס קצחו מתהלכותיהם וקורותיהם. עד כי עלה בידו להוציא חס' הזה, ובלי ספק כל חובב עמו ואה"ק יקבל ספרו באהבה ויאורו עיניו, גם ידענו הוצאותיו הרבות והכבדות יתר הרבה מכפי כחו כי פור רב כסף שכאן לו ככשרון כפיו והכין עבור הנסיעה הוצאת לארץ קדשנו, לבל"ו להנות מאחרים, והתחממה כדי לבצע מנמחו זה, עד כי יקר למצוא מהר לב כמוהו אשר יקריב כחו ומאדו לאהבת כבוד ארצנו ורבותינו, וזכה שנפתחו לו שערי דעה והמון ספרים ואוצרות כתיבות ידות לבוא ע"י לדעת תכונתו והוציא כלי יקר למעשהו בשפת אמת ואמרי נועם ברב פנינים ברב תבונה, וסדר בסדר נכון בלשון צח ומצוחצח ברעיונות נשגבות מבלי צאת עטו חוץ לגבולה להגדיל ולהגשים, בלעדי בשרד אמת כל העינים כאשר היו, ולכן התאורתי ונתתי לו רשות להדפיסו. וזכות רשפי אהבתו זאת להגדיל כבודו הלאומי והארצי וזכות אכותיו הקדושים אביו הרב הגדול החה"ש תמים דעים המנוח מויה שמואל צ"ל אשר הכרנו צדקתו בעודו פה, ודורו הגאון הקדוש צ"ע מוח' אליהו חאבר"ק קאלוש וללה"ה ויתר בני משפחתו הק', יגוננו בעוד להפיק רצון מעם ה' ואחב"י, בברכת המדבר בדק בעיה"ח פעית"ק ירושלים תובכ"א יום א' ש' שבט תרל"ב לפ"ק.

מאיר אויערבאך מלפנים אבדיק קאל"ש ובעת ראב"ד רבוללות אשכנזים היו בירושל'ת

הגאון הצדיק האמתי הראשון לציון נר"ו אנה נפשי הבעה"ח ראש"ל מהורענא כי הרהבתי עוז בנפשי לקחת בל"ג שני ספרים אבן שמואל גדול הכמות ורב האיכות אשר חבר יר"י הרב החריף החה"ש סופר מהיר חוקר ל"ב זך הרעיון מויה אריה ל"ב פרומקין נר"ו אשר פעל ועשה ברוחב מכינתו סלכת' מצוה שלא קדמו עוד אדם ברעיון הסוב הזה. דחבר גזיו וחבר וסדר בסדר נחמד ונעים בהשכלה טובה, כי נעים נאווה, נחמד למראה, לעין כל רואה, כל הנעשה בעיר קדשנו, ציון היא בית היינו, בימי חורבנה, ברב דעת ותבונה, אשר השליכו נפשם מנגד מגדולי וגאונים ורבני אחב"י הספרדים והאשכנזים קדושים אשר בארץ המה, והאמת זכה שנפתחו לו שערי דעה ואוצרות כתי' גנוזי מלכים שרים ונסכים, והוציא כלי יקר בשפת אמת ואמרי נועם ורב פנינים, בלשון צח ברעיונות נשגבות, בשרד אמת כל העינים, גם אשור גדול באמרותיו הטהורות. של אורות, מוילן ראורייתא, דברי אגדה ואליבא דהלכתא, ועיני ראו את כל עמלו ורוב שקידתו, עדי הוציא מחשבתי לפועל אדם ברוב הוצאותיו, בנקיון כפיו לבל"ו להנות משום אדם, הא ודאי זכות עקי'ת וזכות אכותיו הקדושים, אראלים וחרשישים, היא שעמדה לו להפיק זכמו ומחשבתו הטהורה, אורה זו תורה, ובכן ראיתי להצטרף לירי עושי מצוה ונתתי לו רשות להדפיסו וגדל גדול נדרנו לאחרים טעיות כמתכונתו ולהדפיסו לא בארץ ולא בחו"ל, ולחבבו באהבה. שלמתי ד"ק להוציא לאור תעלומה, ומטני יראו וכן יעשו כל חובב עמו, יהי אלהיו עמו, וזכות הרבנים הגאונים יגן נצח עליהם, יכלו בטוב ימיהם ובניהם ובני בניהם. כנא"ה פעית"ק ירושלים ת"ו. אדר א' לכל חסידיו משנת החר"ב ליצירה, המעמיר בעד כל הגולה לצור עוזו ומעוזו.

אברהם אשכנזי ס"ט חכם באשי.
ראש"ל בעיה"ק ירושלים תוב"ב.

תעודת הגאונים רבני המו"ץ דק"ק ווילנא יע"א.

הרב הגאון מוהרש"ך נר"ו מ"ן בק"ק ווילנא יע"א.

מה מאד תגל לבי על ספרו של ידידי אבן שמואל כבוד יקר חמיד ונחמד אשר חבר הוא שחור גבור יקרא כבוד הרב הגדול בתורה ובמיתא ה' שחורה, החריף ובקי בחלורו חורה. כנן של קדושים. חסר מגזע ישישים, הח' השלם מויה ארי' ל"ב בר"ש פרומקין, המיוסד לספר בשבת החכמים אשר דרו בתוך ירושלים עיה"ק תוב"ב, תולדות

הגאונים המפורסמים אדירי התורה מויה יוסף מויה בצלאל כהן בעל ראשית בכורים שלימ"א.

עלינו לתת הלום תורה וברכה מרובה. והודאה רבה, לכבוד האי גברא רבא ויקרא אריה רבי עילאי, אחד המיוחד מבני עליה, חד סיגן דקא סליק להתם, ירירי ע"יון ויראיו, הרב הגדול בתורה ובמעשים טובים, כנן של קדושים. למעלה בקדש הקדשים, המפורסם בהרפותו ובקאותו

ברוחניו הגאונים נזיר ז"ל זמן סמוך ר' יצחק שולר עד זמנינו כולל יותר משבעה מאות גאונים, (שכלל בספרו כל תרומות מנהיגיהם ומדרגת הטירות שאסף מכמה ספרי כחיי וספרי דפוס וש"ס) הכל בלשון צה וקצר חכו מסתקים וכולו מחסרים, ויצא מזה תועלת גדול להמעינינים, וכל איש אשר נגע ויראת ה' בלבבו ידבק במעשיהם ומדותיהם הטובים וילך בדרכיהם וילתוב לבבות ישראל לקרבן לתורה ולירושלם (ואפשר שע"ז כיוונו רז"ל ברור דשקלים פ"ב ה"ז אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם הן הן זכרונם מפני שע"ז ספור דבריהם לומדין ממעשיהם וזהו זכרונם לעולם), וכ"ש צדיקי דארעא רישאל הכולל גם שבת א"י (כמושה"כ כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם וכח"א: ולציון יאמר איש ואיש יולד בה וגו' ורז"ל אמרו דכות א"י גרם ואוירא דא"י מחכים, והר מין כי סליק כו') א"כ מתקיים ג"כ מצות דרישה, כמושריף, מכלל דבעי דרישה, ותנה כבר תמכו בידו של כבוד הרב הגדול המחבר ג"י כל רבני וגאוני ירושלים חכמי ספרדים ואשכנזים ג"י, והפליגו הרבה בשבח ומעלת הרב הגדול, ומעלת חבורו וכל דבריהם א"צ חזק, אך מתוך שנותנתו הסתירה של הרב הגדול תרבינו, ובפרט שעסקתי עמו בגופי הלכות בכמה ענינים וראיתי רב גורכיה וכו' וחיליה לאורייתא מלא דבר בגמרא ופוסקים וסברא ישרה, והראה לנו גודל חריפותו בפלפול הלכה בשו"ת, אשר כמה הלכתא גברותא איכא למשמע מיניהו, אשרי שלו ככה, ומה' ישא ברכה. ונתתי רשות להדפיסו בהצלתה, לכן אח"י נספח לעושי מצוה ולברכו שיזכהו ה' לבצע מחשבתו הטובה מכת אל הפועל להוציא ספרו לאורח' ויתקבל לציון א"י, דברי הבעת"ח א' י"ם אדר תרל"ד פק"ק ווילנא. נאום שלמה ברי"ה הכהן הכ"מ מ"ץ בק"ק הג"ל.

ותורתם ממעשה רב שאסף איש טהור טהור גברא רבא הרב הגדול החכם הכולל הספורסם בחורתי ויראתו הק' מהר"א"ל ג"י, כל הגאונים קדושי עליון אשר שמשו למאורות בקדש הקדשים מארבע מאות שנה לפנינו, וכל ספרותם הק' אשר יצאו לאור, ואשר עורס בכתובים ומדותיהם היקרות והחכיבות כאשר האריכו הגאונים בהסכתם על ספרו אבן שמואל, ונתנו תעודתם להרב הגדול שיהיו והרבו בגדולות ספרו ובגדולת ערכו, ובפרט כי גם לפנינו הסכים הזמן בעז"ה להשתעשע עמו בהרבה סחודשי תורה, הנוגעים להלכה ולמעשה, והן ראינו את גדלו רוב חיליה לאורייתא וכי ידיו רב לו בכל דברי הפוסקים והאחרונים, ובשורת הר"א ז"ל, ולהעמיק הרבה כשמות הש"ס והפוסקים ז"ל, דרון ולהעלות הלכה ברורה סגברא ומסברא ישרה כי ה' הטובה עליו. וה' יהיה בעזרו להדפיס הספר הנכחי אשר נתנו לו רשות ע"ז ויזכהו להגדיל תורה ולהאדירה, והיה התורה חוזרת על אכסניא שלה, ולהנאת אור תורתו רבים ולכו סלה. ולכן מצוה עלינו קיים בזה כי רצו עכרית את אכנתי, ע"ב אשר נזכה כלנו יחד בספרה לעלות אל הר ה' א"י בית אלהי יעקב עם משיח צדקנו ב"ב. — ולאמץ כחו והילית דכבוד האי מרבנן הרב הג' הנזכר למען יוכל להוציא ספרו לאור עולם לזכות את הרבים מישראל, כ"ד הבאים עת"ח יום ה' ח' ניסן לפ"ס: לאו אנחנו דקמקורי לך אלא זכותא דא"י לאורייתא היא דקמקרת לך לפ"ק, פה ווילנא יע"א.

נאום יוסף במהוריר רפאל זלדה"ה מפ"ק הג"ל.

ונאום בצלאל ברי"ה משה הכהן מפ"ק הג"ל

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

וישנם אתי עוד הסכמות מהרבה מגאוני זמננו לגדור בפני עושי עולה לבר ישובו להדפיס הספר הזאת בלתי רשותי, אבל אין צורך להעתיקם יען כי כבר ידוע בזה חוק הקיר"ה. —

התעודות על דבר אמת שנחננו לו לעדה ארבעים הגבירים נשיאי עהיק שהייתי באוצרות ספרותם.

דברי הרב המופלא הספורסם לגאון ותפארת מוה דוד בן שמעון רבן של המערובים, בעהמ"ס
שערו צדק' ה"ו.

ודוד הוא הקטן שוריו בארש יכתבו, להודיע שראה ראיתי מעשה ידוהם של צדיקים
אשר כוננו ידו מעלת הרב המאסף גור אריה יהודה ה"ו. וכבר שכתוהו רבנן עליונים למעלה
ואם אני הצעיר פתחתי לפניו את אוצר ספרי ונתתי דמי קדימה בעד ספר אחד כאשר
יאות לסייע לעושי מצוה, ובדואי שישאל קדושים ממני יראו וכן יעשו, הלכיד זעיר שם זעיר
שם כויה פעהיק שלהי אר"י רשנת תן לחכם ויחכם ברוב עוז ושלוה.

הצב"י מעט דב"ש

דברי הרב הגדול המופלא חסידא קדישא רבן של חסידים מוה אהרן ׳ן עזריאל ה"ו.

מאשר יקר בעיני מלאכת החבור הזה אבן שמואל אבן שלמה, מרגלית ואבן שבא מעשה
ירי אומן חכם חרשים ונכון לחשים ידירי ובחירי ... מוה אריה לייב פרומקין נר"ו, מאז
גילה את אוני כי רצונו להתעסק במלאכת שמים הזאת חזקתי את ידיו ותמכתי את זרועותיו,
ופתחתי את אוצר ספרי ישיבתי לפניו ותלית הן הראנו כיום כרך גדול מלא ספר טוב
וח' נחן חכמה בלב חכם לייב, ונסדיר בסדיר עליון נאה ומשוכת, כולוהו מחיכתא גולות עילית
וגולת תחתית, מלא אותם חכמת לב בחרושת אבן למלאות בחבונה וכדעת, וידועתו סכרעת,
סדר ומנים אלו שני דורות, ויעש להם בחים למען יקל בעיני הקורא, בסחתי כי הבא אל הכית
הזה יסעס אוכל לו כמעט לשד חשמן, פריו מחוק להך וגם תאוה הוא לעינים ואין ספק כי
על ידו יתנשא ויתרומם כבוד התורה ותהיה ירושלים תהלה בארץ, כ"ד הכויה
לכבוד קרושת הארץ וליקרא דשכני הגאונים הנז"ל, וליקרא דחי ידירי הרב המחבר יצ"ו שלהי
אדר ראשון שנת התרל"ב.

הק' אהרן בכה"ר עזריאל ס"ט.

הרב החכם הכולל, הגביר, אין גומרים עליו את ההלל, מוה שם"ח גאנני ה"ו
חיי מרכר, צעיר החי מצעיריו ציון וירי, לא אחשך פי להודיע אמרי אמת אודות
חסי' היקר אבן שמואל אשר כוננו ידו אומן מליץ טוב לבית ישראל ידירי ויקירי ... אשר
תפליא עצה הגדול חקירה כמועצות ודעת גלה מצפונות לקדושים אשר בארץ, להוציא יקר
מקרב הארץ, וכאשר חזו עיני חשקת לבן כאש כוערה לגשת אל בית מדרשי הספורסם לכבוד
לתפארת: מהרב הקדוש מארי דריון קדישין הרמ"ז שר שלום מזרחי ידידי שרעבי
וצוקללה"ה, פתחתי לסניו דלתית, דכקה נפשו אחריה, ויהי ימים משוטט בהמון ספרים קדמונים
וחבורים יקרים, צלל במים אדירים, וממעסקי גנויה העלה פניני אמרות נהורות, אור יקרות,
ימים רבים אכל מרשנת שבע מעונה מלא תאות לבו והמיק זממו הטהור, דך וישר פעלו יהי
אלקיו עמו, ובאעה"ה ביום ר"ח אר"ש שנת ל"ר את בשוב הארץ. הצעיר
שלום משה חי גאנני ס"ט.

תעודת חח"צ הישיש זקן ונשויפ מוה משה שלמה הלוי ס"ט. והרה"ג החכם הכולל
הראב"ד ר' יעקב שאול אליישר ס"ט. אשר הייתי באוצרות ספרותם יבואו אייה בחלק הבא
מצדוק יתר הסכמות של רבני הספרדים והאשכנזים, גאנני חומן ה"ו.

ואלה דברי הרה"ג הבקי בחדית מוה זלמן בער מו"ץ בקיץ

דוכינא ועתה חנהו בקיץ ווילנא בעס"ס. מצב הישר, נר"ו.

שנחן לבי על שנעשיתי אכסניא לתורה לידידי נ"י כי נתתי לו רשות זה ירח ימים
לעיין בכל אוצר הספרים שחנני חי להיות כאדם חיורד לתוך שכן, וקלם הסלת המצטרך לעיניו,
וזכות כל רבותינו אשר נושא דגל זכרם בספר, וזכות ירושלם עהיק, וזכות אבותיו של הר"י נ"י
יגינו בעדו להצליחו בכל אשר יפנה, הכיד.

זלמן בער בלאמור הרב ר' אברהם ז"ל וחתן הה"ג

ר' יוסף לייב כהנאן הצדיק ריש הזרחי זצ"ל.

שמות האנשים סעיה"ק יר ו ש ם
הגאון האמתי ר' אברהם אשכנזי
הראשון ב' עקסעמסלארין
הראב"ד ר' אהרן עזריאל ס"ס
הרה"ג ר' אליהו מרגליות רב מדרובין
הרה"מ ר' אליעזר מנחם
היש"ש ר' ארי' ב"ר ירחמיאל מוילנא
ר' אליעזר נצי קב ונקי
ר' אהרן מאיר ברי' ב"ב
ר' אייזיק יוסף מדרוב
ר' אברהם חלקיה זאקס
ר' אריה זאב יעסקין
ר' אברהם גוסמאן
ר' אברהם ראבינאהרן
ר' אליעזר יצחק
ר' בנימין יהודה ליב
ר' בנימין וואלף פראג
ר' ברוך מוועקסנא
ר' גרשון נפתלי הערץ
ר' גמליאל שלאנק
ההג"ר דוד בן שמעון
ר' זעליג הויסדארף ר' עקס'
ר' זאב הכהן מפינסק
היש"ש הר"ר זאב לעוויןזאהרן
הרה"ג ר' חיים נצי מוועקסנא
ר' חיים צהריין הכהן
ר' סוביא ארי' גאלדערגער
הראב"ד ר"י שאול אליעזר ס"ס
הרה"ג כו' ר' יצחק פראג
הרב ר' יצחק דוד בידרמאן
ר' יהודה ב"ר חיים
ר' יצחק קורטל
רייזחוקיה יעקב ראזענסאהל
הר"ר יונה ליב
ר' יהודה ליב בורגמאן
ר' יוסף ריבלין
ר' יצחק נצי שלאנק
ר' ישעיה הלוי הורוויץ
ר' יוסף פערילמאן ממניסק
ר' ישראל חיים שעהנבאם
ר' יעקב נח ב"ר שמריה
ר' יחזקאל יעלין
ר' יוסף ארי' ליאון
ר' יוסף צריא אספענהייס

תובב"א שנדבח לבם לקבל ספרי באהבה.
הגאון האמתי ר' מאיר אויערבאך ג' עקס'
הג"ר משה נחמיה בעל נחיה"ש
הה"ג ר' משה אליעזר דן
" ר' מאיר מאניקסס
ר' משה שלאסקין
ר' משה גראף מבריינסק
ר' משה מארקוש יקאווא
ר' משה ברי' קעסלער
ר' מש"ק נאווא מינסק
ר' משה יצחק גאלדשמיס
ר' מיכל בורוואלד
ר' מאיר שעהנבאם
ר' מנחם שבת' מהאלבערשטאם
ר' מרדכי בהמרא"ג צהרב
ההג"ר ר' נפתלי הירץ הוסנר
ר' ניסן ב"ק
ר' נתן יוסף גאלדערגער
ר' נפתלי יצחק הלוי שויב
ר' עמרם בלויא
הרה"ג ר' עקיבא יוסף
הגב"ר הר"ר פישל לאפין ג' עקס'
הר"ר נצי הירש משקידיל
הר"ר ראובן מרגליות
הגאון ר' שמואל סאלאנס
הרה"ג ר' שמש' גאבין ס"ס
" ר' שלום יעקב מרדכי צמהרליה
" המאה"ג ר' שאול בנימין מרהדאשקוויץ
" ר' שמואל שלמה מהוראדנא
" ר' שלמה זלמן לעווי
ר' שלמה ישעי' זאקס מסעלא
ר' שמואל מאיזל בעד הרב דקק פוס
ר' שלמה עלבא
ר' שלמה דימאנטשטיין
בחו"א צא"קתתי פרענוסרגטון אך מאנשים אחרים
הגב"ר ר' פישל דאבין מאדעס
ר' אלעזר בורשטיין
ר' יצחק דוד יודאלאוויץ מאדעס
ר' זאב וואלף דאמסקי
בנו ר' אברהם דאמסקי
ר' יוסף ב"ר מענדיל ראסהמאן
ר' מרדכי זעסקין ור' יהודה לאזארלוויץ
ר' יוסף ברעמער ב"ן משערילאו
הרב ר' אריה ליב לעוויןזאהרן סוכן הלגנון

בידידי:

מכתבי תהלה ותורה

טחפמי ישראל דורשי קדמוניות ישורון
חמליצים הגדולים דקיק וויילנא יעיא.

לכבוד ידידי הרב המופלא החכם השלם, המשכיל אל קדמוניות
קדש, מוהר"ר אריה לייב בהרב ר' שמואל פרומקין נ"י.

בשמחה קראתי את העלים מספרך הנכבד "אבן שמואל", כולל: "תולדות
חכמי ירושלים" מאמצע המאה השלישית לאלף הששי עד ימי הדור הזה, כי מצאתי
בו את שאחזה נפשי מעודי, דברים יקרים נכבדים ומועילים להרחבת חכמת דברי
ימי עמנו. עובר אנכי עבודת החכמה הזאת מימים רבים וינעתי ומצאתי כמה גדולה
היא העבודה הזאת, עד מה היא ראויה להיות נכבדה וקדושה לנו, כמה חסרה היא
עוד בספרותנו, וכמה יגיעות עיון ועמל חקירה היא דורשת להגיע אל איזה ממדרגות
השלימות, על כן יודע אנכי להוקיר מפעל כל איש יודע מבין בעבודת הקדש ולחבב
כל דבר חפץ, אשר יעלה ויביא לנו כל סופר משכיל חוקר ודורש קדמוניותינו.

ידועת דברי ימי עמנו ותולדות חכמינו, קורות חייהם ועלילותיהם בחכמת
ישראל, כבר יצאה כימינו אלה מגדר ידיעה שמושית לדעת על ידה מי מן
החכמים הם קודמים בזמן ומי מהם מאוחרים בזמן בבחינת פסקי ההלכות,
ועלתה והגיעה למעלת חכמה יקרה ונכבדה בעצמה, למעלת חכמה
קדושה לכל איש יודע מבין להוקיר כבוד האמונה והאומה. מתולדות
חכמינו בכל דור ודור נחבונן לדעת תולדות הרוח החי בקרבנו, וממפעלותיהם בעולם
חמשה והעיון נשכיל לחבין במחזה מהלך השתלשלות חיי התורה והחכמה בקרבנו,
ופליאות נתיבות קלוח זרם החיים האלה מפורסם דרך המדבר הגדול מדבר זמן
של אלפי שנים—עד ימי הדור הזה, ההרים אשר עלה, הבקעות אשר ירד, המסלולים
הישרים אשר סלל לו, והנליחות אשר נלוו מן המסלה זאת תורת החיים וזאת התעודה
בדברי ימי עמנו, והעוסק בחקרי החכמה הזאת המתבונן על תהלוכות רוח החיים
האלה, הסופר ומונה את תנועותיו, נמיותיו, דפיקותיו הישרות והנלוות בדור מן
הדורות ובמקום מן המקומות הלא הועל יועיל לא מעט להבנת מהלכו הגדול והכללי.
כי במשעולי ידיעות הפרטים נעלה אל מסלות המדע הכללי, על כן תיקר בעינינו
כל מציאה וידיעה חדשה, כל דרישה וחקירה מושכלת בגבולות החכמה הזאת. אשר
ע"כ שמח לבכי בראותי את עבודתך התמה והישרה אשר עבדת לעורר ישנים ולחקין
נרדמים בחיק אדמת הקדש. לספר מעשי הסתים אשר הם חיים עדנה. לרשום
זכרונותיהם ולחקור חקר הליכותיהם בקדש—להשיב שכות דברי ימי הקיר הקדושה
לנו ולכל עמי הארץ.

האמנם אם מצד אחד אין תוחלת למצוא בדבריימי העיר הקדושה בפרקי הזמנים אשר מעלתך עסוק בהם מהלך השתלשלות רוחנית ישרה ושלטה, כי החכמים אשר תחקור לתולדותיהם ומעשיהם לא סמעי ירושלם יצאו על חרוך, והשקפותיהם בחיי האמונה והתורה לא באה להם בשלשלת ירושת אבות יושבי עיר הקדש וחיים ונזונים ברוחה, כי אם מארבע כנפות הארץ באו לחונן עפרה ולמצוא שם מקום קבר, ותלמודם אשר הביאו עמם מארץ מולדתם מורשה מאבותיהם וסמוריהם, בו היה מעינם בחרבות ירושלם ובאהבתו שנו כל ימיהם, הנה מצד אחר יקר ונכבד למשכיל מתבונן מחזה מקום המועדה הזה, קרבת המושגים השונים ממקום אחד התנגשם והפרדם והתמוגם לתערובות. פעולת איש איש על רעהו ופעולתם הכוללת על שאר אחיהם ברוב ארצות יושביהם. והנה אם כי לא היה עם לב מעלת חכמתך, להתבונן על הפעולות האלה התבוננות מיוחדת, כי לא זאת ממלאכתך. הנה לא אחדל מתת צדק לפעלך נגד כל קהל הקוראים המבינים. כי הגדלת לעשות ככל אשר מצאה ידך מפי ספרים וסופרים, רשימות וזכרונות, ציונים ונפשות, אשר ינעת למצוא לאסוף ולכנוס, ותומת-ישרים תתהלך בחקירותיך ודרישותיך אשר העלית בספר ישינים וגם הדשים צפנת בו לחכמים וסופרים, וחמר דברים רבים יקירי ערך לבונים בבני חכמת ישראל ותודך נפשם. ומי יתן ויוקירו אחינו הנבונים החרדים אל טוב חכמת ישראל ואל השארת קיומם בסערות הימים את מפעלך, ויתמכו בידך להוציא את כל חלקי ספרך זה עד תומם, כי ברכה בו.

ומאשר יקרו דברייך בעיני ומאשר נכבדו חקירותיך לדבריי ימי עמנו, היה את נפשי להאריך באיזה ענינים אשר מצאתים ראויים להערה בקראי את העלים האחרים. אולם אחרי אשר על כמה מן החכמים אשר באו בספרך דברתי גם אנכי במאמרי גדולי ישראל בטורקייא ב"כרמל" לא ראיתי לכפול הדברים. והיה אם ייטיבו בעיניך להשלים דברייך על פיהם הרשות בידך, ובשאר הדברים אין עתותי בידי לסדר הערותי ולהביא בספר מפני טרדותי הרבות, על כן תקבל היום ברצון את חפצי הטוב. והבטחתי לעתיד לבוא כי ברצות ה' את דרכי, ויכונו מעשיך להוציא לאור את החלקים האחרונים בספרך זה, אשובה אתבוננה בספרך. וידי לא אכלא לעטר שוקי ירושלם גם בפרי השקפותי וחקירותי. כי חסודות אתה לי, וחסודות ספרך לי.

מוקיר וידיד שמואל יוסף ב"ר יצחק פין.

ד' חסוד תרל"ד ווילנא

שלוש לך איש משכיל, דורש קדמוניות ישראל,
חוקר לב, יד הרעיון, אריה לייב פרומקין נר"ו.

טי האיש אשר לבו עוד ער לאהבת תורתו ודתו עמו ונחלתו, ולא יתעורר
פתאם כמשנת תרומה בשמעו את שמע עיר הקדש "ירושלם" מפי אחר הנוסעים
אשר הוחן לחזות בנעמה ולבקר אדמת קדשה! זכרונות קדומים זכרונות קדושים,
יקיצו ויציצו בקרבו וימלאו חדרי לבבו רגשות נפלאים אשר אין בכל רגשי החיים
משלם, כי עיר פלאות היא עיר ה' אלהינו, עיר פלאות גם עתה בימי הריסותיה
ושממותה, וגם מפלתה הנוראה, רוממה היא על רום תפארת כל עיר בנויה, מסנה
יצאה גם תצא תורה ודבר ה', אליה יבואו מלכים ורוזנים מאפסי ארץ להשתחות
ולשלם נדר, חכמי כל עם ועם ינהרו אליה לחונן חרבותיה ולהתחקות על שרידי
משואותיה, ושם כבודה וזכר קדשה קדושים הם בעיני כל העמים והלשונות.

ומה רחב ושמה לכבי לקראת בואך גבר חכם לבב ומשכיל דורש אלהים,
מה רגשה נפשי לקראתך בשוכך מעיר הפלאות, צבאות אלהי הצבאות, ולקראת ספרך
הנכבד "אבן שמואל", אשר בו רשמת בכתב אמת את תולדות הרבנים והגאונים
אשר מנוחתם כבוד בהר הזיתים הצופה פני ירושלם, תולדות חייהם והליכות ספריהם
בתורה ואמונה, בחכמה ובתבונה, גם ציוני קבריהם דבר דבור על אפניהם. כי דגש
קדש התפעס בך מימי עלומיך לעלות בהר ה' ולהסתפח במקום קדשו, והרגש שהוא
לא נתן רמי לך עד עשותך ועד הקימך מצותו ופקודתו. — ושם — על הר קדש
הקדשים השתפכה נפשך במקום אשר רוח אלהים שפוכה על נביאי האמת והצדק,
שם שפכת כמים לבך נכח פני ה', גם שם שמת לילות בימים להתחקות על תולדות
הגאונים הספונים במבחר קברינו על תולדות ימי חייהם ותולדות ספריהם וכל
הליכותיהם בקדש, מימי הרב הנאור רבנו יצחק הנגיד שולאל ז"ל עד ימי הדור
הזה. הגדלת לעשות ידיר נכבד! וכל המזכירים אהבת ציון וחבת ירושלם, וכל
המוקירים ומיקרים את הגאונים אנשי רוח ההם, יוקירו גם את ספרך ויתנו כבוד
לשמןך. צלח אחי ורכב על דבר אמת וענוה צדק, וה' אלקיך ירצך.

ובטרם אכלה לדבר אשא עיני אל הרי קדש אלהי, וכלב נפעם אקרא: שלום
לכם הרי ישראל! שלום לך עיר שלם! שלום שלום לך הרי המוריה מקום מקדש ה'
השמש! שלום לכותל המערבי שריר סכל שרידי קדשינו. — הה! לו יכלתי לשפוך
דמעות עיני עם רוחי ונפשי יחד על שממות קדשכם! — שלום לכם אנשי הקדש
ספוני טמוני אדמת הקודש בהר הזיתים! הנה רוחי עתה מרחפת על ציוני
קבריהם, בזרועות אהבה אחבק עפרות משכן כבודכם, ואוני תשמענה קול מסרום
קול קורא כהדרת קדש: נוחו במעונכם צדיקי עולם! נוחו על משכבכם בשלום!
עד אשר האביב יופיע, ושופר שרי יריע: הקיצו ורגנו שוכני עפר! עמדו לגורלכם
בקץ הימים, לאור באור חיי עולמים. — יהיו לרצון אמרי פה, והגיון לב
מלמן שולמאן.

מבוא המהברת

המהברת הנוכחת הזאת המופעת לעיניך קורא יקר במעלות מחנות כל הצדיקים שוכני צל שר, לא בגדולות המליצה יציתי פניה, ולא ברוממות הלשון עריתי עמריה. כי לא בצלצלי שמען אקוה להעיר אזניך, ידידי. ולא בדבר שפתים הנני מעלה לך חן רבותינו מאוריגו, או חן ארץ אבותינו! כי אך למחסור תהייתה. יען כי זהרם כבר נגולו כעצם השמים, וכף הגולה הלכו לאורם. ואף שמם לכד—שם ירושלם ורבניה — וזכרון שמעם, ימלאו לך גיכ כל רגשות נפשך קורא יקר !

ובכאן אנכי מעתיק אך מעשיהם הפרטים והקורות אותם ויתר הענינים כפי מה שמצאתי זכרם אחר החפוש בספרי דפוס או כת"י (1) הנאמנים לנו. ורק מעט מוסיף אשר סמכתי ע"פ השמועה מאנשים נכונים ויודעים אשר קבעתי דבריהם בחתימת שם בעל המאמר להורות כי לא מלבי יצאו הדברים. ובדרך כלל ראיתי לעמוד על שרשי דברים אלו: (א) שלשלת היחש, אבותיהם, בניהם, קרוביהם, במקום האפשר לדעת. (ב) רבותיהם ובני ושיבתם. (ג) מדת שנותם, והזמן שחגגו את הקדש. (ד) הנהגתם וסדרתם המהורה, (ה) חבוריהם וספריהם. (ו) הקורות אותם בצבא הדרם, והכל בקוצר נמרץ היותר אפשרי. אך במקום שאני מעתיק איזה הנהגה או מדה מספרי הקדושים נז"ג האלו יצאתי לפעמים מגדר הקצור. ובכמה מקומות הרחבתי הדבר גם בביאור איזה דבר דרושי(2), להיותי חושב שאיני יוצא בזה מתכלית כוונתי לתועלת עצמי וזולתי, (ומעט אשר יצאתי מכלל הענין בחרושי תורה שקבעתי בסוף חבורי בדברים עמוקים בדרכי הבנין והסתירה ביסודות נאמנות בעדיה).

אוצרות הספרים אשר מתוכם בנית את אבן הציון הלו לכל דבר תולדות הגאונים האלו. היו היכלי הישיבות העתיקות אשר אצרו בעליהן כמו ספרים שונים לאלפים מזמן עתיק וכביר, וביחוד הייתי בעיה"ק ירושלם בישיבת המקריש ר' יצחק די רוסו, וישיבת **שבת**

(1) וראוי לדעת כי לא מלבי או מפי השמועה אני מוציא כל הדברים בספר הזה אך מספרי מהדריהם נז"ג, ובכמה ענינים אשר היו למראה עיני כמי עשרים ספרים או יותר אשר עליהם בניתי יסוד פינתי בהולדות חיזר חכם, ואף גוף הלשון הדובר בשפתי ספרי זה על הרוב מועתק מלשונות הגאונים האלו, וכ"ש במדה הושרר אשר לא שלחתי כס ידי עלמי להוסיף או לגרוע לכל חפזם בכבודם חיו, ולזאת חף הם ימלא הקורא לפעמים קבוצת ענין שלם מה שהוא נדמה לו כי לא מלא קן בגוף החבור שרשמתי עליו, או מה שיספור משם לדעתי, ידע נאמנה כי מקומות רבות וספרים כותים היו לנגד עיני למאות ולאלפים ומפיהם אלי יקרא, כי לא מלבי! ולבעבור קן ימלא לפעמים גם דברי הספר הזה הושרר נגד חקי הלשון להיות שאין ראוי לשנות מדעת בעלי הספר שהעקרו אך במקום הכרחי אשר ידבר המחבר בלעני שפה כדי לישר הלמי מליחותו שלא שיהי לפי חקי הלשון הרגילים.

(2) וביחוד צפנך ז' מספרינו הרחבתי הרבה במוסריים ומדות לפי דרכי העבודה הדור הזה, ובהערות קצרות ומזהירות למעיין בם, כי הדבר הזה נחון לדעתי למאד לחזק הלכדות לחובה ויר"ש, ואני מבטיח לכל חכמי דורנו הזמן לקבל דבריהם אשר יסדרו במוסריים כיוצא באלו דוגמה השני מכתבים שלי שהדפסו בקוצר וברוח הגיוני, ולקבוצ על שם בדפוס בחלק הבא איה, וכמה מגילוי הזמן המפורסמים היודעים בדרכיה העה הנוכחת כבר שלחו אלי מדבריהם ומוסריהם הגעמים לזרפס לחבורי, ולכן אני מחלה בני כל הדברים עיני העדה אשר חננו ה' בלשון למודים במוסריים סהורים ומושללים להעסיק לירי עושי מזוה כי הוא דבר שהדור והעדה דורשה.

אחים' לסיר משה פינצו ובניו הגבירים סוויצן. המתנהגת בהשגחת הראב"ד ח"ק לישראל כו' מו"ה אהרן י' עזריאל ס"ט. וספרי הראב"ד וכו' ר' יעקב שאול ארישר ס"ט. וספרי הרב הצדיק הישיש ר' משה שלמה הלוי ס"ט, ואוצרות הגביר הרב וכו' ר' שלום משה חי גאגין ס"ט בבית ישיבתו, בית ארי. וספרי הרב הכולל הצדיק האסתי כו' ר' דוד בן שמעון רב הסערביים נר"ו, אשר בכל המקומות האלו בתים מלאים מספרים לאפסים וכתבי, וגם זוזי נעורתי מאנשים שונים גדולי תורה, וביחוד מהרב הגדול בקי בכל ספרי התשובות ותלמיד מרן החת"ס ר' יצחק פראג(1) נר"ו וכל גאוני ורבני הספרדים והאשכנזים מירושלם ת"ז(2) קרבוני ועוררוני על הדבר, אשר מרצון כל רוח הבריות והאנשים הנכבדים האלו אני דן כי מלאכתי רצויה גם לפני המקום ב"ה.

את הכל כתבנו בלשון צח ונקי, למען יבינם כל קורא ראשורם, ועלה לפנינו קובץ גדול למאד הכולל בקורות נמרצות על תהלוכות ותולדות גאונים עצומים מחכמי ורבני ירושלם עולים במספרם יותר משבעה מאות. אשר על כן חלקנוהו לחלקים, הראשון: הוא החלק הנוכחי מזמן גרוש שפאניא עד זמן השל"ה אשר חי בסוף המאה הרביעית. החלק הב' עד סוף המאה החמישית. החלק הג' עד סוף המאה הששית. החלק הד' עד זמננו זה, ומצורה לשם כל ציוני הקברים אשר בחר הזיתים, אשר רבות עמלתי בהם בניגועה ובכסף להעתיקם, וכל החלקים כולם הם אתי בשלימות ועומדים תחת מכבש הדפוס, ובקרוב אי"ה יצאו לאור עולם, בכרך אחד כתבנית הכרך הזה(3), ולכולם בשם קראתי "תולדות

(1) [הרב יצחק פראג עזר להרב המחבר בהערותיו וידיעותיו בימים שהמחבר כתב את ספרו, וגם אחרי שכתב המחבר את הספר שלחבו אל הרב יצחק פראג, והלה כתב את הערותיו על הגליון להכניסם בפנים הספר, ובהערות המחבר, ובהצעות יד הרב פרומקין מלאהו שיר בשם "גלות יצחק", כחזק הדבר באשורית אשר חצרו לכבודו של רבי יצחק פראג בהחזירו לו ספרו להניחו ביום י"ז אדר ראשון ה'תל"ז, והנה קטעים מתחתיו שם: אדון יקר מה נבדלת, אף כי הרבה למדתי במחברתי זאת ואם הריני הלא על ברכיך נולדתי, ובגדולתה את ספרתי, מפיו אף הלא שמעתי ואם בשר עליה קרמתי, מי נפח זה נשמה, הלא אתה אדוני. ואין בלעדיך, כי שלך היא ואלוה השוכה. כמו כן נמלא בכתבי הרב פרומקין הלופי מכתביו עם הר"י פראג, ובהם חשונה גדולה מהרב פראג, עם מחקר יפה ע"ד הקמת מלכות בישראל בקשר עם מאמר אין עושין נפשות ללדיקים. אתר חכמי ירושלם אשר הביא המחבר הערותיהם בשמותיהם הם: הגאון ר' אברהם אשכנזי הראשון לזיון, הגאון ר"מ חויערבאך ראב"ד האשכנזים, ר' יוסף קארן, ר' אריה גאמן, הפקיד ר' משה בנצנצתי, ר"א טור ועוד ועוד. א. ר. —].

(2) גם בזוילגה נעזרתי ע"י אנשים נכבדים הלופי הקהלה חכמים ורגנים, כאשר הזכרתי איזה מהם בהערות ובהנוספות לספרי, וביחוד הנני קובע זכרה ותודה רבה למזכרת עולם לאלה אשר הייתי צריכה ולמדתי בספריהם והצבתי באהבה יתירה, היה כבוד הרב הנביר, נשיא ישראל, מז' הלומדים, מחבר החכמים, וגאון הפארת יסורון פאר הדור, מו"ה מתתיהו שטראשון נר"ו, וכבוד ידיד נפשי ולבני, נצר חכם צעז, יקר הערך ורב פעלים, א"ס היום והמעלה, נכבד בעמו ועדתו, הרב הנביר ר' יעקב שאול מארקאן, סגן הגאון הגדול מו"ה יהושע בן דודי הגאון החסיד ר' אליהו זלדריק האב"ד נישוויצן שליט"א, ובלב מלא אהבה למעלתם הטובה, הנני מברכם בהצלחה נלה ואושר עולמים.

(3) שם בכרך הבא ספונים לפונים בו הדעות רבות וסוגות, ומרציתם בלתי נודעים עוד בספרי הולדות ישראל לחכמי עמנו, אשר באתי עד הכותה רק ע"י ספרים יקרי המציאות למאד או כה"י שונים, והוא יגיה אור בכמה דברים גם על החלק הזה הבאים כאן קצרי המובן כי לא הביא

חכמי ירושלים' או יאבן שמואל' לזכרון איא ז"ל שמנוי' בעה"ק, יען כי על ידו
ובעבורו הקדשתי לי את הספד לציון עיר אלהינו, והתחקותי שם על כל הספד הנכבד ההוא,
וגם תמונתו) וזכרוננו חקוק חמיר על לבבי, ולכן באתי עד היום, וברצות ה' בחתימי כל חלקי
הספר הזה אנוסף ידו לכתוב בספר גם מזמן הרמב"ן עד עת השולא' ז"ל, כפי אשר הודעתי
במכת' בשנת תרל"ב, אשר משכתי עתה ידו מזה בספת חסרון הספרים, ובעבור זאת אנכי מקוה
להיות עוד בבתי הביבליאטיקי הגדולים כאשכנז אי"ה, ולא אומר נואש לדבר הזה, כאשר לא
אמרתי עד הנה למצוא הכסף. הו' ויפרחתי, דו', וכל היודעים ומבינים במלאכת כל
סוגרי הבקרת ידעו לפס גם מרבית יגיעתי אשר לא נחתי בכל הימים, ולא נתתי פרגע לעיני

לנו הענין עוד להאריך, ולכן אני מחלה פני הקוראים היקרים לכל ימיהו להחליט משנה, וביחוד
ראוי לנו לדעת כי נכון לרקדק אחר דברי למד הן בספור או אגדה והלכה כי המה מסולאים
אללי בחכמה הקצור, והמתבונן בם ימצא לפעמים גם רעיונות נעימות ועמוקות, מה שלא יגיע עדיין
בראשית ההשקפה, כי בחרתי בקצור למד מפי רבה היגיעה שהיה לפני בעיה"ק וחסרון הפגאי
שהיה שמה לפני אשר נמרחו בלוחו זמן יסודי הדברים מכל החלקים והשערים וההקדמות יחד ואחרי
נסעי משם לא רציתי לשנות הלשון לגמרי לכל תשונה הכוונה, כי בחייל בלתי אפשר לי להגיע כל
הספרים לשיין מהובס.

1) האדם השומר המונח אבותיו ולבדס ומחדנק בדרכיהם הטובים, גם העזר האלהי
דופק חמיר על פתחי לבנו, וכמאמרם: לא השרה שכינתו אלא על המשפחות המיוחסות שבארץ.
ולכן חייב אדם לומר מתי יגיעו מעשי למעשה אברהם יצחק ויעקב, כמאמרם: כי התולדות
נמשכים חמיר אחר מעשיהם וסגנון של האבות, וכ"ל במדרש: בשעת מית אחר הקביה הביאו לי
ס' יוחסין שלכם. ובמדרש קהלת: טובה חכמה עם נחלה טובה חכמה שיש עמה זכות אבות אשרי
זכות אבותיו עומדת ומאירה לו. והכוונה שחירה לו הדקד בנהגת ימי חלדו, כי מקום שיפול העין
שם יהא פירותיו, ואמרין צימא פ"ב: אשריהם לנדיקים כו' שמזין מנייהם אחריהם עד סוף כל
הדורות, ובאבות פ"ב: שזכה אבותם מסייעתם, ובזכרות פ"ב: נוקמי' לרע לית לי' זכות אבות,
ובב"ב ס"ח: זילו חבוסו קברא לדבוכו, ובשמיח' פ' ה"ג: ר' שמלאי אחי לקמיה דר"ל חיל נהי מר
ס' יוחסין. ובירושלמי הענין פ"ד: מגלת יוחסין מלאו בירושלם וכתיב בה הלל מן דדוד, בן יצ' מן
דאסף, בן ציית הכסף מן דאבנר, בן כלבא שזע מן דכלב כו', וכחננו זאת כדי להחלמל מדבריהם
ומדחיהם, וכמדרש במס' בבת: רבי דלחי מדוד מהפ"ך כו' וזה שהעירו בירו' הענין: רש"ל בשם ר'
ינאי שה' הקביה שמו הגדול בישראל, למלך שהיה לו מפתח וכו', אלא הריני עושה שלשלת כו'.
ושלשלת ר"ל שלשלת היוחסין, כמו"ס במדיר ע"פ עד אשר לא ירחק חבל הכסף כו', ושהוף שמו,
ר"ל עדיש: הראובני' שה' שם י"ה, וכדליתא במדיר ע"פ ויהילדו למשפחותם כו' ששם עלו שגפי
יה עדות לישראל, וזה שסיים בירו' שאפ"י נאבדה ר"ל ע"י איזה סבה ואונס כחאווה וכדומה השלשלת
מוכית, והיא הסבע החמודה המורשה לנו מאבותיהם אשר הגיעם מעשות כל רע. ושמים אלו,
היינו עזר אלהי ויחם אבות נחלים זה בזה, וכד"ל: (משלי ל') עין תלעג לאב וגו' יקרוה ערבי נחל,
וחסיה"ק: (בראשית מ"ט) בן פורת יוסף וגו' וימררוהו ורבו וגו' ותשב וגו' (ומפרש ע"ז כי
סבוא: (א') עזר חלקי סודי אביר יעקב, (ב') משם רועה (מתרגם עוד אלו שרשו וסבאו
המורשה לו) אבן ישראל, ואבן ר"ל יסוד כמושה"ק (ישעי' נ"א) הביסו אל צור חזקתם, הביסו אל
אברהם, וי"ש במדרש: בקש יוסף כו' אלא שנודמנה לו דיוקנו של אביו ובקש לחן לו
באבן והבן, ודרשו עוד שאל: רעוק של יחזק שמך בלגני אסוד, והכל הולך למקום א', שלא הוציאו
קרא מתשמתו כמו"ס, ובזה"ש שספרנו מדבר ג"כ יו"הסין, לכן קראתי לו אבן שמואל ע"ד
שאלתי' לבחם' ב"ב דף ע"ז א"ר לא עלה עזרא מכלל עד שיחם עמלו ועלה.

העיפות ולידי העמלות למשוך בשבט סופרים.

אך בכ"ז בר אתהלל עוד כי באתי עד תכונת מעלתם של הגאונים האלו, אם מדורהו עם אנשים כמנו לא היתה, גם דרך נשר בשמים לא ידענו עוד מבואו, ודרך אניה בלב ים עוד נפלאה לנו, אף שוכני צל שרי מערכות שרי ישראל אשר גם עין רואה נכהתה להבים על זוהר קדושתם וכל לב מבין שולל יהלך, כי איפה הוא העם אשר לא נלאה עריון? ואיה הוא הלב אשר הבין אף שמץ מדרכיהם? הן גם המעט אשר הבינה בם עיני הכהה, קצרו עמי ושפתי להביעם, יען כי עוד לא מצאתי קולסם כקולסם לבבי, ולא גליון כגליון רוחי, הנגלל כל רגע במעמקי רעיונות שונות ומלאות חרדה ואהבה לתורתם וקדושתם, אף כי לסוים בכולא שבחייהו אשר אלפים בת יכיל? גם לבבי עת פנה להביט על מסעל רוחי היעף, על מראות אלהיים אשר זהרם נגורו בעצם מחברתי הדלה, ועל אבני מרפדס מעון שרפי הקדש אשר ינשאו היום בכנפי רוחי, לעשותם אבן אחת, אבן שלמה וצדק, אשר בנין כל בית ישראל ישען עליו, ורוחי הנאמנה לאהבת קדושתם, עת כי תביטה כי תולעת אחת כמני זוחלת מתחת הבנין הנשגב והקדוש ההוא להגביהו עוף ולשאתו בקצות כל אפסי תבל, בנין אשר מאות אבני חמד משובצים בתוכו, ומעלת מחנות כל הקדושים מלאכי אלהים עולים ויורדים בו. — באפס אונים תאחזני רעד ואימה, אם אבן אחת מהנה תתפוצץ חליצה תחת ידי הכהות או מדה אחת של מעלתם הנשגבה תפסיד את מראיתה תחת שבט קולמסי הנמשכת ברוח עצב עמוס סבל התלאות — אך אותך ה' קויתי ולתשועתך איחל, על הגדולות אשר עשית עמדי עיני צופיה, ואל אשר תעשה עמדי עוד אצפה, כי אל המקום אשר עיניך תמיד בו, נשאתי גם עיני ולבבי, והארץ אשר תדרושה דרשתי גם אני, לכן אך אתה היה עם פי ולשוני וברך את עמך את ישראל ובהוכם יבורך גם בית עבדך הצעיר, כי אך אתה הוא האל הנאמן השומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו לדור אלף.

המחבר

פתיחת הספר

מאת הגאון המובהק בקי בחדרי תורה סו"ה בצ"ל ד
ה"ה ה'ן גר"ו רב וסו"ץ לעדת ישראל בקי' ווי'לנא יע"א.

גרסינן בכתובות (ע"ה א'): וליוון יאמר איש ואיש יולד זה כו' אי"ר מייאשא
זר זר"י דריב"ל אחד הנולד זה וא' המלפס לראותה, ופרש"י דקאי
על העתיד דכתיב והצואו את כל אחיכם מנחה לה' כו' והוא במדרש שם:
(תהלים פ"ז) שהם מציאים דורות (1) כו', ע"ש. (ומשמעות הדברים שמשום
שהם מלפס לראותה הם זוכים לגאולה, וכן מפורש בפסיקתא רבתי פ' ל"ג: גילוי
מאד בת ליון וגו', כנגד מי אמרו ישע"י לא אמרו אלא כנגד אבילי ליון כו'
מי שיש לו זכות תורה תורתו עומדת לו (עד"ש שילבי כתובות: כל המשחמש
באור תורה אור"ת מחייבו כו', עד מלאתי להם תקנה כו' כל המשיא בתו
לת"ח כו') ומי שאין לו זכות תורה (ומיירי שלא זכה אף להחזיק ת"ח) מה תהא
עליו הא למדת שכל המלמין כו' אר"א זכות של אלו מלמחת אותם ואני
הרהרנו אחריהם כו' עד שצועה הוא לפני שכל שחיבה למלכות אני בעלמ
מעיד זו לטובה (2). אך מ"ש אחד הנולד זה קשה מאי חשיבותא היא שנוול בליון
וירושלם דלא מלינו חשיבותא אלא להקצר בחוכה כדאיתא בש"ס ובפסיקתא: אפי'
[כל הסוגר ע"ס (—) הם ביאור בדברי הגמ"י מש"י כי דרכו לקצר, וכן השמטתי הרבה
מדבריו בזה שאינם מהענין].

(1) במדרש שם איתא בשם ר' יהושע ונראה דהוא ריב"ל וגם בכתובות שם נראה דר'
מייאשא בשם ריב"ל אמרה כמו במימרא דר' מייאשא הקודם ומשי"ה מיי"ה להו בחדרי, ומשי"ה
לא מייאשא הק' דנכחות כ"ה: הו' מלך סוסק לא ססק אי"ר מייאשא כו' וגם אני נחתי חקים
כו' וכן מ"ש שם דף כ"ג הלכה גולן וכו' משום דהסם משמי' דנשטיה (מיהו לעמן הלכה גולן איתא
בריה דריב"ל ולכן הגיה הגר"י ז"ל בריה אף בילקוט יחזקאל כי נמי גרים צריה וז"ל דבריה
דריב"ל הו' נמי נקרא ר' מייאשא וכדאיתא בילקוט רמז שס"א) ובמדרש ההל"ס מייאשא הק' דמציאין
דורותיו בשם ר' יהודה ואריך להגיה ר' יהושע. ועיין בילקוט ובמדרש שם דמיי"ה לה הק' דמציאין
להביא דורותיו הקרא דאזכיר רבנן ובגל, ונראה שמשפטים הכתוב דהיק אזכיר רבנן ובגל כלומר
לרבה ובגל אזכיר על יודעי ואזכיר פלגה וז"ל ע"ס כ"ס על זה היולד שם אלו"ס, באפי"ה ליון יאמר
שהוא מכלל בניה ביה' מנשה לראותה, וכשי"י פ"י דנפיל מיהורא דאיש איש ואין טורח לה, דכל המזמור
קאי למנפה לראותה ודומיא שאלכו שם בני קרח בקסי' מיב מהו אבוא וגו' ושם מ"ב המה ינהווי
ויבואו, ושם מ"ה הובלנה בשמחה וגו' ושם מ"ח באשר שמענו וגו', בחגרי"ב ג"י.

(2) ובה יובנו המקראות בירמי' ל"א: שמוע שמעתי אפרים מהנודד וגו' עד סוף הפרשה.
ושמעין שגולת ישראל נהלה בשמים, בהשוכה וכדאי' בסנהדרין א"ס ישראל עושין חטובה כו' או בזה
שמעין לישובה, וי"ן כי החטובה השלמה קשה בחמה מפני ההרעל בשונות שד"ס בעקבו אשר יחזור
הש"ס על קיאו כנדרשונה, לז"ל שמוע שמעתי וגו' יסרתני ואוסר בעגל לא לו"סד איך להסיב
מעשיה כי גם אחרי שובי נחמתי וסהי"ה על הראשונות וכן אחרי הודעי בזה שסמלתי

ירצעם בן נצט כו' ומי גרם להם קצורת חיי. ואפ"ל דה"ק אחד הנולד בה ומלפני נמי לראותה וא' המלפני לראותה. אך ח"כ כל החשיבות רק צמה שלפני לישועה והול"ל כל המלפני לישועה זוכה לנחמה. עוד יל"ד צמה שאמר אציי: חד מינייהו כחרי מינן ורצא מקיים וחד מינן כי קליק להחם כו' מני"ל כ"ז. (והרש"א בח"א כתב דיליף מיתורא דאיש איש וכ"ז דוחק). ונראה דדרשוזאת ע"פ מאמרם במדרש וצילקוט תהלים מ"ח גדול ה' צעיר חלקיו כו' ותמה שם במדרש (וצילקוט שם אר"י) וכי אלהינו אינו גדול אלא צעירו כו' ואמר עלה בכל מדינה יש למלך פלטין ואני מחצב שערי צתי מדרשות ומן הכל אני מחצב ליון שהוא פלטין שלי יע"ש, וט"ס הוא ול"ל כמו"ש צילקוט בכל מדינה יש למלך פלטין לאיזה אורב יותר לפלטין שצעירו כך אמר הקצ"ה מחצב אני צתי מדרשות כו'. ועיין ברכות ח' דאר"ה: אורב ה' שערי ליון וגו' אורב ה' שערים המלווים בהלכה יותר מבכ"י ובמ"ד כו', ותמכו בזה דאטו צתי מדרשות לאו שערים המלווים בהלכה הם ועיין ברצונו יונה מ"ש. וט"פ דברינו אפ"ל דר"ל אורב הקצ"ה שערים המלווים בהלכה שבלין (ותרתי דריש מליין בזה) יותר מכל צתי מדרשות שצבולמו (1) מפני שהם פלטין שלו. (ובמשל הפלטין רלוף גם כונה פנימית דודאי לא שייך אהבה מול עלים ואבנים אך ירמז על צני הפלטין הפקידים והשערים העולרים בכת מלכותו שא"ע"פ שהם שומרים מלוותו תמיד מ"מ יעוותו משפט לפעמים מפני

אחרי ההפכה שפקתי עוד ע"י ירך שאני יכול לשב בתשובה שלימה שלא אחטא עוד, עד שבשורותי וגם נבלמתי הנושא הוא לפי שזה אצל אינה חרפת עולם כי הנגב לא יתבייש אחר שקבל עשו אך הכלימה רשימה לעולמים כענין לא הכלמי עדי עד (ישע"י מ"ה), וה' אלהים יעזר לי ע"כ לא נכלמתי (ס"ג) כי נשאתי חרפת בעורי ולוין השובתי תשובה, וע"ז משיב כניכול כהדם המלא אהבה וחמלה מול צנו המוצא למשפט או מול צעיר לימים שטסה רק בבלי דעה וגם שורת הדין אינו נוטה לעשייתו בפלילים, ואומר כמהפלא הבן יקיר די אפרים? או ילד שעשועים? יטן כי מדי דברו בו למפני על הסף אני מתמלא צוירי חמלה וחמלה להללו וזכותו ע"י בן המו מעי דו לחסור לו ד' זכות רחם ארחסנו עוד כי בלתי שום זכות לא יצית שורה הדין לחסור, במאמר ר"א ואם לאו אינם גאלים, וע"ז מיינן הנביא ואומר הציבי דך ציונים אל המקום הקדוש אשר יאחז משם למנן תשים לך תסורורים לשב אל ה' ולכתיב שויתי דבך למסדה דרד"ה חצבת ותפסה לנחלה, ומסיים שובי בתולות ישראל או שובי אל עריך אלה, ויאמר עד מתי תתחמקן בנת השובבה ולמה תתפלי על הדבר הזה הלא ברא ה' חדשה בארץ כי אף דעיונת קללה באלו יוכלו להועיל כי נקבה תסובב גבר ועל כל פשיס הכסה אהבה בתמלתו אורח. זמורה.

(1) ועד"ז פירשתי בעק"ה מ"ם ההגה בצמות פינ: חצי אדם שגבר בלל חנה יתירה ונדעה כו' שני כי בלל אלהים וגו' הציבין ישראל שנקראו בנים כו' והענין דהרחשונים ז"ל פירשו נעשה אדם בללמו כדמותו ויכדו בדגה הים להכנין מהאדם עוגר בצדוהו יתבי מפני שיש לו סיוו ודמות עליון ויש לקוה עליו שלא יטה משפט מפני שכלו הזרח עליו בלחן בדמות אלקים בשמים. ומוסיף ביאור לה דפירושלמי ש"ס דברכות ה"ה א"ר שמלאי כי"מ שפקרו האשקורסוס: השובבן בלחן כו' חזרו ושאלו מה אהן דכתיב נעשה אדם כו' א"ל ויבראו אלקים אין כתיב כהן כו' א"ל חלמדידו לאלו דחית בקנה כו' א"ל לשעבר אדם נברא מעפר וחור מן האדם, מאדם ואילך בללמו כדמותו ח"א לשים בלא אשה וא"א לאשה בלא איש וא"א לשים בלא שניה, ע"כ. וקשה דאיכ' נ"ל דנעשה אדם קאי מאדם ואילך

שאינם טומאים צהיכלו ואינם רואים כבודו ומוראו, אצל בני הפלטין חרדים על כל דבר קל לכל ישגו אחר שטומד עליהם כבודו ומוראו וכן בני הפלטין של הקצ"ה אשר ישגיה עליהם כבודו ובעלמו כמו שאר"ל: כל הדר בא"י דומה כמו שיספ"ל אלוה, שכן א"י מרגיש תמיד שיש לו חלקים כפי הרמז"ן ע"פ אלפי נכר הארץ והם נשואי עון תמיד כדאמרין בכתובות. ואין הכונה שלא יארע להם עונות אלא שפירע מהם תיכף דוגמת המלך המוכיח תיכף שגיון שריו שהם מבני פלטין שלו ולכן יאבצם מכל השמים שצמלכותו. אולם יש צדק עוד כונה יותר עמוקה, ויראה שבני א"י מכירין לבין לאמתה של תורה דוגמת השמים אשר צביות המלכות שבקוים בכל כונה המלך ולא ישגו צהצנה פקודתו, לא בן כרחוקים ממנו שא"פ שהם ג"כ חכמים מחוכמים מ"מ יעמולו הרבה להבין רעיו האמתי ע"פ יקודות חוקים וכללים קדומים בדרכי המור"מ והחקירה. והנה יש חכמה ורצונה, החכמה יקבלה האדם מרצותו וע"ז יתכן לשון פקחין מלשון פקוד אונים. והרצונה וליאנה מעלמו ע"י תולדות והקשרים והוא ענין חריפים שאמרו בגמ' והטעם משום דבני א"י חכמים טפי ועדיפי מבני צבל. דבצבל היו לומדים רק ע"ד החריפות כמו"ס רש"י צהגיגה יו"ד דב"ס צבלי עמוק ציותר, אצל בא"י איש צבין הטעמים צלא קושיות ופירוקים כמו"ס רש"י צב"מ פ"ב אבא דר"ז דהוב לייס דלשתכח מיניה תלמודה של צבל כי הובא דלא לטריד' [וע"ס צמהרש"א צח"א ו"ט] וצמד"ר צראשית פ' י"ז אקרא דהוב הארץ הובא וגו' אין תורה כהורה א"י כי ואין חכמה כחכמת א"י. וזה שכוין רש"י בכתובות על חד מיין כי קליק להתם כתי מינייהו שהם "פקחין וחריפין" דחריפין הוב מעלה של בני צבל וכדאמר צב"מ על ר"ל דהוב מקבי לר"י כ"ד קובייתא ומפרק ל" כ"ד פירוקי וממילא רוחא שמעתתא. דזה הלימוד אינה מעלה כ"כ בדרך יגיעה רבה לכון את האמת ע"י החריפות. ופקחין הוב מעלה בני א"י שמכוונים את האמת והוב הגדולה שבמעלות, וכן אר"י צב"צ קנ"ה: כי קליק להתם קם צבשתא דר' אילא אמר איירא דא"י מהקים, ואב"י גופא דמפרש טעמא דר"י משום דהוחזק נחלה צאותו שבני גמ' ק"ל לעיקר דצותא דא"י גרמה לו זה גופא למיקם על עיקר טעם הדין.

ואיך נחם לא ספרם כונה מהחלה צבאל את האדם, והוב הדרכים פירם דאין מקדש ומלואר והוי כאלו כהוב מקדש וצבאל חוקים את האדם ודוקא, אכן ראו להבין לשון הכהוב דצבאלה האדם נאמר צלמנו כדמותו וכצטלה סת נאמר וילד צדמותו צלמנו, צהכנת דבר הצבירה נאמר צלמנו כדמותו וצבאלה טעמה כהוב צלם אלוהים כהא יתנו צדמות אלוהים טעם איותו אך אמתה הענין שלשון דמות נפל על הכיוון וההצדמה שכן צי תומכים או דוחקים הבאים על מהכונה אלה, כמו"ס (מ"ב ע"ז) וסלה המלך אהא אל אונים התדמות המצדונו ופירא' ה' הוב מראה דמות צבד ה', אך צלם הוב הבה הנחלה צבבם ה' צדמותי הראשין צעם ודאכונה בענין צבדלנה טעם לים דהוב שכוין להוריד צו סת עליון, וכן ה' ענין הטלמדות טעם, והנה האדם מצדו זרע למינהו וע"י שהוא צבל

ומש"ה אמר חב"י חד מינייהו כו'. וכן ק"ל לחב"י גופא בחולין י"ח דת"ח שצבבל מיקף כייפי להו ומש"ה לא חש ר"ז לבתר דקליק לחומרי המקום שילא משם ע"ש גבי מוגרמחא. וע"ש בחוקי' בשם ר"ת דלענין אר"ה בני ח"י עדיפי דחכימי טפי ור"ל לאפקורק הפקחת הלוואתו דלענין זה בני צבל עדיפי כדאיתא בש"ס, אבל הוא הדיון אפי' בדו"מ צדצר הנוגע להוראה לצד כהך דנכסים דב"צ שהיא דו"מ ועלה אר"ז אוירא דא"י מחכים:

ובזה יש לתת טעם נכון על שינוי המקראות, דבפרשה ראשונה שבק"ש כתיב ושננתם. ובשניה ולמדתם. משום דפ"צ קאי על זמן היותם בחו"ל וכמו"ש רש"י [דברים י"א] בשם הכפרי: אף לאחר שתגלו היו מלווים במלות הפלון ומזוזה כו'. שנאמר הליצי לך לוויים, ע"ש. ומשום דמקמא הכי כתיב ואצדתם מעל הארץ, ואח"כ ושמתם, ולמדתם, וקשרתם, אבל פרשה א' בארץ קמיירי כדכתיב [דברים ו'] ואת המלוה וגו' ללמד אתכם לעשות בארץ ואח"כ שמת ישראל וגו', מש"ה אמר ושננתם לומר שיהיו ד"ה מחודדים צפוף שאם ישאלך אדם אל תגמגם [קדושין ל']. ואת המעלה לא תמלא אלא בא"י וכדאמרין בטהורין כ"ד: במחשכים הושיבני זה תלמודה של צבל. שמתוך שאין הלכה ברורה

בשר וגידין ועצמות מוליד דומה לו במשכיל חב"י זורק לזון שבו כו' אך אין צרכו להשפיע בו משמחו בשום אופן, ולא הבא בלדס רק צבכא אלהי שמשפיע בלדס משמחו רוחניה כי היא חלק אלהי ממעל ועל כל לזון לאס, ולזה נאמר בשם שהליו האדם בדמותו דמות גידיו ועצמו ולא צלמו אך בצדמו כי כמו שהיה נשמה בלדס כן היתה בשם שנפח בו הקב"ה, וכ"ז ביחס האדם אל תולדותיו אבל ביחס ההולדות אל הקב"ה הוא מכוון להקדש שיש בו אלקים ונשמתו אבל לא דמותו ואין להם זולתי השיוי הידוע אלל המפרשים על פסוק דמות כמראה אדם שהאדם בארץ דמות החומר ממש, וכן השיוי לענין מדותיו ודרכיו וכדומה, ולזה נעשה אדם צלמו כדמותו ומוסד על מין אדם (לדס משננין נשלתם) וכדרך יתר המינים שפרס שם בכתוב מקודס, אך כ"ז לענין התולדות אבל אדם עצמו שהיה יצור כפיו של הקב"ה ומעשה ידיו נאמר בו גם כן שם וגם דמות ולזה בצלם אלהים וגו' ובדמות אלקים וגו'. וזה שהכריז להירושלמי לפרש כ"ז כמו"ש, ח"ש חביב אדם שנברא בצלם חבה יתירה נודעת שנברא בצלם שלן הוא רודה בכל הכוהלים משום שעי' הכלל יש בו מה השופט לאחוז בנפס המכפס כמו"ש חובבין ישראל' שהם חביבין ביותר שנקראו בנים למקום, והענין משום לכאורה באמה מוזר על הרעיון שיהם בניו להקב"ה, אך יש בהם גם השקפה להיוסף אחרי שכל פעולה נקראת על מה שפעלה וכשאלו שואלים על הצד או המגזל אין לנו מבינים שנעשה מחוסין או העושה אך מאומן פלוגי ופלוגי אי"כ כיון שג' שותפין בלדס והקב"ה זורק בו נשמה ולולא זאת הנשמה היה האדם נוס בשר ולא אדם אי"כ כשאלו שואלים כן מי זה העלס למה זה נשפס שם אב מחוללו ואמו ילדוהו אפס הסעם לזה יען שהבן בלתי משלים אך מעשה ידי חב"י שכולל וזוהי כגן אדם נכח גידיו ועצמו פעולה הכורים ולא ילמד להשכיל להטיב כפי רצון חליתו נשמתו לכן נקרא גם בשם עלי אדמות, משא"כ המגזלים והבגדים שכל ידם נעלם רצון שועלם, ולולי שועלם נלתי רלוים להמחיבן, חובבין ישראל' וכן כל אדם שהם טובקים בחו"ע ומשלימים נלתי יוצרם נודלי הטיבם המה וחבה יתירה נודעה להם הם נקראים באמה בנים למקום, והנן. המחבר.

מוכרחים לעקוק בפלפול ומו"מ ובלתי אפשר לומר מיד. וז"ש צירושלמי דסנהדרין פ"ק: ואל יתר זקני הגולה אחר הקצ"ה ציורם הם עלי זקני הגולה חציבה כת א' צא"י מנסהדרי גדולה שצחול, והמפרשים נדחקו דכא אדרבא זקני גולה הם סנהדרי חו"ל וכדמשמע קרא ירמ"י כ"ט. אך האמת שאין "ציותר" לשון חשיבות אלא לשון יתרון. והאי "יתר" יתירה. ולכן אמר ציורם הם עלי והטעם כי חציבה כו' משום דתלמודם בזה. (וזה יהיה כוונה מאמרם דסנהדרין: לאחר קראתי נועם אלו ת"ה צא"י שמעיימים כו'. והכוונה שדעת שני החצירים מכוונה להאמת צלי קושיות ופירוקים משום שכבר קצלו מרבין ולכן מנעימים. אבל בצבל מוכרח שקלא וטריא ע"י שקול הדעת והבנה דדרכי המדות שהחורה נדרשת לכן כדי להגיע אל האמת הם מחצלים זה לזה בהלכה בקושיות ופירוקים וממילא רוחא שמעתתא, ומפני זה אמרין על העוסקים בתורה דד צדד ולא עוד אלא שמתפשין, מפני שצלא חדוד רב וחצר לא יוכלו בני צבל להגיע אל האמת ובזה אפ"ל מאמרם חד מנייכוו מא"י שמכוון אל האמת מפני שד"ה מחודדין צפיו כתרי מיין היינו שיצא לאותו השכל והקצרה כמו תרי מיין המחודדין זה לזה בהלכה).

ובהבי מרוחנא לתרין מה דיליף דסנהדרין י"א דאין מעצרים את השנה אלא ביחודה מלשכנו תדרשו כל דרישכ באתר דורש לא יבא אלא בשכינו של מקום, ובצרכות ק"ג נפ"ל דאין מעצרין שנים אלא צירושלם מקרא דכתיב כי מליון חלא תורה [וכ"ה צרמז"ס סופ"א מקדש"ה וע"ש במפרש. ובספ"ה הוסיף דאף צזה"ז שהוא ע"פ החשבון לצד (כמוש"ש צה"ב שהוא הלל"מ) אין אנו קומדין רק על השבון של בני א"י וקציעותם ע"ש. ובספ"ה עשה ק"ג ורמז"ן שס]. ושציק קרא דלשכנו, והטעם דקרא דלשכנו קאי בזמן המקדש וכ"כ מהרש"א צח"א בצרכות ק"ג דמשמע בזמן שהשכינה שורה. וי"ל דדריש לה על עזר שנה מדכתיב צהריה וצאת שמה והיינו צרגלים צזה"ב שאז זמן ראיה שמחויבים לבוא למקדש [וכדנפ"ל מהך קרא צר"ה דצרגל אי עובר צעשה] וקציעות הרגל הלוי צצ"ד שצירושלם ע"פ חשבון העבור שלהם, וזהו תדרשו וצאת שצריך לדרוש מצ"ד מתי לבוא שמה [ומיכוו צילקוט שיה"ש איתא: עיניך יוניס מה יונה אע"פ שנטלו גזוליה אינה מנחה שוצכה כך ישראל אע"פ שחרצ הכית עוליס לשם. אך אין זה מלד החיוצ] והיינו דכתיב צתריה וצאתה שמה וצח"כס [ויש לפרשם דקאי בכל הרגל ועולותיכם היינו עולת ראיה וצח"כס שלמי חגיגה ומעשרותיכם וגדריכם וצבורות כו' י"ל דהיינו שלמי שמחה, וכדתנן בחגיגה ז' ישראל יולאין י"ח צנו"ג ומעשר צהמה והבהן צצכור. והיינו דכתיב צתריה וצאתה]. אך מקרא דכי מליון נפ"ל שפיר גם צזה"ז. וכ"כ מהרש"א שס ובהך דצרכות ק"ג דאירי צזה"ז ואולי נפקא ל"י משום דמקמא הכי כתיב לכן ליון שדכווג', והי

באחרית הימים, כי מליון. ומדלא כתב כי אז מליון לכן דרשו אפי' צוה"ז אשר ליון שדה תחרש. משום דקדושת התורה שציון וירושלם אפי' בחורבנה גדולה מכל מקום שצולס.

ונחזור עתה לראשית דברינו דבאמת יש צ' מיני זכותם לעתיד לבוא זכות התורה שהשתמש בה בעלמו או שהחזיק בה"ה כדאמרין בשלבי כחוצות. או שהוא מלפני (לישועה) כדאמרין בפסיקתא. והנה הנוגד צ"י לרוב קדושת המקום והכנת המקצלים ואורח דא"י המהכים בודאי הוא מהלומדי תורה והעמלים בה אשר תקיימנו זכותם לקום בתהיה. לכן אע"פ שבלתינודע מלפני לישועה מ"מ יאמרו עליו לעתיד לבוא שהוא מהנוגד בה חוכה בזכות תורתו וזהו מ"ש אחד הנוגד בה שזוכה בזכות התורה ואחד המלפני לראותה. **והנה** כל המדקדק בצפרי רבותינו וחכמינו יראה לעין, כי כל אחד ואחד זכה לחלק מיוחד בתורה אם בדרך החריונות או בצקירות, ובמ"ש האלשיך כי כל נפש מישראל קבל על הכר קיני חלק וכוח מיוחד לחדש חד"ת בעולמו, וצמט השקפה ימלא גם הלומד המעיין בהצבורים שנתפשטו בישראל כהראשונים והאחרונים לדעת על ידם גם עומק שכלו ודרכו של המחבר כידוע מענין הרש"א ז"ל והר"ם שיק. וכן הש"ך והמ"א, הגר"א וה"קאות" ו"נתיבות" וכדומה, אשר כולם ישרים משמחי לב מוליא דעת ומאירי עינים בפלפולים וקצרות שונות. וכאשר נעמוד לדקדק ציינא פקחא על ספרי הרבנים ההמה שהיו צעיה"ק ירושלם ועל רוב הצבורים שהזכיר מהם ידידנו הרב הגדול המחבר גר"ו נפלא לראות כי כמו רוח ממרום היתה עליהם שהלית להם כמעט לכון את ההלכה בלי קושיות רבות ופרוקים לפי שיטתם של הראשונים בצצלי וירושלמי דוגמת בני א"י הראשונים. ולכן חציבין עלי דברי ידידי ויקירי אשר הפליא צרות צינתו והגדיל מלה וחשיה לעמוד על כל דרכן של הרבנים האלו. בדרך למודם וצמודות. ויען כי עצרתי ע"פ ספרו של ידידי הרה"ג הנ"ל, וראיתי כי גם זר"ז לפן לישרים תושיה בהרבה דברים יקרים. לכן לא אמנע מלהליג לעין הקורא כל הדברים הטובים שמאלתי בצפרו, והיסקודות שירח עליהם חפן פתחו:

(א) כל הרבנים והגאונים שהיו צעיה"ק בזמן הנגיד ר' יצחק ז"ל שהיה קרוב לזמנו של הר"ע ברטניאל עד זמנינו זה. הזכירם הרה"מ ציתא אבותיהם ומשפחתיהם רבותיהם ותלמידיהם וכל ספריהם שחברו וכל מאורעותיהם בזמן

(1) וז"ל אמרו חד מניהו, עמשל דריל בבי המחדדן זלי, וכבי מיניבו, ר"ל מפני שהם פקחין ומקיפים, ועמה נ"ל דקאי על זכות התורה לעמוד בסוף כחוצה כל המשתמש בו מלאה להם הקנה כו', ובמדרש שהיה הקב"ה לישועה לל לבעלי מזה אל בעלי תורה כו', נמלא שטיהם זוכים לתהיה, זה מכיס תלמודו וזה מפני שהחזיקו, וא"כ ה"ח המסתפק צמט ומחזיק א"י, שבו נפול כה"ח ומחזיק ה"ח, וזה ע"פ הרוב כה"ח שצ"י, וז"ש חד מיניבוהו כתרסינן, וחד סינן דאתי להחם בצער דרכים וע"כ מלפני לישועה הוא בבי מיניבוהו. המחבר.

היותם בתבל עד וליאת נשמתם הקדושה, שזכה לאסוף כ"ז ממאות ספרי
התשובות וכת"י של הגאונים (האלוה) כל הוצאות את עיר ירושלם וכל המעמד
ומנצ בכלל את אשר לקחה מיד ה' ועול הגלות והשיעבוד והזמנים שמלאה לה
מנוח להרגיע וכל מה שהגיע אותם שמה, וכל הישיבות והחברות וכל בתי
תפלה וצדקה שהתקבלו כל החכמים יחד ויסקדו אותם עד זמנינו. (ג) העתק
המצוינות לפי הלשון החקוק שם בחר הזיתים על מקום מנוחתם של הגדולים
האלה ועולים לסך יותר משלש מאות אשר יחלקם בארבעה טורים לייצ
חלקים בשמותם למקומותם, וכמה מצבות מהן מלאן חרותות מידי עלמו של
הגאון המנוח אשר ירא לכל יפלינו עליו בתוארים, ועד היום שם המנוח שיש
מקומות נפרדות לכל משפחה ומשפחה. (ד) והיא הפניה הקדושה והעיקרת
וכוא דרבי השעלות והסודות הרבות שר הגאונים האלה, אשר יעירו ויעוררו
גם אותנו לאחוז במדתם, וגם הרה"ג המחבר בשכלו הכביר הוסיף עליהם הערות
נעימות ויקרות כולם מוסר ויר"ש קדושים וטהורים ומקדשים את האדם לאציהם
ששמים, והדברים ראויים למי שאמנם. ואף הנוכי טעמתי מלפך על אמרתיו
הטהורות וראיתי כי הפליא עלה הגדול תושיה. וה' חלקיו יהיה בעזרו וזכו
נא להגדיל תורה ולהאדירה ולהיות התורה חזרת על אכסניא שלה. המצרכו
בצנעת כהונה

בצלאר הכהן סווילנא.

(1) כן הדבר נהג מקודם קדמה ועפ"י פירשתי כל האמור נראה פי' חיי שרה שכולה
מוקפה ע"י, ובאחרי ע"י הגדרים האלו: (א) לפני משפחה היה אחוזת קבר בקרקע השייך להם.
(ב) המושבים שאין למו קרקע היו מגיעים אחוזת קבר במתנה מקברות העיר, ומכני משפחה לא
היו מגיעים כלל אפי' לפי שעה, לפי שהיה נהג לזון למכור מנחלת אבותה ע"ד שאמר נבות הלילה
וגו'. (ג) הגרים שבעיר שא"ל להם צעיר היו מגיעים לקנות מצני משפחה לפי שעה, נמלא שכל
כסף יש מעלה ומסרון, המושב מגיע במנה ואחוזת עולם, משא"כ הגר, הגר הגיע גם מצני משפחה
ולא המושב—והנה הצרכים רבה קבר בני משפחה ולאחוזת ולא בחנם כדי שלא תהא נדקת
קבורה בזה שאלו של ולז"ה גר והושב לומר שאין עון בהמכירה כי הוא גר ויכול להגיע
לאחוזת כחושב, אבל בני חם הצינו כוונתו שמתנה ב"י מאלה האופנים משמעות לשון חנו די
במנה אחוזת קבר כחושב לו ואקברה מתי מצפני לפי שעה, ובמחיר, כגר, ולז"ה שא"ל
להרבה בפיוסים אחרי כי נשוא אלהים וגו', הצרכים בזה כוונתו שרצונו במערה עפרון לקנות
ולאחוזת, עפרון נלחץ בין הגדלים כי לא יכול להשיב פניו, והתחכם שנתן לו במתנה כדי שלא
ימכור מנהלת אבותיו, הצרכים הבין רצונו והתחכם לומר כן, אני מקבלה במתנה אבל קח גם אתה
אל הכסף במתנה, וז"ל נתתי וגו', אעפ"כ מאן עפרון ואמר: כי אין סוד לדבר אודות ארץ וגו'
ביני ובינך מה היא? ולכן את מקד קבור בהנם, ע"י הרמז הבין הצרכים שמתאווה אל הכסף
מאל אלה שמחפשים מפני בני העיר ולז"ה וישמע ולכן שקף הכסף בעד עפרון ליד הסוחר
שבעיר כדי שלא יחזיק לקחה. המחבר.

חתימת הספר.

מגדל הרבנון צופה פני ירושלם

בן זמנא ראה אוכלוסא ע"ג מעלה בהר הבית אמר ברוך חכם הרזים, וברוך שברא כל אלו לשמשני, הוא היה אומר כמה יגיעות יגע אדה"ר עד שמצא פת לאכול חרש, חרע, וקצר, ועמר, ודש, וזרה, וברר, ופחן, והקיר, ולש, ואסח ואח"כ אכל. ואני משכים ומוצא כל אלו כשהוא מחוקק לפני כו'. הוא, היה אומר אורח טוב מחו אוכר כל מה שסרח בעה"ב כו".
(ברכות נ"ח א').

הנה לכם קוראים נכבדים ספר חדש. פרי מרחתי אשר היתי בהררי ציון וירושלם, ותנובת עבודתי אשר אריתי בשדה הלמודים, להקים מוסדות דור ישן ולשובב נתיבות עולם — עולם חדש אני פותח בעבורך מחברתי! ואמר לך: שומי מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ, סבי עיר וקריה ולכי לך סבית לבית ומפתח עד פתח מכיור, שאי אתך גם את שמי ונפשי הקשורה בנפשך ונפש אוהבך, ואם כי בלבבי בסתר רקמת, לא עוד בסתר תדברי — ההלופי רוחי הכהה ברוח אסף וחיל, כי לא לפני את נצבת, עין איש עוד לא תחנך כחן אשר הביטה בו עיני עליך, ורגשות נפש עוד לא ימלאו, כרגשות נפשי אשר בעבורך התמלאו, ידים כך עוד לא ייגעו לבנות גדרך — ואף לא לסתור — כעניי ויגיע כפי אשר היה לפני בשרם שמתו אבן על אבן עדי הצבתי אבניך וחרתי דברך עליהם, תמול בואך! — והיום אניעך אל אשר לא תדע, אל גבורים ערוכי מלחמה — אל חכמים יודעי בינה — ואל עשירים חקרי לב — ראי נא את החלקה אשר תתיצבי שמה למטה, הנה היא מכלה את כל העולם כלו! — אלפי דעות שונות שומרות את פתחי פיר, ורבבות עינים סופרים שמה צעדיך, מפה תראה צבאות שושפות בים התלמוד, ופה מחקרים מפליאים באדמת הרעיון, בעלי לשון מגבירים כשבם סופר, וחצי שכל מעמיקים בעמק לב נבון, אחרי כל אלה, סדי דבריך — יליד — נעורי — סדי אזכרה את רפה מזגך — ראשית תבואתי — יחסל לבי ואתכלה! אם עין אחת מאלה תביט עליך בעין קנאה, או לשון אחת מהם תקלוע לירות על אבניך החמודות לך, אשר אספתין במלא חפני עמל וזעת אף, כי מה להם חתן לבעלי העיון אשר על חקר הלבבות קבועות יתענגה או למחקרים הוצרים אשכולות מלאות במרחבי שדה מחקרים? התפיקי רצון מאת בעלי הלשון אשר שפתינו העבריה מתהלכת חיים מבין שאתותיהם? או היכנו דברך לפני צחי השכל אחרי שקלם אותם כמאזנים? ואוי למולך אם יפגשך מבקר מאלה אשר עינם רעה בשל אחרים, ובסקירה אחת יעבירך תחת שבטיו, ויאמר לדרוך בשרם תדבר עוד אל אזניו — אל יבטח לך שמי הסתגורר אתך בכל אשר תלך, הקבוע וחתום אחר כל דברך, כי מלבד אשר לא יציל אותך משני אלה אשר יאמרו לבלעך, עוד אין אנכי מאמין אם גם כדורי רובה אשר לא תקוי לא יעופו עליך בסבתו, וחצי לשון אשר לא תדמי לא ירחפו על פניך עבדו — ולפי גרשא חסדום חזח אשר רבותינו האשכנזים ז"ל מעמים במספרם מול אחי — הם הספרדים רבותינו גויז ד"ל, הנני מסתפק למאר אם האשכנזי לא יאמר כי כרתי ברית את הספרדים לאחוז את החבל לצדיהם, או הספרדי לא יאמר כי גרעתי בכבוד אבותיו וען שאני אשכנזי!.

1) על ענין כיריב כבר העיר הגאון הרש"ל בהק' לישיב חולין, וז"ל: כיא בונה צמה לעמנו כאלו כף מאזני זדק בידו, ובשקל הקדש הוא שוקל וכמכריע כלפי כף זכותו, ולעמחו ברוך יאמר הספרדי: כי לעולם זדקו דברי המחזירים אם הם מהספרדים... ומכאן שהאורה ירושה היא למשפחות, ולא זו

כאלה וכאלה ידעתי אחי נאמנה כי אין נגרע מהמכששים תאנות לחפאות דברים באמר ושפתים, ובכיו חלילה לי להתלונן או להתרעם עליהם כי למה ירע לי אם לא ישימו ידים לפעולות מעשה ידי, שהם מעשי ידי יצור, אם כי ממכע בלב האדם לבלי לשום מקום אף לפעולות מעשי ידי יוצר ביה, כי מה שישיר בעיני אדם זה, ירע בעיני זולתו, כי אין דעת כל אחד שזה לחבירו כמושרזל, ואם בכל רכבות האנשים הפרטים לא מצאנו עוד שתהא דעת אחת שזה לחברתה איך תקוה דעת אחת פרטית להפיק רצון כל הרבבות כלם בפעם אחת? — ככה תתנהג הבריאח בכלל — וככה יתנהגו אף צאצאיה, הלילה תגרש אור יומם, והעננים כאפילים אור שמש, החשך יכסה ארץ, וקרני אורה יבואו ויגרשנו, אם השמש הסבה זאת בלכתה? או היום מהר לערוב? תענה כם צדקתם ליום סחר — וכל העולם ידעו ויכירו כי עת לכל חפץ תחת השמים.

ואם כי באמת יראה לעינים את הנמשך מפרוד הדיעות האלו כמה חסרונות לא טובות: כקנאה, שנאה, תחרות, השתירות, ודומיהם, וכמעט שנוכל לומר כי מכל הברכות שהחברו כם בני האדם לא עשה כן רשם נמרץ ככרכת "וידגו ררוב" אשר כל הגדול מחבירו בולע את חבירו, ועוד כמה פרטים מסתעפים אשר היו בטלים בהחלם אם כל החיים היו בטלים בהחלם אם כל החיים היו משתוים אל דעת ושכל אחד, בכיו חלילה לנו לדמות או לתלות חסרון בשבע הבריאח, יעו כי עיי חלופי הדיעות ההנה נמשך גם הרצון והחשק אל המעלות והשלמות, אשר יכספו להן רבי הדעות השונות והנפרדות, ואלו היו כל הדעות שונות בעולם, הנה היו מסכימים כלם ליסוד ואופן מיוחד אשר לא היו רוצים להשתלם אך בו. לא כן עתה, בעל העיון דרך משל יאבה להשתלם בעיונו, הנה הוא בלתי חש עוד לשלמות זולתו, ואולי גם יבזנו לפי דרכו, אך לעסת זאת ובמקום הזה, נראה גם את הנגר או האכר מבטל לפעמים את כל המעינים בשול גמור פעם אחת, ואינו חפץ להשתלם אך במלאכתו, ובכיו כל החיים יודוהו ויברכוהו, ואף המעינים לא יקללוהו, כי לו היו הנגרים והאכרים משדדים בשדי המעינים היו המעינים תורשים בשדי האכרים, ומכאן אנו יודעים כחו וגבורתו של הקביה שברא כל האוכלוסים ההם, וברא לכל אחד דעת ושלמות מיוחדת, וביו כלל כיו בטאמרו הקצרי: ברוך חכם הרזים, וברוך שברא כל אלו לשמשני.

וחנה בכל זאת כבר אפשר לאיזה אנשים המרחים להרוף פגע זמנם אשר יגרמו למו זולתם, או שיניאום מהגיע אל סוף רצונם ומאויים, אשר לכן ידמו לפעמים שהיו מגיעים לשלמות יותר נמרץ, אלו היו יחידים בעולם, או שכל הדעות היו מסכימות לדעתם, לזה הוסיף ביו משל נמרץ ממזנו הרגיל, המוכן לכל היצור יחד להנות ממנו, אשר כמה לבבות נשברות תמצא דואנים למצוא מרף ביתם, וירם בלתי מגעת אף קשישה אחת לקנות בעבורה פת שלם, ואותו חבלי מעסיק אפשר לו גיכ שיחשוב שכל סבת שרחתו תגיענו מפני רוב הנהנים מתנוכות האדמה, ומעלה בדעתו שאלו היה יחיד בעולם וכל הכסף וכל הזהב היה שלו, אז היה נהנה בלי עמל ויגיעה, ובאמת לא כן הדבר, ואדרבה כמה יגיעות יגע אדחיר עד שמצא פת לאכול, חרש כו, ואני משכים ומוצא כל אלו מתקנים לפני, ואיכ אדרבא כמה אני מחויב להחזיק מוכה גם בעד האכר, גם בעד המוחן, וגם בעד האופה, כי לו שבתו המה ממלאכתם מתי הייתי עושה אני את מלאכתי מלאכת שמים? האפשר לפני לברוח בעצמי בכל אלה

הדבר ולא זו העיר כי מימות רבינו ורביה אין קבלה לפסוק בלתי מן הגלונים או מן האחרונים, אלא מי שיוכסרו דרכיו להיות מיוסדים נמופה הוסיף סוף ההלמוד והיושנלמי, כיכ.

והנה אם בן זמא חקר כל כך להסבירו מרבית התורה שאנו מחויבים להחזיק בעד האכרים והפוחנים, אשר באמת אף בלעדו מובן הדבר כי כל חך אוכל יסעם טובם כי ישבירו לו את רעבונם, א"כ כמה אנו מחויבים להשתדל אנחנו להראות את הטוב הנמצא ע"י ספרות רבי הסתברים אשר לא אחד מאתנו ישמור את עת בואם, ואף אחרי בואם לא נשביר במ את רעבוננו, יען כי מעולם לא היינו רעבים לתורתם, ויקרה ג"כ לכמה אנשים שימצאו להקשות על המחבר שהוא אולי יותר גס מאשר נתפלא אנחנו על יתרן האכרים והפוחנים שזכרנו, ולזאת חובה עלינו לגור הפעם את אשמת כל המחברים בדרך כלל, ומעצמנו בדרך פרט.

כבר הראנו בדברנו אלה לעיני קוראנו ומאחיבנו שאין מקום להתרעם על מי שימצא אחרנו איזה טעות ושגיאה או שלא יישר דברנו בעיניו. ונהפוך הוא, שכאם ימצא מקום להעמיד האמת על אמתתו או יתוסף כבוד רבותינו, אף אנחנו מצדנו נחזיק לו טובה כפולה, מלבד שלא נכוש מלהודות על שגיאתנו, יען שכל מעינינו במרחתנו זאת הוא אך להגדיל כבוד רבותינו האהובים לנו וכבוד האמת שאף הסה התימרו בכבודה, ובעקר נושא הענין הזה; השרח באמת מרובה לכאד והשגיאה עוד יותר, לכוין את הקורות למאות אנשים משנות מאות העברו, וגם ספרנו זה בלתי חתום באספקלריא המאירה אשר כל הסודות והצפונות יהיו נגלים בחזיונו, אך בחותם עיני בשר קרוץ מחמר, אשר התפרד מביתו בית תענוגו לחנות עפר ארץ אלהינו, והתמהמה שמה ירחים מספר בלב נודד ונפש בודד, למען לספור צעדי רבותינו הראשונים על המקום אשר דרכו עליו, ולהוציא זכרונם הקדוש מגלי אבנים אשר כהו מוקן, וכל כיוצא בזה בלתי שומרים את הרעיון לבלי ישנה כאדם השקט על שמריו, ובפרט שהייתי מצפה לספרים של אחרים ולא היו במחצתי אך לזמן מועט, אשר עברתי על כמה מאות מהם כ"ס בחפזן למאד, ולכן אדרבה אחבת רבותינו הראשונים התקוע בלבבי עוד יעירו בי רגשות תודה ואהבה מול אלה אשר יעמידוני על האמת, ותהי זאת נחמתי ושכרי, אשר סבותי כמו וסגיתי מקום הפנינים ההם אשר ימצאו הקוראים אחרי, וחלילה לי להיות כפוי טובה לבלי הודות על האמת, ולהכשל בדבר אשר מרחתי בו ימים לא מעטים.

אך מול אלה השמים כבוד האמת וכבוד רבותינו להם למשרה, או לקנה רובה, למען יכבד כבוד עצמם, והמופת לזה, כי קריבם את ריב האמת מגבבים עמו קלון המחבר, ויירכו בלוח שפתים למען ימצא חץ לשונם—המדבר בשם האמת—את לבו, ולא יכשל בלכתו, וגם שגיאה קלה כחוס השערה נדמה כמו כתר, ויפלא בעיניהם איך עבר המחבר את כל ההר הזה? עד שכל ספרו בכלל אינו שוה בנוק החוס השערה ההיא, ולדעתם כבר לא מצאו בו יותר חדשות או תועלת זולת החסרון הזה—יען כי יתר הדברים המה פשוטים ונקלים או גגנם המחבר כמי שקדמוהו, ובכלל הם קוראים עליו: מוכי לא די לנו הצער של ראשונים אלא שאתה מוסיף עלינו חדשות? מול אלה אנחנו צריכים להצטרק, אע"פ שאין אנו בטוחים שיכנסו דברנו באזניהם, ולא שאנחנו מחלישים בזה חלילה שאין אתם הצדק, כי זה הלא לא נתן להאמר ממה שכבר הקדמנו, אך שאנו אומרים שבכ"ז אפשר שגם אתנו הצדק, וברוח נכאה אנו מחלים את הדת כבודם לבלי להעיר כל חמתם ברעם וברעש, כי לא זאת דרך האמת ודרך אכותינו אשר כבודם אל נשם יגיע, ואם כי האמת כדעתם שאין שום חדש בכל הספר הזה העובר תחת שבט בקרתם היום, וכל בנינו המחבר ההוא רוח ישאנו או יעברון עליהם בפסיעה אחת, או יחרסו ברגל אחד, אבל כמה יגיעות יגע אדם זה הראשון?

כמה יגיעות יגע אדם זה הראשון, עד אשר חרש בשדי הלמודים, ונדר שנה מעיניו להגות בכל ספרי העיון והשכל? עד אשר זרץ וזע התבונה והדעת במחשבות לבו. אשר לן בעומקה של הלב? עד אשר קצצר פרי תורתו זאת, ותנוכתו אשר הצמיח? עד אשר עמר אחריו כן כל ילדיו הרעיונים המפורים, ויהיו לנושא אחד? עד אשר דיש להסיר את כל המוני

הסתירות בסוגיות אחרות אשר הכאיב כלל הסחודש? עד אשר זרק אותו ברוח גדולים חקרי לב רבתי: או תלמידיו, אשר לבסוף כל סוף הסכימו לדעתו? עד אשר ברך עוד הפעם כינו לבין עצמו וכער את הסברות הכלתי מקובלות כ"כ, אע"פ שהמה ג"כ אמתיים? עד אשר מתן כל ססגני חרושיו לחלקם אחת הנה ואחת הנה, ולסדרם כל אחד במקומו הראוי? עד אשר הרקיד בכברה דקה מן הדקה, אשר אפשר שגם הנותר על פניה הוא ג"כ כסלת נקיה לכלתי בעלי מחברים? עד אשר לשש והוסיף מים ומלח ותבלין כלשון ברור, ומשלים המקבלים לאון הקורא? ואחרי כל זאת יתבונן נא כמה תלאות עברו על ראשו עד אשר אפה את כל הדברים על מזבח הדפוס? והוציאם לאור עולם ליהנות במ בני אדם ואני הקורא משכים ומוצא כל אלו מתוקנים לפני—.

וספרנו זה אע"פ שלפי נושא הענין שאנו בו לא היה לפנינו כל המלאכות האלה, בכ"ז אם נמלטנו ב"ה מהם לא נמלטנו מכיוצא בהם וקשים מהם, ואין רצוני במקום הזה לפרט לך קורא יקר כל המרחות המסתעפות למלאכת הסופרים כמונו היום, אשר אין גורלם כגרל יתר מחברי ספרים ולידי השכל והרעיון, וזלתי לשמוע מפי סופרים וספרים רבים הגורמים יגעת בשר ועבודה רבה, אשר לא יצייר אדם אותם ולא יאמינם, וזלתי מי שיהיה במחיצתנו ויראה בעיניו, וביחוד אוכל לומר על כל סעיף מספרי זה כי עבדתיהו בשרידי אוני והוני, כי נקבצו לפני ידיעות שונות על יותר משבע מאות גאונים ורבנים אשר חקרי עליהם פעם בארוכה ופעם בקצרה, מהמוני כתי' וכמה מאות ספרים, וסדרתי את כל הדברים אחרי כמה העתקות שונות אשר בלי ספק כרבות הפרס כן גם השגיאה כרוך בעקבם, אולם בשח ידיעתי כי כל לב חובב עמו ואה"ק ישמח אף למעט הדברים האלו שהעלתי בעי', ועוד ויסיף לסייעני בכל לאל ידו, להעיר על הדברים כדי להוציא האמת לאמתו, ולבי המלא אהבה לתורתם וכבודם של ראשונים יענדהו עמרות לראשי ואקבע דבריו בשמו אי"ה בקצרה בראש החלק הבא, אשר חדשות רבות וצפונות תגלו בו אי"ה יתר הרבה מהמובא פה בחלק הזה לפנינו(1), אולם מול אלה אשר יקחו למו דברי קנטור ברעם וברעש ויסעו בחברתם ממכ"ע למכ"ע, כבר שחתי לי לקן להיות מחסום למו פי כי אין קצה למענות כאלה.

הארכתיו מעט קורא יקר והמרחתיך, ובכ"ז לא יהיו הדברים עליך למעמסה, וען כי אני ואתה יודעים הסכנה המרחפת מסביב המחברים העוסקים במלאכת הבקרה, והליאי שיהיה לי המגדול הזה להשגב או להחבאות בצלו כמעט רגע עד יעבור זעם, ולא נפלאה ממני כי אין די עדן בכל הכסחון הזה מול אלה הקולעים למרחוק אשר בכחם הרב יורו את החצים גם להעבירו, בכ"ז אדמה כי המה מעשים מן המעשים, ועליהם וכיוצא בהם כבר החליט בן זמא, ואמר: אורח טוב מהו אומר כל מה שטרח בעה"ב(2) לא טרח אלא בשבילי וכו'...

(1) יותר מלדבשים מאלה רוח עלי לי כס"ה עדי עד אשר הלצתי את עמודי הספר הג' גם בלעדי הוללות הדוכס, כי הוכרתי לנדוד במקומות שונים כדי להגיע הספרים המוכרחים, מלבד ההוללות שעלו לי על הדרך המצות שפולו בחלק הני להעביר החלודה מהם שהמה סוככים בלתי טוב מהם והנסה בסוף עם הכות הבא להכריז מעלה מול ומלודת ע"פ האומות אשר יהיו לאבן מקשה כאשר יבוסע עין השמש.

(2) גם זולת שחית כוונתו יכוין לפי המשך המחברים עושה החיוב שראוי לאיש הסוד להודות לחלקו, ויהיה המחבר הזה דוגמת מה שחמר מקודם ברוך שברא כל אלו לשמטי, ובצרכות שיק יחיה מלי כי זה כל האדם חריף כל השולל מולו לה נבאל אלא בשביל זה, ר"ש ביע וד"ש ב"ז חומר

דברי המתגורר המצפה לרחמי שמים ותשועה ירושלם, מוקיר ומכבד לאוהבי תורה ולומדיה, חותם בפעיה'ק ירושלם תוב'ב, אור ליום ו' עש'ק בזאת חנוכת המזבח ביום המשה אותו שנת תרל"ב לפ"ק.

אריה ליב בהה"צ כו' כוה"ר שמואל ז"ל בן פרוסקין.

כל הע"כ לא נברא אלא לזוהר זה. ר"ח בכ"ח שקול זה כו'. ולביאור אופן מחלקותם נעיר במחלקת ר"י ור"ל בסנהדרין ק"א: ופערה פיה לבלי חק רי"ח אפי' מי שקיס כל ההורה כולה ולא קייס אלא חק א'י, ור"ח זה מי שלא קייס אפי' חק א'י, שבחמה לפי"ז מחלוקתם רחוק מן הקצה אל הקצה. אך הענין שבסגולת העבודה האלקית יש כלל ופרט, בפרט: יהיה כל אחד מיוחד פרט מיוחד, כי לזכות חמרו יכול לזכך גם פעולתו, ויקייס כל מצוה הי ע"ס כל אבריו ובהי נפשו המכוונים לעומתה. אבל כן בערך הזה נדרש ממנו חובה השמירה הנדרשה אל הכלי המשובצה מהרבה אבני נזר בעלת אברים רבים אשר כל עבר מהם יבהיק בצורה פתוחה המושב מלת האופן והמלפס, ובהמצא גם חיזה בדק וחסרון נגרע ערכה בכלל לבלי הקריב חובה עוד אל שולחן המלך. אך כ"ז לאיש החפץ לגשת בעצמו אל בלחן אדונו ובלתי משהקף להאזיל מברכתו אל אחרים להשפיע למו שפע חכמהו או עשרו או לעזרם בגבורתו, כי אז בהכרח צריך שיהיה שלם אמתו מבני שום חסרון באיזה חק או מחשבה פגול בדבר מהדברים כי אז לא ירצה לפני אדונו וכלי ספק יפול בגהנוס בדעה ר"י, אולם האיש המשהקף בטובה הכלל דמיונו לאבני בנין אשר הצונה יקבצם לאחדים וילטם רק עבריהם החצונים ובכ"ז ישכלל מהם היכל בנוי להלפיות פירות מליכים ובהי עונג יטן כי האבן חצירו בוכב עליו ומכסה את פנימוהו וד"ז נחשב את האיש הישראלי לשלם במצוה חלקיו בהיותו אך חזק ומלוטם בשרש האמונה רק שמחאחד בכלל אהיו ומשהקף צביה מקדש הישראלי אשר אחד מגין על הצירו ואיש את רעו יעזור. וזה שאמר ר"ל ופערה את פיה למי שלא קייס אפי' חק אחד. אבל בקיימו אפילו רק חק אחד הוא מזומן לחיי העוה"ב, וא"כ יהיה כוונת ר"ח שיעקר העולם לא נברא אלא בשביל זה המשלים אופן צורתו ע"ד הראשון בזכרנו בדעה ר"י, וראשית אחר שקול זה המשלים עצמו בפרט כנגד כל העולם המשלימים עצמם בכלל, ובר"ח ואמרי לה בן זמא סובר שבלתי מצויר אדם שלם במציאות אם אחרים לא יבלימו כח חסרונם ולכן אחר כל העולם כולו לא נבראו אלא לזוהר זה ולפי הדעה שבעל המאמר הזה הוא ב"ז יהא"ס למאד עם מה שאמר שברא כל אלו לשמשינו, ובדרוש הארכתי הרבה להוכיח ב"ז מהב"ס, והדברים ח"ל נכונים.

מלואים.

דפטר יתולדות חכמי ירושלים.

תיקונים, הערות והוספות

מאת אליעזר ריבלין

בהשתתפות רבנים וחכמים בארץ ובחו"ל.

[כל אחד ואחד מהשתתפים במלואים חתום על דבריו. הרשתי לי לקצר לפעמים בדברי החכמים, אבל לא שניתני סגנונם ולא השמטתי כחנן דבריהם כלל וכלל. רצוני היה אולי לכבדם של החכמים המשתתפים שיבואו דברי כל א' וא' בפני עצמו כמאמר מיוחד, אבל מפני רבוי המשתתפים וגודל המלואים היתה חלוקת המאמרים גורמת בלבול רב, ועל כן סדרתי את דברי כל המשתתפים עם דברי ביחוד עפ"י סדר הספר, והחכמים הנכבדים יסלחו לי. א. ר.—].

מלואים לחלק ראשון.

צד 17 הערה 2. מ"ש מעלתו על הרבנים שהזכיר ר' שלמה עתיה בהקדמת לפירוש התהלים, שהם הרבנים שהתראה עמם בגלותו, ע"ש. לפיך אין הדברים ברורים, כי הרבנים שזכר אינם בני דור אחד ומהם מוקדמים ומהם מאוחרים וביניהם כמו ל' או מ' שנה, ולא יתכן שארכו ימי גלותו כל השנים האלו, כמו דון יהודה בנכנשת ור"ש פראנקו שקדמה ישיבתם בשאלוניקי גם לביאת הר"ר יעקב בן חביב, כנראה ממה שאמר: שמצאתי כבואי הנה חכמים כו' ובפרק כו', והם הדברים שמעלתו מעתיק מהרשד"ם שמעתיק משמו, וכבר היה הר"ש פראנקו זקן וגשוא פנים, ומוזמן סוחר לזמן מות הרלב"ח. בירושלם שזכר שהיתה בלי ספק אחר התחלת המאה הדי' היה זמן הרבה, וכך בין הרא"ם שמזכירו בין גדולי קושטאנטינא עד הרי' משה ולמושנינו היה ימים הרבה, והנראה שהר"ש עתיה הושב ומונה הרבנים מן הדורות שקדמו לו מתחלת ישוב הרבנים הספרדים בערי טורקיא, וכנראה שהוא הולך, ומזכירם כפי סדר זמנם: ושעל כן אחשוב שהרב ר' שלמה מייסד צאנז שמזכיר אחרי הרלב"ח וקודם וסמוך אל הרב ר' משה אלמושנינו אינו אכיו של הרב ר' יוסף מייסד צאנז כמו שחשב מעלתו כי' בנו שנקרא ע"ש אביו, שהרי ר' משה אלמושנינו היה תלמידו של הרי' מייסד צאנז, ואיך אפשר לחשבו אחרי שלמה אכיו של מהרי' מייסד צאנז, ואגב ראיתי להעיר כי מעלתו אחר שהזכיר את ר' משה אלמושנינו בפנים אחר הרי' מייסד צאנז מזכירו שוב שנית בהער' בכלל תלמידי הרבנים הנזכרים בפנים, ושני ר' משה אלמושנינו לא ידענו.

הערת החכם רש"י פין ז"ל, נדפסה כראש יתולדות חכמי ירושלים ת"א תוצאה ראשונה

צד 18 הערה שורה 5, בהנשר' יש להוסיף: לשנת תרכ"ג.

צד 20 הערה 1 שורה 2 ספר נר מצוה, עיין להלן צד 76 הערה 2. דובער וואכשטיין

צד 24 שורה 7, גם ר"ש בק במכתבו משנת שדים (ירושלם ב' צד 144) כתב שרחוב

היהודים בירושלם היא בציון, ע"ש.

א. ר.—.

צד 26 שורה 23, ר' אברהם הכהן שולאל סמיוקא היה חלמיד ר' שמעון ריואן (מאנאמשריפט 1875 צד XVI. H. B. 176, צד 136). אהרן פריימאן.

צד 27 שורה 8 מלמטה: ע"ד התאר "הזקן" השוה גם מה שהביא הרב פרומקין להלן צד 59 בתולדות ר"א הלוי "הזקן" מאוצר-נחמד מרשימת דע-רוסי בהנשר שנה ו' צד 291, ושם הובא שהשם דע"ל וועמאן il Vechio שהוא תרגום "הזקן", (H. B. XVI. 58). אהרן פריימאן

צד 28 בסוף העמוד, עוד נמצא ממשפחת שולאל ר' מאיר כהן שולל בשנת 1772 (C. B. 399 No. 2591), וחיים כהן ושמואל כהן בן אהרן שולאל, סאיר ואהרן כהן שולאל בשנת 1848, שהוזכרו מרשימת הסנוים על ספר אבות עם פירוש ר' יונה, (H. B. XVI. 58). אהרן פריימאן ובמקום שלמה הכהן שהובא כאן שורה 3 מלמטה צ"ל שלום הכהן.

צד 30 בסוף העמוד, ע"ד מגלת-מצרים, השוה: בשמיינשניידער געשיכטסליסטעראטור צד 97, ב-היהודי הנצחי III 1866 צד 6-1, ב-הסניד' שנת 1866 7-9 No. 7, בכת"י 67 Or. ש' ברייטש מועאום, וב-VIII J. Q. R. צד 83-277. אהרן פריימאן.

שם בהערה שורה 5 מלמטה, במקום החילה צ"ל החוליה.

צד 34 בהערה שורה 15, "ע"ד הנזירות שמשון שקבל עליו הנגיד וכו'", עיין ברלכ"ח דף ס"ח ע"ב, ובכ"י אוקספורד נייביר נומר 837,7 התשובות בנידון הזה מהרבנים ר"י בר, ר"א מורחי, ר"י בן חביב, ר"י בריש שאיסאצק, ר"י ו' לב. והערות נוספות מ' חיים ב"ר יעקב עובדיה.

צד 35 שורה 7, מספר חית קנה, נדפס פ"ר כאמשטרדם, ע"י מנחת שלמה ב' סימן 654 והציונים שם.

שם שורה 4 מלמטה, במקום "לענינו" צ"ל לעניננו.

שם הערה 1, ב-הלבנון, יש להוסיף שנת תרכ"ו.

צד 36 שורה 2, במקום "הותרה" צ"ל "התורה".

צד 38 הערה 1 שורה 4, במקום "בן שושן" צ"ל "ערוך".

צד 41 הערה 2, השוה רשימת נייביוער 2033, ושמיינשניידער במאנאמשריפט 1905 צד 85 וצר f 198. אהרן פריימאן.

צד 43 שורה 14, "באע"פ" יש להוסיף "כתובות ס"ב א'".

שם שורה 19, אחרי מלת "חדש" יש להוסיף: "כו' מיושבי העיר כו' שלשים יום, וכתב-שלפני י"ב חדש".

שם הערה 2, יש לציין שאף אחרי הבקרה של ר"י כי רב כנגד התאר איש ירושלים, כינו את עצמם רבים מרבני ירושלים שאחרי הרלכ"ח המאוחרים ועד האחרונים בתאר הזה, ותמצא לרונגמא רבים בספר תולדות חכמי ירושלים עצמו.

צד 54 הערה 2, הנכון כי ר"י כי רב נספר בשנת אש"ה ל"פ"ק, כי אדר"ה אייר משנת ש"ו לא היה חל ביום השבת.

צד 55 הערה 1 שורה ב' מה שכתוב שם שר' אברהם כי רב נספר בחיי אביו מועת הוא, כמובח מתשובת כי רב סימן ל"ב. יחתם, אברהם בן לאדוני הרב במהיר יעקב ברב ולה"ה, והתשובה רמ"ז היא משנת י"ז או שביד.

שם שורה 8, מפי ר' משה כי רב שטע הר"ג אשכנזי בשם אביו פירש שמואל א' ד.

יין (אמרי שפר דף קס"ז ע"ב), והוא כבר נדפס בס' מנות הלוי לר"ש אלקבץ דף רכ"ה וע"פ הנדפס העתיק רנ"א. דובער וואכשטיין.

צד 56 בהערה, חרושי בי רב נדפסו גם במפיוש מגילת רות (וויניציאה שמי"ח), עיין מנחת שלמה ב' 27. א. ר—ן.

שם שורה 10, ר"י בי רב נזכר גם במנות הלוי, עיין הערות לעיל. דובער וואכשטיין. שם שורה 13, ספר לקושי שושנים לר' משה ב"ר יהודא, כן ה"א אצל בן יעקב, ועיין רשימתי מנחת שלמה א' סימן 543. דובער וואכשטיין.

צד 60 שורה אחרונה בפנים, חלפתא, השוה קורא הדורות דף נ' עמוד א' שמזכיר בין רבני מצרים בסוף המאה הרביעית את ר' מאיר חלפתא חכם גדול וזקן מופלג שהיה מתחלה בצפת, והיה תלמיד ר' חייא רופא, והיה לו בן אחד מעיין ושמו ר' שלמה חלפתא. א. ר—ן.

צד 61 שורה 1, משה חדד, השוה למשפחת חדר ר' יצחק חדאד (אוצר הספרים ק' 634 ת' 132). אהרן פריימאן.

צד 66 הערה 2, פירוש ר"ש סיריליו לכרכות ופאה נדפס בירושלמי החדשים רפוס ווילנא תרפ"ב עמ' כתי' בריישיש מוזעאום. אהרן פריימאן ויהושע קניאל.

צד 69 הערה 1 שורה 4, כתי' שארית יוסף נמצא כעת בספריה דקהל ווינא, ועיין דוגמת כתי' הלזה (סוף הספר) במחברתי Hebr. Outographen No. 74. דובער וואכשטיין.

צד 70 שורה 6, במקום שכתב או כ"ג צ"ל רכ"ב או כ"ג. יהושע קניאל.

צד 74 שורה 2, תשובות הרדב"ז יש להוסיף מה שכתב בעל קוה"ד (דף ל"ו ע"ב), וכתב—הרדב"ז—וותר משני אלפים פסקים ולא באו לדפוס אלא שלש מאות מהם, ואף זה ע"י שבשביל (!) סבה אחת אין ראוי לגלותה על ספר, ויש לחקור בסבה זו. א. ר—ן.

שם, לספרי הרדב"ז יש להוסיף, שו"ת דברי דוד (דברי דוד והון יוסף) ליוורני תקס"ח. דובער וואכשטיין.

צד 75 סימן ט' שורה ג', במקום סמומיל צ"ל סמסול. אהרן פריימאן.

צד 76 סימן יוד שורה 2, לרעתי ר"מ פיזאנטו המוזכר בדברי ר"ש עתיה הנהו אחר שהיה באנקונא ולא בא"י. אהרן פריימאן.

שם הערה 2, ספר ישע אלקים נדפס בסלוניק 1567 ושנית 1769. אהרן פריימאן. שם, עיין מנחת שלמה II סימן 236. דובער וואכשטיין.

צד 77 שורה 5, שני בנים היו לו לר"י האג"י ר' יוסף ור' מנשה (נפטר שני"ב), השוה תולדות ר' עזריה בן האדומים צד XIII. אהרן פריימאן.

צד 78 שורה 7, ספר תקון יששכר נדפס בסלוניק 1564 ובויניציאה 1578, וכתי' עצמו Outhgraphie נמצא ב—C. B. 1062—64 u Add 1909. אהרן פריימאן.

שם, בוויניציאה נדפס בשם "עבור שנים". דובער וואכשטיין.

צד 79 הערה 2 שורה 4, במקום בפי"א צ"ל בפי"א. יהושע קניאל.

שם שורה 8 מלמטה, פירוש על הרמב"ם מרי' בושני, עיין רשימת Oldis Wright No. 65 בקמברידזש, קטלוג לאעווע צד 49, והחלק הראשון ברשימת בריישיש מוזעאום 499, ושם כתב: "אני יהודא בן משה אלבוטני וצ"ל מה ירושלם והתחלתי ביאור ספר נשים זה

- ביום י"ג לחדש אלול שנת הרע"ט ליצירה.
- צד 80 שורה 1, ר' דוד שושן, השוה צונץ. צור געשיכטע' צד 439. אהרן פריימאן
שם הערה 1 שורה 9, אחרי מלת, בהערותי יש להוסיף, על ר' יהודא אל בומיני.
- יהושע קניאל.
- שם הערה 2 שורה 8, דוד ו' שושן צ"ל, שושן.
- א. ר—ן.
- צד 82 הערה 3, במנחת שלמה ב' צד 92 טובא, סדר תפלות השנה לסנהגה קהלות
רומניא שנרסם במצות החכם... אברהם בן הנשא ונעלה הישיש ונשא פנים כמיר יום טוב
ירושלמי יצ"ל, ונראה מזה שהיה אז ר' יום טוב בחיים ור' אברהם לא היה אז, ישיש
ודלא כדברי ח' דוואנוס, וזה מחזק השערתו שהיו כאן שני חכמים או שלשה בשם אחד. א. ר—ן.
- צד 83 בהערות שורה 4—5, לדעתי אין מתשובת קארו באה"ע שם הוכחה שהיה
ר"א צרפתי בצפת,
- שם הערה 1, ר' אליעזר אשכנזי בעל יוסף לקח לא חתם עצמו בשם ירושלמי, וא"כ
אין שום יסוד להשערה הזאת—שהוא ר' אליעזר הירושלמי—שגם בלי זה הוא תלוי באורי.
דובער וואכשטיין.
- צד 85 סימן ב', במקום תלמוד צ"ל תלמיד.
- צד 87 סימן י"ז, פירוש על רות מר' יצחק ברי' כהן ירושלמי נדפס בשאלוניקי ושם
הקדמה מר' שלמה יצחק המכונה זעקל אשכנזי (שי"א), וכתוב בתחילתה, מצאתי בעיר
חקורש ביור סיון שנת שי"א, ונראה שגם ר"י כהן היה יהודי אשכנזי.
- אהרן פריימאן.
- שם, יצחק ב"ר יוסף כהן ירושלמי וכו', אצלי בספק על האב ובנו גם יחד אם היו
ירושלמיים, כי המחבר יתחיל: מדברי יצחק הכהן בן יוסף ז"ל ואנו בתוך הגולה, וכנראה
בא חסעות אצל הרושמים, יען המו"ל את הספר פירוש על רות ירושלמי הוא החותם שלמה
יצחק ירושלמי בן... מנחם זל"ה זעקל אשכנזי [ונזכר בח"א צד 15], וגם מהתחלת הקדמתו
של המו"ל נוכח לשער כי המחבר ר' יצחק אינו מכירו מעיה"ק, באמרו כשנחל הזמן אותי
מהקריה החדורה בא אלי איש אלהים זקן ונשוא פנים, אי"כ נפגשו שניהם בחו"ל.
- דובער וואכשטיין.
- שם, יצחק ב"ר יוסף הכהן, אולי הוא מחבר, פירוש על קהלת, אסתר, רות ואיכה
כת"י שהובא במאמר זמרת הארץ בלוח א"י של לונץ שנה י"ז צד 98.
- א. ר—ן.
- שם סימן י"ח, ר' יצחק ו' לסיף, החכם יצחק יחזקאל יהודה ב"ציון ג' צד 132 הערה
32 משער שזמן מכתבו מירושלם היה בשנת הא' רצ"א כמספר, האר"ץ, ע"ש.
- א. ר—ן.
- שם סימן י"ט, ע"ד משפחת נחמיאש עיין גם בשו"ת ר' שמואל קלעי סימן ס' בסופה.
אהרן פריימאן.
- שם שורה אחרונה בראשה, במקום משה ו' מכיר צ"ל יוסף ו' מכיר.
- דובער וואכשטיין.
- צד 88 סימן כ"ה שורה 7 במקום No. 2276 צ"ל 2576, והמעות בא לו יען כי
המחבר הרפ"ס בראש הספר מכתבי הרבנים הקודמים באסור סתם יינם וכתבים המבי"ב.
- דובער וואכשטיין.
- צד 89 סימן ל"ג בסופו, ברהון או ברחום, ברהון הוא כנוי לאברהם אצל הספרדים.
יהושע קניאל.

שם, לפי השערתו יש לאחד את ר' חנניה ברחון מרבני מצרים עם ר' חנניה ו' ברקן שנוכר להלן בין חכמי ירושלם בחי' צד 37. א. ר-ן.

צד 90 סימן מ"ג, ר"י קשטרו, בעל קורא הדורות (דף ל"ג) הוא שכתב שר' אברהם קשטרו השר של מצרים היה אבי אביו של ר' יעקב קשטרו, אבל דבריו וכן דברי רוזאנוס שר' משה קשטרו היה אביו של ר' יעקב, מופיעים הם, כי כובא בפירוש חתיכתו של ר' יעקב קשטרו בספרו, תולדות יעקב, על ביצה (ירושלם תרכ"ה) בראשי החרוזים של תקדמתו, ושם יעקב קשטרו ב"ר אברהם.

שם סימן מ"ד שורה 1 בסופה, במקום צד 351 צ"ל 135. דובער וואכשטיין.

צד 91 סימן מ"ז, ר' שמואל עתיה נזכר בשלשלת הקבלה דף ג' ע"א, ועיין (C. B.) אהרן פריימאן. (No. 7008).

שם סוף פרק ה', יש להעיר כאן על שמות החכמים מהמאה השלישית לאלף הששי, והם: הרב ברוך מינץ, הרב יוסף קארו מצפת, והרב ישראל ב"ר אברהם ארחא, שנוכרו במפתח ההסכמות שנתנו הסכמות על ספרים, ביירושלם בשנת ת"ד ת"ח, וזה מעות כי לא היו בזמן ההוא, ולא היו בירושלם מימיהם, ועיין לעיל במלואים בהערת הח' וואכשטיין צד 88 מאין בא לו מעות זה.

שם שורה אחרונה, במקום כ"ם צ"ל כ"פ [כמה פעמים]. יהושע קניאל.

צד 94 בהערה, ר' אברהם צרפתי, החכם דובער וואכשטיין כתב לי את דעתו שנוטה לחשוב שר' אברהם צרפתי כן היה בירושלם ובא"י וראיותי אינן מספקות לו, אבל אחרי ראיתי במקורים אני עומד על ספקותי בדבר ר"א צרפתי אם היה כלל בא"י, והדבר צריך בירור רב בארוכה וקצר המצע כאן.

צד 95 הערה 1 שורה 13, פסק ר' ישראל הובא גם בשו"ת הרא"ם סימן צ"ג. דובער וואכשטיין.

צד 96 בהערות שורה 6, במקום, להלן בתוספה לפ"ו צ"ל, לעיל בתוספה לפ"ד.

צד 97 הערה 2, ע"ד תולדות ר' יעקב פולק האריך רפ"ה וועפשטיין גם במאמרו לתולדות ישראל וחכמיו בפולין, בהאשכולי תרס"ט, אבל כל המסקנות כבר נמצאות אחת אחת אצל החכמים שקדמוהו, היינו שר"י פולק בעל החלוקים לחוד ורי"ם בעל ויקם עדות ליעקב לחוד, וכי רי"ם בעל החלוקים היה מקורם בפראג ואח"כ בקראקא ושארין שום מקור לרבנותו בלובלין ושהוא גם המסכים לספר ברכת אברהם. ובגדון דירן מעיני אוחנו רק האחת אם יש יסוד לאחר אותו עם המסכים על ספר ברכת אברהם, ואומר אני כי בחור השערה לא נכלל לבסוף, באשר אין אנחנו יודעים ששם אביו היה יוסף (החתימה האחת הנודעת לנו מסנו — פסק החרם בסי' ר"ק — היא בלי שם אביו) ושלא עזב את מקומו וכו' וכו', כי הכל טובב הולך בחוג האפשרות אבל יותר מזה קשה לאמתה, ודרך כמה הסטוריונים הוא שולדו תוצאות באיזה עובדא ויקשרו אותו בעובדא אחרת ואף גם בעובדא שהיא עצמה מופלגת כפסק, והנה הראשון ששיער כי הרב ר' יעקב שהיה לו דו"ר עם הרופא שמואל בקראקא בשנת רפ"ב הוא ר"י פולק, היה החכם ר' נתן נטע רבינוביץ, והוא אמר בדרך השערה: "ונראה שאז ברח משם ונפטר סביב לשנת ר"ץ, כמ"ש בעל הצי"ד, והבאים אחריו קבעו הלכה פסוקה, ויסצאו אותו בשנת רצ"ב בקושטא, אבל עוד לא נודע לנו תוצאת המשפט ואם העונש היה גדול כיכ עד שנאלץ היה לעזוב מקומו ואם הוכרח היה לזאת, היא לפלא שאיש הזה אשר שמעו הולך בכל תפוצות ישראל לא מצא קהלה אחרת, בזמן אשר לסוד התורה היה הולך וחזק, ואיה היה משנת רפ"ב עד

רציב, ועל מה ולמה לא נמצא שום זכר מהרב הגדול הזה באי? ותמה אני מאד על החכמים האלה, כי יוסיפו הקשיות בהחלפתם בלי שום טעם הגון בקביעת זמן ההסכמה בשנת רציב בעוד שיש יסוד לאמר כי היא מזמן קדום, והנה דעתם שההסכמה היא משנת רציב היא, כי התאריך מהסכמה הראשונה הוא מזמן הזה, אבל מפני זה אין להוציא כי שאר ההסכמות הן ג"כ מזמן הזה, ויש לנו עדות נאמנה כי איוה הסכמות הן מזמן יותר קדום, כאשר יוצא מפירוש ממכתבו של המחבר לריא מזרחי מיום כיא אב רפ"ד אשר יאמר שם: ... על זה חשבתי ... שכבודך תחוס על כבודי ... לחתום שמך ... על כללות הספר ... כמו שעשו כמה חכמים אחרים או אפילו אם לא היו חותמים בו אחרים היה האהבה לה לקלקל את השורה לעשות זה ... (ברכת אברהם דף רפ"ט) נמצא שאיוה מהחתימות והלצות הן משנת רפ"ד או מזמן קדום לזה, כי כלום היה צורך להראות הספר למסכמיו בשלימותו, ואם לפיזו אין מן הצורך להתאריך הזמן משנת רפ"ב עד רציב, עוד יש די מן הזרות להחלפת הזאת, אשר היא תלויה בזה על בלימה, ואם יש עוד לשער אענה אף אני חלקי ואומר כי המסכים לספר "ברכת אברהם" הוא ר' יעקב ב"ר יוסף ולזה"ה אשכנזי החתום בשנת ר"פ על היתר החרם של ריא מזרחי (שו"ת הרא"ם סימן ט"ז) וכנראה מהסכמתו היה מסביבתו של ריא"ם בקושטא, ועמו בצותא חדא היה גם בעל ברכת אברהם אשר המסכים, וכנהו. מחמד לכבי ואור עיני, אשר היה לו גם מהלכים בבית הרב, ועי' המכתב הנ"ל וכל לשון ההסכמה והתוארים שם שיתאימו יותר לאיש שלא היה לו שם בין הגדולים כמו ר' פולק, ונוכל לאמר כי המסכים היה איוה זמן בקושטא ובא לשם מירושלם, אשר היה בעת ההסכמה חולך וחוזר לשם והוא דבר הרגיל, שחכמי אי' שהלכו בשליחות היו מתגוררים איוה זמן בקושטא, ואולי איש ירושלים" מוסב על שם אביו.

צ"ד 101 שורה 5 בסופה, יש למחוק מלת "ספרי".

שם הערה 1, ר' משה באסולה, בקובץ דרשותיו של ר' די מדינא הנקרא "מדבר יהודה" (ד"ו שט"ז) נדפס שיר של ר' די מדינא על מות "מורי" משה באסולה, (ספרות ישראל לרמשיש צד 397).

שם, הסי'. אור נערב" נדפס בשנת שמינ, וכפי עדותו של ר' שלמה עתיה הנזכר מהמחבר נפטר רמ"ב בשנת ש"ך, וגם נודע (ארי נותם פ' כ"ז) שרי"ם קורדוויז היה בחור בעת בא רמ"ב צפתה, והיה—רמ"ב—בזמן הזה בא בימים, ואח"ל שרי"ם בסולה כותב ההקדמה והשיר שם הוא בן אהותו ר' משה באסולה מלוקה אשר בא כחדש ניסן ש"ב מצפת, ולשון ההקדמה יתאים לאיש צעיר אשר בא מארץ הקדש לחול' (חיי יהודה הוצ' ריא כהנא צד ע"ז), גם זאת א"א כי רמ"ב הלוח השלם את ימיו שתי שנים אחרי כן בשנת שס"ד. דובער וואכשפיין.

שם סוף ההערה, "דרוש לר' משה בסולה", עיין רשימת נייבויר סימן 2192,3 קצת חרושים על פי' התורה לרש"י, ועל דרך האחרון ע"א: ואני המעתיק שמעתי בזה מפי מאור הגולה כטהר"ר אברהם הכהן יצ"ו בשנת רע"ה לפ"ק, ועל עמוד ב' מאותו דף: "בחרתי לכתוב הנה דרשה יפה וחמודה אשר שמעתי מפי החכם הנעלה כטהר"ר משה כול"ה יצ"ו, והוא ב"ס ר"ט בסולה הזקן מאנקונה.

צ"ד 107 הערה 1, על דבר צאצאי הארי, גאון הקבלה בדורנו ר' שלמה אלישוב וצוקו"ל בעל ספרי, לשם שבו ואחלמה" כותב שהיה מגזע הארי ד"ל. י. מ. חר"ם.

שם הערה 2, עיין גם בעיר ווילנא צד 3 שחביא שם אנב אורחא את האלוף יניק וחכם עניו וחסיד מהר"ר פייוו"ל בהגאון דוד זכריה חתן השליה, שכתב הקדמה לספר שמע שלי, וצ"ע.

צד 108 שורה אחרונה בפנים, שיבא בדברינו להלן איפה, יש להוסיף ח"ב ז"ג יחושע קניאל.

צד 109, ר' שמעון אנשבורק, יש להעיר על הכתובים "השונים של שם המשפחה הזה. ובקהיד כתב "אושנבורק", ובמנחת שלמה ב' 15 כתב "אשנבורג" והוא על שם העיר Aschafenburg.

צד 111 הערה 1 שורה 20, כתבי אוקספורד 551 קטלוג, שם דף 149—150 ושם "עיד האצילות נכתב סריד טיפליץ ע"פ המיוחס לר' שמעון מירושלם". דובער וואכשטיין.

שם בסופה, ע"ד ר' שמעון ב"ר שמואל בעל יריעות עזים, אחרי הרפסת הספר תח"י ראייתי במנחת שלמה ב' צד 142 שםביא שם הספר "יריעות עזים" נעתק מכתב יד ישן משנת קט"ג, ונמצא לפי זה שר' שמעון ב"ר שמואל היה קדמון, ואינונר' שמעון ב"ר, וכן העירני גם החכם וואכשטיין.

צד 113 סימן ח' שורה ב', "ובשנת שניה" כצ"ל.

שם שורה ג', והדפיסו בשנת שס"ד כצ"ל.

שם, מהקדמת "לפעם למוסף תקנת שבת" יוצא כי המחבר היה בצפת ולא בירושלם. דובער וואכשטיין

צד 114 סימן י"ד, ר' מרדכי ב"ר ישעיה מרוסטיץ, לויטש הוא שם הכנוי ע"פ עיר Ledec בבהמיה הנקראת לויטש. דובער וואכשטיין.

שם סימן ט"ז, ר' משה פרעג, משפחתו כפראג, עיין משפחות פראג II והערות ר"ד קויפמן שם צד 263. דובער וואכשטיין.

שם סימן י"ז, ר' לוי איש ירושלם כמשפחת טראבטו הוא אבי ר' נחמאל טראבטו [הנקדן] באוסליא בשנת 1450, השהו בערלינער מאגאזין II, 16. אהרן פריימאן.

ונראה לכאורה מזה שר' לוי היה המ"איש ירושלם", ובנו? א. ר—ן

שם סימן י"ט, ר' שלום ירושלמי הוא ר' שלום ב"ר שלמה ירושלמי בעל ספר שבת שלמה על פ' התורה מהראב"ע והוא בכתובים בין גנוי אוקספורד (רשימת נייבויר סימן 236.4) והוא הוא אשר במצותו נכתב הכתי יסוד עולם לר"י הישראלי ונגמר במתא סרקוסט דבאי סקאלויא י"ח אייר רמ"ד (שם סימן 2043) ובאותה העיר נמצא בין שנות רמ"ב רמ"ז (צונץ צור געש, און לויטש עפ"י הכ"י 375 בוואטיקאן ע"ד תכונה "חכמת החשכון" הנכתב בידו), וצונץ שם נזכרו אבותיו עד ששה דורות: שלום ירושלמי בן שלמה בן סעדיה בן זכריה בן חייא בן יעקב, ואהלי קדר ובתי שלום הם שני ספרים ביוחסים. דובער וואכשטיין.

צד 115 שורה 2, ר' שלום אשכנזי מנוישטט (ער שלום) הנודע, היה בהמאה ה-XIV למספר הרגלי. דובער וואכשטיין.

שם סימן כ', פירוש על רות, זה הוא שחבר ר' יוסף בתן ירושלמי, ונזכר לעיל צד י"ז ור' שלמה יצחק בתב שם הקדמה לספר ההוא, ושם כתוב שיצא את העיר ירושלם ביום כיון שנת ט"י. אהרן פריימאן ודובער וואכשטיין.

צד 116 בהערה שורה 3, ר' יצחק בצלאליס זקנו של הס"ז הוא ר' יצחק בצלאליס הנודע שהיה בלאדימיר בלי שום ספק, אבל כסופקני אם הוא דודו של בעל שיפה מקובצת. דובער וואכשטיין.

שם שורה 6, בר"י בחורמא במקים המצוין כאן כתוב שר"ב נולד בירושלם בערך שנת ר"ט. דובער וואכשטיין.

שם שורה 10, במקום מ"י השלוח צ"ל מ"י חמרים דף קס"ה. דובער וואכשטיין.
צד 118 הערה 1 שורה 3-4, כמזכר בשתי"ג, והחקור שלו הוא בקורא הדורות מ"א
א. ר. —.] ע"ב.

צד 120 סימן ג' יש למחוק המלים הכפולים, בן החכם השלם האדון ר' שמואל אבן
חיים. יהושע קניאל.

צד 122 סימן ד', רבי המחבר ביחסו של ר' אברהם חיון צריך תיקון, וכמשמע מסוף
מילי דאבות נראה שר' אברהם חיון המו"ל ספר מילי דאבות היה נין ונבר להמחבר מצד אמו
של אביו שלמה אשת זקנו אברהם. דובער וואכשטיין.

שם שורה 5, במקום השני באבשנת השס"ה צ"ל השלישי בא בשנת השי"ס, ושם
בסוף הסימן, במקום השי"ס צ"ל ה' שי"ס. דובער וואכשטיין.

שם בהערות שורה 1, צוף דבש הנדפס באמשטרדם אינו לאיש אשר שמו ר"א ו' חיים
דובער וואכשטיין.
צד 123 סימן ו', העירני הרב קניאל שבתח"י ח"א תוצאה ראשונה נדפס ברוכים בספר,
אבל לי ברור שהנכון הוא כמו שכתבתי אני ברוכים, וכן הוא בשתי"ג ובשאר המקורים.
א. ר. —.]

צד 127 שורה 4, ר' אברהם אמאריליו, אולי הוא ר' אברהם אמאריליו שזכר בשו"ת
מכ"מ ח"א סימן קפ"ח, ע"ש. דובער וואכשטיין.

צד 131 סימן כ', החכם משה בן החכם יוסף מטיבול, בחלקת מהוקק (רשימת
הקברים בהר הזיתים) ח"ד דף ג' ע"ב מערב לקבר זכריה סימן ג' יש קבר הר' יוסף מטיבול,
ואצלו קבר אשתו בלי זמן הפטירה, ואולי הוא אביו של ר' משה וינמורה? א. ר. —.]

צד 133 סימן כ"ח, ר' מרדכי מטוויל. אחרי שנדפסו דברי בסימן הזה ראיתי
במנחת שלמה א' צד 183 שהובא שם ספר משחיות וביקורת מסררכי ב"ר אברהם די טווילי
שנדפס בקושטאנדינא בשנת ש"א, ובמנחת שלמה ב' 28 וא' 25 הוזכר ספר סקרא קודש
שהו"ל ר' מרדכי ב"ר ברוך מטווילי והוא פ"י על רות מרבני א"י, ונמצא לפי זה שהיו שני
חכמים בשם מרדכי מטווילי, האחד בן אברהם והשני בן ברוך, ועדיין יש מקום לברר אל מי
כוונו ברדב"ז ורש"ר. ובדברי המשורר ר"י נגארה, ועדיין אין לי הוכחה שהיה בירושלם אף
אחר מהם. א. ר. —.]

צד 134, לפרק זה יש להוסיף את: א) ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב, המכונה ר'
יחייה אל צהארי יליד תימן ותושב עיר אוזל (צנעא) התיחס לשבט ראובן וחי במאה
הרביעית לאלף הששי, היה המשורר הגדול בתימן בדורו, וחבר מספר המוסרי כת"י, ובו כתב
פרקים מסעו בא"י בערך שכ"ה וכנה עצמו בשמות מרדכי הצדוני ואבנר התימני והיה גם
בירושלם, ועיין על זה במאמר במסעו של ר' זכריה וכו' בארץ ישראל סאת מ. קהתי ב.ציון
ג'. ובחוברת שירי תימן דף י"א וי"ב החכרו ספריו מספר הענקי על מלה משותפת (אולי
שמות הנדפסים א. ר. —)], וס' צדה לדרך דרושים על התורה, הוזכרו שניהם בספרו כת"י ספר
המוסר, ושם כתוב שבסוף ימיו חזר לצנעה והביא סא"י ספרו קדש פוסקים וקבלה... א. ר. —.]

צד 136 הערה 1, לתולדות ר"ג קורדואירו יש להוסיף שאמו היתה אחותו של המשורר
הרב שלמה הלוי אלקבץ ז"ל, ועיין בהקדמת ר' משה באסיל' לספר אור נערב שרבר בשבחו
ושר לכבודו של ר' גרליה חברו מנוער. א. ר. —.]

שם שורה 7, במקום 'רפית' צ"ל 'שפיה'.
 צד 139 שורה 4 מלמטה, במקום 'כפיו' צ"ל 'בכיו'.
 צד 145 הערה 5, ר"ס די לונאנו וספריו, במנחת שלמה צד 143 הובא ספר זהר חדש
 (קראקא 1603) שיש עליו הגהות בכת"י שרשום עליהם. אמר מנחם די לונאנו, ע"ש.

א. ר—ן.

השיר 'שבחא דספרוניתא', כנראה הוא הוא הנדפס בספרו שתי ידות (אצבע השלישי
 עבודת מקדש דף ע"ח ע"ב ע"ט ע"ג) ועיין גם במנחת שלמה א' צד 195 ספר 'שערי רחמים',
 והוא ספר עבודת מקדש וכו'.

שם, לחלק זה יש להוסיף זכר הרבנים: א) יוסף ב"ר אליעזר הספרדי תושב ירושלים,
 חבר ספר צפנת פענח ביאור על פי' ו' עזרא על התורה כו', וקצת סמנו נדפס בשם אהל
 יוסף בספר מרגליות טובה (אמסטרדם תשי"ב (אוה"ס 2269 מ'), ויש לשער שהיה במאה השלישית
 או הרביעית לאלף הששי.

ב) הרב שלמה נאוארה ירושלמי, העתיק את סיפור ר' יוסף די לה ריינה מכתבים
 ישנים בלויים אשר מצא בגניזה ספרים בצפת כפי שנדפס בספר לקושי ש"ס, וכפי שנראה
 מדבריו שם צד ג"ס נראה שהיה סן החכמים, ואני משער שהיה בסוף המאה הרביעית. א. ר—ן.

צד 146 שורה 6, במקום אוכבן-שטאט צ"ל אוכבן לבר.

שם הערה 1, משפחת הורוויץ היא על שם עיר Horvic במדינת בהמן והוא ודאי,
 ומה שהובא במבוא ספר תהלים צ"ס ביאור ממע לשם ע"ד יחוסו של השליח לרשי"ם הלוי תלמיד
 הרמב"ן, אין שום מקור לזה, ועיין מאמרי על משפחת מונק ב' צייטשריפט פיר די געשיכטע
 דער יודען אין דויטשלאנד, שנה א' No. 2, שיש בו חקירות ומסקנות חדשות על משפחת בעל
 השליח.

צד 147 הערה 1, ר' יעקב בן השליח נמצא זכרו בספרי תולדות משפחת הורוויץ.

דובער וואכשטיין.

צד 148 שורה 10, במקום 'מקנה חכמה' צ"ל 'מקור חכמה'.

צד 157 הערה 1 שורה 3—4, כת"י מצות תפילין, הובא ברשימת נייבויר 1437,4.

דובער וואכשטיין.

מלואים לחלק שני.

צד 10 שורה 8, במקום סת"ד צ"ל 'קורא הדורות', אבל בסדר הדורות מביא שקברו
 כסבריא. א. ר—ן.

שם. מקור הטעות מגלה עמוקות פ' וירא, ועיין מפתח ההספרים הראשון צד 34.

דובער וואכשטיין.

שם סימן ג', יש להעיר כי השם גאון איננו שם התואר כי אם שם משפחה, וגם היום
 יש בירושלים משפחת 'גאון'.

שם, ר' שמואל גאון, ע"י מפתח ההספרים ב' צד 41.

שם, במפתח ההסכמות No. 1128 הובאו הסכמותיו על שו"ת חיים שבתי ושו"ת ר'
 שלמה ב"ר יצחק שנתן בשאלוניקי חייא יתייב. אהרן פרייבאן ודובער וואכשטיין.

- צד 11, ר"י בן עמרם חשוה H. B. 17 S. 138 Nr. 1005. אהרן פריימאן.
- צד 12 סימן ד', ר' שמואל ׳ן סיד, חתום על הסכמת המסים בכתר תורה בשנת שפ"ג ובנראה שהוא הרב שמואל סידון החתום על מכתב מירושלם משנת שי"ג בספר השנה ד' של הברוי יוניאן קולירז צד 465, ובאוה"ס ח' No. 676 מוזכר ספר כת"י, חסרת בחורים מרפאל או משה קורדיבי שיש בו הספרו של המחבר על שמועת פטירת רבו ר' שמואל ׳ן סיד בירושלם בשנת שצ"ה. א. ר—ן.
- שם, ר"ש ׳ן סיד חבר דרשות עה"ת בשנת, של"ז'ס' רשימת פישל H. B. 32, 11 צד 45 רשימת גינצבורג II 85. אהרן פריימאן.
- צד 13 שורה 9 מלמטה, חרירה כן נכון וחודאדה פ"ס, כנראה מכל המקורים. א. ר—ן.
- שם שורה 7 מלמטה, בק"ק אבורה' והיא בשאלוניקי כן נראה מקורא הדורות מ"ד ע"א, ר"ש חרירה חתום ראש לרבני ירושלם על מכתב מירושלם משנת שי"ג בספר ד' של היברוי יוניאן קולירז צד 465. א. ר—ן.
- שם שורה 4 מלמטה, במקום שע"ה צ"ל שע"ב. א. ר—ן.
- צד 14, ר' ישראל זאבי הסכים גם על ס' מגיד משרים, ירושלם תי"ב. אהרן פריימאן.
- שם שורה 9, לפי דעת וואלף ח"ג צד No. 1975 1040 נספר בשנת שצ"ג, השנה אזני יחושע צד 100. אהרן פריימאן.
- וכן הוא בספחת ההספדים ב' צד 40—
- בספר השנה ד' של הברוי יוניאן קולירז צד 465 חתום על מכתב מירושלם משנת שי"ג ישראל ב"ר עמרם צאבע, ונ"ל שזה פעות והוא ישראל ב"ר עזריא זאבי. א. ר—ן.
- צד 15 שורה 1—2, אברהם ישראל זאבי הוא בע"מ ספר אורים גדולים ואור לישירים (אזמיר תקי"ח), והיה גם חיים אברהם ישראל זאבי בעמח"ס ימין משה (בן יעקב י' 265), ועיין תולדות גדולי ישראל צד 115. אהרן פריימאן.
- שם שורה 19, במקום, התי"ג' צ"ל, התי"ו. א. ר—ן.
- צד 16 סימן פ', ע"ד המוכר ספרים יעקב רומאנו בקושטא, השוה שמינשניידער בפארלעזונגען איבער די קונדע העברייאישע האנדרשריפטען, לייפציג 1897 צד 62, ובלוי: לעא מארענאס בריעפע אונר שריפטשטיקע, בודאפעסט 1905 צד 73. אהרן פריימאן.
- שם שורה 17, ר' שלמה רומאנו חתום על הסכמת המסים בשנת שפ"ה בכתר תורה. א. ר—ן.
- צד 17 שורה א' צ"ל, ועברית ורומית". א. אברונין.
- שם סימן יוד, ר' יואל ב"ר יעקב הלוי חתום בכתר תורה בהסכמת המסים בשנת שפ"ה, ונראה לפי"ז שר' יעקב הלוי המוזכר בסימן זה איננו אחיו של ר' יואל. א. ר—ן.
- שם, שמואל הלוי הרומא, חשוה H. B. 18 צד 45 1921. אהרן פריימאן.
- צד 18 שורה 5 מלמטה, אליהו רבא, אולי הוא בעל, מארץ חפ"ק בת"י, ובן ר' מנחם רבא מרבני סאדואה (עיין אוה"ס א' 1006). א. ר—ן.
- שם שורה 3 מלמטה, ר' משה אשכנזי, אולי הוא משה ב"ר זבולון אליעזר היילפרין בעל ספר זכרון משה שמנוחתו בבור בארץ הקדושה, והוא וכנו ר' אברהם הלפרין בלבוב

- נזכרו באנשי-שם צד 7. א. ר-ן.
- שם שורה אחרונה, ר"כ קורדברו, היה בזמן ההוא עוד משה רפאל הקורדיני ב"ר יצחק-תלמיד ר' שמואל ו' סיד-נזכר באוה"ס ח' 676. א. ר-ן.
- צד 19 שורה 5, ר' ישי מונין חתום על הסכמת המסים בשנת שפ"ג בכתר תורה. א. ר-ן.
- שם שורה 6, דינר מערכי, כנראה שהוא הוא דינר בן עזלייל החתום עם בני ק"ק מערב על מכתב מירושלם משנת שי"ג בס' השנה ר' של הכרוי יונין קולידו צד 466. א. ר-ן.
- צד 22 סימן א', ר' יעקב צמח, השותפה בל"ד, די קבלה אויף איהרע האהעפונקט (פרעסבורג 1905) צד 29. אהרן פריימאן.
- צד 24 סעיף ב', ספר, עולת תמיד נדפס בירושלם בשנת תרס"ז ע"י הרב זאב אשכנזי בהוספות המקובל ר"מ ספרוש והגהות וחרושים מהסולל. יהושע קניאל.
- שם סעיף ג', ספר, משיבת נפש, נזכר במעגל טוב צד 27. א. ר-ן.
- שם סעיף ה' שורה 3, יותר ממאה פליגושי, צ"ל קרוב למאה, כן הוא בחיד"א. א. אברונין.
- שם סעיף ו', לחם מן השמים, עיין אוה"ס ז' 157, ועיין עוד מספרי ר"י צמח, מערכי חכנויים (אוצר הספרים ע' 614) וישער הנתיבות (אוה"ס ש' 1027). אהרן פריימאן.
- שם סעיף ז', באוה"ס ש' 1005 מביא, ישער הכללים העתקות ר"א עזריאל מספר קהלת יעקב כתיב רד"א q. 1063. א. ר-ן.
- שם, אשר גם החיד"א לא הזכירו, החיד"א מזכירו בערך אור זרוע. א. אברונין.
- שם סעיף יוד, ס' רנו ליעקב באוה"ס ר' 182 הובא שיש ממנו כתיב שונים ושם רנו ליעקב שמחה. ח"י עהרנרייך וא. אברונין.
- שם, קמע מספר רנו ליעקב באוצר הספרים מנכן רמשיש סימן 2:330, עיין שם בהמפתח רובער וואכשטיין.
- צד 25 שורה ג', ספר תו ליעקב לא מצאתי מוזכר בשום מקום. א. אברונין.
- יפה העיר, ונראה שתו ליעקב פעות הקורא וצ"ל רנו ליעקב, כי הר' ותנ' בשתם מחוברים בכתב האשכנזים דומים לה'. א. ר-ן.
- שם שורה 8, החיד"א בערך דרך המלך, הס' דרך המלך הוא לר"י ו' רבי על הרמב"ם, אולם כל המסופר בתוה"י נמצא במע"ג ערך חיים ויטאל. א. אברונין.
- שם שורה 11, הגלגולים, החיד"א וכן מחברנו בעמוד 24 קוראים בשם, גלגולים בלי ה' היריעה. א. אברונין.
- שם צמח צדיק, החיד"א במע"ס אומר צ"צ לגורי הארץ ז"ל והגהות מהר"י צמח. א. אברונין.
- שם, עוד יש להוסיף לספרי ר"י צמח פי' על התקונים להאר"י מסודר ע"י ר"י צמח כתיב רד"א A. B. 1088 q. מוזכר באוה"ס פ' 832, וספר לקושי פרו עץ חיים מר"י צמח כתיב רד"א No. 980 q. (שם במקומן). א. ר-ן.
- שם שורה 19, במע"ג אות קי"ב צ"ל מע"ג אות כ' קי"ב, וכן נזכר גם באות א' 97. א. אברונין.

שם סימן כ/, ר' אברהם אבולפאי, פיוס יפה לכבודו ובו זכר ספריו נחפזים מתוך כתי' ביהמ"ד ללשונות מזרחיים בפאריז ע"י ד"ר א. ז. אשכנזי במזרח ומערב סיון תרפ"ט צד 455. ובשער הספר, דברי הימים למטה רבינו כתוב: מחברו אברהם אבולפאי, ונעתק בלשון צח ע"י הרב שלמה אדהיון, ואינו יודע מה זה? ובהקדמת אור החמה (ירושלים תרל"ו דף א' ע"ב) מחבר שמו, אברהם אבולפאי בן מרדכי בן אברהם אבולפאי המכונה בדרך. ואינו יודע למה הכינוי הזה אם לו או לזקנו, ושם בהקדמה לאור החמה יש גם דבריו בנוגע לתולדותו ומתאימים אל מה שכתב בהקדמתו לחסד לאברהם. א. ר-ן.

צד 26 שורה ב' מלמטה, ספר אור החמה הוא ח"ב מקריית ארבע נדפס על בראשית סמות, ויקרא בירושלים תרל"ו ובשאלוניקי תרי"ב, (קהלת שלמה 427). אהרן פרייטמאן. בסדר הדורות בשם ספר שפתי ישנים מיחס את הספר אור החמה למהר"ם גלנשי, וע"י שם בהגהות הרב משכיל לאיתן, ואולי נזרקה מעות ובעל שפת ישנים כיון להמקובל הר"א [אברהם] גלנשי ז"ל ספני שמהר"א אבולפאי כתב בח"א מספרו קריית ארבע שזכה לסיים ח"א קצור לספר המקובל ר"א גלנשי ז"ל וקרא שמו זהרי חמה, כפי שכונא כאן בדברי הרהמ"ח.

יהושע קניאל.

צד 27 שורה כ/, ספר מעשה חושב, קצור כוונת המצוות של חול של יום ושבת, נזכר ברשימת גינצבורג I 730.

שם שורה 7, נדפס באמסטרדם שנת תמ"ה, נפלא הדבר שהספר הזה נדפס שתי פעמים בשנה אחת, פעם באמסטרדם ופעם בזולצבאך, ג"כ בשנת תמ"ה, אבל מתוך כתב יד אחר לגמרי כתב יד יותר מונה ויותר שלם, כי כפי עדות נכדו החיד"א בשה"ג מע"ס ח' צ"ה הועתק הספר חסד לאברהם, כמה פעמים בכמה עירות וסופרים שונים עד שמרוב ההעתקות ע"י סופרים בורים עלה כולו קמטונים, והוא ג"כ לא ידע כי באיתה שנה נדפס הספר הזה גם בזולצבאך ומתוך כתב יד יפה ושלם, ואמנם חבל כי כל הדפוסים האחרונים הדפיסו את הספר ח"ל כפי שנדפס באמסטרדם עם כל הפעויות והשבושים ועם השמטת פרקים שונים, וכולם לא ידעו כי ישנה הוצאה אחרת מספר זה הוצאה שלמה ומתוקנת. יהודה ליב פישמאן ב"התור" תרפ"ט גליון י"ז, שם, עיין סימן 332.

שם שורה 11, פירוש המסניות היה ביד בעל פאת השלחן. כמובא בהקדמתו, וקרא לו שם, גנת הבית, (אוח"ס ג' 184).

ונדפס עם עוד פירושים בשמעטין תרי"ב—כ"ג. (אוח"ס מ' 2462). א. ר-ן.

שם שורה י"ב, הספר, הגהות על ספרי הלבושים ישנו לפי דברי הרב ר"י בדהאב באחת מרשמותיו תחת ידו, ונקראות בשם. עדי זהב, אבל כנראה טעה בזה, כי ספר עדי זהב הוא מאת ר' מנחם די לונזאנו כמזכיר בתח"י ח"א, אבל הגהותיו של ר"א אבולפאי נכתבו על גליונות הלבוש של רפוס ויניציאה ש"פ, והלבוש א"ו נמצאים אצלי וגליונותיהם מלאים הגהות מכת"י של ר"א אבולפאי, ובחא"ח ס' ש' ותקס"ח מזכיר את ספרו חסד לאברהם, ובשער הלבוש חלקא"ע ישנה רשימה של נכדו החיד"א הכותב כי, לכושים' אלו עם הגהות מר זקנו הרב נפלו לו בירושלם, מלבד זה חבר ר"א אבולפאי גם הגהות על הרמב"ם נזכרו בשה"ג מע"ס ה' כ"ו, ובאוצר ספרי יש רמב"ם רפוס ויניציאה שם וגליונותיו מלאים הגהות בכתב ספרדי, ויש לו ראיות מוכיחות שהגהות הן ג"כ לר"א אבולפאי. יהודה ליב פישמאן ב"התור" תרפ"ט גליון י"ז.

שם, כתי' של ר"א אבולפאי על הלבוש היה ביד הרב חיים סתחון מצפת ומעתיק מסנו

בספרו „ארץ חיים“ דף כ"ג ע"א ודף ק"א ע"ב ונראה שם שהם רבי ענין, וכרשימת כתי' על הספירה הלאומית והאוניברסיטאית 241, 252, נזכרו עוד שני כתי' קול ברמה כנפי רוח כיוחסים לריא אולאי, ועיין במאמר „כנפי רוח“ בקריית ספר ירושלם שנה א' ח"א ע' 161.

א. ר—ן.

שם סימן ג', ר' ישראל בנימין חתום על מכתב מירושלם משנת ש"ץ בספר ד' של הברוי יוניון קולירו צד 465, וחתום בהסכמות על: זהרי חמה (שפ"ג), הילקוט (ת"י), ומגיד משרים (ת"י), (מפתח ההסכמות 1484), והסכים גם על אור החמה (שנדפס בירושלם תרל"ו), והוזכרו שמועותיו בתור בר סמבא בהלכות קטנות ח"א סימן ד' מה ששמע מריא נ' ארחא ובמזבח אדמה ע"ד מצה שכורה, ועיין בהמעלות לשלמה בערכו שהוכיח שהיה מרא דאתרא או הרכ הראשי בירושלם בימיו, ובספר „הגלגולים“ הובאו חרושים בקבלה בהערות שבפנים הס' בהתימת ישראל בנימין, ואינו יודע אם הם לר"י דגן.

א. ר—ן.

שם, רשימת כ"י מינכן צד 182 סימן 335, והשערת רמשיש שם שהוא ר"י באסן בסלה.

צד 28 שורה אחרונה בפנים, השפ"ג והש"ה, צ"ל והת"ו. א. אברונין.
שם הערה 1, ראה מ"ש הרב המחבר בספרו „סדר רב עמרם“ ח"א מקור הברכות צד 152, ושם במגן האלף 380 ובח"ב מקוה"ב 10.

צד 29 שורה 4, ר' ברוך ב"ר ישראל בנימין, חתום על הסכמת המסים בכתר חורה בשנת ח"ו.

שם שורה 8, במקום ספר הערוך צ"ל אור החיים No. 593. אהרן פריימאן.
שם סימן ד', בירושלם ח' צד 49—50 חושב את ר' בנימין הלוי ורבי בנימין ב"ר מאיר הלוי לשנים, ואינם אלא אחד כמו שכתוב כאן.

שם סוף סימן ה', במקום הקירידי צ"ל הקורירי.
שם סימן ו', ר"א נ' חנניא מוזכר בתשובת כמה יוסף ח"ב יו"ד סימן ו' דף ל"ח ע"ג „בשם הרב אברהם נ' חנניא אופן המצאה כדי להרגיש בבשרא“.

צד 30 שורה 17—18, „להרדק ז"ל“ צ"ל להרד"כ והוא ר' דוד הכהן ראפפורט בעה"ס „דעת קדושים“ וכן הא הא“.

צד 30 סימן ז', ר' אליעזר ארחא הוזכר בירושלמי „ובאריאל“ שבזמנו היה הנס בחרון שאברהם אבינו השלים המנין ביום הכפורים, ושם בפעות אלעזר ארכל, וחשובות ר"א נ' ארחא הובאו באוה"ס ש' 50 שישנם בכת"י רח"ס No. 790, ומוזכר ר"א נ' ארחא בהלכות קטנות ח"א ד' מה שאמר מפיו ר"י בנימין, וחתום על מכתב מחברון משנת ש"עז או ש"עא בירושלם לונג יוד צד 306, והסכים על זהרי חמה (שפ"ג). ולא ת"ח כמו שכתב במפתח ההסכמות, ברית אברהם (ת"י) ומעשה חייא (ת"יב).

צד 31 שורה 4, ר' יהודא שאראף נזכר בדשוואיש ענציקלופדיה כך ו' צד 185 (הוא ביהודי המורה בא"י צד 285) בתור שר"ר מירושלם, ולא ידעתי מקורו.

שם סימן ח', ר' זרחיה גוסה, דבריו הובאו בשו"ת מהר"י בסאן סי' קי"ז, ולו שני בנים: ר' נתן ור' משה ואחיו היה ר' יצחק גוסה, שהיה מלמדיו ר"י משראני שנפס אה"כ לויניציאה, והיו שם למגיה ספרים, מדבריו ר"י בתגומא ח"ג צד 131.

שם שורה 16, באוה"ס ש' 76 מביא כתי' רח"ס No. 782 וכו' שו"ת הר"י זרחיה גוסה

א. ר. -ן.

וחכמי דורו.

צד 32 סימן יוד, ר' שם טוב לוי, חתום ראש על מכתב מירושלים משנת שי' בספר השנה ד' של חברי יוניאן קולירוש צד 465, וחתום בחסכמת אמסים בכתר תורת בשנת שפ"ג.

א. ר. -ן.

שם שורה 10, במקום שלא לעלות צ"ל שלא לעשות.

שם שורה 6 מלמטה, צ"ל שני מאורות הגדולים.

שם סימן י"ב, ר"א ברק, במירושלים' צד 49, מזכירו בשם אליהו בטהריי ברק' ולא ידעתי מקורו.

א. ר. -ן.

צד 33 שורה 7, הגהות ר' יצחק בארקי, עיין באות'ס מ' 812 והקדמתו בספר פרח לבנון.

שם הערה 1, הערה זו שייכת לעמוד הקודם סימן יוד.

שם סימן י"ד, ר"א גדיליא, יש להוסיף בתולדתו מספר תולדות גדולי ישראל לברסלי דף ס"ח, שם כתב שאביו היה מורעו של ר' יהודה ב"ר משה גדיליא משאלוניקי ועוד, ויש להעיר שבשנת ת"י הדסים רק את הח"א מספרו על הילקום והחלק השני על נ"ך הדפוסו בשנת ת"ז.

צד 34 שורה ד', במירושלים' יוד צד 306 חתום ר' אברהם גדיליא בראש רבני חברון על מכתב משם משנת שע"ו, ונראה לכאורה שהוא ר' אברהם גדיליא בעל ברית אברהם אבל התאריך שע"ו לזמן המכתב מסופק אצלי, וכנראה שהמכתב מאוחר ומסוף המאה החמשית, ור"א גדיליא החתום שם הנהו הנכר המוזכר כאן בדברי המחבר, ואחרי כתבי ראיתי שכן שער גם תהכס מולידאנו במו"ס תרס"ט.

שם סימן מ"ג, ר"ד חאבילו נספר בספר בן הא הא דרושים נפרדים דף ו' ע"ב, מפתח ההספרים א' צד 15.

צד 35 סימן י"ח סעיף ג', דוד די קאשוריש הסכים בירושלים על ספר זהרי חמה בסיון שפ"ג, והשוה מיכל אורח חיים 773.

ונזכר שם בשם דוד בן יעקב די קאשוריש וכנראה שהוא הוא דוד בושקריש ודוד דקאשוריש מירושלים שהוזכר בגנבחר מספ' סימן נ"ב ובשו"ת מהרי"ם ח"ב י"ד ב'. א. ר. -ן.

צד 36 סעיף י"ד, ר' שם טוב פילו, בקוה"ד דף ס"ח ע"א כתב שלמד אתו יחד בישיבה בירושלים והלך למצרים ושם נפטר.

שם סימן י"ט שורה 1, בספר, אור תורה, סעות הדפוס וצ"ל, בכתר תורה. א. ר. -ן.

שם הערה 4, ר' יהורא אישפריאל הסכים על זהרי חמה (ת"ח) ומגיד משרים (ת"ד), וחתום על מכתב מירושלים משנת שי' בספר השנה ד' של חברי יוניאן קולירוש צד 465.

א. ר. -ן.

שם שורה ב' מלמטה, שבתאי די פילאסטרי הסכים על ספר זהרי חמה ירושלים ת"ח.

אהרן פריימאן

צד 37 שורה 1, ר' משה חליבא הסכים על זהרי חמה בשנת ת"ח, ובמפתח החסכמות' No. 2562 מזכירו בשם משה ב"ר יעקב מחלב, וזו רק השערה בעלמא. א. ר. -ן.

שם שורה 2, יהודה ביסורו, הסכים על זהרי חמה בשנת ת"ח. א. ר. -ן.

שם שורה 13, ר' יצחק דאנינו, חתום בהסכמת המסים בכתר תורה, ושם דנינו, והתום על מכתב מירושלם בשנת שי"ג בספר השנה ד' של חברי יוניון קולירוש צד 465, ושם יצחק דנינו בר-על"י. א. ר—ן

שם שורה 15, ריא לויא חתום ג"כ על הסכמת המסים בשנת שפי"ג בכתר תורה. א. ר—ן
שם הערה 2, הרב שמואל רומאן, כנראה שהוא איש חיל רב פעלים נבון ומאד נעלה כהיר שמואל ריטון נר"ו, שנזכר בתור שליח ירושלם בשנת שי"ג, במכתב מירושלם בספר השנה ד' של חברי יוניון קולירוש צד 464. א. ר—ן

שם בסופו, לפרק זה יש להוסיף זכר הרבנים: א) ר' זכריה מכיר שנזכר בין חכמי ישיבת ר' יצחק גאון בשנת תי"ב, בקורא הדורות דף י"ט ע"א. ב-ג) ר' משה ן נעים ור' שלמה ביבלי, החתומים עם ראשי בני מערב על אגרת מירושלם משנת ה"א שי"ג בספר השנה של חברי יוניון קולירוש שנה ד' צד 466. א. ר—ן

צד 38 בהערות שורה 1, ר' ברוך אולי הוא ר' ברוך גד.
שם סימן א', ר' מאיר פאפירוש, השוה מה. בלאך. a. a. O. צד 30. אהרן פרייטמאן.
צד 39 שורה 9, צי"ל: מאורי אור, נדפס ביחד עם יאיר נתיב בשם הכולל מאורת נתן, ועי' רשימתי, מנחת שלמה ח"ב סימן 329. דובער וואכשטיין.

שם שורה 12, פירוש על הזהר נמצא בכתבי שונים, עיין אוה"ס 272—275. א. ר—ן.
שם שורה 13, ספר אור צדיקים נדפס מקודם בשם זה דינים וכוונות עפ"י האר"י ואח"כ נדפס בשם אור הישר (תולדות הפוסקים במלואים), ועוד חבר אור זרוע הגהות על סס' דרך ארץ ועוד, (אוה"ס א' 481), וגמצא בספריה הלאומית בירושלם No. 395. ועוד יש בספריה הלאומית כתי' ר"מ פאפירש No. 108 ספר, כוכבי אור'. א. ר—ן.

שם סימן ב', על ר' נתן שפירא השוה מה. בלאך. a. a. O. צד 31, ושטיינשניידר C. 2050 p. B. אהרן פרייטמאן.

צד 40 שורה 16, מוסחה ובקי בכבשוננו של עולם"י כצ"ל. א. אברונין.
צד 41 שורה 1 ספר תורת נתן נדפס עפ"י כתב יד צפת שהיה בבית ר' שלמה ב"ר דוד בעל עשרת שלמה ע"י בנו ר' יוסף, למברג 1884. א. ר—ן.

ע"ד ספרי ר' נתן שפירא, בסה"ד מייחס ג"כ ספר מגלה עמוקות לרנ"ש שלא נזכר כאן בדברי הרהמב"ח, וכנונע להספרים שהרהמ"ח מייחסם לרנ"ש וכן מחלק אותם בעל סה"ד עפ"י שפתי ישנים לארבעה מחברים: ס' יין חשומר ומצת שמורים לרי"ג ב"ר ראובן דוד, ס' סאורות נתן לרי"ג ירושלמי בהגאון ראובן שפירא דיין בירושלם, ס' תורת נתן ומגלה עמוקות לרי"ג שפירא אבדיק קראקא, ס' טוב הארץ לרי"ג שפירא ירושלמי בהג"ח דוד שעבלי, אבל ממה שכתב הרהמ"ח שהרב מהר"ש חתם שמו בפירושו על ההגדה נתן המכונה נטע בן לא"א הגאון מריה ראובן דוד טעבל הדיין הסצווין בק"ק קראקא השוכן לע"ע בירושלם ת"ז, נראה שכל הספרים הנ"ל מפי אחד יצאו. יהושע קניאל.

שם, עיין רשימת כתי' מינכן צד 181 סימן 3343. דובער וואכשטיין.
צד 42 סימן ה', ר' אליעזר ליור אשכנזי, השוה מיכל, אור החיים No. 454, בריל"ל, יאהרביכער 1 117, איכער דען פערבראנטען שלוסכאנען דער ספר דמשק אליעזר, ראבינאוויץ, מאמר על הדפסת התלמוד צד 82.
צד 43 שורה 8, צבי מוך-פירר כצ"ל. אהרן פרייטמאן.

שם שורה 9, משנת הת"ח, מעות וצ"ל חתים או התיים, עיין אוהיס נ' 136.

א. אברונין.

שם, והנכון שצ"ל הח"ד.

שם הערה 1 שורה 10, כלילת יופי II 84.

צד 44 שורה 12, ע"ד הגם הזה עיין בארוכה בספר אור ישראל ובספר אור חישר, וכתבתי ע"ז מאמר מיוחד שיתפרסם בקרוב במקום אחר.

שם שורה 11 מלמטה, ר' ליב אביו של ר' יוסף היה בנו של בעל הכאר הישב, וזה היה בנו של ר' ליב הרב מקראקא.

שם שורה 5—6 מלמטה, ר' זכריה פודהייץ הוא בנו של ר' אריה ליב, הנגיד המפירסם מק"ק בומשאטש ופרטי יחסו של ר' ליב הזה לא נודעו לנו.

צד 45 סימן ח', ר' משה סגל הורוויץ, השוה עשרת הלויים (ווארשא 1902) צד 46.

אהרן פריימאן.

שם הערה 1, וכלילת יופי ח"ב דף ב' בהערה שם.

שם, ומה העיר בענין נשיאותו של ר'ז, אבל כל המאמר צריך תקון עפ"י המראה מקומות של דמביצר. אולי היה ר' זכריה מנדל נשיא איי בגולה כמו ר"ש ווירטהייסער בערך נ' שנה אח"כ, ובעל זכריה משלם אשר חי זמן רב אח"כ (הערך האחר ע"ז) הודיע העובדא הזאת עפ"י השמועה ונתחלפה לו גבאות איי בגולה עם משרת נשיא בירושלם, וגבאי איי היו באותו זמן בכל הגולה.

ועיין עוד על ר' זכריה הנביא בעיר תהלה צד 171.

שם סימן מ', ר' גדליה איש ליפשיץ, השוה מיכל אור החיים 669 ורשימת שפינגר שניידער C. B. עמוד 2892 מספר 8112.

צד 46 סימן י"ב, בשה"ג ח"ב אות ג' כתב שחבר ספר גבולות איי, ונראה שהוא גבולות איי. ובסדר הדורות (היא שפ"ז) כתב, היה בירושלם בשנת שפ"ד, ובשנת שפ"ז נשבה במדינת סערין ונפדה בקונסטנטינופול בסך ת"ק ליבן מאלר".

שם, לפי כן יעקב נדפס גלילת איי בוויניציאה שנת שס"ו ושנית בפוירדא בשנת תנ"א.

ח"י עהרנרייך.

שם, נזכר שם בשם גרשון ב"ר אליעזר הלוי יידליש מפראג.

צד 47 הערה 1, ר' שרגא פייביש, הוא היה מקודם אב"ד בווינא ע"י המראה מקומות בספרי: Jnschriften das alten Judinfriedhofes in Wien ח"א צד 390 ואור חדש המובא בעיר ווילנא צד 3 הערה 1, ואין שום צורך לשבש וינא ולחקן ווילנא, ויש עוד להעיר כי בזמן הזה היה עוד רב בשם הזה בקראקא (עיר הצדק 49), והמקורות עוד צריכין ברור על איזה כל אחד מהם יסוב.

צד 48 הערה 1, ר' יצחק אביו של ר' יוסף זונדל בעל זיר יצחק המתיחס לר"א שרגא פיוויש נפטר בירושלם תרל"ז (ח"מ ח"ז ל"ה ע"ב י"ח).

שם סימן פ"ו, ר' דוד קונפורטו, בהגד"ק ספר היובל נדפס מאמר לחולדתו מאת רובשוב. ונזכר פעמים אחדות בשו"ת דרכי נעם דף צ"ב, קמ"א, קמ"ג.

א. ר—ן.

צד 49 הערה 6, עיין קורא הדורות הוצאת קאסל צד 42 א'.

צד 50 שורה 1, שנת התידי צ"ל התידי, כי כן כתב מפורש ר"ד קונפירטו בספרו, ואני הכותב כשעליתי לירושלם פעם א' בשנת התידי.

צד 51 שורה 5-6, אלישע אשכנזי, בנר המערב צד 117 כתב שחיה שריר ירושלם במערב, בסאלי ואח"כ במכנאס, והיה חשוב מאד, ושם ציין למקור חיים נאכס צד 3. וצינת גובל דף פ"ה ובכתבי רבני המערב כו' מובא הרו"ת משמו, ובס' עת לכל חפץ דף ק"ג כתוב שנפטר ה' סיון תל"ג בעיר מכנאס, ובקונטרס כ"י אחד מובא ששטע ר' אהרן חסכעוני מר' אלישע חיים אשכנזי, ועיין בשער הספר מגיד משרים הוספות מכת"י שהובאו מר' אלישע אשכנזי.

שם סימן י"ז, אליעזר מנחם מעות, וצ"ל מנחם.

צד 52 שורה 12, אשת הסמ"ע בדור כי נפטרה לפני ת"ו כאשר יוצא מפורש מסמכת נכדה נושאת שמה, ע"י ספרי Jnschriften הנ"ל ח"א צד 241 וצד 509. דובער וואכשטיין. שם, היתה בת הקצין והנדיב ה' ישראל אידלש ז"ל מלבוב, ונפטרה בת ג'ה שנים בירושלם, כאשר הזכיר בנה בעמוד האחרון של יורה דעה עם דרישה ופרישה דפוס לובלין שצ"ה? (קהלת משה 1513), ועיין באנשי שם לריש באבער צד 81.

צד 53, ר' שמואל גרמיוזאן חתום על הסמכת המסים בשנת ת"ו בכתר תורה, ונראה שהוא גם ש' גרמיוזאנו שנדפסו השנותיו על דברי ר"ם בן חביב בתשובות קול גדול דף מ"ט ע"א וכו'.

שם סימן ב', ר"א אמיגן, השוה מיכל אור החיים 53. שם, הספר עליו בספר משכנות יעקב פ' שלח, עיין ספרי מפתח ההספרים א' 57. דובער וואכשטיין

צד 55 שורה 5, שמואל אבן צחן אולי צ"ל גרמיוזאן במקום אבן צחן. אהרן פריימאן. שם סימן ג' שורה ג', ועליו מספרים וכו' ספור זה הובא בראש פ"א דקדושין סי' ג'ו על רבינו מאיר מרוסנבערג (ולא אבולעפוא) שמיום שעלה לגדולה לא הקביל פני אביו ולא רצה שאביו יבוא אליו וכן העתיקו אחריו נוי"כ של הסור והשו"ע.

צד 56 סימן ד', אבן צחן אולי צ"ל גרמיוזאן.

צד 57 שורה 5, במקום במנמוכה צ"ל בויניציאה 1566. שם הערה 1 שורה ד', גם הרב משיכ"ל לאיתן בהגהותיו לסה"ד ערך ר' יואל ו' שועיב פעה ויחס את קול בוכים לריא אזולאי.

שם, ר"ם גלאנטי הסומך קדושיו נדפסו במפורש מגלת רות לרי"ע מברסנורה, ויניציאה שמה.

שם, הסמכתו על שו"ת שער אפרים בשנת תמ"ז מפתח החסכמות No 1221, א. ר-ן.

צד 61 שורה 6, מר' יעקב האגוז נולד בליווארנו שנת השפ"ה, צ"ל שי"פ כמו שנראה בהערה 2 כי בשנת תל"ב היה בן חמשים ושתים. י"ל פישמן (בהתור תרפ"ט, גליון י"ז צד 11).

ומה שכתב שם עפ"י נר המערב שר"י האגוז נולד בירושלם ושמואל היה ג"כ מחכמי ירושלם כבר סתרתו דבריו בזכר ר' שמואל האגוז בחלק א'.

צד 64, ספרי ר"י האגוז, ראוי להזכיר את מחברתו, וזכרון לכני ישראל שהיא מענינת דחכרת רוחו ותכונת נפשו, נדפסה ע"י בנו המניח בסוף ספרו לקט הקמח, ופעם שנית ב"ס

ובר טוב ח"ב ע"י המו"ס ר' אהרן יוסף בודק, לבוב תקני"ה, וכנראה טהקדמת המני"ה בנו, היתה נדפסת בשלמות בסוף, פתיל תכל"ה בהוצאת ד' ויניציא חייב (והנספח לא נזכר אצל הרושמים) ובהוצאת לונדון נשלמה ונדפס רק הקיצור.

דובער וואכשטיין. אהרן פריימאן. שם, עיין אוה"ס ז' 153, וקהלת משה 3354.

שם, עיין בהקדמת ר"י הכהן בספר זבח השלמים ע"ד ר"י חגיו ומשרתו בישיבת יעקב פיריה, ונמצא הסכמתו על ספר הילקוט בשנת ת"י.

שם סימן ז', רנ"ש אלגאזי, דעת הר"י שווארץ בחכמות הארץ שהיה מגזע האשכנזים אבל ר"מ לונץ בהערותיו שם דחה דבריו ואמר שהוא ואבותיו היו מגדולי תוגרמא, והשם אלגאזי הוא שם תורקי וכיאוורו, המנצח'.

צד 67 שורה 6 מלמטה במקום אומיר צ"ל בקושטאנדינא שנת קר"ש. אהרן פריימאן.

שם שורה ראשונה מלמטה, במקום שנת תת"ס צ"ל י' אלול תל"ה. " "

צד 68 שורה 5, במקום ליוורני צ"ל וירונה. " "

שם שורה 6, ונדפס באומיר תמ"ג. " "

שם שורה 7, במקום שנת תע"ב צ"ל תנ"ב. " "

שם שורה ז' מלמטה, שבה נשמחו, יש להוסיף בשנת תמ"ג. " "

שם שורה 10 מלמטה, ארחות צדיקים הוא ממחבר קדמון, ונדפס פעם ראשונה בשפת יהודית כאינוני ש"ב ופעם שנית בעברית בפראג ש"ס, אי"ב אין מקום להחשעה.

דובער וואכשטיין

צד 70 הערה 3 שורה 2, צ"ל "ע"מ בית יתד ובית. א. אברונין.

שם שורה 3, נכחו ורוחו אף מעשה ידו", בשורה זו יש תנועה אחת יתרה, ואולי במקום מעשה יש לקרוא עמל.

צד 71 שורה 1, ר' שמעון ב"ר יהודה חביליו חבר ספר נחלת בני שמעון (אוה"ס ח' אהרן פריימאן. 653).

שם שורה 7, אחרי ברומי יש להוסיף מספר 341. " "

שם, במקום במדינת פרלס צ"ל פלרמא, השוה צונץ, צור געשיכטע און ליט" צד 521 והשוה שו"ת כך של רומי ממשלה חזן No. 26 צד 115 ס'.

שם שורה 9, במקום אחות לנו קטנה צ"ל אחות קטנה, והשוה אוצר השירה והפיוט אהרן פריימאן. No. 2451.

צד 72 שורה 12, במקום שנת תת"ס צ"ל תתל"ה. דובער וואכשטיין.

שם שורה 23 סעיף א"ב, ר"ד כעל הזה דוד, הביא לרפוס בעזרת דודו ר' כל"ב חזן "עין יחוסף" על "נבא מציפא", והיו עוד ביד נכדו הנ"ל חרושי ר"י על סנהדרין ועין יוסף ח"ב על הפרשיות מ"ח תרומה עד גמירא ככת"י.

צד 73 סימן י"ב, ר' יעקב מולכו הסכים על שו"ת שער אפרים בשנת תמ"ז בירושלם. ינזכר מסקן בבב"ב יוסף אוח'ן הובא בארץ חיים דף כ"א ע"ב. א. ר—ן.

צד 74, עובדיה אהרן חיון הסכים על שו"ת שער אפרים בירושלם תמ"ז. אהרן פריימאן.

שם. חייא אברתם די בוסמן נם הוא הסכים על שער אפרים בירושלם תמ"ז. אהרן פריימאן.

שם, במפתח ההספרים ב' צד 3 הובא "שנספר ר"א די בוסמן ואמו ב, פני שלמה" דרוש י"ב

וכיה, ושם נאמר שנפטר בערב שבת... תמיד ואמו תלוי, ואולי יש שם טעות, כי הלא חתום על שער אפרים בשנת תמ"ז. בירושלים' לונץ ח' צד 43 מביא שריא די בושון חתם על מכתב מצפת במפת יוסף ח"ב ליריד ס"י יא. ואולי הוא, מבן של קדושים כלול מכל מדה חסודה כחיר אברהם ביסוף שנפע בשליחות ירושלם בשנת שי"ג, המוזכר במכתב מירושלים בספר חשנה ר' של חברוי וינון קוליר צד 464. וחשובות של ריא במון מירושלים—בריוני סתים לרבינו ברוא — חוכמה בקול גדול' לבן דורו הרים ו' חביב.

שם סימן מ"ז, ע"ד ספר ברית אברהם עיין פרה לבנון מ"ז ע"ב מ"ק. אהרן פריימאן.
שם, ריא צמח, בחים ח"ד דף ה' ע"ב סימן ו', יש קבר ג'ודה אלמנת חרב ר' אברהם ו' צמח'.

צ"ד 75 סימן י"ח, ר"י ערוך חתום בהסכמות ירושלם בשנת תצ"ז בספר התקנות דף מ"ג ועוד, ועל אגרת מירושלים משנת תק"א בירושלים' לונץ, (ירושלים תרפ"ח) צד קכ"ג, והסכים על הספרים חזון נחום (תק"ב), נחמה בכסף (תק"ה) ופרי האדמה (תק"ז), ובספר שפת אמת (ר"א כ"ב ע"א) מדבר הרים חגיו קשות באיש אחד ערךך שבכח דלטורין שלו רצה להשתרר בקהלה קדישא, ע"ש. ואיני יודע אם יש לאחדו לר"י ערוך דנן.

שם סימן י"ט, ר' יוסף צהלון, הספר עליו בספר פני שלמה דרוש ג', עיין מפתח ההספרים ב' צד 20 ונספר בשנת תנ"ז.

שם סוף הסימן חסר No. 1, ובהערה (3) צ"ל 1, בהערה שניה צ"ל 2) במקום 1.
צ"ד 76 בהערות שורה 1, עיין תולדות ישראל גירנדי דף 256 ס"י ל"ב. אהרן פריימאן.
שם, ר' חייא ו' ריון, אולי הוא חייא דיון שנפע יחד עם ר' אלישע אשכנזי בשליחות ירושלם במערב, ובכתבי כתיב רבני המערב יש חדות משמן, כמו שהובא בנר המערב צד 117.

שם, ר"י שפרימבר נפטר בשנת תמ"ז, עיין וואלף בובליאטעקא העבריאוקא דף 1004 אהרן פריימאן.

שם סימן ב', ר' שבתי באר היה מסשפחת באר מאסאמבנוני באומליא (גירנדי בתולדות דף 349 ס"ב). אהרן פריימאן.

צ"ד 78 שורה ב', במקום דראמה צ"ל מלודה.
שם סימן ג', ע"ד השם אלימאן, אולי יש לאחדו עם ר' יוחנן אלימן או דוד אלמא, עיין אוה"ס ח' 804, מ' 1226, ועוד.

שם סימן ד', יהושע ננפוא בעל ס' השמות המגיה לס' שמות הגמון, ובס' הוראה רבית דין' אות י'לום מביא סכתי שלו על ספר שהיג שכתב לכתוב השם ש'לום מלא. א. ר—ן.
שם סימן ה', כפי הנראה מקורא הדורות דף מ"ז ע"ב ודף ג' ע"א היו שני רבנים בשם יוסף צרפתי הא' הוא ר' יוסף צרפתי משאלוניקי שעלה לירושלים ונפטר שם, והשני מרבני עיר אדרינופלי בעל יד יוסף, וזה לא עלה כנראה לירושלים.

שם סימן ה' שורה 2, במקום סימן נ"ז צ"ל סימן נ"ז.

צ"ד 85 סימן מ' שורה 14—15, הספר, מאורת נתן חכמו המקובל ר"ס מאפיריש בשם מאורי אור ועשו אזנים ובאורים בשם יאיר נחבי' כצ"ל.

צ"ד 86 שורה 9, משמר החוב הזה משה תע"ה נרפס בולח"ד חוב' ו' צד 29 ושם אישור החוב שאשרה רחל אשה ר' יעקב אשכנזי על מה שלוח בעלה בשנת תע"א, ואז בשנת תע"ה

נמצא ר"י בחול, ע"ש. ובקריה נאמנה. תוצאה ב' צד 135 מביא זכר ר' יעקב דנן משות' השיב ר' אליעזר סימן א' ששלח „השובה לקרוא קרישא דירושלם אל הרב המאוהב מארי דאורייתא ומארי דקבלה אשר כל ספרי רמב"ם וגושא כליו היו סדורים ושגורים בפיו מן השפה לחוץ... החריף הגדול... יאקל וילבר וצוקרל... גם בפנקס היסוד דק"ק וילנא נמצא הסכמתו על בנן ביהמ"ד להיסוד, ע"ש.

שם, על ר' יעקב אשכנזי הנזכר בסוף סימן מ' נמצא הספד בספר בן פרהצור פ' בראשית תקכ"ה, עיין מפתח ההספדים א' צד 27 ומתואר שם בתור זקן ויושב בישיבה אשר היה איזה שנים מקודם בשליחותא דרבנן והביא בידו כסף קדשים, ואין ספק כי הוא הוא אשר נמצאה חתימתו משנת תצ"ט עד שנת תקי"ד, עיין מפתח ההסכמות לר"ל צ"ש צד 22 סימן 344 (ושם נשמטה ההסכמה משנת תצ"ט על ספר ארסת קדש ח"א), ומסופקני אם נמצא זכר ר' יעקב מוויילנא אחר שנת תפ"ד, כי השערת דא"ס לונג אין לה יסוד מפני שבהסכמה לתקוני הוהר עם הגהותיו, קוששא שנת ת"ך, הנדפסה פעם שנית בליוורני תקל"ה נזכר כבר בברכת הסתים „ז"ל" (הוצאה הראשונה אין לפני). ועוד יש לבחון אם החתימה הנזכרת מרא"ל פרומקין משנת תצ"ו היא לר' יעקב ירושלמי מוויילנא או לר' יעקב אשכנזי, וגם כתבת המצבה בנוגע לתוארי הכבוד של הנפטר וזמן הפטירה צריכה דרישה.

שם, ר' יעקב אשכנזי השני בעל ההסכמות שצ"ל, נזכר להלן בחלק ג'. א. ר—ן.
צד 87 סימן י"א, ר' יוסף הכהן הו"ל ספר האדרות הקדשות (אמשטרדם תס"ח) וספר זבח השלמים (אמשטרדם תע"ח), אהרן פריימאן.

שם, את הקדמתו לזבח השלמים כתב בהיותו באמשטרדם ושם הוא מתפלל שיוכל לחזור לשכון כבוד בארץ מולדתו, היא עה"ק ולשקוד שם על התורה וכו', ובספרו דברי יוסף שנדפס בוויניציאה ת"ע, חותם „מתלמידו מדרש בית יעקב שבעיר הקודש". א. ר—ן.

צד 88 שורה 4, במקום „תולדות רבני איטליא" צ"ל גדולו ישראל דף 182.

אהרן פריימאן.

צד 89 הערה שורה 1, „עיין קהלת משה וכו'" יש להוסיף אוה"ם אות א' 551, ושם שורה ד', במקום הר"ת „מ"מ" צ"ל בפירוש משאת משה.

שם שורה 12, ר' יעקב כולי הוא המחבר ספר „מעם לועז", נולד תל"ד בקושטא ומת שם בשלהי שנת תצ"ב, ויזכר כאן אכיו: „צדיק יסוד עולם אור ישראל חסידא קרישא בוצינא דנהורא כמהיר מכיר כולו", שיצא בהיותו בן חמשים מערי פראנקיאה „בכסף טלא שבי ותקלי", קבע דירתו בעיה"ק ירושלים משם נסע לעיה"ק צפת ובה נפטר בכ"ט בס"ו תפ"ח (מהקדמת חספר מעם לועז), ועיין על ר"י כולי וספרו במאמרו החשוב של מ. ד. גאון ב„מזרח ומערב" אלול תרפ"ח.

צד 80 שורה 6, „הנקובים בשמותם" יש להוסיף „שמות בארץ", והם: א) יום תרועה, ב) חו"ש, ג) כפות חמרים. א. ר—ן.

צד 91 שורה 9, חשבוותא כתיי ר"מ בן חביב נודעו בשם קול גדול, כולל חמשה קובצים גדולים שנמצאו ביד חתן הר"מ בן חביב והוא הש"י והשפ"ר צדיק תמים ס"י חיים הלל פיגוטו וצ"ל מארם צובא ככתוב בשו"ת זכור ליצחק סימן ד"ן דף ע"ט ע"ג ועברו ליד הרה"ג חיים מרדכי לבשון רב בארם צובא, ורבני אר"צ השתמשו בכתי"י אלה כמוכא בספריהם, בזמן האחרון עברו כתי"י הנזכרים חלק אחד לר"י הרב שלום הראיה שהדפיסו בירושלים תרס"ז, חלק ב' נמצא ביד הרב יצחק לבשון, חלק ג' ביד הרב אברהם ב"ק מפרעשבורג (קנאו בארם צובא)

ושני חלקים היו ביד הרב חיים סתהון ז"ל, והשתמש בהם בספרו הנפלא ארץ חיים, (כל זה משער הספר קול גדול ח"א שנדפס בירושלם תרס"ז), ושם נקול גדול הנדפס סימן מ"ן מביא הר"ם בן חביב את שאלתו מדורו החכם אהרן די סיגורא ותשובת דורו, ובסימן נ' מביא מ"כ סורי זקני הרב הגדול מהר"ר יעקב ז' חביב, ומזה ברור שחיה נכדו של חרל"ב ז"ל, וע"ש סימן ס"ח שהר"א די כוסון קורא, מספר רכא דאורייתא, ונראה משם שהיה לו יד ושם ביחוד בדיני סת"ס, ושם דף כ"ז ע"ב חתום יהודה ז' חביב, ונראה שזה מעות, וצ"ל משנה ז' חביב, ובאוה"ס ק' 20 מביא כתי קידוש החדש לריס בן חביב כתי רדיא Q. 1673. ומכאן הסכים על שער אפרים בשנת תס"י, ובהמעלות לשלמה מיג ש' י"ז מזכיר את אחיו שמואל ז' חביב שהיה כנראה מחכמי מצרים.

שם שורה 13, רמ"ח נפטר בשנת תנ"ו. אהרן פרייטאן.

שם, הספר עליו בספר פני שלמה דרוש ג', מפתח ההסדרים ב' 32. דובער וואכשטיין.

שם הערה 1, בעתכ"ס דבר טוב ומרפה לשון, חי איזה דורות מקודם, והוא ר' משה ז' חביב ז' שם טוב.

שם, יצחק בן חביב נזכר להלן צד 167, ע"ש.

צד 93 שורה 7 מלמטה בפנים, ובירושל"ם א' צד 120 נדפס שנפטר בשנת ת"ק, חה שיבוש.

צד 94, ע"ד ספר פרי חדש מסופר ג"כ במעגל טוב' לחיד"א צד 57 שכשיצא הפ"ח היה משתדל הרב באבא סידו במערב להפיל כל מכצרו ארצה, ולילה א' חלם עם הרב פרי חדש והיה מתלונן עליו, ומאותו היום לא היה רוצה להקשות עליו.

צד 98 הערה 1, הערתו נכונה בלי ספק. דובער וואכשטיין.

צד 101 שורה 5, כתי זרע אברהם נמצא גם ברשימת גיראנדי 15, ושם No. 75. נוסח חרם שהוציא ע"ד מעות הצדקה לא"י.

שם, עיין גם באוה"ס ז' 263, ושם כתוב אברהם ב"ר מנחם ריוויגי וכאן ב"ר רפאל, ואולי שניהם אמת.

שם שורה 16, חבר ספר מפתח הזהר, בהמעלות לשלמה אות מ' העיר שמלשון הקדמתו של ר"א ריוויגי לספר הזה נראה שלא הוא חברו רק אחר שלא נזכר שם. א. ר—ן.

צד 102 סימן ז' שורה 5, צ"ל, במספרו של אביו.

שם שורה אחרונה בפנים, במקום תס"ג צ"ל תנ"ג. אהרן פרייטאן.

צד 103 סימן ח', ר' אברהם ברודו בספרו ברכת אברהם דף 51 ע"ב מזכיר את אחיו ר' שמואל, ע"ש.

שם הערה 1, אברהם ברודו, יפה העיר כי אין שום קורבת משפחה בין ר' אברהם ברודא עם ר' אברהם ברודו, אבל מה שכתב כי ר"א ברודא נקרא על שם עירו, אינו נכון, כי הוא לא היה מעולם רב בברודא וגם לא נולד שם, והאמת כי שם משפחת ברודא הוא על שם העיר ברודא (אונגריש-ברוד) במורביה, אשר אחר מאבות המשפחה דר שם והוא הדין בגוגע לכנענים אחרים. כגון: הורוויץ, לנרא וכדומה הרבה, ועוד צריכין אנו למודעי על דבר מקור השם ברוד ואולי נובע מהעיר ברוסניש-ברוד (ברוד דמדינת בוסניא).

ר"א ברודו נזכר בדרכי נעם דף קס"ג ע"א.

צד 104 סימן מ' סוף הסימן, על, מאורה נתן בשנת תס"ז.

א. ר—ן.

צד 105 סימן י"ב שורה ב', 'בס' שפת אמת' יש להוסיף דף כ"א ודף ל'

אהרן פריימאן.

שם שורה ג', סימן משה הוא של משה ווינשורה, ונדפס עם הנחות והוספות ע"י רח"מ קאריגאל באמסטרדם תע"ח, ושנית ע"י רח"מ זאבי בשנת תקל"ז, ועיין רשימתי מנחת שלמה א' סימן 498.

שם, ר' אברהם קאריגאל נקרא בשער ספר סימן משה בשם הריון המצוין, ומכתב שליחותו נתפרסם ב'ירושלים' שנה ג' צד 124.

שם סימן י"ג שורה ג', יש להוסיף דף כ"ג ול'.

שם, ר' שמעון בכ"ר יעקב הביא לדפוס ספר יפה ענף על ח"מ עם פרוש ר"ש אשכנזי (פ"ס דאדר תניז) ועיין במ"ש סימן 278.

צד 106 סימן ט"ז, ר' יצחק צרפתי, הסדר עליו גם בספר משכנות יעקב פרשת דברים, ע"י מפתח ההספרים א' צד 33.

שם הערה 1, ציונוני על הרמב"ם יחד עם ציוני ר"י לומברוזו נדפסו בספר צדקה לחיים מאת חיים זרמון, ליוורני תקס"ז ('מזרח ומערב' ירושלים כסלו תרפ"ט).

שם בחערה שורה 3, שנת התע"ז יש להוסיף י"ד אדר ראשון.

צד 107, לפרק זה יש להוסיף זכר חכמים אחרים שלא נזכרו בספרנו, והם: א) הרב יקותיאל שריר טאנשי ק"ק מערב שכירושלים לארץ המערב, וחזר לירושלים בשנת תל"ח, ומשפח שליחותו הוזכר בתשובות כת"י לר"מ בן חביב, הובא ב'ארץ חיים' דף פ"ח.

ב) ר' מנחם אמרמארגי הרופא, הסדר עליו בספר פני שלמה (נדפס תל"ה) דרוש דובער וואכשטיין.

ס"א

ג) ר' נתן רוסו, נספר תל"ז, הסדר עליו בספר פני שלמה סימן י"ג, דובער וואכשטיין.

צד 108, ר' אייזיק סלוצק, עיין עליו בהערתי להלן במלואים לח"ז צד 124.

א. ר-ן.

צד 112 שורה א', הסכים גם על ספר 'לבוש התכלת' (פראג 1701) בשנת תמ"ט.

אהרן פריימאן.

שם שורה אחרונה, במכתב מירושלים, ל'ר"ד אופנהיים ('רשומות' ר' 322) מוזכר זמן הקדמון של הרב כהנר משה הכהן זצ"ל ה"ה, ולפי השערת הח' ריבקיין שם זמן המכתב הוא תע"ז, אבל לפי מה שנאמר כאן נספר בתע"ח, ועל כן יש לאחר את זמן המכתב הוא, ובמפתח ההספרים ב' צד 31 מובא שנספדה 'אשת ר' משה אשכנזי מא"י בשנת תמ"ט' בספר יריר ה' דף א'.

צד 113 סימן ה', בלב דוד דף ט"ז ע"ב מספר החיד"א מה ששמע מאביו שחיה מפרש בשם הרב המובהק החסיד העניו כהנר יהודה הכהן זצ"ל על הכל בירי שמים וכו', ר"י הכהן הסכים על עין יהוסף (תס"ד) ומאורת נתן (תס"ז), מפתח ההסכמות 1868.

א. ר-ן.

שם סימן ו' שורה 3, במקום 'הבדלה צ"ל - עבדלא'.

שם סימן ה', בגליון כת"י של הרב פרוסקין ז"ל מצאתי הערה ע"ז שמכתב ר"נ כ"ץ בלחישת שרף אין שום הוכחה שר"י לובלינר היה ירושלמי.

א. ר-ן.

צד 114 שורה 16, במקום 'חות ואיר' צ"ל 'חום השני'.

דובער וואכשטיין.

צד 116 שורה 2-3, הוא יצחק חיים כהן מתחזנים שחבר ספר. פחד יצחק' על התלאות של קהלת מרובה בשנת תמיד (אסיר תמית) ואין השם, הבחירה מתאים לו, כי אם לפחד יצחק של ריי לאספרונטי, ר' יצחק זה כתב שיר לכבוד טוביה הרופא: (אנב שיר קשה החבנה), אכלל בחיר גיוס, אבל לא היה מורו כי לא הוא ולא ר' טוביה אינם מזכירים דבר זה, ואיני יודע מנין לו להמחבר שהוא למד מהרב וחכם זה, וכן אמנם כותב גם שפיר (ריי ח' עמוד 290), וגם הר"ר לוינסון בספרו. טוביה הרופא הוצאת רמון ברלין 1924, אינו מזכיר את שם ר' יצחק חיים כהן מן החזנים בין רבותיו של ר' טוביה הרופא. איך שחוא במקום המלים (בהערה 3 שבצר 117), גם מורו חגאון עפרת ישראל בעל פחד יצחק עשר את ספרו בהקדמה יקרה ושיר ותהלה אשר שר לכבודו, יש לומר רק. גם הרב יצחק חיים כהן מן החזנים חבר שיר תהלה, ואינו מורו גם שום הקדמה לא כתב, וניתן ספר מעשה טוביה ונחזה.

צד 117 הערה 2, על התמונה המפותחת וכו' צ"ל. כי כל גוית חי לסוף גוועת אך זאת בחיתה תהי נשארתי, ואין הכונה על תבניתו המצירת, כי אם על דמותו הרוחנית הכרוכה בספר, ע"ש בשיר ודו"ק.

צד 118 הערה 1 שורה 4, במקום פדגורא צ"ל פודגרא, וכן הוא במעשה טוביה דפוס ויניציאה ע' קכ"ד.

צד 119 שורה 5, המכתב נדפס ע"י ר"ד קויפמאן ב-Revue de etudes Juives כרך כ"א צד קס"א, ועיין 'ירושלם' לונג שנה ד' צד 31.

שם סימן יוד שורה 2, במקום מספריו צ"ל, מספרו.

שם שורה 4, אמו מרים היתה אחות ר' יודיה בן משה רבינו. אהרן פריימאן

שם, מהקדמת הון עשיר יוצא כי הוא נולד תמיד או תמיד ולא תמיד ובכן נפטר בן ניה, וכן גם אצל לנדסהוס עמודי העבודה צד 303.

שם שורה 12, במקום קינה צ"ל, קנאה.

שם שורה 13, כתי מכת בכורות, עיין עליו באוה"ס מ' 1116 ואולי הוא הכתימה תברכו', שנתחבר במדינת תעיה והובא באוה"ס בערך כה תברכו.

שם סימן יוד שורה 17, ר' יצחק כהן לאספרונטי מהחזנים בפאדובה, תכלול ע"ד הספר. פחד יצחק' שבו נקראו שני ספרים שונים שונים זה מזה — עיין הערת הקודמת — גם לו למחברנו לערבב את שמות המחברים, וצ"ל אחת משתי אלה או ר' יצחק חיים כהן מתחזנים (Cantorine) בפדובה או ר' יצחק לאספרונטי הרופא אב"ד דסירארה.

שם שורה 10, במקום תע"ז צ"ל תע"ו. אהרן פריימאן

צד 120 שורה 16, כתי דקדוקי עניות, עיין באה"י שם' לגופליב צד 196 שמוכר שביד ר' משה צבי הירש קלאצקין נמצא כתי עמנואל חי ריקי הכולל: א) דקדוקי עניות, ב) שוית לנו צרים, ג) לקושים אחרים.

שם שורה אחרונה, במקום, ללמוד צ"ל, למאד.

צד 121 שורה 2 מלמטה, ויבא ארם צובא במכתב משנת תקכ"ו שנתפרסם ב'ירושלם' לזכר לונג (ירושלם תרפ"ח צד ק"י) נראה שהיה בארם צובא גם בחזירתו מירושלם.

צד 421 שורה ב', עיין ע"ז בעמודי העבודה דף 302. אהרן פריימאן

שם, כראי להזכיר את התקנות מהישיבה, חכרים מקשיבים, שנתסדרה על ידו הנספחים לספרו אדרת אליהו, והוא גם היה ראש הישיבה הזאת. דובער וואכשטיין.

[שם, לפק זה יש להוסיף זכר חכמים שלא נזכרו בספר, והם: א) הרב יצחק אייזיק ירושלמי, נפטר אחרון של פסח תפ"ז וקברו בעיר אייזיק-שטאדט (אבני אש No. 69) וכתוב על מצבתו שמת בלא בנים, ואחותו רבקה היתה אשת הרב מרדכי מוכיח, כמוזכר שם No. 208, ובחלק הגרמני No. 89, ועיין שם שהביא חתימתו בשנת ת"ס, ואני מהין לשער שהוא ר' יצחק אייזיק מסלוצק שנזכר לעיל בראש פרק שביעי שנסע בשליחות ירושלם עם ר' משה מפראג, אחרי שלא מצאנו בימים ההם רב אחר ידוע בשם אייזיק ירושלמי.

ב) הדרשן הגדול הרב המפורסם **משך** בהרב, המוכיח הגדול מהר"ש ז"ל ונשמן בירושלם, חבר ספר מדרך משה הוכחה ומוסר לדרו ליחידים וצבור, ונרפס ביחד עם ספר הגני' (חסר שומה"ד) והוא עפ"י דרך נגלה ונסתר, ומוזכר בספרו שמועות ספי ר' יונה מקעלין ומחמיו זקנו אברהם וורמר מליסא ומהגאון אברהם ברודא מפראג, ונראה שהיה במחצית השנייה של המאה החמשית, ועיין להלן במלואים לה"ג צד 85, משה ירושלמי ומשה שפירא.

ג) הרב **משה צרפתי**, נתן בירושלם בשנת תנ"ז הסכמתו על ספר דברי שמואל (חידושי מסכתות ושו"ת) לר' שמואל הצרפתי תושב פאס, ונראה שהיה גם הוא ממערב, והיה ממשפחת ר' צמח צרפתי שנזכר לעיל פ"ז סימן פ"ז.

ד) מהגאון נתן נטע אב"ד בק"ק מעזריש, מנוחתו כבוד בירושלם, והוא בן הניסם נחום קצינלינבוויגין אב"ד סלוצק ובירו בהג"מ מאיר קצינלינבוויגין אב"ד בק"ק בריסק בהקצין השר שאל וואהל נכר מהר"ם פאדווא, כן כתב נכדו ר' מרדכי ב"ם שמשון מבריסק דלישא בהקדמתו לספר בעל המאור והמלחמות, (דעת קדושים לאייזיקשטאט צד 94).

ה) הרב הגדול צבי בהרב עזריאל ב"ר מרדכי מוויילנא יצא ונתקבל לאב"ד בק"ק אליק ואח"כ לראב"ד בק"ק לובלין, חבר ספר עשרת צבי על חשן משפט (נרפס כהאלי בשנת תפ"ב) וכסוף ימיו היה בווינא, וחבר שם ספרו בית לחם יהודאי על יורה דעה, ועיין עוד פרטי תולדותו בקריה נאמנה No. 43 ולא נזכר שם שהיה בירושלם ורק בספר שיערי ירושלם בשער קדושי הארץ חושב בין קברי הר הזיתים קבר הרב, צבי הירש מוויילנא בעל המחבר בית לחם יהודה, ויש לפקפק בזה ולחשוב שבכל שבחי ירושלם חתף את ר' צבי זה בצבי אחר מהפרושים.

צד 134 הערה 1, עוד נזכרו ספרי הרמ"ה, אגרת חקנאות ודברי ריבנות נגד חיון, הענא תפ"ז (ואה"ס א' 275), ארון העדות כתי שונים (שם No. 963), פרקליטין של ישראל, נזכר במשנת חכמים סימן קכ"ג (שם ס' 1227), שופטים בארץ נגד חיון דפוס הענא תפ"ז (שם ש' 355), ועיין במנחת שלמה ב' צד 119 ספר בן דור, והקדמתו בספר זבח השלמים, ובכתיבי מאוסף מר עגנון מצאתי שהיה אפוסרופוס על הקדש ר' אברהם ב"ר נתן לירושלם בשנת תנ"ז, וא"ה הן הסכמותיו (עפ"י מפתח ההסכמות No. 657): שו"ת רמ"א (תע"א), ויבוח מים חיים (אמשטרדם תע"ב), שערי תורה (תע"ה), חדושי מהרש"א (המבורג תפ"ד), שו"ת השיב ר' אליעזר (אלפונא תפ"ה), בית לוי (תצ"א), לוית חן ושחיפות ובדיקות (ירושלם תצ"ג), פי אליהו, ורע ישראל, פי שנים (תצ"ה), מצורת דוד (תצ"ו), השתערות, חדושי גדה להרשב"א, כאר טוב, שו"ת מקום שמואל (אלפונא תצ"ז) וכרם שלמה (ווארמס תצ"ח) א. ר. —.

צד 136 שורה 3, יצחק בכמ"ר שבתי מאריני, כנראה הוא יצחק מאריני שרכח"ל

- שר לכבודו, שיר הלולים לחתונתו עב"ג יהודית אישאלויא (ב"י אות ש' 467). א. אברונין.
 צד 139 שורה 8 במקום ולא למלאכה צ"ל אלא למלאכה. ש. ת. קוק.
 שם סימן י"ד, ועיון באוה"ס א' 425, שמביא, כתי' אוצר בלום וכו' מראה המוסר קבלה
 ודרושים, ומר קשישא ומר ינוקא צ"ל יקותיאל, וא"ה דברי הברית שקבלו', וכנראה הוא הכתי'
 שראת הרב פרומקין. א. ר—ן.
 שם, ר' יקותיאל (שיר סמנו ככתי' אוקספורד) בשם, משלוח מנות אודות המאורעות
 בימי הפורים, י"ל ע"י ר' אריה ליב שלאססכערן, והוא חכרו לכבוד ר' שלמה חיים זונצהיים,
 עיון Inscriften des alten Judinfriedehofes in Wien חלק שני צד 598 הערה 5 וצד
 388, דובער וואכשטיין.
 צד 142 שורה 12, במקום ירושלם צ"ל ירושלימה'. א. ר—ן.
 צד 143 שורה 2 צ"ל, כל קביל'. א. ר—ן.
 שם שורה 11, ר' נתנאל, אולי הוא. הרב המופלא כמהר"ר נתנאל גר"י המשלוח
 מירושלם לאשכנז, נזכר במכתב מירושלם לריד אופנהיים (בערך תע"ז) ברשומות ד' 322.
 א. ר—ן.
 צד 145 שורה 2, צ"ל חיים-ישעיה'ס, ונקרא כן על שם חותנו ר' חיים ישעיהו.
 דובער וואכשטיין.
 שם שורה 14 מלמטה, מחדושי הרב רייז לא נמצא לנו זכרון בספר, יש להוסיף:
 רק, מנחת ערב' והוא תקון קריאת שמע על המטה, מסודר ע"י הרי"ה גרסם בשנת ת"ס
 בלי מקום הדפוס (אוה"ס מ' 1549) ועל חברת ריה"ה עיון גם: שורם. יודישע מערקווירדיג-
 קייפען II 58, 59, 62. אהרן פריימאן.
 שם סימן ב', רג"ג מנהיים חתום עם רבני האשכנזים על מכתב מירושלם לברסלוי
 ברשומות ד' צד 320. א. ר—ן.
 צד 146 סימן ג', ע"ד ר' קלונימוס, עיון לעיל בחלק ראשון צד 98. א. ר—ן.
 צד 147 שורה 12 מלמטה, ר' יוסף בהרא"ג, אולי הוא יוסף אשכנזי שנזכרת מצבתו
 יע"ל צד 145. א. ר—ן.
 שם, ר' עובדיה בנו של הרב ר' ישכר בער, אולי הוא בנו של האב"ד דקרעמזיר הנפטר
 שם ח' סיון תס"א, עיון קריה נאמנה לריש באכער צד 49—50. דובער וואכשטיין.
 שם, אולי הוא ר' עובדיה שנזכר בצורת ר' יוסף לייפניק באונגריין שנפטר בשנת
 תקכ"ט, וכותב שם: גם מונה בתוך הפאפיר אצל התכריכים, וכתוב עליו אדמה מארץ הקדושה
 מה שהביא לי הרב מוהר"ר עובדיה, והבטיח לי שהוא מהר הזיתים מירושלם ואותו ארץ יפזר
 עלי בקברי בקדקדי ובכל גופי ועד רגלי ועד בכלל בכרי לקיים וכפר אדמתו עמו... והסוד'
 (בהצופה לחכמת ישראל שנת שביעית חוברת א') העיר שאינו יודע מי זה, ובעיני ברור שהוא
 ר' עובדיה דגן, וחתום על מכתב לברעסלוי עם ראשי ירושלם ברשומות ד' צד 320, וחתם
 שם, עובדיה בלא"א הרב המאור מהר"ר ישכר בער זצ"ל"ה מתושבי פה ק"ק ירושלם תוכב"א.
 א. ר—ן.
 שם שורה 11 מלמטה, ר' גרשון אשכנזי הוא בעל עבודת הגרשוני, ועיון הקדמת ר'
 יקותיאל ב"ר נחום לחדושי הגרשוני של זקנו ר' גרשון אשכנזי הני"ל. דובער וואכשטיין.
 שם, ר' נחום אשכנזי חתום על מכתב מירושלם לריד אופנהיים בשנת תע"ז. נחום בן

הגאון הגדול מהר"ר גרשון אשכנזי זצ"להי (רשומות ד' 324), א ר-ן.

צד 147 שורה 10 מלמטה, ר' אברהם גאספיל חתום על מכתב מירושלים לר"ד אופנהיים בערך שנת תע"ז ברשומות' ד' צד 324, ושם: הקטן אברהם בליא מוחר שמואל גאספיל [2] וצ"ל ספרא סתים דקרתא קרישא דירושלם טובי"ב. א ר-ן.

שם שורה 9 מלמטה, דוד ב"ר עוזר מאובן, גם הוא חתום שם, דוד בכ"ר עוזר ח"ד (השם ינקום דמו) ז"ל מאבין, ושם בהערה על ר' עוזר שהיה מהרוגי עיר אובין ביג לח' אלול תס"ז. א ר-ן.

[שם בסוף העמוד, לפרק זה יש להוסיף שמות רבנים אחדים שנזכרו בצורך כתבים לקורות היהודים בא"י מאת יצחק ריבקינד ברשומות' ד', והם: א) ר' אברהם ב"ר נתן אשכנזי חתום על מכתבים מהאשכנזים בירושלם לברעסלוי ולר"ד אופנהיים, בערך שנת תע"ז (שם צד 320 324), והוא השני מהחתומים ונראה שהיה מראשי הקהל האשכנזי בירושלם, והוא ר' אברהם ב"ר נתן יפה שנזכר להלן בחיג צד 69.

ב) הרב אברהם בא"א הר"ד גר? ז"ל מייאנאווה, חתום שם על מכתב לר"ד אופנהיים (צד 324), ונראה ששם שנסע בערך שנת תע"ב למשולח מירושלם לפראג ופראנקפורט.

ג) הרב אברהם יארימשינער, נזכר שם במכתב מירושלם לר"ד אופנהיים שנסע בשנת תע"ב בערך בתור משולח למדינת פולין, ובשנת תע"ז בערך כבר לא היה עם החיים.

ד) הרב אריה ל"ב בלא"א החסיד מוהר"ר אליעזר זצ"להי מפחין, בין החתומים הראשונים על מכתב מירושלם לברעסלוי הנז' (שם צד 320).

ה) האלף כמוהר"ר זעליג, נסע ביחד עם ר' אברהם יארימשינער הנז' לפולין בערך תע"ב וחזר לירושלם, נזכר במכתב לר"ד אופנהיים, (שם צד 322).

ו) הרב יאודה ב"ר שמואל אשכנזי, הוא החתום הראשון על המכתבים הנזכרים, אן, בערך שנת תע"ז, לברעסלוי ולר"ד אופנהיים, ונראה שהיה ראש העדה האשכנזית בירושלם.

ז) הרב יוסף ב"ר מאיר כהן ז"ל, דיין מוויצין, בין החתומים על המכתבים הנז' לא הרגישו שם ברשומות למלאות את חסרון שמו במכתב לר"ד אופנהיים, ואולי הוא המפורסם ר' יוסף אשכנזי שנזכר לעיל צד 145.

ח) הרב יצחק מקראקא, משולח מירושלם בעיר פראנקפורט בזמן הנז', מוזכר במכתב מר' שמשון ורטהיים לר' יוסף רופא המלך (שם ברשומות צד 309), ואולי הוא הושיש ר' יצחק אשכנזי שנזכר לעיל צד 165, ור' יצחק שנזכר בצד 143 מבני לוינו של ריה"ח.

ט) הרב ישעיה ב"ר יהודה סג"ל זצ"להי [אולי ריה"ח?], חתום על מכתב לברעסלוי הנזכר (שם צד 320).

יוד) הרב המופלא כמוהר"ר לאזיר סג"ל המשולח, נסע עם ר' שלום קראקאוו מירושלם בערך שנת תע"ד, ובשנת תע"ז לא שמעו ממנו כלום בירושלם (שם במכתב לר"ד אופנהיים צד 324).

יא) הרב משה בן לא"א צבי הירש ז"ל, חתום על המכתב לר"ד אופנהיים (שם ברשומות 324).

יב) החסיד המופלג בתורה, מו"ה משה ניקלשפורג משולח מירושלם כהרב אלחנן מגיד בק"ק ניישטאדט, הנצביהי (גל-עד עמוד 16 סימן 26), בשנת תע"ב בערך יצא בשליחות מירושלם ונשאר בכוזאי יוה"כ"ס תע"ד בפראג (שם ברשומות צד 300).

(ג) האלוף הקצין הריר שלום מראקוור, נסע בשליחות ירושלים יחד עם ר' לאויר מגיל הנזל, ובשנת תע"ז לא היה בירושלים שום ידיעה מטנו (שם 324).

(ד) האלוף כשהריר שלמה כשהריר חיים זק"ן, היה משולח מירושלים בברעסלוי וחזר לירושלים, וחתם עם ראשי האשכנזים על סכתב לברעסלוי (שם צד 319, 320). א. ר—ן.

צד 150 סימן ר' שורה 6, במקום הרמיה צ"ל הרמיה, יהושע קניאל.

שם שורה 7 מלמטה, ר"ש פרימו, ועיר לעי"ל צד 70, ובמ"ל דוד' מביא חיד"א בשם אביו משמועות הר"ש פרימו, וצריך לעיין אל מי מהפרימו חשב. א. ר—ן.

צד 152 שורה 3 מלמטה, משמטה, מעות הדפוס וצ"ל משמטה. יהושע קניאל.

צד 153 סימן א' שורה 6, זקני היה הגאון ר' אברהם אוולאי, והיה איפוא ש"ב של החיד"א, והחיד"א במ"ל דוד' דף ס"ד ע"ב, מביא: ומורינו הרב הגדול שארינו כהר"א יצחקי זל"ה פירש פסוק לפעולות אדם וכו', וכן מביא פירושו שם דף ס' ע"א, וזכור ר"א יצחקי בתור ראש ישיבת בית יעקב פירורה בירושלים בהקדמת ר"י הכהן לזבח השלמים, והוא הוא הר"מ ורי"ם בעה"ק ירושלים שהובאו שמועותיו בהלכות שחיטה בספר יטין משה בהוספת רח"ם קארינאלי, ולא כמו שפעה רוזאנוס ליחסם אל ר"א יצחקי הראשון, ועיין מה שכתבתי לעיל בח"א צד 129 סימן ה'.

צד 154 שורה 13 מלמטה, במקום מהימנותא דכולא צ"ל דכלא. אהרן פריימאן.

צד 155 שורה 8, זרע אברהם נדפס באומיר 1733 ובקושטא 1732. אהרן פריימאן. שם שורה 17, הר"א יצחקי הסכים ג"כ על עין יהוסף (תס"ד) ופרי חדש (תפ"ה). מפתח ההסכמות No. 1707. א. ר—ן.

צד 156 שורה 1, ר"א יצחקי נמצא הספר עליו גם בספר פני יצחק דרוש ב' מפרשת כי תבא, ע"י מפתח ההספרים א' צד 5.

שם בהערה, אגרת שבוקין וכתבת קעקע אינם מריא יצחקי, כי הם חלקים מספר "שלהבת יה" מנחמיה חיון שנדפס באמשטרדם תע"ד (1714), אבל יש להוסיף ס' אחות קטנה על עיני קרשין מריא יצחקי. הובא בספר הלכות קטנות דף נ"ח, (אוה"ס א' 646), וחבור על הרמב"ם ויור' והלכות גיטין, ראהו חיד"א (שם ח' 61). אהרן פריימאן.

שם, עיין גם "פחמא מן שמיא" באוה"ס פ' 1324, אבל יש שמיחסים אותו לחיון עצמו ע"ש.

שם שורה 4 בפנים, "בכתב יד", עיין אוה"ס 3756. אהרן פריימאן.

שם סימן ג' שורה 3, "בעיר אראגון" וצד 158 סימן ז' שורה 7, "בעיר פולוא", אראגון ופולוא אינן שמות ערים רק קהלות בשאלוניקי שנקראות ע"ש מקום מגורתן של אנשית לפני הגרוש, (ועיין רשימת הקהלות בשאלוניקי בסוף ספר סכתב לירי' נחמה) והשמות הנה הולך וחוזר בחיג. דובער וואכשטיין ואהרן פריימאן.

צד 157, ר' אברהם די לונזאנו הסכים על ספר תכנית הבית כ' תשרי תק"ת.

אהרן פריימאן.

שם, הוא ספר תכנית הבית מוסר מר' מרדכי מלובלין, ושם נקרא בשם "איש קדוש עובר". הרב המאוה"ג ומפורסם, ונראה ששם שעבר אז דרך פראנקפורט לשוב לירושלים, ומזכיר שם שהיה נודד במלכות קנדיאה, מריאה, סוקדוניאה, אגריפין ואגפיה. א. ר—ן.

צד 158 שורה 7, במקום בעיר פולוא צ"ל בבית הכנסת אליא בשאלוניקי.

אהרן פריימאן.

שם שורה 6—7, ר' אליהו'ן שאנגי, נספר גם ע"י בנו בספרו כאר יצחק, ע"י יליציק.

- קונטרס המספיד צד 6. דובער וואכשטיין.
- שם שורה 9, צ"ל רשיות עם באר לחי וכו'.
- שם, ר"י ו' שאנגי נזכר להלן ח"ג פ"א סימן כ"ב אות כ'.
- שם סימן ח' שורה 1, הבדלה מעות, וצ"ל מעבדאלא.
- שם שורה 6, שו"ת של ר"ש עבדאלא היו ביד הרב חיים סהתון, והביא ממנו הוראות בספרו ארץ חיים דף קי"ד ע"ב ונ"ו ע"ב ועוד, ומזכיר שם שהיה דודו של בעל שרי האדמה, ובספר התקנות מ"ז ע"ב מביא ג"כ מחרושי.
- שם שורה 10, רפאל פנחס מורחי, נזכר להלן בח"ג.
- שם סימן ט', הרב אליהו גאליפאפה, יש להוסיף ב"ר דוד ב"ר אליהו, אהרן פרייטאן.
- צד 159 שורה 4, במקום בספר הערוך צ"ל אוצרות חיים.
- צד 161 שורה 12, ספר יסוד מורה להראבי"ע, נדפס קושטנדינא תקל"ו, ויש להוסיף ספר המבקש אמשטרם תקל"ה, עיין ביכל No. 599.
- שם שורה 9, ר' בנימין משה מעלי הכהן, הוא גם הסגיה של הספר לב שלם הנדפס באמשטרם תקל"ג, עיין רשימתי מנחת שלמה סימן 345.
- שם הערה 1 שורה 2, בתואר זה, משירי כנה"ג מזכירו החידא ז"ל גם בברכי יוסף חידוד סימן קצ"ג.
- שם בסוף ההערה, אלמנתו נספדה תקי"ד בשמע יעקב דף קכ"ב וקכ"ח, דובער וואכשטיין.
- צד 162, ר"א נחום חתום ראש בשנת תצ"ז על הסכמת ירושלים בספר התקנות דף מ"ג, ובמכתב מירושלים משנת תקי"א ב"ירושלים" לזכר לונץ (ירושלים תרפ"ח) דף קכ"ג, א. ר. —.
- שם בהערה, ע"ד כת"י ר"א נחום, עיין גם קטלוג הירשפעלד 70 וכת"י הכרשטאם 135.
- צד 163 בהערה, הרי"א נחום הסכים על צח ואדום (תצ"ח), חום המשולש (תצ"ט) ושמע יעקב ודגול מרבבה (תק"ב), מספתה ההסכמות No. 2646.
- שם סימן י"ד, ר' משה חיון, בשבר פושעים סימן י"א נדפס מכתבו מירושלים לק"ק ליוורני משנת תס"א על דבר ר' משה האגיו.
- שם, ר' אהרן חיון הוא כנראה ר' אהרן ב"ר אברהם מביית דינו של הר"מ גאלנטי, חבר ט' והנהגות על הזהר, והר"ר יצחק אבזאמיל מארץ מצרים העתיקה, ונקראו בשם "מחנה אהרן" ליוורנו תקנ"ה (האשכול בערכו), והיה יליד תוניס, ועיין מו"מ בסליו תרפ"ט צד 454.
- א. ר. —.
- צד 164 סימן ט"ו, ר' שמשון גומץ פאפו הסכים בירושלים על עין יהוסף (תס"ב) ועל מאורות נתן (תס"ז).
- שם סימן י"ז שורה ה', נדפס באזמיר ז' שבט תס"ז (עיין עיני שבת צבי דף אהרן פרייטאן ודובער וואכשטיין).
- (142).
- שם, ר' חיים עשאל, נספר ביחד עם אמו מרת לונה ביום שבת כ"ד חשון תס"ח, עי' יליניק קונטרס המספיד צד 15, ואביו ר' בנימין עשאל נפטר ת"ן, עיין ספרי מפתח ההספדים כ' צד 10 והמ"ט שם.
- שם שורה 8, במקום רשמי הערוך לר' ביכל צ"ל אור החיים No. 895, אהרן פרייטאן.

שם שורה 11, חרושי שם לר' בנימין עשאל הובאו בספר באר לחי רואי, (אוה"ס ח' אהרן פריימאן, 262).

צד 165 הערה 1, יש להוסיף הסכמותיו של הר"י דיוואן (עפ"י מפתח ההסכמות No. 855), והם על: צח ואדום (תצ"ח), אדמת קודש (תצ"ט), שמע יעקב ודגול מרבבה (תקיב), שו"ת רדב"ז (תק"ה), נחפה בכסף (תק"ו), פרי האדמה וראשון לציון (תק"ז), קהלת בן דוד (תק"ח), אגן הסהר (תק"ט) וחיי עולם (תקי"ב). אהרן פריימאן.

שם, ויש גם להוסיף הסכמותיו (משם No. 864) והם: חזון נחום (תק"ה) ופרי אדמה (תקיז) ושם עמרם ב"ר מרדכי [?], ר"י דיוואן חתום ב"תקנות ירושלים" בכמה מקומות בשנת תצ"ו, תקי"ב ועוד, וחתום על מכתב מירושלים משנת תק"א ב"ירושלים" לזכר לזנץ (ירושלים תרפ"ח צד קכ"ג).

שם סימן י"ט, ר"ח אלפאנדרי נפטר בקושטא תצ"ג, עיין מפתח ההספדים א' צד 18, דובער וואכשטיין.

צד 167 הערה 1, וברור שאיננו יצחק י' חביב שנספד בספר שני שלמה בשנת ת"ם. א. ר—ן.

שם הערה 2, ר"ח אבואלעפיא, הספר עליו בספר דברי אמת מחלקת הדרושים דף י"ג, (מפתח ההספדים א' צד 62, וזה שנוכר שם בצד 18 שם הוא נכדו). דובער וואכשטיין.

שם, במפתח ההסכמות No. 109 מביא הסכמות רבות לר' חיים ב"ר דוד אבולעפיא משנת תצ"ד עד תקס"ו, ונראה שערבב שם שני שמות בחד, ובכל אופן נראה שההסכמות שהובא שם על יפה קול ומאור עינים בירושלים בשנת תצ"ט ותק"ה, הם לר"ח אבואלעפיא דנן. א. ר—ן.

שם, לפרק זה יש להוסיף זכר החכמים הספרדים הבאים, שנעדר מקומם בפנים הספר והם

(א) ר' אברהם ב"ר שלמה באישה מילידי ירושלים, הוציא לאור בשנת תפ"ב ספר "גפן יחידית" לר"ז מראזינאי מעניני מוסר עם תוספות שירים, ושם גם שירים ממנו, עיין קהלת משה No. 2012 ומנחת שלמה א' צד 168. א. ר—ן.

(ב) הרב אברהם ישראל, ואין להחליפו עם השני שנוכר בח"ג פ"א סימן י"ז, נספד ח' אייר תצ"ט, ע"י הרב חיים משה אמריליו ב"ר משה" (מנחת שלמה א' צד 11). (מפתח ההספדים א' 5). דובער וואכשטיין.

אולי הוא ר' אברהם ישראל השד"ר מירושלים שנוכר לעיל צד 153, ע"ש. א. ר—ן.

(ג) אברהם מזרחי, עיין הערתי לח"ג צד 13. דובער וואכשטיין.

(ד) החכם השלם כה"ר יום טוב קרישפו או קרישפון, היה שד"ר מירושלים בארצות מורוקן, ומוזכר במכתבים שונים משנת תע"ח שפרסם החכם ר"י סולידאנו כמז"מ אייר תרפ"ט צד 381. א. ר—ן.

(ה) הרב ישעיה פינבון, נפטר בירושלים ונספד בשנת תיקבספר שמע יעקב פ' ויחי. דובער וואכשטיין.

(ו) הרב משה בוני, נהרג בין חברון וירושלים, הספר עליו בספר שני שלמה (נדפס תע"ז) דרוש כ"א (מפתח ההספדים ב' 31). דובער וואכשטיין.

(ז) ר"מ עזיאל, הספר עליו בספר משכנות יעקב (נדפס תפ"א) פ' דברים (מפתח

ההספרים א' 58).

דובער וואכשטיין.

ח) הרומא המובהק ר' מנחם אמר אגני, נאמר בירושלם ונספר בספר פני שלמה אמריליו ררוש מא (שם ב' 30).

ט) הרב חזקיה דבאזלה היה שליח צפת וירושלם בצרפת בשנת תנ"ס בערך, כמוכר במכתבים שפרסם דר. דוד קופמאן בירושלם ש"ג צד 108 וצד 120—121, ושם צד 124 נזכר ג"כ מורשה ירושלם בימים ההם „עזר אתאזין“ [אולי צ"ל עזרא תאזין] אבל אי אפשר לברר אם נשלח מירושלם או שנמנה בתור מורשה לאסף הנדבות בעד ירושלם ע"י ממוני ירושלם בצרפת.

דובער וואכשטיין.

י) ר' שאול צאחיון, עיין הערותי לחיג צד 13.

יא) ויזכר כאן החכם גבריאֵל דיל ריא, הדיין המקובל שהתכונן לעלות לא"י ולהתישב בירושלם ומת בדרך ה' תמוז תפ"ח, ויש קונה עליו בכ"ו ה' מלאכי הכהן מליורני הובאה במורה ומערב כרך ג' חוב' יוד צד 253.

א. ר—ן.

מלואים לחלק שרישי.

צד 10 שורה 8 מלמטה, במקום א' מולידאנו צ"ל מרימ מולידאנו. א. ר—ן.

צד 12 שורה 5, אגדה זו שנשמעה גם על נשים צדקניות אחרות שלכשו תפלין וציצית תמוה, כי לפי פסיקתא המובאה בתוספות עירובין... אשתו של יונה.. מיכל בת שאול וכו' נראה שמיחו בהן חכמים משום לא יהיה כלי גבר על אשה, וכן בחבו הב"י והרמ"א (אורח סי' ל"ח) בשם מהר"ם וכל בו שמוחין בידן. יהושע קניאל.

שם שורה 9. עיין על ביהכ"ג של הפרושים בישיבת בעל אור החיים, בירושלם ד' צד 114, ועל דבר חזקת החצר הזה שהיה שייך לערבי בשכתב"י (ראש הסופרים), ראה בזכרון לחובכים הראשונים י"ג צד 21.

שם בהערה, תולדות ר"ח בן עמר נתפרסמו ע"י דר. יעקב נכס בספרו מקור חיים (דראביש תרגום), ושם הערות חשובות לתולדות ר"ח בן עמר, ועיין שם צד יוד שכתב שר"ח בן עמר עלה לא"י בשנת תקיא ולא כמיש הרהמ"ח כי „באלאי בסוף שנת תקיב, ולא האריך ימים רק קצת ירחין“, כי באמת ישב בירושלם כשנתיים ימים.

י. 5. שיטמן במאמר הבקרת, בהחור תרפ"ט סימן י"ז.

עיין גם תולדות ר"ח בן עמר בספר עת רצון ליוורנו תקס"ה.

שם, בהמאסף שנה ה' דף קי"ג וכו', נתפרסם ע"י דר. גרינהום תשובת בעל ירמלאכי בתלכה עם הסכמת ר"ח בן עמר משנת תצ"ד, ובכתב יד שבבימ"ד לרבנים באמריקא נמצא. קינה גדולה על ר"ח בן עמר מאת מלאכי הכהן שנתפרסמה ע"י דר. י"ז. ברנשטיין במורה ומערב כרך ג' חוברת יוד צד 6—255, ושם נזכר בשם יריש מתיבתא במדרש המפורסם כנסת ישראל שנלביע י"ד תמוז תקי"ג.

צד 13 שורה 1, ר' נח"מ מורחי, הוא משה מורחי שמוזכרו חיד"א במעגל סוב. צד 73 שראוהו בחלום, ובתב שם החיד"א שכשרואה אותו בחלום סימן הוא זה לו לישועה, ע"ש א. ר—ן.

שם שורה 2, יש להעיר כי אביו ר' יוסף היה בנו של ר' אברהם ב"ר ברוד מורחי, מי שהיה ש"כ בירושלם וזכר זכרון לבני ישראל על הלכות שחיטה וטרפות ולא נזכר במקומו בח"כ, ר"א היה לפי עדותו של רח"ם קארינאל תלמידו של הרב הכולל כמוהר"ר שאול ן צאחיון שגם הוא לא נזכר בח"כ, ואולי הוא ר' שמואל אבן צחן הנזכר בח"כ צד 56. דובער וואכשטיין.

שם, ר' יוסף מורחי היה כנראה גם כן שו"ב, ומוזכר בדברי החכם תלמידו קארינאל ב"מין משה סימן פ"ו סעיף ב'. ומסויר הח' השלם והכולל ונ"י כמוהר"ר יוסף מורחי ז"ל שמעתי כל שאין שלפוחית וכו', ועיין עוד זכר משפחתם בושימה על זכרון לבני ישראל תוצאה ב', במנחת שלמה א' 133.

שם, שורה ג', אחרי תקיב, יש להוסיף: וחלק ב' שאלוניקי תקפ"ז. דובער וואכשטיין שם הערה שורה 13, צ"ל, שאמנם לא בא הרא"ג.

שם הערה הנז', יש לצייין לספר דרך מצותיך להגה"ק מפאראנא ז"ל, שביד אמונה א', מ', שכתב שם שהבעשים ז"ל שא"ל להאור החיים ז"ל ע"י גיסו ר' גרשון מקוסיב ז"ל, ונראה מזה שהיה מקובל מרביתם שהאור החיים ראה את ר' גרשון, ובספר דברי אמת לר"י בכ"ר דוד חלק הדרושים דרוש ו' יש הספרו על הר"ח ן עמר, ושם נכתב שנפטר בירושלם שנת התק"ר, ע"ש.

צד 14 בהערה, יש להוסיף הסכמותיו על: צח ואדום (תצ"ח), חוש המשולש (תצ"ס) שמע יעקב, חזון נחום ורגול מרכבה (תק"ב), שו"ת רדב"ז (תק"ה), נחפה בכסף (תק"ו), פרי האדמה וראשון לציון (תק"ז), קהלת בן דוד (תק"ח) ואגן הסהר (תק"ט), (מפתח ההסכמות 2418), שם שורה 4 מלמטה, ר' אליהו רולו או רולא, עיין להלן צד 61. ובאגרת מירושלם משנת תק"א ב"ירושלם" (לזכר לונץ צד קכ"ג), חתום אליהו ן לון, וכנראה שזה שיבוש, וצ"ל "רולו".

שם שורה י"ג מלמטה, ר' יוסף פנחס מורחי, יש להוסיף: אשר חרושיו נדפסו בספרו של אביו ח"ב.

צד 15 שורה 6, יש לתקן: תפ"ז במקום תפ"ד.

שם שורה 10, באוצר הספרים נ' 308 מכיא ספר נר המורחי, והוא ביאור לתוספי הראים מ"י ישראל משה מורחי, וזה מעות כי צ"ל מאיר במקום משה.

שם, רי"ט מורחי, כתב בעל "שלחן גבוה" ס"ק נ"ט שראה בירושלם בפסירת הרב בעל פרי הארץ שיצאו לפניו בניו ותלמידיו חלוצי כתף. וחתום בתקנת ירושלם בשנת תצ"ז בספר התקנות דף מ"ג, ועל אגרת מירושלם משנת תק"א, ב"ירושלם" לזכר לונץ צד קכ"ג. א. ר—ן.

צד 16 שורה 9, רשיח מורחי, יש להוסיף: המו"ל, פרי הארץ ח"ב עם הקדמה ממנו, דובער וואכשטיין.

שם סימן ד', רי"י אלגאזי, חתום בתקנות ירושלם דף כ"א, מ"א מ"ב, ועל אגרת מירושלם משנת תק"א, ב"ירושלם" לזכר לונץ צד קכ"ג, ועיין להלן בסוף פרק א' מתקדירו הגדול בתור ראש של ברית החברים המקובלים, ומעט מכללים שלו נדפסו בציון וירושלם של הח' כרהב עמוד כ"ג.

שם הערה 1, יש להעיר: כי הסכמותיו על הספרים האלה הן בלי תאריך, ותק"ס ותק"ס הן שנות הדפוס, ואין להוציא מהן שהיה עוד בחיים, ובמפתח ההסכמות תק"ח ותק"ס

- ממוגרים בחצאי לבנה. דובער וואכשטיין.
- צד 17 שורה 7, אחרי 'ולשון ב"א', יש להוסיף: והוא קונטרס מענה לשון ח"ב וחיג. דובער וואכשטיין.
- שם סעיף ג', הגהות עליו בשו"ת חלוקת חשדה לרי"א דייטש. דובער וואכשטיין.
- שם סעיף ה', מענה לשון, יש להוסיף: חלק שלישי. דובער וואכשטיין.
- צד 18 סימן ה', על ר' גדליה חיון וישיבת בית אל, עיין פ"חוקי חיים גאגין דף ס"א ע"ב.
- שם שורה 10, עיין אור החיים No. 664. אהרן פרייטאן.
- שם הערה שורה 1, במקום 'בספר התקשרות' צ"ל 'כתב התקשרות'. א. ר—ן.
- שם, להסכמותיו יש להוסיף קהל בן דוד (תק"ח). א. ר—ן.
- צד 19 שורה 1, ר"ג חיון, התימתו בספר התקנות היא משנת תק"ס. א. ר—ן.
- שם, ר' גדליה חיון, כלב דוד דף ס"א ע"ב כתב: ובילדותי שמעתי להרב החסיד, עיר וקריש כשהיה גדליה חיון וללה"ה מתמרמר מאד על זה איך באיזה רגעים יאכל עשרה חולעים ויחתייב ג' מלקיות בלי שום הנאה רק מחוסר זהירות, ומפני לפידים יחלכו להזהיר העם, זכותו יגן עלינו.
- שם שורה 5, אחרי המלה 'כמותו', יש להוסיף: ונספר גם בספר 'קול יעקב' דרוש כ"ו. כיחר עם ר' אליהו הלוי אביו של בעל 'קול בן לוי', ועיין הערתי להלן לצד 23.
- דובער וואכשטיין.
- שם סימן ו', על ר"א רוזאנוש הזקן ועל ר"א ב"ר יוסף רוזאנוש, עיין אור החיים No. 224 – 25. אהרן פרייטאן.
- שם, לפי עדותו של החיד"א, הר"ר אברהם רוזאנוש אשר ס"כ בירושלם הוא הוא אשר יש לו תשובה בבתי כהונה (ח"א סימן י"א), והוא גם בעל ההקדמות והסכמות לכמה ספרים, ומזה יוצא כי רא"ר שאנו דנים עליו הוא ר' אברהם ב"ר יוסף רוזאנוש. כי כן חתם עצמו כהבתי כהונה וגם ברוב ההסכמות, מלבד בספרי בני יעקב, פני משה, ארסת קודש וכהונת עולם, אשר חותם בלי הזכרת שם אביו, ולולא עדותו של החיד"א אשר היא נאמנה לנו ביותר, באשר שלא עפ"י שמועה כתב, הייתי נוטה לדעת הח' רוזאנוש ב"אוצר ישראל" כי ר"א רוזאנוש לחוד ורי"א ב"ר רוזאנוש לחוד, כי נפלא הוא אשר יחתום ההסכמות וההקדמות הנ"ל בלי שם אביו, ר' אברהם ב"ר רוזאנוש היה עוד בשנת תק"ז בין החיים, ונפטר קודם שנת תקי"ב, כאשר אנו למדין מההסכמה לספר 'פרי הארמה' (בלי תאריך) הנזכר שם על גבה בכרכת המתים, ולפי זה נוסח המצבה משובש וצ"ל תק"ח, כי במצבת אשתו משנת תק"ס נזכר בנ"ע, וצ"ע בשתי המצבות.
- דובער וואכשטיין.
- צד 20 שורה 3, צ"ל תשובה במקום 'חשובות'. דובער וואכשטיין.
- שם סימן ז', יונה נכון רבו של חיד"א, מזכירו חיד"א בשם מורי חתם במעגל טוב (הוצ' פרייטאן צד 57). א. ר—ן.
- שם שורה 11, אחרי המלה 'וד"ל', יש להוסיף ויש לו חרושים בספר פרי מפרי לאביו דובער וואכשטיין.
- שם שורה 14, יש למחוק המלים 'בעל נחפה בכסף', כי בעל המחבר ספר 'נחפה

דובער וואכשטיין.

בכסף הוא אביו ר' יונה.

שם שורה 16, אחרי סורגנה ז"ל, יש להוסיף: ממנו ומרחיט סורגנה הנזכר נדעם קונטרס בענין ב"ל תיסיף בספר גט מקושר לאביו

שם שורה 17, מרדכי נכון, נזכר להלן צד 101, ע"ש. ובמזרח ומערב חשון תרפ"ט צד 396 חתום בכ"ד ירושלם הרב מרדכי נכון בשנת תקפ"א, ונראה שאיננו בן ר' יונה נכון כי אם שני משפחתם.

דובער וואכשטיין.

שם שורה 23, יש להגיה תע"ג במקום תפ"ג

שם בהערה 1, פרי הארמה (תק"ב), תקוני הוהר (תקס"ט), בלי תאריך בספתח שם. דובער וואכשטיין.

צד 21 שורה 15 מלכטה, יום י"ז שבט, בשעה"ג וחכת ירושלם כתבו שנפטר ביבול"ו יוד שבט ולא י"ז, ומה שחרות על המצבה יום ו"ז נראה ג"כ הכוונה ליום ו' בשבוע יוד לחדש שבט.

שם שורה 6 מלכטה, אחרי מלות "על הפרי חדש", יש להוסיף וחלק שני מספר נחשה בכסף והם שוית.

צד 22 שורה 4, ספר המנהגים הוא ספר תקנות ירושלם.

שם שורה 12, ר' רפאל גבין, הלך לחו"ל בתור שליחא דרחמנא, והיה בשנת תקמ"ה בק"ק איש כאשר יוצא מפורש מהפנקס רשם דף קפ"ט, ושם רשם: "היום יום ר' עריה אדר תקמ"ה לפ"ק, ניתן מקופת הצדקה דא"י סך שנים עשר זהובים ועוד ניתן לצדקה לדרך א' זהוב ולמשרתו כ"ד צ"ל שט"ה fl. 13,24 להח' המשולח הנאמן מעה"ק ירושלם טוב"ב הרב החכם השלם כמ"ה רפאל נכון בהגאון ר' יהורא בעהמ"ס קרית מלך רב נכר של הגאון בעהמ"ס שוית מחנה אפרים.

דובער וואכשטיין.

צד 23 שורה 12, יש לתקן דרוש פ"ו במקום י"ג.

שם בסוף הסימן, ר' רפאל ב"ר אליהו הלוי, יש להעיר כי ההגהה בהמצבה הנעתקה היא בלי הועלת, כפני שהוא נספר בשנת תפ"ד (תשר"ה) בספר שמע יעקב פ' משפטים, ונפטר גם באותו זמן או סמוך לזמן הזה, וזה ברור, כי הספר קול בן לוי נדפס אחרי מותו בשנת תפ"ז ומהכא תיתי כי גם שני החכמים הנספרים אחו יחד בספר "לשון ערומים" המובא פה נפטר באותו זמן, ועל אחד מהם — ר' בנימין — יש לנו עוד מקור בספר "שני יצחק" (מפתח ההספרים א' צד 12), ומסופקי מאד אם בעל המקור בן לוי נפטר בירושלם, כי באותו הזמן היו עוד רבו בעל הבתי כהונה, ואביו ר' אברהם הלוי כאומרי, ומה שהוסיף המחבר מצד אחד החסיר מצד אחר, כי יפקד מקום ר' אליהו הלוי, אבי הגביר הסו"ל קול בן לוי והמסייע לידו הדפסת בתי כהונה וכתנת הגדולה אשר נפטר בירושלם ונספד בספר "קול יעקב" דרוש כ"ז, ביחד עם ר' גדליה חיון הנזכר לעיל סימן ח', והתחפד הוא בלי תאריך, אבל מכללא איתמר כי זמן מפורסם היה בשנת תקי"א, ויש עוד לדעת כי ל"ה אליהו הלוי היה עוד בן אחד בשם רפאל, אשר נולד לו אחרי מות בנו בעל המקור בן לוי, ונקרא בשמו, כאשר נודע לנו מהקדמת ר' יצחק הכהן לספר "בתי כהונה" ח"א, ואולי הוא הנפטר בשנת תקמ"ב בירושלם.

צד 24 שורה 2, בספר בית חמלך נספר ר' יוסף ו' חסון לתשלום שנתו תקכ"ל, (ע"י

מפתח ההספרים ב' צד 21), ובספר חיי אדם הנרשם בקונטרס המספיד של יליניק נרשם תקכ"ד וצ"ע בהמצבה. דובער וואכשטיין.

שם בהערה, ר"י ב"ר אהרן האסון [כן כתוב שם], חתום בתקנות ירושלים בשנת תקי"א בספר התקנות דף ס"ב ע"א.
א. ר—ן.

צ"ד 25, יצחק זרחיה אולאי, נורע בשם רפאל יצחק זרחיה אולאי, וכן חתום על ההסכמות ובספר התקנות, ועיין בספר התקנות דף כ"ח ע"א, מ"א, מ"ב, מ"ג ומ"ד, וחתום שם גם בשנים תקי"ד תרכ"ב, וחתום בהסכמות עם רבני ירושלים על הספרים: פרי האדמה (תקי"ז), חיי עולם (תקי"ב), אדמת קדש ח"ב (תקי"ג), שלחן גבוה (תקי"ד), פרי הארץ ח"ב (תקי"ד) ושער יוסף (תקי"ז), (ממפתח ההסכמות No. 401), ונמצא הקדמתו לספר נחפה בכסף של גיסו הרב יונה נבון, וב"כ דוד' מביא בנו החיד"א הרוש משמן, ע"ש. בשנת תקי"א נסע בתור שו"ד ירושלים ביחד עם הרב אברהם ו' אשר לפראנקייא ואיפליא, כמוזכר באגרת מירושלים משנת תקי"א, שנתפרסם בירושלים (שי"ל לזכר רא"מ לונץ ירושלים תרפ"ח) צד קכ"ב, ושם נאמר: גוע היתם והמעלה שלשלת יוחסין, החכם השלם והכולל דאית ליה זכות אבות מוחזק, כמו"ה יצחק זרחיה אולאי, ומשם נראה שהיה אז רך בשנים.
א. ר—ן.

שם סימן י"ד, ר"א מופינו, כדעת קדושים (לאייזנישטאט) צד 51—53 מובא שנמצאו מסקני מ"א חמוז חס"ט ועוד, בספר כתי"ש של ר' אברהם סגרי, ע"ש.
א. ר—ן.

שם שורה 3 מלמטה, "בספר דבר שמואל", יש להוסיף סימן שכ"ז אהרן פריימאן.

צ"ד 26 סימן ט"ו, ר"י עייאש, באוצר ישראל ערך עייאש יהודה, כתב הרב דר. יצחק מרעלי מאמר נכבד לתולדות הרב הזה, ע"ש. ונזכר בדרך שליחותו מליורני בשנת תקי"ז במעגל טוב' לחיד"א צד 42.
א. ר—ן.

צ"ד 27 שורה 14, אחרי המלה תקמ"ג יש להוסיף: ובאותה שנה שם ספר שבט יהודה.
דובער וואכשטיין.

שם שורה 15, יש לתקן זולצך במקום זולצבק. דובער וואכשטיין יאהרן פריימאן.

שם סוף העמוד, ספר לחם יהודה ד"ח נרפס שם תקי"ה, דובער וואכשטיין.

שם, ר' יעקב משה עייאש חבר סדר דרך חיים (אוה"ס ד' 416), אהרן פריימאן.

צ"ד 28 שורה 6, יש למחוק הגהות על ספר המצות להרא"ם ולכתוב במקום זה באורים לתמורתו על התורה, דובער וואכשטיין.

שם סעיף ו', אחרי מלת אלגאזי יש להוסיף: ונרפס עם ארעא דרבנן, ליוורני תקמ"ג, דובער וואכשטיין.

שם סעיף י', יש להוסיף: (יא) הקדמה לספר בני שמואל לר' משה עדאוי, ליוורני תקי"ט, דובער וואכשטיין.

שם, לספרי יהודה עייאש, יש להוסיף ספר שיר למעלות (אוה"ס ש' 504), אהרן פריימאן.

צ"ד 29 שורה 15 מלמעלה, ספר "דוד כמצודה" נרפס תקי"ה, באותה שנה שנרפס, קהלת בן דוד' בסיוע ר"י מאין, עיין רשימתי, מנחת שלמה א' סימן 837, ושם המאורע שקרה בווינא, דובער וואכשטיין.

שם שורה 12 מלמטה, "והדפיסו שם הרבה ספרים", יש להוסיף משנת תפ"ט עד שנת תק"א, עיין שטייגשניידער קטלוג בודל No. 7773, אהרן פריימאן.

שם, ר' דוד חזן, ערבוב של מוקדם ומאוחר יש כאן, מפני שכונדע היה רד"ח

ואבותיו וגם י"ח מתושבי עיר אומיר וגם המסככים על ספרו. חזה דור" הנדסם בשנת תפ"ד, והם רבני עיר אומיר, יכנהו בתור בן קהלם חר סנן, ושם גם חבר הספר בבית גיסו ר'סן גבאי, ועלה אח"כ לצפת לקבוע שם דירתו ובשנים הסמוכות פור את ספרו בערי אירוסא, ואולי היה בזמן המאורע בוינת, המסופר בהשער לספר "דוד במצודה", ומשנת תפ"ט עד תצ"ט עסק שם במלאכת הדפוס, ואלה הספרים אשר נדפסו על ידו וע"י שוחסו ר' יונה, הנודעים לי: עץ חיים, עין יהוסף על בי"ם (והוא ספרו של זקנו אשר עמל להוציאו והוא גם בעל המגיה), ישרש יעקב, כנסת הגדולה, חמדת ימים, יד אהרן, בתי כהונה, חיים וחסד, גולל אור, עבודת ישראל ויפה קול, וכנראה קבע משכנו בירושלם אחרי זמן ההוא, ושם חבר מאן הסהר" והסדיר לדפוס הספרים האחרים ששלשלתם נדפסו אחרי מותו בשנות תק"ח ותק"ט בשאלוניקי, ועוד לא נודע לנו אם השלים את ימיו בירושלם, ומהסכמת רבני ירושלם אין להוכיח, כי חסד התאריך וגם היה עוד באותו הזמן בין החיים, אבל מהקדמת המגיה ר"א ברי"ש אמארייליו יש להוציא בדוחק שנפטר שם, ובהספר על אשתו שנפטר תקכ"א — בס' מערכי לב לנכדה — דרוש פ"ו לא נזכר מקום מיתתה.

שם שורה 8 מלמטה, ר' יהודה בן ר' דוד חזן נפטר באומיר ה' אב תקכ"ה, (ענין עניני שי"צ צד 145).

שם שורה 5 מלמטה, יש לתקן התק"ב במקום הת"ב, דובער וואכשטיין.

צד 30 בהערה, גם על השערים של בית אברהם ואמרות שהזוהי נזכר בשם חיים אברהם ישראל, דובער וואכשטיין.

שם סימן י"ח שורה 1, צ"ל עוגת אליהו, וכן בעמוד 31. אהרן פריימאן.

צד 31 שורה 5, ר"א נפטר בחצי ימיו בש' התקמ"ב, (ע"פ הקדמת בנו מו"ל ומגיה ספרו של אביו משה ידבר'). דובער וואכשטיין.

שם שורה 10 יש לתקן במקום משה ישראל, ידידיה שלמה ישראל המו"ל גם יתר ספריו אביו שני אליהו, כסא אליהו ואדרת אליהו, ענין מ"ש א' צד 72. דובער וואכשטיין.

שם שורה 14, במקום שנות אליהו צ"ל שני אליהו. אהרן פריימאן ודובער וואכשטיין.

שם בסוף מאמר י"ח, יש להוסיף תשיבות ממנו בספר "משה ידבר" לבנו.

דובער וואכשטיין.

שם, עוד יש להוסיף לספרו ר"א ישראל: יוד) ארעא דישראל על הלכות שמורות וערובות ליוורני תקס"ה. אהרן פריימאן ודובער וואכשטיין.

שם הערה. עוד נזכר שם בהמעלות לשלמה ספרו כסא ישראל על הר"ב התרומות רמזו בספר עוגת אליהו דף י"ב ע"א, ובספר אדרת אליהו בכמה דוכתי, ובעל המעלות לשלמה מביא שהיה בידו אגרת הכללות שלו ע"ד שליחותו בערי פראנקיאה. א — ר'.

צד 32 שורה 2—3 מלמטה, הרב ר"ש חכים אפסיר עליה... טעות, כי רש"ח נפטר תקצ"ח והנספר בכסא שלמה (דרוש מ' לתשובה), הוא ר' משה מאג'אר איש ירושלם, וכנראה הוא ר"מ בכ"ר דוד דיריע מאגר שנזכר להלן צד 306 אשר היה עוד — כפי המקור המוכח שם — בשנת תקס"ט בין החיים וההספר לשימועה היה בשבת תשובה תקצ"ג, וא"כ נפטר בשלהי דקיימא תקצ"ב. דובער וואכשטיין.

שם בהערה 1 שורה 2, יש לתקן תרי"ג במקום ת"ר, דובער וואכשטיין.

צד 33 שורה 12, במכתב יד, נדפס בספר אמת ליעקב טרי"ש נניין, ליוורני תרי"ג.

ופיש עמי הנל בספר עץ חיים לרי"ז נויסאל, ווארשא תרנ"א.

דובער וואכשטיין ואהרן פריימאן.

שם בסוף אותו פרק, ר"ל משה בכהר"ר יעקב בעל בני משה, נפטר קודם גמר הדפסת הספר, איכ אינו ר' אליעזר משה הנספח תקי"ב.

שם סימן כ"י, ר"ל מולכו, אין שום ספק כי הוא בעל שלחן גבוה, אשר ב' חלקיו הראשונים נדפסו ג"כ ע"י אחיו ר' יצחק, ובצאת חלק השני (והוא חלק א' מספר י"ד) בשנת תקכ"ד לאור היה עוד בין החיים, וכראש חלק זה נדפסה צואת המחבר מיום ר"ח אלול תקי"ח, והיה אז בן ס'ו שנה (בגדרן הצואה ע"י כך של רוכי לרי"ט חזן סימן מ"ג), ועוד יש ספר אחד ממנו והוא יקר המציאות, ספר זובח תודה על הלכות פריפות הריאה כפי סנהג שאלוניקי, ומתחיל שם: אמר הכותב יוסף בן לא"א ראש זובחי הזבח הרב הישיש כמוחזר אברהם מולכו זל"ה אחרי הודיע אלקים אותי לבוא עד הלום לחוביר הכיר על השלחן הפתור", ורמז בזה על הספר שלחן גבוה, ועיין רשימתי מ"ש א' סימן 652.

דובער וואכשטיין.

שם בסוף הסימן, ר"ל מולכו בעל שלחן גבוה, חבר ג"כ ספר כללי הפוסקים ופסקים וכתבים כמוכר בהקדמתו בשלחן גבוה, (המעלות לשלמה סי' ז' מ"ו). א. ר—ן.

צד 34 שורה 3, יש להוסיף אחרי מלת „גסין“ וגם שוית דבלי משה לזקנו הנל, שאלוניקי תקצ"ו.

שם סימן כ"א בסופו, את הספר זהיר חסה הו"ל ר' יצחק בן מנחם. אהרן פריימאן

שם שורה 10, ר"ל משה סוסי, יש להוסיף מגיה הספר ז"א דובער וואכשטיין.

שם שורה 12, ר' בצל"ח מאיר, ולא חתנו היה נכדו של ר' שמואל דניאל.

דובער וואכשטיין.

שם שורה 15, צריך להגיה תקצ"ו במקום תקי"ו, (כי הספר זקן שמואל נדפס באותה שנה).

שם סימן כ"ג, ר"ס ו' חביב, „נספח בתשלום שנתו בשנת תקצ"ו בספר יד משה דרוש ב' ס' וארא דף כ"ג ע"ב“, מפתח ההספדים א' צד 39.

שם שורה 8 מלמטה, במקום שמע יעקב צ"ל שארית יעקב.

שם שורה 10 מלמטה, צ"ל המזרחיים במקום המרחזיים.

שם הערה 1, יש למחוק סימן השאלה, כי התקון נכון.

שם הערה 3, נספח גם מרחי"ם אמיריליוו בספרו יד משה דרוש ב' ס' וארא, (מפתח ההספדים א' צד 39) בתשלום שנתו בשנת תקצ"ו.

צד 35 סימן כ"ה, הספר „נפש דוד“ נדפס בקושטאנדינא תצ"ו, (ראה רשימתי מ"ש א' 612).

שם הערה 1, כנראה שהנכון תקס"ד, כי לפי מה שכתוב בקהלת משה 1602, יש נספחו ברית אברהם דרושים שרש משנת תקי"ו—תקל"ח, ועיין לעיל בחלק ראשון צד 90 סימן מ', ואכנס בחלקת מחוקק נדפס תקס"ד.

צד 36 סימן כ"ז, ר' יוסף צ'למונא, כנראה שהוא ר' יוסף ב"ר אהרן צ'למונא, החתום עם רבני ירושלם על אגרת הכוללות משנת תק"א בירושלם (לזכרון הח' לונץ) ירושלם תרפ"ח צד קכ"ג.

א. ר—ן.

שם שורה 8, מחסירו נכרו חנילי, יש להוסיף בספר דברי שלמה פ' ויקרא
שם סימן כ"ח סעיף ב', ר' שם פוב גבאי החתום בכת'נותיהם', עיין בספר, התקנות
דף מ"ד, א. ר—ן.

שם סעיף ג', ר"א אלהאדיף, חתום בהסכמת ירושלים בספר התקנות דף מ"א ע"א ומ"ב
ע"א בשנת תקס"ו—תקיד, ועיין להלן צד 135 אברהם אלהריב, ובמלואים ע"ז, א. ר—ן.
שם סעיף ח', ר' נסים ברכה, חתום על תקנות ירושלים בשנת תקיד ועוד בספר התקנות
דף מ"א ומ"ב, א. ר—ן.

צד 37 סעיף ו', ר' מאיר ככה"ר שבתי בנבנשתי, חתום עם חויר ירושלים על אגרת
מירושלים משנת תק"א, ירושלים (לזכר לזנץ צד קכ"ג), וכן הוא חתום בספר התקנות דף מ"א
א. ר—ן.

צד 39 שורה 1, אם נוסח המצבה של ר"א עזריאל נחתק כהוגן אז הוא אינו המסכים
לספר בית הבחירה בשנת תקנ"ג, אבל כנראה צריך להגיה בהמצבה, תקנ"ח במקום תק"ח,
ר' אביגדור בכיר עזריאל נזכר להלן צד 46, ונמצאו הסכמות ממנו משנות תקכ"ב, תקנ"ג
ותקנ"ג, (מפתח ההסכמות ס"ו 440), ויש להוסיף עוד הסכמות לספר מים שאל משנת תקנ"ו.
דובער וואכשטיין.

שם, ר' אביגדור עזריאל, גם בעיני ברור שיש סעות בקריאת המצבה, ובמקום שנת
הפטירה תק"ח צ"ל תקנ"ח, כי לא מצינו שהיו שני חכמים בשם זה במאה הששית, ור"א
עזריאל זה הוא שנזכר פעמים רבות בספר הזה שהיה משיבת המקובלים ומבית דינו של ר"א
אלגאזי וחתום עמו בהסכמות ומכתבים, עיין בחלק ג' צד 46, 96, 107, 110, 122, 125,
210, ותמצא שם שמעו בשמו ועשוהו גם לאביגדור פוריאל ואביגדור עזריאל כורלא, ועיין סכתו
לר"ש מולכו בירושלים ד' צד 109 וחתומותיו בשכלים בודדות צד 36 ובמרים חשון תרפ"ט צד
392, ובשנת תרס"ז נדפסו בירושלים מכתבי שלו ע"י נכדו הרב אברהם עזריאל, ספריו. זמרת הארץ
(כונת התפלות) וכסף הכפורים (תיקון למגפה ב"ס) עפ"י סוד, והוא היה תלמידו המובהק של
הרש"ש, א. ר—ן.

שם סימן מ"ז, ר' אברהם סאנגוניסי, מצבתו נדפסה בשנים קטנים בח"מ ח"ב שורה
י"ח ע"ג, ושם הפרט, עזבתני והוא תקל"ט, ושם סימן ע"ה קבר, המעפירה פ' אסתר ד'
סאנגוניסי, נפ' מ"ז שבס התקצ"ב, ונראה שהוא אשת ר"א סאנגוניסי, א. ר—ן.
שם סימן כ', ר' יצחק נ' שאנגני, כנראה הוא ר' יצחק ב"ר אליהו שאנגני בעל באר
יצחק הנזכר לעיל בח"ב צד 158, ע"ש, דובער וואכשטיין.

צד 40 סימן ל' סעיף א', ר' אברהם ב"ר נתן, בארכיו של הסופר ענגון מצאתי
ספר ההקדש של אברהם ב"ר נתן שנעשה ברשיר (מצרים) בשנת תנ"ו להסגר בית ועד לחכמים
שיסר בירושלים ומנה לאסתרופסים את החכמים: משה חאגז, משה סאלכה, אברהם שינינה ויפא"ר
נונים, וגם הר"ם חאגזי בספרו שפת אמת (ר"א דף כ"ז ע"א) מדבר על ההקדש הזה, ואומר
שם, אבדתי ימי ושני להחזיר עשרת התורה ליושנה על ידי הקדש הגביר אברהם נתן מרשיר,
שגם בו הצליח כעשה שטן לשורדו מן העולם, ונמצא לפי זה שדברי המחבר בסעיף זה אינם
מדויקים, א. ר—ן.

צד 41 סעיף י"ב, משיבת שושן, כנראה שצ"ל ששון על שם משפחת ששון הנדיבים
מנגרד, ונוסדה כנראה ע"י הר" עבדאלא שנזכר להלן צד 289, א. ר—ן.

צד 42 סעיף ב', ר' יעקב אשכנזי, עיין להלן צד 70. רובער וואכשטיין.
שם הערה 3, הדברים בהערה זו בשעות הם, כאשר הערתי להלן צד 90 הערה 1, ועכשיו נראה לי שר' שמואל מיוחס זה הוא נסים שמואל בן מיוחס [אולי ר' מיוחס בעל פרי האדמה], שנתן הסכמותיו על הספרים: וחשב הכהן (תקמ"ד), ושב הכהן (תקמ"ז) ובית יעקב (תקנ"ב), עיין בספתח ההסכמות 2305, 2733, ועיין זכרו בירושלים שנת תרס"א צד 195.

צד 43 שורה 2 מלמטה, ר"א צבי חתום על אגרת מירושלים משנת תק"ל בירושלים (קובץ לזכר המנוח רא"מ לונץ) צד קל"ד, ובספר התקנות דף כ"ט ע"א (שנת תקל"ו) ודף ל"ט ע"ב (שנת תקמ"א), ובשבלים בודרות צד 36, והסכים עוד על הספרים. עיני אנרם (תקמ"ב), דרך ישרה (תקמ"ה), ושב הכהן (תקמ"ז) עין פנים בתורה ובית יעקב (תקנ"ו), (מפתח ההסכמות 3593), ובח"ט ח"ב סיב יש קבר ר"א צבי ואשתו חננלך, ע"ש. א. ר—ן.

שם הערה 1, ר' עמרם ב"ר אפרים [ולא ב"ר יהודה] דיוואן, חתום על אגרת הכולל מירושלים, שנדפס בירושלים יור עמוד 310—304 בשנת תקכ"ג (ולא שע"ו). היה בן ישיבה בירושלים בשיבת נוח שלום בשנת תקי"ח, משם עבר לחברון ונסע בתור שד"ר למאורוק בשנת תקכ"ג, והוא שנספר בספר תהלה לדוד ס"ו ע"א, ונשמן אצל העיר דיוואן במאורוק, ויהודי מאורוק וכן המושלמים העריצו את קברו, והשם ר' עמרם בן דיוואן נשא על עמדותיהם להשבע בו, וספורים והגדות רבות מתהלכות על הנסים ועל הנפלאות, וביום פטירתו ינהרו רבים להשתתף על קברו, וקופות מיוחדות לצדקה נקבעו במאורוק על שמו, ופעם בג' שנים בא שליח חברון לאסוף הכנסות הקופות האלה בתור גואלי וקרוביו של הקדוש הזה שהיה שליח חברון, גם בנו חיים דיוואן נערץ לקדוש, (מאמר מגלות סתרים מר"י סולידאנו במזמיר איר תרס"ט צד 379).

שם סוף הערה 2, יש להעיר כי ר' יוסף חזן בעל חקרי לב היה אז בן שבע עשרה שנה, ובאותו הזמן היה באומרי.

שם הערה ה' וואכשטיין נכונה בל"ס, והנה ראיתי בספתח ההסכמות No. 757 שהביא הסכמותיו של ר' יוסף בן אהרן חזן שנתן בירושלים על שלחן גבוה ושער יוסף (בשנת תקי"ד), וכמעט ברור לי עכשיו שזהו המוכר כאן מחכמי ישיבת ופאר עניים, ומה שכחוב, בע"מ עין יהוסף זה הוספה בשעות מכעל המעלות לשלמה. א. ר—ן.

שם הערה 3, ההסמטה על ספר, וחשב לו הכהן" וספר "בית יעקב" היינו הך, ויש להוסיף שהסכים גם על ספר שדה הארץ ח"א.

שם הערה 4, ו"ו גזאל, חתום ג"כ בשבלים בודרות צד 36, וחתום גם כשם חיים ב"ר ישראל גזאל, (והוא הוא) על אגרת ירושלים משנת תקמ"ב, בירושלים (לזכר לונץ) תרס"ח צד קנ"ז.

צד 44 שורה 6, ר' שבתי אנגיל, אולי הוא אביו של ר' וידאל אנגיל בעל ספור החיים ושם נמצא הספר על הוריו שנקברו שניהם בעה"ק ירושלים (קונפסרס המספיד לר"א יליניק צד 40).

שם הערה 7, ר' אהרן אלפנדר, האם הוא הרב אהרן ב"ר משה אלפנדר בעל יד אהרן (עיין עליו בשה"ג), וחידיא ראהו בחברון ושמע מש"ו שהיה משבט יהודה ממשיחת בצלאל, וגם נפטר בחברון בשנת תקל"ד, ונספד בס' יקר העיר דמ"ב ע"ג וביר שלמה דל"ו ע"ב (עיין המעלות לשלמה א', מ"ג, י"א). ואפשר שבעלותו מחו"ל התיישב זמן מה בירושלים בפרט עבר

לחברון.

א. ר—ן.

צד 45 שורה 9, יעקב פריינטי, בשם זה היה רב גדול במערב אחרי גרוש ספרד, נזכר בגר המערבי צד 78 ועוד, ובירושלם נמצא בזמן ההוא יהושע פריינטי (עיין ח"ט ח"ב מג שורה י"ז ציון). וכנראה משמות חכמי הישיבה כנסת ישראל של ר"ח ׳ן עטר היו אז חכמים כלם או רבם כחכמי המערב.

א. ר—ן.

שם ר' צבי הלוי, כנראה שהוא השליח ירושלם בארץ המערב ששר לכבודו הפיטן דוד חסון, (עיין מ"מ חשון תרפ"ט צד 334).

א. ר—ן.

צד 46 שורה 1 מלמטה, ר"א עזריאל, עיין הערת צד 39. דובער וואכשטיין.

שם הערה 4, הערה זו נכתבה במעות, ואולם הוא שאל ב"ר אברהם מולכו, והיה מכרית החברים משנת תקי"ז, והוא ר' שאול ב"ר אברהם (מילס) מולכו שנזכר צד 54 הערה 3.

א. ר—ן.

שם הערה 8, „או ביאשׁׁ יש למחוק, ונראה שהוא ר' [חיים] שלמה פירנאנדיס דיאש ב"ר דוד בעל סוכת דוד הנזכר לעיל צד 23, והוא גם בעל ספר אורחות צדיקים ב"ח, ח"א על הרמב"ם וח"ב מנהגי האר"י ורח"ו, וח"ב מספר הזה נדפס גם בהקובץ לקושי ש"ס... שבחי האר"י... וספר אורחות צדיקים (והוא ח"ב) ליוורני תק"ן. דובער וואכשטיין.

שם, יש לשער שהוא גם ר' שלמה פירנאדיש האיש שנפטר י"ז תמוז תקל"א ונספד בס' חון רב ה"א דף קמ"א—קמ"ב, והוזכר במפתח ההספדים א' צד 53.

א. ר—ן.

צד 47 שורה 1, מנחם בכ"ר יוסף ועיין בהערה, וכנראה שזהו שנשחבש שמו בנוסח אחר מכרית החברים במ"מ חשון תרפ"ט צד 400 למיחס ב"ר יוסף.

א. ר—ן.

שם שורה 5, ר"א רוזאנוס, נזכר לעיל עמוד 35 כצ"ל.

א. ר—ן.

שם שורה 6, עזריה פאפולא, בזכרון לחובבים הראשונים חוברת ה' נתפרסם מאמר „משפחת פאפולא בירושלם, ושם נאמר כי ראש המשפחה היה „חכם רפאל פאפולא המנגני, (ועיין שם, ובולח"ר חוברת י"ד מעשיה יפה ע"ד המנגן הזה), ובנו הוא ר' יעקב המוכא כאן, ושם נאמר שנפטר בשנת תק"ב, וברור שזה טעות, ואולי צ"ל תקי"ב. ר"י עזריא היו שני בנים מיכאל ורפאל, וזה רפאל היה התן רבי יום טוב אלגאזי, ועיין שם עוד משלשלת המשפחה הזאת וצאצאיה החיים עוד היום בעירות שונות שבאי ובמצרים.

א. ר—ן.

שם הערה 3, ע"ד „אהבת החברים במ"מ חשון תרפ"ט צד 397 נתפרסם עפ"י כת"י עוד נוסח מכרית החברים, ויש לתקן שם קצת בזכר השמות עפ"י מה שנאמר כאן, והחכם ש. ח. קוק כתב במ"מ חוברת כסלו תרפ"ט צד 467 הערות ע"ז, והוזכר שם נוסח אחר שנתפרסם בספר „ארו בלבנון" (ווילנא תרנ"ט) ומשם נדפסה אח"כ במקומות אחרים, ועיין גם „לב דוד" (לחיד"א) צד ע"ד כה שהוזכר מאזהרת האר"י על אהבת החברים ועל „החברים בימי רשעים".

א. ר—ן.

צד 48 הערה 3, בגימטריא פדיון, לא נכון, כי פדיון עולה ק"ן, אבל ידוע בספר המקובלים שצ"ל ובס"פ גימ' כס"פ, ונותנים ק"ס פרושות לשם תיקון הצל"ס וכדי לעורר רחמים בחינת כס"פ.

ש. ח. קוק.

צד 54 שורה 2-3, ר' יצחק מזרחי, באסף מר עגנון מצאתי שפר מסוף המאה הששית שנזכר בה שיהר"ב יצחק מזרחי עלה מקושטא לירושלם, והקדיש לישיבה על שמו בירושלם ובברכות הימים בא נכדו לירושלם ורבני ירושלם כצ"ל ההקדש וכתבו מחציתו לישיבה ומחציתו

לנכדו.

א. ר--ן.

שם, ר' יצחק מזרחי, הוא לדעתי חזקיה יצחק מזרחי בנו של הרשי"ש שרעבי שנזכר להלן צד 119.

ש. ח. קוק.

שם שורה 7, יעקב בושקי, ברור שמעות הוא וצ"ל בושון

שם שורה 9, יעקב אלגאזי, אולי הוא ר' יעקב אלגאזי בנו של מהרי"ם אלגאזי שנזכר להלן צד 215.

שם הערה 3 שורה אחרונה, אברהם מילש, ברור שמיס הוא, וצ"ל מולכו. ש. ח. קוק. שם. לפרק זה יש להוסיף זכר החכמים הספרדים שהיו בירושלים בראשית המאה הששית, ולא נזכרו בספרנו :

(א) ר' אברהם יוסף קאנימי, בעל ספר "מקיץ בן חיי" (... סימני השאלות שנשאלתי בקיץ ליוורני ... בחזרתי מירושלים), קושטאנדינא תק"א דובער וואכשטיין

שם בעל מקיץ בן חיי ... בהסכמות הרבנים כתבו שהיה יושב ולומד תורה ומלמדה בירושלים, וע"ש בהקדמחו ובסופו פרטים רבים לתולדותיו, וכתב שם שעלה לא"י בילדותו ותחלת ישיבתו היתה בצפת, ומשם הלך לארם צובא ולמד שם אצל הרב עזרא אסן, ואח"כ בא לקאנדיא ונמנה שם למורה צדק, משם נרד למקומות שונים עד שעלה לירושלים והתיישב בתוכה ואח"כ הוכרח לעזבה מפני החובות.

(ב) הרב אליהו הלוי עיין עליו בהערתי במלואים לצד 23. דובער וואכשטיין.

(ג) הרב דוד אסיאן והרב יוסף טריוויש, חתמים עם גדולי הרבנים מירושלים בשנת תק"א, ב"ירושלים" (תרפ"ח, קובץ החברה העברית לחקירת א"י) צד קכ"ג. א. ר--ן.

(ה) ר' יוסף מצמאנה [אולי הוא יוסף סאמאנון שנזכר לעיל במדרש חסידים], חתום על "ברית החברים משנת תקי"ז, במזרח ומערב" חשון תרפ"ט צד 400. א. ר--ן.

(ו) הרב יעקב ברוך, חתום על אגרת מירושלים משנת תק"א, ב"ירושלים" תרפ"ח, ואולי הוא ר' יעקב כץ ב"ר משה חיים ברוך טליוורני שהו"ל ספר שבחי ירושלים? א. ר--ן.

(ז) ר' סעדיה בן אחו"ל מ"ספראי דירושלים, חבר ספר גולת הכותרת, דברי חכמה ודעת מספרי חכמי העמים ישנים, וסדבר על דברים עתיקים ומטבעות ישנות וכו', נזכר בספר "האורב" דף ד"א כהערה, וחשוד! אוצר הספרים אות א' 567. א. ר--ן.

(ח) ר' רפאל הכהן חישיש ונשוא פנים, נספר תק"ד בס' שארית יעקב בהעלותך דרוש ב'. דובער וואכשטיין.

(ט) ר' שלמה גאב"ש, נספר לתשלום שנתו תק"ד, שארית יעקב דרוש ב' לפ' בלק. דובער וואכשטיין.

צד 56 הערה 1 שורה 5, אם התיישב בצפת חמש שנה הדרא קושיא לדוכתא, מדוע לא יזכיר חתישבותו בצפת?

שם שורה 6, נראה שהוא ולא אחר הוא הנזכר בנב"י, כי היה מכירו משכנר הימים ור"י לנרא היה מפלך זה.

שם שורה 8, אין שום יסוד לספק כי באותו מכתב מזכיר "הג"מ יחזקאל".

דובער וואכשטיין.

שם בסוף ההערה. המקור לזה שהראיג בא לירושלם תקיב הוא ב.שכח: בעש"ס.
דובער וואכשפיין.

צד 57 הערה 1 סכתב ח', באמת לא שמענו ולא ראינו... ואעפ"כ, וידוע כי
מקור דמיונות כאלה בחז"ל.

צד 58 הערה 1, תמה תמה אקרא איך יעלה על לב איש ליחס התשובה שבנודע
ביהודה לראיג קוטיבר ובהתשובה הנז' יאמר הנביא להשואל, מחמד עיני וחמדת לבבי החכם
השלם והכולל נבי ע"ה אפיש החזק, ואין כל ספק כי לראיג קוטיבר לא היה הנוכחי כותב. נבי
ע"ה פ"ה... כי: א) ידוע הוא יחסו של הנוכחי להסידות... ב) תוארו הכבוד: החכם השלם
הכולל לא נוהג אלא בין חכמי המפרדים, וכן התשובה הבאה אחרי התשובה הנז', יקרא
להשואל בשם חכם אברהם גרשון ולאשכנזי לא יאמר "חכם" רק "החכם" והמפרדים יקראו
לאדם גדול חכם. ג) מעיקרא דדינא פירכא, כי לא נזכר הכנוי "קוטיבר" כלל שם. רק אברהם
גרשון בלי שום בנוי, ואין כלל ספק כי האיש הוא חכם מפרדי אשר יקראו על שם ראש
המשפחה כידוע, וא"כ שם האיש הוא אברהם, והשם גרשון הוא כנוי משפחתי. ה) שם מעיר
הנוכחי קבלתי מכתבו... גם שמחתי כי פקר ה' את עמו ונתנם לרחמים בעיני המלך. אדיר
מלך ישמעאל, ומכאור כי כן כתב להנוכחי האיש ההוא תושב קישבא וידע דבר המלך שם. ו)
יאמר שם, שמחתי (וכי) והעמיד (מלך ישמעאל) את בן המנוח המפורסם ר"ד זונאנו על
שמירת אביו... ומובן הוא כי עובר אורח ואשכנזי שאינו מכיר שפת התושבים המפרדית, וגם
לא העבירית שמתבטאה בכמוי בלתי מובן לאשכנזי בימים ההם, איש כזה ידע ויודיע ענין כזה,
ואם אפשר שגם ראיג קוטיבר היה אז בארץ השולטאן, יכול להיות כי באיוו עיר שם נפגש עם
הגאון בעל אוה"ת, אבל אין שום ספק בעולם כי התשובה ההיא שבנודע ביהודה נכתבה
ל"חכם" אברהם ממשפחת "גרשון" הדר בקושבא.

צד 59 שורה 11, יש להוסיף כי באותה שנה נרשם בפנקס דק"ק אייוזנשטאם דף
קס"ט ע"א: היום יום ד' כ"ז אדר [תקצ"ח] ניתן לחכם הח"י הסופר מ"ה חיים אהרן
אשכנזי מקראת דירושלם סך עשרים וארבעה זהו סמעות א"י, ומה ניתן לא"י ולהמשולח צדה
לדרך ולמשרת של ר"ח מניע לסך הנ"ל.

צד 60 סימן ג', ר' דוד יקותיאל הכהן, חתום בספר התקנות דף כ"ח, מ"א, מ"ג, ועל
מכתב מירושלם משנת תק"א, ב"ירושלם" לזכר לונץ צד קכ"ג, ושם "דוד יקותיאל הכהן ס"מ".
א. ר—ן.

שם שורה 6, עובדיה משה גאקלן, חתום בספר התקנות דף כ"ח ודף מ"ג. א. ר—ן.
שם שורה 8, ר' אברהם אלמשיננו, נזכר לעיל צד 42 בישיבת ר"י פירייה, חסיד
וחכם בן חסידים, ע"ש. וחתום בס' התקנות דף כ"ח ע"א בשנת תצ"ז, ונתן הסכמותיו על
אדמת קודש ח"ב (הקייג) ועל שער הטיס (תקצ"ח), (מפתח ההסכמות No. 155). א. ר—ן.
שם בהערה שורה אחרונה, במקום תקצ"ס צ"ל תצ"ס. דובער וואכשפיין.

צד 61 הערות שורה 2, במקום מספר 609 צ"ל 809.
צד 62 שורה 4—5, בלייורני שנת והתענג על ה' נדפס ע"י ר' נתן עמרם ספר שמחת
כהן על סדורי גמין מהגאון יצחק הכהן רפהפורט. יהושע קניאז

שם, ב"זכור לאברהם" חרס אות ע', חובאו דברים מס' בתי של הכהן בעל בתי כהונה.
א. ר—ן.

צד 63 הערה 2 שורה 5, נולד אור חצין, יש למחוק סימן השאלה, וכאזה"ס

מעות, ונרפס בדפוסו של ר'ד חזן, עיין הערתי לעיל צד 29. דובער וואכשטיין.

צד 64 סי' ה', יש להוסיף שהיה שמו גם נסים, וכנראה נוסף לו אחרי סבת מחלה או נכ שקרה לו, בהיותו בדמשק ראיתו ס' 'אורי'שאל' לר' יפה שהיה מכוון בכתב שליחות של ר' ירוחם מא' שנכתב בשנת תקי"ג, והוא ר' ירוחם ווילנא דנן, כמו כן נזכר בנחמה בכסף ח'ב סוף קונטרס פרי מפרי שהר'י נבון כתב שם: 'שמעתי מפי הרב הכולל מוהר"ר ירוחם נר'ושבצפת...'. וחתום עם חו"ר ירושלים על 'אגרת ירושלים משנת תקל"ט, ב'ירושלים' (לזכר לונץ תרפ"ח צד קל"ד), והוא נזכר שם צד ק"י במכתב ר' שמעון די גילדורין משנת תקכ"ו ומכל המקורים נראה שהיה נקרא בפי אחרים בשם 'ר' ירוחם ווילנא' סתם. א. ר—ן.

צד 65 סימן ו', יעקב ווילנא אלישר, מכתבו הגדול להרב חיריא נתפרסם במינס ניסן תרפ"ט צד 321—324, וכתבו בצפת שהתישב שם אחרי שובו מדמשק, וכו' שרפים מענינים לתולדות צפת, ומזכיר שם את בניו חיים, והקפנים אליעזר ירוחם ומשה שמואל אלישר ע"ש. ועיין גם העתק מגלת פרס שם צד 312. א. ר—ן.

שם הערה 1 שורה 1, במקום 20 צ"ל 120. א. ר—ן.
שם הערה 1 והערה 5, ההסכמה לספר הפרס ולספר הלכה אחרונה אחת היא והספרים האלה נדפסו בשנה אחת. דובער וואכשטיין.

צד 67, ר' שניאור סיביש אשכנזי, יש לו עוד: חרושים (חרושי שני המאורות) וארבע עשר שרשים של הרמב"ם והרמב"ן, נדפס בקושטנדינה תק"ט, וחנן הקדמתו 'שניאור פייווש בכמה"ר מנחם מעיר בולדוב [והיא בולחוב שבגאליצא] יע"א, וכנראה דר באותו זמן באה"ק כי יאמר שם: וכעת אחרש ניסע לארץ מולדתי לא מנעתי את ידי מלשלוח מקמא דמטי ר"ל שישתמש בהודמנות הזאת ליקח מכת' ולהדפיס מה במקום הדפוס. דובער וואכשטיין.

צד 68 שורה 8 מלמטה, 'ר' אריה יהודה מיווליש ב"ר אלכסנדר מאפסא נכד רבי לוב חסיד', במשכחי בעש"ט מצאתי כתוב: 'שמעתי מאיש אחד ושמו ר' זאב אחיו של ר' ל"ב חסיד מלונץ, אשר קבע דירתו באה"ק יותר משלושים שנה, ונפטר בירושלים עה"ק, וגם ר' זאב היה למדן וירא שמים שראוי להאמין אליו... שפעם אחת חלה בעש"ט...'. ויש לשער שר' לוב חסיד שנאמר שם הוא הזקן או נכדו אריה יהודה שנאמר כאן, אבל אפשר ג"כ שהמכון עם זה שנפטר בירושלים הוא על ר' זאב?

צד 69 שורה 19, רא"ל מיוולס, פה המקום להוסיף עוד חכם אחד ממשפחת מיוולס, והוא ר' יצחק אייזיק ירושלמי מבית דינו של ר"ם בעל הפנים מאירות אשר נפטר א' ש"פ תפ"ז (אבני איש סימן פ"ט), והוא היה גיסו של ר' מרדכי מוכית, ועיין שם במחלקה הגרמנית צד 22, ובספרי 'אורקונדען אונד אקמען' צד 136 הערה 1 וצד 239, 549. דובער וואכשטיין. שם, עיין דברי על ר'יא ירושלמי לעיל במלואים צד 24. א. ר—ן.

שם שורה 22, ר' אברהם ב"ר נתן יפה, אולי הוא 'ר' אברהם ב"ר נתן אשכנזי' שנזכר לעיל במלואים צד 26. א. ר—ן.

צד 70 סימן ח', כנראה שר' יעקב אשכנזי החתום על תקנות ירושלים בשנת תצ"ז (התקנות דף כ"ח) ועל אגרת מירושלים בשנת תק"א ב'ירושלים' (לזכר לונץ תרפ"ח) צד קכ"ג. א. ר—ן.

שם, ר' יעקב אשכנזי שליח מירושלים, נמצא בק"ק אייזנשטאט הסמוכה לווינא 'שנת תקכ"ה (פנקס ק"ק אי"ש דף קס"ט ע"א ר' [!] י"א חשון), וזה מחאים עם הנאמר עליו בספר בן מרחצור, (עיין הערתי לח"ב צד 68), ועוד נמצא הספר על אשת הדיון ר' יעקב

- הי' משנת תצ"ה בספר שמע יעקב ס' בא.
שם סימן מ', ע"ש סימן מ' מ"ח, ושם: "לוי בן הר"ר יצחק זל"ה" מירושלם קודש חוב"ב". ועיין בצינונים שבספרי אבני אש צד 86.
צד 71 סימן י"א סעיף ג', ר' אברהם ב"ר ישראל מבראד חבר ספר לקושי אמרים (זלקאווא תקס"ב) ולא ראיתי הספר ואינני יודע אם הוא ר"א מבראדי דנן. א. ר.—ן.
צד 72 סימן י"ד, ר' חיים ר' שבת"ל, השאר שני בנים בוולנא, הרב המופלג אליעזר והשני שמואל, קריה נאמנה צד 186, וברשימותי מצאתי כתוב (ואינני זוכר מקורי) שר' חיים ב"ר חיים דר בסבריא, ומת שם ביום ז' ניסן שנת תקס"ט. א. ר.—ן.
צד 73 שורה 16, "הרב הק' ר"א קאליסק לא זכה להכנות בבנים ובנות", במאהלי שם גאטליב (צד 159 עיר צערינקא) כתוב שר' רוב זוסמאן לעווין רב העיר ההיא הוא נכד הרה"ג ר"א מקאליסק, ואולי נולדו לו בנים לעת זקנותו מאשתו השניה. א. ר.—ן.
שם שורה 3 מלמטה, "נפטר בערך שנת התקס"ט", בספר "מבור הארץ" דף ק"ט ע"א נעתקה מצבתו: "פ"ג ארמור הרב הגדול והקדוש כמיהר"ר אברהם במו"ה אלכסנדר כהן לאל חש"ל ר' לחדש שבט בשנת התק"ע לפ"ג". א. ר.—ן.
צד 74 סימן מ"ז, שם במבור הארץ ק"ח ע"ב נעתקה מצבתו: "פ"ג בשנת תקמ"ח מוה"ר מנחם מענדל בהרב משה זל"ה בר"ח אייר, יום ב' (ולא כמו שנרשם בתח"י ב' איר), כי צוה שלא יכתבו עליו תאר, וגוף צואתו מונחת תחת יד סמוני כולל רייסין בסבריא, ונדפס ממנו ס' פרי הארץ וגם עץ פרי, ונמצא בסבריא הרבה כת"י מסנו, והיה זהותם עצמו, השפל באמת".
שם הערה 2, בשנת תרע"א נדפסו בלבוב לקושי אמרים כ"ח, ח"א כולל דברי תורה וח"ב חלוק מכתבים עם ר"א קאליסק ועוד, ונכללו ג"כ כל הנדפסים עד הנה בלי המקורות. דובער וואכשטיין.
צד 76 סימן כ', ר"ש משפיטאוואק, בראש ספר שם משמעון עה"ת (זלישטשיק תרס"ה) לר' אלטר שפירא אחד מו"ה, נמצא מגלת יוחסין, ומה שנאמר שם בענין דורות הראשונים צריך עוד בדיקה.
שם, ר"י משפיטאוואק קברו בסבריא סמוך לקבר ר"ג האראדיינקר, ונפטר בשנת תקס"א ויש ממנו ספר קטן "ויכוחא רבא" שהיה לו עם הגאון בעל נודע ביהודה, שם נראה גודל גאונותו נורא מאד, יום פטירתו ג' לחדש סיון, (מבור הארץ בסופו). א. ר.—ן.
שם סימן כ"א, ראי"ל בר"ש סג"ל, הוא היה מעיר זבאריו בגליצא ואח"כ אבד"ק וואלאשטשיק בגבול גליצא—רוסא ובסוף מו"צ בק"ק יאסי ברוסניא. דובער וואכשטיין.
שם שורה אחרונה, יש להוסיף: ועיין מפתח ההסכמות סימן 223. דובער וואכשטיין.
צד 77 סימן כ"ב, רד"ש איכשין, היה מלפנים אבד"ק בק"ק בודאנוב בגליצא ונדפס ממנו עוד שו"ת כד הקמח, פרעמישל תרנ"ח. דובער וואכשטיין.
שם שורה 13, ר' זאב וואלף ממשארני אוסטרע, קבור בסבריא, בא לארה"ק בשנת תק"ל בערך, ודר כל הזמן בסבריא ועדיין ביתו קיים שם, ונפטר ה' אדר תקפ"ג, (מבור הארץ בסופו). א. ר.—ן.
צד 78 שורה 4, טעות הוא, כי בהקדמת ספר ארצות החיים כתב הגאון מלכ"ס שלמד קב"ה אצל מיר ורבו איש קדוש גאון צבאות ישראל, מוה"ר צבי ז"ל מזוזטשוב. יעקב משה חרל"פ.

שם סימן כ"ד, ר' חיים נקרא בפי העם, משערנוכיצרי, אבל הוא ואביו לא חיו משערנובין, כי נולד בכפר סמוך לבושאשט בגליצא איזה שנים לפני שנת חק"ל, ולמד בנעוריו בצותא חרא עם ר' אברהם דוד בעל ברכת דוד בעיר בושאשט אף שר"ח קשיש ממנו מובא, עיין חקדמת ספר מחזה אברהם לראיד הנ"ל, בסדר הקהלות שהיה ר"ח משערנובין אב"ה, יש להפך הסדר, כי בשנת תקס"ח הוכרח לעזוב העיר משערנובין משני חמת המטשלה, עיין מכ"ע "ישרון" בעריכת וואהלנעמאכס משנת 1928 צד 425—426. דובער וואכשטיין.

שם סוף הסימן, בשנת הפטירה נראה שנחלף לו תקע"ז או תקע"ז ב. חקע"ג. דובער וואכשטיין.

שם הערה 2, ההשערה אינה שמה רק כריא כן הוא, ובבר הערתי ע"ז בהגהותי למפתח ההסכמות במ"ע החדשי 1927 צד 127, וגם הסימן 3470 במ"ה לר' חיים דגן הוא. דובער וואכשטיין.

שם סוף ההערה, בגליא רוא"י יש לו הקדמה אשר בה יביע דעתו ע"ד הסחבר הנעלם (ונכתבה כ"ה תמוז תקע"ב במאהליב), ויפיל ספק אם הוא תלמיד האר"י, וכנודע ישב על מדוכה זו גם רמשיש במאמרו באוצר נחמד ב' צד 153. דובער וואכשטיין.

צד 79, תולדות בעל מרכבת המשנה נכתבו בדיוק בספר כלילת יופי דף ק"ס — קמ"ד ע"ב, ועל פיו ריש כאבער בספרו אנשי שם סימן תקכ"ה בהוספות איזה פרטים מפנקס לבוב. דובער וואכשטיין.

שם שורה 4 מלמטה, יש למחוק תבת עליו, ואחרי המלה הסכמות יש לחקן: על ספר שמן זית זך, הנדפס באותה שנה. דובער וואכשטיין.

צד 80, יש להעיר כי מרכבת המשנה לחור"ה והשלחות אשר מהן נדפס רק עצי שטים לחור, ברשימת פרנקל נומר 57 מספרים כח"י נדפס תחת מספר 187: שלחן התמיד והוא הראשון מעשרה שלחות אשר חיבר היה... בעל מרכבת המשנה, שלחן עצי שטים... על שו"ע או"ח, בסוף ה' מגלה סליק... ואתחיל בעזיה ח"ג מן ספר בית יער הלבנון אשר חבר הנ"ל קונטרס אבל השטים... ונקרא מצודת דוד להקים לאחיו שם בישראל, חיברו הג"מ שלמה בעל מרכבת המשנה ושלחן עצי שטים ה' גמ"ה וה' שמחות אבלות, כתיבה אשכנזית יפה מאד יותר מן מאהים דפים פאליא, יחיד בעולם. דובער וואכשטיין.

שם בסוף המאמר, יש להוסיף ועוד יש לו ספר עטור סופרים. דובער וואכשטיין.

שם בסוף הערה 1, מכל אלה בלבוב, יש להוסיף: ובאזמיר תקל"ט, מ"ה סימן 386. דובער וואכשטיין.

שם סימן כ"ז, ר' אברהם מלאסק, באוצר ישראל, בערך אברהם נזכר שמו במעות אברהם בן שאול הכהן, ואינני יודע טאין בא מעות זה. א. ר. —

שם שורה אחרונה בהערה, הוא ר' אליעזר זוסמאן ב"ר יצחק שו"ר אב"ד דק"ק אמת, שנזכר בצואת ר' מנחם מאניש פרנס מוילנא מי"ג מכת הקמ"ג ששלח ארבעה אדומים לעניי האשכנזים שבאר"י ליד הרב אליעזר זוסמאן הנ"ל, (עיר ווילנא צד 185). א. ר. —

צד 81 בסוף שורה 10, יש להוסיף: וספר עין פנים על התחלת התורה בב' ולא בא' נדפס בווארשא תקצ"ז, ובשנת תרכ"ה הו"ל ר' אברהם וויינבערג מסטרי, בלבוב, ספר עין פנים בתורה עם חדשים ממנו. דובער וואכשטיין.

שם שורה 16, יש להעיר כי ר"א מלאסק היה בפירורא משנת תקכ"ז בערך עד שנת

תק"ל, כאשר יוצא מפורש מההסכמה הנ"ל ומהקדמת המעתיק ר' יוסף מערצבאך.

דובער וואכשטיין.

שם שורה 5 מ"מטה, ר' שמחה ב"ר יהושע, יש להוסיף מ"מס בזלאווין, ועיין אוה"ס א' 358 פרטים לתולדתו וספריו.

שם שורה 4 מ"מטה, ר' אברהם שמשון ב"ר, יש להוסיף שחיה אב"ד ראשקוב, עיין מ"ש א' 423 No.

צד 82 שורה 4—5, ר"י מערצבאך, הוא המעתיק וכותב התקדמה לס' וחשב לו הכתן הנ"ל.

דובער וואכשטיין.

שם שורה 10, צ"ל אסתר במקום קה"ל.
שם בסוף הסימן, וחשב לו הכתן, נדעם בפירודא תקמ"ד.
שם סימן כ"ז, ר' אשר עניזל אשכנזי, אולי הוא ר' אשר עניזל ב"ר יהודה ליב שחבר ספר מאותות למועדים (אוה"ס א' 616).

שם שורה אחרונה, במקום הקבר צ"ל הקברים.
צד 83 סימן כ"ח, יש להעיר כי בההספד בספר בן עדהצור יכונה הלוי ומה שיוע להערה 2.

שם סימן כ"ט, ר' חיים ב"ר יעקב באסקאוויץ, נולד בירושלם ובשנת תקל"ב תרפ"ט ספרו ת"ח לתור עם הוספות בזאליקווא, ומקום מושבו בזמן הזה היה בבראדי. דובער וואכשטיין.
שם הערה 2 שורה 3, יש לסחוק אמשטרם, ועיין רשימתי מ"ש א' סימן 801.

דובער וואכשטיין.
צד 84 סימן ל"ב, ר' רפאל תותם עצמו, הסופר ויש לו הסכמה על שבת מוסר אזכיר תקכ"ז, (מפתח ההסכמות סימן 3490, ויש לתקן שם פעולת הקולטוס תקכ"ז במקום תכ"ז).
דובער וואכשטיין.

שם הערה 2, ר' יהושע הכהן, כצ"ל.
צד 85 סוף הפרק, לפרק זה יש להוסיף זכר החכמים האשכנזים האלה:
(א) ר' בנימין ב"ר דוד מזאמאשמש בירושלם, בעת היותו בשליחות בניקופול הדפוס ספרו שערי בנימין היא וחיב זאליקווא תקי"ב, (עיין רשימתי מנחת שלמה א' סימן 112).

דובער וואכשטיין.
שם, ר' בנימין מזאמאשמש אשכנזי, עלה לארצה וישב זמן מה בירושלם, וחקר על נכוסיה ומנהגיה, ושם נתעורר לחבר ספר, שערי בנימין כמין ערך מלים לתקן הדבור העקרי בימים ההם, וחזר לחז"ל וקבל שליחות בעד ביהכ"נ של הר"י קארו בעיד ניקופול, וכספרו שערי בנימין מזכיר את ספריו, שבת בנימין וכן אונ"י.

(ב) הר"ר ישכר בער מירושלם, ב"אבני אש (מצבות אייון שטאט) No. 222 נמצא מצבת, הבהור ר' אייזיק ליב בן הר"ר ישכר בער יצ"ו מירושלם שנפטר י"ג שבט תקי"ד ומלשון המצבה נראה שהקיסה אביו, ונמצא אביו אז בחו"ל באייון-שטאט, אולי בשליחות ירושלים.

(ג) הר"ר משה ירושלמי, חבר איינע בעשרייבונג פון א"י אויך אלי כפרים ועיירות וקברי אבות בו חס"ר. ונרעם תקכ"ט, (אוה"ס יור 75), ובנראה היה בראשית המאה הששית, ועיין עליו כאור מאיר (לדינארה) צד 17, ואולי הוא המוכיח ר' כשה שהובא לעיל במלואים

צד 124. או „הרב הכולל כל מדות טובות וכמוהר"ר **משה שפירא זלה"ה**, שהיה שר"ר מירושלים במרוקו בשנת תקכ"ב, והרב דוד חסין שר לכבודו שיר נעלה וכו' אומר „מלא כל מדות טובות, נדיב עושה נדבות... יפה מראה וצורה, בקי בחדרי תורה וכו', שהיה שר"ר מצפת" (מזרח ומערב חסון הרפ"ש צד 334), ומשם נראה אמנם שהיה שליח מצפת, אבל שם במזרח ומערב צד 357 מזכיר שליחותו בתוניס כחור רב ירושלים נתן שם חקדמתו לספר תולדות יצחק, ויש לשער שהוא אולי ר' משה אשכנזי שנפטר בשנת תקמ"ו ונזכר לעיל סימן ל', ובחלקה מחוקק ח"ו דף ה' ע"ב, יש מצבת: „האשה כבודה בת מלך, ריונה אלמנת הרב הסו' כמוהר"ר משה שפירא זלה"ה, נפטרה יום ט' לח' מבת ש' התקל"ה", וכנראה היא אלמנת ר' משה שפירא דנן.

ד) ר' **שמעון די גילדרין**, חכם וסופר אבי אמו של המשורר הגדול היינריך היינה, בן אצילים שנדד בעולם, היה בירושלים בשנת תקכ"ו והוכרח לברוח משם מפני גזרות הממשלה על האשכנזים, ור' ירוחם [כנראה אליישר] וגם „הרב מירושלים" חפצו לתת לו בתו לאשה... מקמעים ממכתביו על נסיעותיו בא"י שנדפסו בירושלים לזכר לונץ תרפ"ח צד ק"ו—ק"ז. א. ר—ן.

צד 87 שורה 12 מלמטה, בס' ירושלים כרך מ', כצ"ל. א. ר—ן.
צד 89 שורה 6, ובספר התקנות, עיון שם דף כ"ח, מ"א, מ"ב ומ"ג, והם משנים תצ"ז—תקי"ד, וחתום על אגרות ירושלים משנת תק"א „מיוחס ב"ר שמואל", ומשנת תק"ל רפאל מיוחס ב"ר שמואל, ובשנת תק"ל חתום ראש („בירושלים" לזכר לונץ צד קכ"ג וקצ"ד). א. ר—ן.

צד 91 שורה 6, חלק הדרושים, יש להוסיף ח"א בראשית-שמות. דובער וואכשטיין.
שם שורה 7, משה מיוחס, יש להוסיף ח"ב, ע"י נין המחבר אברהם יהושע ב"ר יוסף (ויקרא-דברים). דובער וואכשטיין.

שם, שני חלקים שדה הארץ מדרושים ופסקים, נדפסו בשאלוניקי תקמ"ד—נ"ח. אהרן פריימאן.

שם שורה 13 והערה 1, בני אברהם, כולל שו"ת וקונטרס שבת אחים ביחד עם אחיו ר' נתן ובסוף איזה דרשית, אבל מחבר הספר אינו ר"א מיוחס שלנו, רק ר' אברהם ב"ר יהודה מיוחס, והוא גם בעהמ"ח קונטרס שבת אחים, ופעות היה בידי במפתח ההספדים.

דובער וואכשטיין, ועל עיקר הדברים העיר גם אהרן פריימאן.

צד 92 שורה 3, במקום תקל"ז צ"ל בליוורני בשנת תקל"ח ביחד עם חדושי בנו בשם מגדנות נתן. דובער וואכשטיין ואהרן פריימאן.

שם שורה 17, יש להעיר כי „מגדנות נתן" השני נדפס שם תקמ"ה. דובער וואכשטיין.
שם, ובשנועות וחולין, כצ"ל. אהרן פריימאן.

שם שורה 24, ר' יוסף, חבר עוד ספר ויקן יוסף שו"ת ועוד, הנדפס לאחר מותו בליווארני תקנ"ב, ועוד נשארו אחריו כתב יד. דובער וואכשטיין ואהרן פריימאן.

שם הערה 1, נראה ברור כי ההסכמות משנת תקנ"ח עד תקמ"ח הם לר' נתן ב"ר אברהם, והאחרות מר' נתן ב"ר אליהו חי. דובער וואכשטיין.

שם, ר' אליהו חי בורגיל, הסכים בשנת תקנ"ז עם רבני תוניס על ספר ברית יעקב לר"י פיטוסי. א. ר—ן.

- צד 93 שורה 7, יש לחקן התקניה במקום התקסיו. רובער וואכשטיין
 שם סימן ו', רפאל משה בולה, חתום עם רבני ירושלים על אגרת הכוללות משנת תק"ל
 שנתפרסם ב"ירושלים" (לזכר ראמ"ל, ירושלים תרפ"ח) צד קל"ד. א. ר—ן.
- שם שורה 6, צ"ל הרב—בן אחותו—הכולל ר' נסים חיים שלום יעקב מרגנונטי וכו'.
 אהרן פריימאן.
- שם שורה 7, במקום תקס"ו צ"ל תקנ"ה.
 שם, הגאון רפאל משה, בן יוסף בולה.
 שם שורה 3—4, ספר גמ מקושר בהלכות גמין, קושטנדינה תקכ"ן, ספר זכות משה
 הלכות קבועות טיב גמין וקרושין, שאלוניקי תקע"ח, וספר חיי עולם על ספר בראשית ושמות,
 קושטנדינא תקי"ב. אהרן פריימאן.
- צד 95 שורה 8, ההספרים המה על המחבר ולא על אביו. רובער וואכשטיין.
 צד 97 אות ב', במקום תקכ"ב צ"ל תקל"ו.
- שם אות ד', חסדי דודי ח"ג, תוספת קדושה על קדשים, יצא לאור על פי כתב יד על
 ידי נכדו חיים יעקב פארדן, והוציאו לאור יעקב ממלון בירושלים תר"ן. א. ר—ן.
- שם שורה 2, צ"ל פינסי במקום פינמו. רובער וואכשטיין.
- שם אות ד' שורה 16, במקום תקין צ"ל תקל"ו—תק"ן. אהרן פריימאן.
 שם אות ז', צ"ל ספרי דני רב במקום ספרא. אהרן פריימאן.
- שם אות ט', בקשות ותפלות, שם הספר "שפעת רביבים" ובסוף הספר כתובה לשבועות
 בלשון שפניול, ונדפס גם מחברת בת מ"ו דפים בשם "שירה חדשה" באמשטרדם תקכ"ה,
 ועוד ספר קמן מכיל ה' דפים, והוא פזמון לשמחת תורה בעת ההקפות בבית הכנסת ק"ק איש-
 פלטרן, נדפס בווינא תקצ"ג, ועיין רשימתי מ"ש א' סימן 705 וסימן 565.
- רובער וואכשטיין, ועל עיקר הדברים העיר גם אהרן פריימאן.
- שם, לרשימת ספריו של ר' דוד פארדן יש לציין אל הספרים "שכיות החמדה", סדר
 הקריאה והלמוד לר"ח ניסן לתנהגת ערבו באיספלטרו כמנהג איי, שאלוניקי שנת תק"ן, (אוצר
 הספרים ש' 667), וספר "חקת הפסח", סדר הלמוד בתחלת ימי ניסן וכו', ליווארנו תקנ"ו (שם
 ח' 823). א. ר—ן.
- שם הערה 1 בסופה, רח"ד פארדן נפטר בשנת תקנ"ב, (יוד. ענציקל. IX 524).
 אהרן פריימאן.
- צד 98 שורה 3, יעקב פארדן, האם הוא יעקב חי פארדן שחיבר פי' על חצי מיכה
 ושם קינות עליו, (אוצר הספרים א' 98). א. ר—ן.
- שם שורה 5, במקום מנחת יעקב צ"ל מנחת אהרן. אהרן פריימאן.
- שם שורה 6, יש לחקן מסכנות במקום משכנות, ולהוסיף ויש לו עוד תפלה בארש על
 הרעש ברגזה. רובער וואכשטיין ואהרן פריימאן.
- שם, ועוד חבר ספר תיקון שובבים בליגראדו תר"ה. אהרן פריימאן.
- שם סוף שורה 9, יש להוסיף והוא אבי ר' יעקב חי פדרו הנפטר תקצ"ט.
- רובער וואכשטיין ואהרן פריימאן
- שם סימן ח', ר"א ו' אשר, יש להוסיף שהיה כנראה כמשפחת ר' אברהם ו' אשר

הראשון בעל ספר אור השכל (ד"ר שכ"ב), ור"א אשר דנן חתום בתקנות ירושלים בשנים תק"ס תקכ"ב, בספר התקנות דף ס"א וס"ד, ונסע בשליחות ירושלים בשנת תק"א, כמזכר באגרת כשנת התיא בי"רשלים לזכר לזנץ צד קכ"ב.

א. ר. — צד 99 סימן ט', עיין הערתו לעיל לצד 20.

רובער וואכשטיין. שם הערה 2 צ"ל, דרוש ב' במקום דרוש כ'.

צד 100 סימן יוד שורה 2, בעל לחם שלמה, יש להוסיף הוספות לספר מן אבות ד"רם ביקיאות, שאלוניקי תק"ח בשם אוצר שלום.

שם הערה 2 שורה 2 מלמטה, שלמה ב"ר דוד ארדיס, מעות, והוא ר' יוסף הכהן ארדיס, והמעות נתתה כפני שמעך השם ארדיס השייך ליוסף הכהן אחרי השם שלמה ב"ר דוד החתום מלפניו.

צד 100—101, ר' שלמה ארדיס בעל לחם שלמה נפטר קודם תקי"ב, כי הספר מאורי אור נדפס ברוש תשי"ב, וכזמן הזה לא היה עוד בין החיים, ויש יסוד להשערת המו"ל כי המצבה שנעתיקה בח"מ ח"ב ס"ב (הערה 2) היא מצבת ר' שלמה דנן, ור' יצחק בעל ספר יקר הערך אינו בנו של ר' שלמה הלז, והראיה לזה כי ר"י ארדיס בעל יקר הערך היה בן ס'ו שנה בהמסדרו את זקנו בעל יד אהרן כשנת תקל"ד, אי"כ נולד תקנ"ט אחרי מות המקובל ר' שלמה בערך ח' שנים, ור' יצחק בנו של המקובל היה בזמן הזה כבר בא בימים, וישובח בס' מאורי אור בתוארים הראויים לאיש אשר כבר קנה לן שם וזה ברור, ונראה כי ר"י בן המקובל הוא ר"י ארדיס ב"ש הנפטר בירושלים תקל"ח (מפתח ההספדים א' 31), והיה לו בן בשם שלמה אשר לא נודע לנו ממקור אחר, ובנו של שלמה הוא ר"י בעל יקר הערך, וזה סדר יחוסו: ר' שלמה ב"ר יעקב ארדיס בעל לחם שלמה ואוצר שלום, נפטר בירושלים תקי"א, בנו ר' יצחק ארדיס ב"ש, נפטר שם תקל"ח, בנו ר' שלמה, בנו ר' יצחק בעל יקר הערך, נפטר בן נ"ד בערך תקע"ב—ע"ג, ומסצבתו נודע כי נפטר י"ד חסון תקע"ב (הערה 1 מהמו"ל צד 101), ונפטר עוד מר"ח פאלאגי בכפרו ראה היום ח"א פ' מקץ בשנת תקע"ג, ובס' מראה הגדול דרוש ד', בנו ר' שלמה בעל שם שלמה, הנפטר בערך תקצ"ח ונפטר מרבו ר"ש חכים, כספרו "כסא שלמה" דרוש ו' לתשובה.

צד 101 שורה 5, במקום תקל"ח צ"ל תקע"ב.

שם, והספיד עליו, יש להוסיף שם בקונטרס דרוש שלמה דרוש ד' כלי תאריך.

רובער וואכשטיין.

צד 102 שורה 7, בשלישי לסיון תקס"ט, יש להעיר כי הספר בן עדה צור נדפס אחרי מות המחבר, בשנת תקס"ו.

שם סוף סימן י"א, ר' מנצור מרוק, חתום בספר התקנות כשנת תקל"ז דף כ"ט ע"א.

א. ר. —

שם הערה 1, הסכמותיו, יש להוסיף ספר שדה הארץ ח"א (כשנת תקס"א), ויש להעיר עוד כי ההסכמה של וחשב לו רבהן הולכת ונרמסת בכל ספרי ר"א הכהן.

רובער וואכשטיין.

צד 103 הערה 1, יש להעיר כי ר"י חזן הוא גם בין המסכמים על ספר שדה הארץ ח"א בשנת תקס"א.

שם שורה אחרונה, כפנים עוד חבר ר"א חיון ספר תורת השלמים, נדפס בספר לדוד אמת מר' ישראל יצחק אלגאזי, ליווארני תקנ"ו.

אהרן פריימאן

צד 104 סימן ט"ו, ר"א כלפון בן ר' רפאל והלמירו של ר' משה לחמייש, ובשנת תקפ"ו כבר לא היה בין החיים, והספר נדפס בסיעת בנו ר' רחמים כלפון אחרי מותו, ובדף נ"ז מעם שצ"ב, איתא: שמעתי מההה"ש מהר"ר מסעוד רווח שנת תקס"ב. דובער וואכשטיין.

שם שורה 9, היה מפקדיו ורבני פבריא, רעתי נוסה שהוא מעות מהמחבר, והסיבה היא שכתב המסכים: והוא פקיד נגיד על בית ה' הוא העיר המהוללה עה"ק פבריא, וחזות כה דבריו הצעיר שמואל המשרת את בית קדשנו בעיר הזאת נעמי עה"ק פבריא חוב"ב בשנת קמתי (תק"ן), אבל בהסכמה משנת ולישרי (תקנ"ו) ששה שנים אחרי הזמן הוא יתחיל המסכים השני ר' יוסף אבן סאמון שר"ר מעה"ק פבריא הסכמתו: אגב אורחין בלכתי מצוה... בבואי אל מחנה זה מתא טריפולי אנעתי... נגיד ומצוה פקיד עיר הקדש פבריא... ש"מ שהוא היה פקיד, כלומר גבאי של פבריא בעירו טריפוליס, והמלה „הזאת“ בההסכמה הנ"ל מוסבת על מה שזכר קודם העיר פבריא, והתואר „פקיד“ למשרה כזאת כחול"ל נמצא לרוב. דובער וואכשטיין.

שם סימן ט"ז, דוד חיים שמואל חסאן כצ"ל, ולא חאסון, וכן להלן שלמה חסאן ולא חאסון. אהרן פריימאן.

שם, חבר עוד דרושים לשב"ת, דרושים והספרים שנדפסו עם ספר בית המלך לר' יוסף ו' חסון שג"ל צד 23, ונראה שהיה ממספחתו, ושם הקדמה מבנו של רד"ש ר' יעקב חי ו' חסון. א. ר.—ן.

צד 105 סימן י"ז שורה 15, שואל ומשיב הוא ח"ב מספרו הון רב, ויכל שו"ת ונדפס בשאלונקי תקמ"ד, ובעת הקמת המצבה היה עודנו בכתובים. דובער וואכשטיין.

שם הערה 3 שורה 3, צ"ל תקל"ה.

צד 106 סימן י"ח, ר' אברהם לב אריה בע"ל הנס, נזכר בכתב שליחות של נכדו רפאל אברהם לב אריה (שנזכר להלן צד 213), שנדפס ב"ירושלם" לזכר לזונן צד קמ"ה, ורבני ירושלם מיחסים את הנכד לזקנו „בעל הנס“ וכן מתיחס אליו שם (צד קמ"ט), נכדו השני רחמים רפאל נסים אריה, ע"ש.

שם שורה 3, היכל מלך, דפס ע"י נכדיו הנזכרים להלן בשאלונקי תקע"ד, ור' רפאל רחמים נסים אריה הוא שהול"ל ספרי אביו.

שם שורה 6, במקום חנינא צ"ל חנינא.

שם שורה 12, רחמים רפאל נסים אריה ס"ס, חתום על אגרת ירושלם וצ"ח משנת תקפ"ט, ב"ירושלם" לזכר לזונן צד קמ"ט, ושם נדפס בפעות „נין ונכד להרב אברהם ליב" וצ"ל לרב, אבל נראה גם משם שהיו ממספחות האשכנזים ועסקו היה עמהם, וכנראה שהוא „הצדיק של ישיבת בית אל“, הרב רחמים אריאל, שהיה קולו כקול אריה בחפלתו, ומשם האבנים של ביהמ"ד היו מודעזעים מקולו ומבכיתו כמובא בזכרון ירושלם" דף ג' ע"ב. א. ר.—ן.

שם הערה 2, יש להוסיף הסכמתו על ספר מזבח כפרה, ובמפתח ההסכמות No. 191. א. ר.—ן.

צד 107 הערה 1, יש להוסיף עוד ממספחת לב אריה את הרב רפאל אברהם לב אריה שנזכר להלן צד 213, ע"ש. ובספר התקנות דף ל"ו ע"א חתום עם רבני ירושלם בשנת תקס"ב הרי"ם אריה, ויש לשער שנשתבש קצת השם, והוא אחד מאלו שנזכרו בסומן זה, ומצאנו את הרב יעקב אריה, שהיה כנראה אביו של ר' אברהם לב אריה בע"ל הנס [ויצא לפי זה שהם אריה לא בא מסעם הנס?] שהלך כשליחות מצוה לבבל בשנת התל"ט, והביא משם כתי ספר הפרוכס (שנדפס עם שערי חיים לר' חנינא יצחק מיכאל לב אריה וכלברו בירושלם

תרכ"ה). ואולי הוא הוא ר' יעקב אריה החתום על „שטר חוב משנת תע"ה" ב„זכרון לחובבים הראשונים" חוב' יוד צד 30, וגם משם נראה שהיה מהאשכנזים ועסקו עמהם. א. ר—ן.

צד 108, ר"ש אלגאזי היה תלמיד ר"י נכון כננ"ה ותלמיד ר"ש שרעבי וממלא מקומו בנסתר, וחתם בתקנות ירושלים בשנת תקכ"ב תקמ"א ותק"ס כספר התקנות דף ל"ן, ל"ט, מ"ד. ועל אגרת מירושלים משנת תקכ"ב ב„ירושלים" לזכר לונץ צד קמ"ד, ובקיום שטר משנת תקמ"ב בסורה ומערב חשון תרפ"ט צד 392, ועיין על עמדתו בראש ישיבת בית אל בחוקי חיים גאון דף ס"א ע"ב, ו„בירושלים" שנה ד' צד 109 נזכר כמעט ר"מ אלגאזי וצ"ל ר"ש, ובהא תשובתו כדינו שביעות ב„דברי שלום" שרעבי דף כ"ב, וכידו יש מכתב כ"י שממנו למדתי שר"ש אלגאזי היה ראש הרבנים והסקיד הכללי לירושלים וחברון, ובשנת תקנ"ה נכנה בנו יעקב לסקיד חברון וחערבים המלוים התנפלו על יעקב והכווה מכות מות, ר"ש אלגאזי הוכרח אז לצאת בגולה ולאסוף כספים לפדיון שכ"י חברון, ובשובו מצא את בנו מת ממכותיו, ועיין זכר בנו יעקב להלן צד 215.

שם, יום טוב אלגאזי, ראיתי במאסף אחד נוסח כתב שליחותו, ובתוך התואר כתב עליו „יום טוב ראשון דאורייתא".

צד 109 שורה 8 מלמטה, במקום ויפרש צ"ל ויפרש. אהרן פרוימאן.
צד 110 הערה 2, צ"ל שדה הארץ תקמ"א, ועל דבר ההסכמות על ספרי ר"א חתן מלאסק, עיין הערה צד 102.

שם שורה 7, הגביר ר' נסים פרחי חתן ר"ש אלגאזי, אולי הוא „הגביר השר עמר בסרץ ירושלים ת"ו, כמוהר נסים חיים פרחי ז"ל", שנזכר בתקנות ירושלים בתשובת רש"מ סו"ן, שאתו התפטר הגאון יוסף זוזן בעל הקרי לב, על דבר ירושתו של ר"י חזן, וברור בעיני שאין לאחרו עם ר' חיים נסים פרחי השר מרמשיק. א. ר—ן.

צד 111 שורה 3, הנאון בעל שער המלך וכו', מעות דמוכת, כי הספרים ירכי הים יקול יעקב נדפסו קודם תקס"ב, וכנראה נתחלה להמחר האב עם הבן, ועיין לעיל צד 17. לובקר וואכשטיין.

שם ס"י כ"א, החיד"א, עוד חומר לתולדותיו באגרותיו שנחפרסמו ע"פ כ"י עצמו מר"ח רונברג ב„הצופה לחכמת ישראל" תרפ"ז צד 241—309 [וגם בס' מיוחד], והחכם הנ"ל הודיע גם את סיבן של חבוריו וכתביו אשר לא נדפסו עוד, ב„קריית ספר" תרפ"ט—תרפ"ס. לובקר וואכשטיין.

שם, בקונטרס פסק החרם שבסוף ספר „דעת קדושים" צד 60 נזכר קובץ שו"ת וכתבים וכו' מכתב שלוח לחיד"א מעיר קסאלי בסדר ויקרא תקי"ז, ויש צוין, למזכרת רבני איט"א ע' 5, וקהלת משה אות א' No. 151 ע"ש, ובמורה ומערב ניסן תרפ"ט נחפסם מכת"י מכתבו של ר' יעקב וילנא (אלישר) לרבנו ורעיו החיד"א וכו' מזמינו לבא מחברון לרבנות הראשית בצפת. שם מבינה בשבת החיד"א ע"ש, עוד נזכר חיד"א מירושלים בשליחות חברון לארץ אשכנז, כמכתב ר"ש גילדיין ב„ירושלים" לזכר לונץ צד ק"ו, והחיד"א חתום בתקנת ירושלים (התקנות דף מ"ד) בשנת תקכ"ב, ועיין שמועתו מאביו בספרו לב דוד ס"ד ע"ב. א. ר—ן.

צד 112 שורה 17, מזרחי דידע שרעבי, כצ"ל. א. ר—ן.

צד 115 שורה 5 מלמטה, ר' אברהם אוולאי, כנראה הוא אברהם אוולאי החתום עם רבני ירושלים על אגרת משנת תקנ"ט ב„ירושלים" לזכר לונץ צד קמ"ד, ולא מצאתי זכר, במקום אחר. א. ר—ן.

שם שורה 3 מלמטה, ר' ישעיהו בן החיד"א התלזה עם החיד"א במסעו כעדיק בשליחות

ירושלם בשנת תקכ"ד ועוד, כמוזכר כמעט טוב צד 47 וצד 60. א. ר"ן.

צד 116 שורה 8, במלל אברהם?

שם שורה 10, הספר יד דוד נדפס חקניט.

שם, וינציהיים, כצ"ל.

שם, סימן כ"ב הרש"ש נולד בשנת ה'ת"ס ליצירה בערך, בעי"ת צנעא בירת תימן. עיין בספר חדרי תימן שהאריך בזה, שם משפחתו שרעבי על שם מחוז שרעב בקצה דרום מי שאינוכו אבותיו. והשם למורחיו הוא כנוי שנחננו לו בעלותו לא"י כמנהגם שמכנים לכל תימן, שגרו ספרדי או אשכנזי בשם מורחיו, (חבורת שרידי תימן דף ב' ע"א ודף ה'). א. ר"ן.

שם, ר"ש שרעבי, חתום בספר התקנות דף כ"ט ע"א, ועיין מה שסופר על יחסי לתלמידיו ר"מ אלגאזי והחידא, בסי' מעשה תהלה ק"ט ע"ב, ובסוף ספר אמת ליעקב לר"ש ניניו ח"א נדפס עשרה תקונים שתקן הרב הקדוש איש אלפים כהר"ש שרעבי ז"ל, ועיין חדושו בקבלה בספר תלמידו המובהק ר"א עזריאל, "זמרת הארץ". ועיין בארזאל צד 86, ובחקי חיים סי' ע"ב, כאבן ספיר פרק חדרי תימן, ובסוף ספר דבר ה' מירושלם, וכנראה שהוא הוא הרב משולם מירושלם [שנשתכש משלום] שזוכר בגנזי נסתרות אור נערב סימן צ"ד. א. ר"ן.

צד 117 הרש"ש, ספור האגדה על דבר הסבה שגרמה לעליותו לא"י מובא בשינויים בחוברת שרידי תימן דף ה' ע"א, ושם כתוב שברח מתימן לעדן ומשם לבצרה ובכל ומשם עלה לירושלם, וזה היה בבחרותו, ונשא אשה כפרדית בירושלם, וילד ממנה בן, הוא הרב חזקיה יצחק שזוכר להלן, ובת אחת רבקה, ושם הביא מלאי ללונדן מעשה נפלא של הרש"ש שהיה נוהג ללכת בכל לילה בנקודת חצות לילה לכותל מערבי, והערבים שכני המקום כעסו עליו כי היה מפריע שנתם בקול בכין, ופעם החיעצו ושכרו עליו להכותו, אבל בהגיעם סמוך לו נשתחקו אבריהם, עד כי באו ראשיהם ובקשו סליחתו ורפא להם. א. ר"ן.

צד 118 שורה 14, "היה מחשב צאת לילה י"ב שעות מחצות היום", המקור הוא מזהר ויקהל, ועיין יד אפרים ופי"ת א"ח סי' א' סעיף ב'.

שם אחר סעיף ג', ויש לו עוד הקדמה בשם אור השמש לס' שמן זית וך מר"ש מולכו. דובער וואכשטיין ואהרן פריימאן.

צד 120 שורה 14, ולא יניחנו כחמור נוער, כלומר שאינו מדקדק כו', לרצוני בונתו שלא יניחנו להיות נוער גם נעור אשמורה ראשונה כמאמרם ז"ל (ברכות ג') משמרה ראשונה חמור נוער, יחיאל מיכל סוקאצ'נסקי.

צד 121 סימן כ"ד, ע"ד ישיבת בית אל השהו שירת חוקי חיים גאנין דף סי' ע"ב. ובהקדמת ספר "מכתב שלום ירושלם" ובסוף, "דבר ה' מירושלם" (ושם גם התמונה), ועיין בתחלת הספר עבודת הקודש לחידא מוסר והתעוררות שהונהגו בק"ק בית אל, ועיין בספר יהודי המזרח בא"י לגאון צד 143, וזכרון לחובבים הראשונים י"ג 29 וי"ח 9. א. ר"ן.

צד 122, רפאל יוסף ו' רבי, הסכים על תקנת ירושלם בספר התקנות דף כ"ט ע"א. א. ר"ן.

צד 123 הערה 2, יש להוסיף הסכמתו על שדה הארץ ח"א (משנת תקמ"א), והוא גם המניה של הספר מאיר לארץ הנדפס בשנת תקנ"ו, והמחבר ר"מ ביקיאלס יכנהו "ידיד נפשי

היה החכם וחשוב" דובער וואכשטיין

שם סימן כ"ו, רפ"א צמח בן שמעון, חתום בשנת תקל"ו בספר התקנות דף כ"ט ע"א א. ר—ן.

צד 124 הערה 2, פנחס יוסף מזרחי, חתום בשנת תקי"ד בספר התקנות דף ט"ב. א. ר—ן.

צד 125 סימן ל' שורה 11, יד רמה, כצ"ל. אהרן פריימאן.

שם סימן ל"א, ר"א בעלזל, עיין התיסותו ב"ב, ברית חסידו בית אל", משנת תקי"ז במזרח ומערב חשון תרפ"ט צד 400. א. ר—ן.

שם שורה 12, חסלים "מס' בבא יבטרא" צריך למחוק. אהרן פריימאן.

שם סימן ל"ב, ב"פסקי חלה" דף כ"ג ע"א נדפסו חרושים ממנו, ע"ש. א. ר—ן.

צד 126 הערה 1, יש להוסיף הסכמתו על מים שאל (תקנ"ז). דובער וואכשטיין.

שם סימן ל"ג, ר' יצחק קובו... וביחוד בהסכמות תקנות ירושלים, חתום בס' התקנות בשנים תקנ"ה תקצ"ו בדף ל"ו, מ"ב ט"ד, והתום עוד על אגרת מירושלים משנת תקנ"ט, ב"ירושלים" (זכור לזנץ צד קמ"ד), וחזקיה יוסף קובו, אולי הוא מחבר ספר "בן פורת יוסף", קיצור חיי דינים על שיע שאלוניקי תקנ"ז (אוה"ס ב' 466), ועיין באוה"ס ג' 44 גבעות עולם ליוסף קובו, ונראה שהוא אחר, ובאוה"ס ה' 334 חרושי הר' יוסף קובו על תנ"ך. ועיין באוה"ס נ' 288 זרע יצחק לר' יצחק קובו, וכל זה צריך ברור, ונראה שחזקיה יוסף קובו הוא הרב המופלא וכו' יוסף הכ' בכור קובו אביו של הרבנים ברוך קובו ויצחק קובו (השני והראשון), שנוכרו כלם בהרשאה בשנת תקפ"ה בולחיר י"א צד 19. א. ר—ן.

שם סימן ל"ה, ר' חיים עמרם, עוד לו ספר מטעם המלך (ערכים וציונים ע"פ א"ב), נודעו להרושמים רק חיד וחיו אשר נדפסו כנראה ש"פ בשאלוניקי ובליורני וכת"י של החיד (יכיל הסמנים ת"ת—תת"ק) נמצא בספריה אוקספורד (רשימת ניבוי צד 20 סימן 943) וכתחילה. הן לו הובא אל מובח הדפוס בעשור לחדש הראשון התקצ"א, וכנראה היה בדעת המו"ל ר' נתן בנו להדפיס באותה שנה החלק הזה, ואינו משמע שהוא כת"י מהנדפס, ועוד ממנו קרבן פסח על ההגדה ש"פ, ונדפס ונסדר עם הוספות ממנו ר' נתן בליורני בשנת תקצ"ז, ור' נתן עמרם נודע בספריו הרבים שו"ת משבצות זהב (ושם גם תשובות מאביו ר"ח), קנין פרות וקנין הגוף, [משבצות זהב, נעם הגדול, עז וחרוה, קצור ספר פתרון חלומות, אהרן פריימאן]. ועיין רשימת ספריו בהקדמתו לשו"ת מ"ז הנ"ל, רנ"ע נפטר ד' ער"ח כסלו תרל"א בן שמונים שנה, עיין החכאלת שנה ראשונה צד 28, וגם שם נדפסו ספריו ונס בהמעלות לשלמה, וואכמ"ס.

שם, הר"ג עמרם, פרסם בהיותו בחו"ל ספר שמחת כהן לר"י הכהן רפהפורם. יהושע קניאל.

צד 127 סימן ל"ו, הסימן הזה צריך ברור. אהרן פריימאן.

שם, אודות ר' מיכאל בריא הכהן, עיין ספרי מצבות ווינא ח"א צד 291. דובער וואכשטיין.

שם שורה 2, הדפים והניה, כצ"ל. א. ר—ן.

שם, ר' משה ב"ר מיכאל הכהן פשמים ממנו עה"ת נדפסו בספר פרח לבנון לר"י פריק (ברלין תע"ב), עיין אוה"ס פ' 1078. א. ר—ן.

שם סימן ל"ז שורה 5, במקום רני ליעקב צ"ל רנו ליעקב, ועיין על תכן ספריו שבא בארוכה במאמר הספרות התלמודית בתוניסאיה, במזרח ומערב חשון תרפ"ט צד 351 והלאה. א. ר—ן.

שם, מ"י פיתוסי נולד בתוניס, ונפטר באלג'יר בשנת תקע"ב, (יודישע ענציקל. V 326), אהרן פריימאן.

צד 128 סימן ל"ח, ר' ראובן אשמופי, כצ"ל. אהרן פריימאן.

שם, ר' ראובן ב"ר אברהם איש ירושלם, חבר ספר מחסלות אשר ליקט וחבר, נדפס פעם בחייו ושנית בירושלם בדפוס ר"י בק. א. ר—ן.

שם סימן ל"ט, מעשה רוקם, כולל גם תוספי הרא"ש על מס' קרושין. דובער וואכשטיין. שם הרב ש. אבן דנן, בהסכמה לספר בקע לגלגלת מזכיר את ר' יהודא קוריאט בתאר המקובל האלקי, נר המערבי, והחיד"א ז"ל קרא אותו רבי יהודה החסיד, ואולי הוא ר"י קוריאט דנן אביו של ר' יצחק שהיה בזמנו של החיד"א ז"ל. יהושע קניאל.

צד 129 סימן מ"א, אפרים נבון סתם, חתום בס' התקנות (דף ל"ט ע"ב) בשנת תקמ"א, ואפרים ב"ר יהודה נבון בשנת תק"ל, בירושלם לזכר לונץ צד קל"ד. א. ר—ן. שם, ר"א ברי' נבון, הסכים גם על ס' שדה הארץ תקמ"א. דובער וואכשטיין.

צד 129 ו130 הערה 3, אין שום סיבה לההגהה הזאת מפעם זה, כי מסכים בשם ר"א זעפראן לא נמצא בספר הנ"ל, ובמפתח ההסכמות סימן 3171 [ולא 3177] נשתבש Sosim במקום Susim, והוא ר"מ סוזין הנזכר להלן צד 194—195, בכל זה יש להטיל ספק בתאריך המצבה, כי נמצא הספר עליו בספר תהלה לרוד ח"א סיח ע"ג משבת הלבשה לשנת תקע"ו. דובער וואכשטיין.

צד 130 סימן מ"ד, שלמה בכור ווילנא, ברשימת חשבונות כ"י מצאתי זכרו בירושלם בשנת תקס"ז, וכתוב שם שהיה פקיד העדה ועסקן צבורי. א. ר—ן.

שם סימן מ"ה, ח"ר אליהו פרנס, ואחיו החכמים מאיר פרנס ואהרן פרנס, בני הרב חיים יעקב פרנס, נזכרו בשטרות שונות של חזקת משפחתם על הפקחת בית הקברות בירושלם ובחברון, שנחתמו בחוברת מגנזי ירושלם א' צד א' ד', י"א, ושם נזכרו גם הבאים אחריהם החכמים שלמה פרנס ונסים אברהם פרנס ונסים אברהם פרנס, ע"ש. א. ר—ן.

שם סימן מ"ה שורה 4, במקום שלוחים צ"ל שלושים. יהושע קניאל.

צד 131 סעיף ב', ר' יעקב יוסף הנפטר תקכ"ד אינו ר' יוסף יעקב בנו של בעל ש"ה המו"ל שדה הארץ ח"ג תקמ"ח, ואשר יש לו הקדמה לשדה הארץ ח"ב הדרס תקנ"ח, ועיין דברי המחבר בעצמו לעיל צד 86. דובער וואכשטיין.

שם סעיף ו', ר' שמואל יצחק בן בעל הש"ה, נפטר אחר מות אביו תקכ"ח וקודם תקס"ד, אבל לפלא הוא כי בעל הש"ה לא נזכר בשום תואר. דובער וואכשטיין.

צד 132 שורה 1, אברהם מולכו, כנראה הוא בן אמו של מולכו מירושלם שנספרה בסלונקי בשנת תס"ס, בספר מירת כסף דרוש א' מפ' חקת, (מפתח הספרים א' 53). א. ר—ן.

צד 133 שורה 2, יצחק נבון, נזכר לעיל צד 22 שחבר ספר מ"דן אמת על הסוד, נפטר בן נ"ד שנה כמ"ש בהקדמת בנו שבספר דין אמת, ובאת חשובתו בספר ברכות חמים סימן רמ"ז דרכ"א, (המעלות לשלמה מ"ג י" מג). א. ר—ן.

שם הערה 3, התקנה ע"ד השטחים נעחקה מספר התקנות, וע"ש הסכמותיו של ר"י

בנולא בדרך ל"ם ודף מ"ג, והם משנת תקס"א ותקנ"ז, וחתום עם רבני ירושלים על אגרת ירושלים משנת תקל"ב בירושלים, לזכר לזונן צד קל"ד, וברשימת כתיי של הספריה הלאומית והאוניברסיטאות פנה"ק יש כתיי סגולות וגורלות מ' חיים יעקב בורלא, ואולי הוא מר"י בורלא דנן.
א. ר—ן.

צד 134 סעיף כ"א, ר' חיים נסים הכהן, חתום בספר התקנות דף כ"ט (בשנת תקל"ו) באגרת מירושלים משנת תקל"ב בירושלים, לזכר לזונן תרפ"ח צד קל"ד.
א. ר—ן.

שם בהערה, ההסכמה על שדה הארץ היא משנת תקס"א, וע"ד ההסכמות על ספרי ר"א הכהן, עיין הערתי לצד 102, ההסכמה ל"ש"ת מ"ס "שאל היא משל"ש הראשון לחדש ניסן תקנ"ן, אי"ב לא נפטר בחדש תשרי בשנה הזאת.
דובער וואכשטיין.

צד 135 סימן ב', אברהם אלחנני, צ"ל אלחנני, והיה שד"ר מירושלים, עיין קה"ת משה No. 1602, ואברהם אלחנני נזכר לעיל צד 14, 36, 44, 62, ואם נאמר שהכל אחד נמצא שהאריך ימים רבים, ונסע בשליחות בזקנותו.
א. ר—ן.

שם סימן כ"ה, עיין הערתי לעיל צד 22.

צד 136 סימן ה', מצאתי העתק מצבתו בג"יון כתיי הרב פרומקין ז"ל, וז"ל: מ"ק המזכה את הרבים, מעביר על מדותיו, בנן של קדושים, כמורה אברהם אליעזר ו' שאנני, נפ' א"ך לחדש אייר שנת התקנ"ג, ונראה ל' שהוא בנו או ממשפחתו של ר' יצחק ו' שאנני ואביו ר' אליה ו' שאנני, שנזכרו לעיל ח"ג צד 39 וח"ב צד 158.
א. ר—ן.

שם סימן י"א, ר' יצחק ב"ר אברהם שיראנו נכד רש"י מבית הגדולה הנפטר בין תק"ח (זמן הרפסת של בית הראה) ותקל"ו (זמן הרפסת של מנחת שמואל), אינו הזקן וגשוא פנים הגביר, הנספד בספר מ"ש, וזה ברור כי נכדו הלזה הוציא לאור ספר בית הראה אחרי מות אביו זקנו.

צד 137 סימן י"ט, יש למחוק סימן השאלה אחרי מאימאראן, ור"ש מאימאראן חתום במכתב מירושלים בשנת תקס"ב שם בירושלים צד קל"ז, ובנר המערב נזכרו אנשים שונים ממערב בשם שמואל מאימאראן, ויש ממשפחתם בא"י עד היום.
א. ר—ן.

[שם, לפרק זה יש להוסיף זכר החכמים הספרדים הבאים:

א) הרב אברהם מאונן, חתום בשנת תקס"א בספר התקנות דף ל"ט ע"ב.

ב) החכם חיים יעריש, וז"ל מצבתו: מזו מצבת קבר החכם הנעלה כה"ר חיים יעריש ג"ע, (ח"מ ח"ד דף ו' ע"ב סימן י"א), ונראה מן חקברים הסמוכים שהיה במחצית הראשונה של המאה הששית.

ג) הרב ר"י אבולעפאי, נסע ביחד עם הרב ו' אשר והחזיר בשליחות ירושלים בשנה תקכ"ד, כמזכר במעגל טוב (הוצאת פריימאן צד 47), ואולי הוא ר"י אבולעפאי שנפטר בספר בן ערדצור פ' נח, ובספר קול שמואל פ' אחרי מות, ונפטר מ' אייר תקס"א? עיין ספתח ההספרים א' צד 47 וב' צד 44.

ד) מהכתור החשוב הנכבדי, כה"ר יוסף פרחי, תנצב"ה, (שם שורה י"ט ב'), וכן חקברים הסמוכים נראה שהיה באמצע המאה הששית.

ה) הישיש וחכם, המדוכה ביסורים, כה"ר יחיאל אפרים ו' גיאט ג"ע, נפטר כ"ה כסלו שנת התקס"ד, (ח"מ ח"ב שורה י"ט ב').

(ו) ר' יעקב אביגדור, שם בדוי, הובא במסכת ההסכמות No. 441 שהסכים בירושלם על ספר דרך ישרה בשנת תקמ"ה, וזה טעות, כי לא היה חכם בשם זה, וזה צירוף במקום משני המסכימים שם יעקב בורלא ואביגדור עזריאל וברור.

(ז) איש אמונים, משרת בקדושים, עמד בפרץ ירושלם, ירא אלקים וסר מרע, הנבון חכם, חפץ חסד, מר ונאנח, כמחיר יעקב בייך-ויגישמי נ"ע, נפ' יום ח'י סבת ש' התקמ"ט מקוואנליק, לשון מצבתו ח"ט ח"ב שורה יוד כ"ח, ועל ידו שם קבר אשתו.

(ח) ר' יצחק פראגני, היה בשליחות ירושלם בארץ תונים בשנת תקכ"ב בערך, ושם כתב הקדמה לספר "חלודות יצחק (חדא)", יחד עם שליח ירושלם ר' משה שפירא, כמוזכר במז"מ חשון תרפ"ט צד 357, ואני משער שהוא הוא ר' יצחק פראגני שנדפס מכתבו מצפת משנת תקנ"ה לר' שלמה מולכו ב"ירושלם" ד' צד 100, ושם במכתב ההוא פרטים מענינים לתולדותו של הרב הזה שישב גם בשפ"ע, והיה כנראה מן המקובלים.

(ט) החכם מנחם ן רבי, מצבתו בח"ט ח"ד דף ו' ע"א, וז"ל: "המצבה זאת מחכם מנחם ן רבי, ואצלו קבר אשתו רחל, ונראה מן הקברים הסמוכים שהיה במחצית הראשונה של המאה הששית."

(י) הרב משה יצחק הלוי, נוסח מצבתו בח"ט ח"ב שורה י"ח ס"ב, ונראה משם שהיה באמצע המאה הששית.

(י"א) הרב רפאל יצחק ירושלמי, נתן הקדמתו לשו"ת עין משפט (תקל"ו) וש"ת בני אברהם (תקל"ג) ושם יש הקדמתו. כנראה היה בקושטא, ונמצא הסכמתו עם רבני קושטא על אגרת חברון—רפאל יצחקי ירושלמי—משנת תקל"א. ב"ירושלם" (לזכר לונג צד קל"ו). (יב) הרב רפאל משה ב"ר שמואל מיוחס, נתן הסכמותיו על: שער המים (תקכ"ה), קרבן אליצור (תקל"ו), שדה הארץ ח"א (תקמ"ד) כל אלה בירושלם, ועל ספר דרכי דוד בעיר המבורג (תקנ"ד).

(יג) הרב רפאל שאול, חתום על אגרת מירושלם משנת תקמ"ב, ב"ירושלם" לזכר לונג צד קל"ו. א. ר—ן.

צד 138, ליסוד ישוב האשכנזים הפרושים, השוה מאמר כתב התפשרות וכו' ב"ירושלם" (לזכר לונג) צד קנ"ג, ובמאמרו של ר"י ריבקינד ב"התרן" כסלו תרפ"ג. הישיבה בואלז'ון והתחיה הלאומית". א. ר—ן.

צד 141 סימן ה' שורה 2, אגרת הכוללות, נראה שהיא אגרת הכולל שנזכר באיצור הספרים א' 224, ונדפס בשקלאו בשנת צפ"ח, וחלומים עליה כל ראשי הפרושים שבירושלם, ע"ש. והולך ונדפס בעת על ידו הח' סויבר במזרח ומערב תר"צ. א. ר—ן.

צד 146 סימן ט', אודות ר"ג אופנהיים (Ufenheimer), עיין מצבות ווינא ח"ב צד 426, ומחברתי צוואת הברונגין וועצלער צד 6, ואודות ר"ד ווירטהיים עיין מצבות ווינא ח"ב צד 416 והלאה. דובער וואכשטיין.

שם, עיין גם מכתבים מר"ד אופנהיים וא"י ברשומות" ד' 305, 321, ועל הקדש ר' שמשון ווינער-ווערטהייםער, עיין "ירושלם" לונג ד' צד 30, ולאי לונג ז' 142. א. ר—ן.

צד 150 הערה 1, ע"ד ר"ש פ"ח, עיין ב"ירושלם" שנה י"ג צד 244, ובמזכרון לחובבים הראשונים חוב' א' צד 17, ו' 16, ח' 33, י"א 11, 15, וכ' 21. א. ר—ן.

שם, קובץ המכתבים אשר תחת ידי נוגעים לר' שלמה פ"ח ובנו ר"י זח שנו' בפרק

ז' צד 268, ובתוכם גם מכתבים מאת חגרי בעל תקלין חרתין ומהצדיק ר' דוב בער מאוריץ, וכמעט כל המכתבים תוכן אחד להם בדבר ההשתדלות אצל הממשלה להכיר את הישוב האשכנזי בתור הטיבה מיוחדת.

צד 152 שורה 3, אליהו ב"ר משה, נזכר גם להלן צד 171, וחתום עוד עם הר"י משקלאוו על קיום שטר, בסוים חשון תרפ"ט צד 396.

שם שורה 20, השד"ר ר' בצלאל הכהן, כנראה שהוא הרב, בצלאל ב"ר אריה ליב הכהן מירושלים שנסע בשליחות הספרדים בשנת תקפ"ח, המוזכר בירושלים שנה ז' צד 111.

צד 154 סימן מ"ז שורה 4, ר' יצחק ב"ר מרדכי מקאוונא, כן צריך להיות, ונזכר לעיל צד 153, ובמאמר שאר ישובי של ר"י גולדסמן במהאסף II 123.

צד 157 הערה 1, עיין עוד תעודות מענינות לבית הכנסת הגדול אשר בחורבת ריה"ח בזכרון לחובבים הראשונים חוברת י"ג צד 11-19. ומאמר המלך לבנין ביהמ"ג הגדול, נדפס במגנזי ירושלים צד ל"א.

צד 158 שורה 8 מלמטה, רמ"מ משקלאוי, בשטר שליחות כת"י משנת תקצ"ז שהיה לעיני נזכר הרמ"מ בתור ראש השתדלנים לפדיון החורבה, וכנראה משם נקרא בית המדרש הישן והראשון שבחורבה שנכנה בשנת תקצ"ז "מנחם ציון" על שם מנחם מנדל משקלאוו.

צד 161 הערה 1 שורה 5, צ"ל וסאדיגורה (בסקום וסנדיגר), דובער וואכשטיין.

צד 164 הערה 1, לתולדות רבי מעריה, עיין גם במבוא הספר ובהקדמה של ספר צורת הארץ להגרי"א, ובשער הספר וההקדמה של ספר מסכת אבות עם ביאור הגרי"א.

צד 166 הערה 1, עיין עוד זכר הר"י משקלאוו בקורות העתים דף ר' יוד, י"ב, במזרח ומערב חשון תרפ"ט צד 396, בירושלים לזכר לונץ צד קנ"ב, בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ג 24, זכרונות קדומים צד 13 ו20. ובחלקת מחוקק ח"ז דף כ"ג ע"ב סימן י"ב, ודף כ"ז ע"א סימן כ"א, בשנת תקצ"ה נמצא הר"י משקלאוו בירושלים ובמכתבי לעווי בדבריו כתב שתתאכסן בדירתו ר' ישראל ראש חברת הפרושים, ור' ישראל לווה אותו בסביבות העיר, ומספר שם "שרי ישראל אינו מדבר ביום השבת כי אם בלשון הקדש".

שם הערה 2 צד 3, ושם הכאתי שנפטר (ע"פ ת"מ) ס' תשרי תקצ"ט, ועוד נספר מר"א פאלאני ומובא שם.

צד 168 שורה 16, אם ראי' נפטר בחיי ר"מ סווין, ההסכמה על דברי שלום תר"ג (ולא תר"ו) אינה לו.

שם סימן ה', רבי חיים הרב מפאקראי, עיין בדעת קדושים חלק יתרון דעת צד 38 מצבת שזרינצא, מאת הרב דפאקראי בוולנא, שהיתה בת הרב שמחה כץ ראפפורט, והובאו דבריו "חיים ב"ר מנחם אדם דף יוד ע"א וע"ב ודף מ"ז ע"ב,

צד 170 ר"ח בן פרץ כהן, יש להוסיף לתולדותו מקריה נאמנה בהוספות צד 289, (שנעלם במקרה מעיני הרב פרומקין שראה את הספר ק"ג), ומעיר ווילנא צד 155, שם נאמר שנודע בשם "חיים משעכנאוויצער" על שם העיר שהיה בה בבחרותו, התיחס אל הש"ך, והסכים על ספר גבורת אנשים (סדילקוב תקמ"ט) ועל ספר נחלת עזריאל (בשנת תקע"ד), ושם מזכיר שאכיו ר' פרץ היה תלמיד הגאון ר' יהונתן, ובספר מקור חיים (לר"מ פאדואה) יש

השובות הסחבר לר"ה כהן דנן, ר"ח כהן עלה ליירושלם עם אשתו השניה מירקא שמתה ז' חשון תקצ"א ביירושלם, והוא מת ביום כ"ח שבט תקצ"א, והגאון ר"י משקלאוו בעל פאת השלחן הודיע זה לבנו הנגיד פרץ הסבורג בוויילנא, ר"ח כהן שקיל וטרי עם הגאון בעל גליא מסכת, ושם יש הספד עליו, וחתנו הוא ר' יצחק פרצס מוויילנא, ועיין זכרו בתולדות ארם דף יוד ע"ב, ובירושלם לזכר לונץ צד קנ"ב, ר' חיים כהן היה כנראה אב בית דין בצפת, וראיתי במכתבים שונים שחתום ונוכח קודם לר' מנדיל ור' ישראל משקלאוו, אבל אולי היה זה מפני שהיה כהן החותם בראש.

שם שורה 6, רש"י הכהן מצפת, אולי הוא ר' שלמה זלמן ב"ר וואלף הכהן שחתום עם רבני צפת בשנת תקפ"ט, ביירושלם לזכר לונץ צד קנ"ב, ובשנת תקצ"ב נמצא ביירושלם וחתם על שטר חזקה שנתפרסם בז'ה"ר י"א צד 24, ועיין לעיל צד 152 השדר"ר זלמן כהן, ונראה שהוא הוא שלמה זלמן אריה ל"ב הכהן, שחתום במו"ס השון תרפ"ט צד 396, ולה"ן צד 171 ש"ז אריה ל"ב במו"ה זאב וואלף.

שם שורה 7-8, ר' יצחק אייזיק בהגאון מאטיק חתום עם חו"ר צפת בשנת תקצ"ב, ביירושלם לזכר לונץ צד קס"ז.

שם שורה 8, גרשון מרגליות בהרה"ג בן ציון ז"ל אב"ד דק"ק סקאלים, הוא היה הרב הגדול של החסידים בצפת בימים ההם, ונוכח הרבה בקורות העתים (מזמן הביזה) וחתים בשנת תקפ"ט ותק"ץ ביירושלם לזכר לונץ צד קנ"ב וקס"ז, הוא היה נין ונכד לרה"ב הכית חדש והרב בעל גור אריה, וחבר פירש הזהר על תהלים שנדפס בצפת (תקצ"ג) ושם הקדמתו החשובה שממנה נראה צדקותו וחסידותו, ויש לי להאריך בתולדותיו אבל אין כאן מקומו.

צד 171 סימן ז', בספריה הלאומית כאן נמצא כתי' No. 244 חדשים בגפית מר' חיים ב"ר אניגדור שנכתב בשנת תקפ"ן, ונראה שהיינו הך.

שם הערה 1, במפתח ההסכמות No. 2030 הסכמותיו משנת תקע"ד עד תקפ"ו. דובער וואכשטיין.

צד 173 סימן יוד, שם משפחתו ראזענבוים, ועיין אודותיו שם הגדולים מארץ הגר' לר' פנחס זעליג הכהן שווארסץ צד 50 סימן י"ד.

שם, ביירושלמי החדשים ווילנא דפוס ראם, נדפסו הערות הג"מ רב עמרם חסידא אבר"ק מאדע, מנוחתו כבוד בצפת בין האר"י ומהר"ם אלשיך ז"ל. יהושע קניאל.

שם, עמרם הק' בן מו"ה משה נחום וצל"ת, חתום עם חו"ר צפת על אגרת משנת תקפ"ט, ביירושלם (לזכר לונץ צד קנ"ב).

צד 174 סימן י"א, ר' אברהם דוב מאווריטש, עד היום נשאר במסורה לחסידיו צפת, וגם ביירושלם, נגונו על יוצר מאור פניך מ"י שקלים, ובמפתח ההסכמות No. 26 מזכיר הסכמותיו שנתן בעיר אורושט, על: חק לישראל (תקפ"ז), אור חדש (תקפ"ב) ואור הנערב (תקפ"ד).

צד 175 סימן י"ב שורה 2, ר' בנימין ב"ר זלמן רבקש משקלאוו, עיין זכרו בתולדות ארם (דאנציג 1845) דף ס"ז ע"א.

שם הערה 1 שורה 2 מלמטה ר"ש לוריא, זכרו במספר היוכל פתח תקוה צד רצ"ו, ועיין בספור מקב כספו במקום גופו, באוצר שתגמים מחוכמים, דבר הלציי יפה שאמר הר"י נכון לר"ש לוריא ע"ד אבדן כספו בא"י.

צד 176 סימן י"ג, מאיר שלום אבד"ק מלאט ומ"כ בירושלים בנו הגאון אבד"ק מכילישוק, וכן בנו שאול בנימין מרדישקעווין שנזכר להלן, בנו מאיר שלום הכהן (מהקדמת נכדו הרב ברוך הכהן בסדורו). א. ר—ן.

שם, רמ"ש כץ, חתום עם חו"ר האשכנזים בשבט תקצ"ט, על שטר למשפחת אסולאג בזכרונות קדומים לר"ם גראיבסקי צד 4. א. ר—ן.

צד 177 סימן י"ד, ראש"ז שפירא, כנראה שהוא הוא "הרב החריף הדיין המצויין אוהבי סוהר כוהר"ר אברהם שלמה זלמן", שהראה באימליא לבעל גדולי אימליא את מכתב רבני ירושלים לבני משה (תג"י אות ב' סימן י"ח), ובאגרת ירושלים וצפת משנת תקס"ט (ב"ירושלים" לזכר לזונץ צד קמ"ט) מדובר על דבר פטירתו קרוב. לזמן ההוא, ושם נזכרו אפוסרופטי יתומיו, ע"ש ונראה שנפטר בראשית שנת תקס"ט בירושלים. א. ר—ן.

צד 178 סימן ט"ז סעיף ט', ר"צ ב"ר יוסף, נראה לו שהוא "בני הידש הכהן ב"ר יוסף איש ירושלים", החתום ראש על שטר מה"חורבה" בשבט תקצ"ט בזכרונות קדומים צד 4, וכן ראיתי חתימתו בלשון זה "איש ירושלים" על שטר שליחות של ר' אברהם ב"ר ירמיהו משנת תקצ"ז, וחתום לפני ר' נמע ב"ר סעדיה ולפני ר"ז סלאמא, ואולי היה זה מפני שהיה כהן. א. ר—ן.

צד 179 סעיף י"ג, ר"ם ב"ר אביגדור, חתום עם ר"מ האשכנזים בשנת תקצ"ט על שטר למשפחת אסולאג בזכרונות קדומים צד 4. והוא ר' מרדכי מינסקר ב"ר אביגדור שהיה מן המשתדלים בהדפסת ספר "ספרא דצניעותא" (דפוס ווילנא והורדנא), כמוזכר בסוף הספר ההוא ובחלתו בהקדמת רבו הגאון ר"ח וואלאזין, ע"ש. א. ר—ן.

שם סעיף כ"ג, ר' צבי הירש ברז"ל מריוועס מווילנא, חתום על אגרת הכולל משנת תק"ע, באוה"ס א' 224 (No.). א. ר—ן.

צד 180 סעיף כ"ד, ר' ירמיה, נזכר לעיל צד 139 שורה 2. א. ר—ן.

שם סעיף כ"ה, ראש"ז צורף, חתום בתעודות שונות משנת תקס"ט—תקצ"ט, ב"ירושלים" לזכר לזונץ צד קמ"ט וקנ"ו, בזכרונות קדומים צד 4, ובתעודות היסטוריות צד 1, ולפעמים חתם "אברהם שלמה זלמן ס"מ איש ירושלים". ועיין גם כתב שליחותו למצרים משנת תקצ"ז ב"מגנזי ירושלים" א'.

צד 182, סימן ו', ר' טובי' מטאלאשין, חתום ראש לממוני ירושלים בשנת תקס"ט, (וזה מתאים עם מה שנדפס ב"יהודית" שהיה גשוף העדה ומנהיג בירושלים), ב"ירושלים" לזכר לזונץ צד קנ"ו, ונזכר בחיים בשנת תר"ה במכתב מר"ם צורף ב"ציון" א' צד 15. א. ר—ן.

צד 183 שורה 4, מטאלאשין מעות, וצ"ל מזאמוש, ויש להזכיר גם "הגדה של פסח" עם ביאור בשם ביות מצרים מאת ר' שלמה מטאלאשין, שנדפס בירושלים תרכ"ה. א. ר—ן.

שם שורה 20, במקום תרפיג צ"ל תקס"ג.

שם, לפרק זה יש להוסיף עוד את חכמי ירושלים האשכנזים:

(א) ר' אברהם הכהן, דודו של הרב בעל שטן רוקח בירושלים, אולי הוא אחיו של אבי אמו מ' שמואל כץ בירושלים, סמא דחיי דף ס"ז ע"ב (ווארשא תקנ"ז), והיה אז עוד בחיים. דובער וואכשמיין.

אולי הוא ר' אברהם הכהן שנזכר לעיל פרק ב' סימן כ"ו, ע"ש. א. ר—ן.

(ב) "הרב המופלג הנגיד מוהר"ר יחזקא, בהרב מוהר"ר מתייהו מאוטיאן, ונין ונכד

להגאון יוסף יאסקי מרובנא בעהמחסיס יסוד יוסף, עסק בתורה וצדקה כל ימיו, ונסע לארץ הקדש בשנת הקפ"ה ונפטר בירושלם ע"ח כסליו תקפ"ח, ובנו הוא הרב אברהם דוד שטראשון ז"ל, בא בוויילנא בקהל חתומים של לוקהי ס' גאון צבי ווארשא תקס"א, (קריה נאמנה צד 290 ועיר ווילנא צד 190).

ג) ר' יצחק שריב מצאתי חתימתו על כתב שליחות כת"י השד"ר ר' אברהם מאיר משנת תקצ"ו. א. ר—ן.

ד) ר' נחום בליא הרב מו"ה שמחה זצלה"ה מירושלם, חתום עם ראשי הפרושים בשנת תקצ"ו על שטר שליחות ר' אברהם מאיר בע"ר ביהמ"נ מנחם ציון. א. ר—ן.

ה) הרב פרץ ב"ר משה, הדפיס בשנת תקל"א במעץ קונטרס בשם "שבה ותהלה לא"י", וכנראה היה אחד מהאשכנזים שנתאחו בירושלם, (תח' לונץ בלא"י שנה ה' צד 44).

ו) פלוני אלמוני שליחא דירושלם, כאוצר הספרים ר' 213 הובא, דינו פסח משלוחא דירושלם, מעורבב תקס"ח 80. א. ר—ן.

שם, אזכור כאן גם את שמות שאר ראשי ומנהלי ק"ק צפת במחצית השניה של המאה הששית:

הרב אלכסנדר סענדר במו"ה מרדכי, והרב חיים אורי פיוויש הלוי, והרב חיים יצחק מליפאוויץ, חתומים עם רבני וחכמי צפת על אגרת כצפת משנת תקי"ז, בירושלם קובץ החריבה העברית לחקירת א"י (תרפ"ח) צד קס"ז, הרב מנחם מנעמי (כצפת ומבריא), והרב משה ראובן בחרב יהודא, חתומים עם רבני ג' ארצות (ירושלם צפת וזכריא) על שטר פשר משנת תקפ"ט (שם צד קנ"ב וקנ"ו). והרב המרדכי זלמן נפתלי הערץ, נכד הגאון שלמה זלמן ממיר בעל שלחן שלמה, המניה והמסדר את ה"תהלים" עם פירוש הזהר בדפוס ר"י בק כצפת תקצ"ג, כמוזכר שם בהקדמת הרי"ג מרגליות. א. ר—ן.

צד 183 סימן א', הרב מיים מיוחס, חתום בשנת תקנ"ה, תקס"א ותקס"ב בספר תקנות ירושלים דף ל"ז, מ"ב, ס"ד, ועיין שם מרדכי יוסף בכ"ר מיוחס שחתום שם דף מ"ד בשנת תקס"ב, ומרדכי בכ"ר יוסף מיוחס שחתום שם דף ל"ט בשנת תקס"א. א. ר—ן.

צד 187 הערה, עיין התקונים בהערתי שבמלואים לצד 134. דובער וואכשטיין

צד 188 שורה 8 מלמטה, "והסכמתם", חתום בס' התקנות—בשנת תקס"א ותקס"ב—דף ל"ז ע"א וע"ב ודף מ"ד ע"ב, ועל אגרת ירושלם משנת תק"ט, בירושלם לזכר לונץ צד קמ"ד. א. ר—ן.

שם שורה 3 מלמטה, רמ"ה נספד גם בספר דרכי הים דרוש ג' להספד דף קנ"ט ע"ב (מפתח ההספרים א' 63). דובער וואכשטיין.

שם הערה 1, עיין מה שכתבתי בתולדות ר' אברהם שלמה אלעזריקי להלן צד 291 הערה 1. א. ר—ן.

צד 189 סימן ג', ר"מ עייאש, היה ראש ישיבת "חיים וחסד", ועיין פרטים מענינים לתולדות הרי"מ עייאש וישיבת חיים וחסד במאמרו של ר"מ רבינוביץ במז"ט תשרי תרפ"ט צד 317—325, ועיין גם בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ז צד 45, ושבתיו הרבים נאמרו בשור שור לכבודו הסימן ר' דוד חסון בהיות הרי"מ עייאש בשליחות ירושלם בארץ הסערב, ונתפרסם במז"ט חסון תרפ"ד צד 334, ובמאמרו של ר"מ רבינוביץ הנו' נזכר גם בנו השני תחכמקיים יהודא עייאש, שנזכר בס' נוגה הצדק (דעסוי תקע"ח) בחלק דרך הקודש, ע"ש. א. ר—ן.

צד 190 הערה 1, ר' יוסף דוד עייאש, כנראה הוא ר' עיאש זקנו של ר' יוסף פראג שנפטר ר' אלול התרי"ג, וקברו בשכם, כמוזכר בספר מסעי הירח דף ג' ע"א, א. ר—ן.

צד 191 סימן ה', ר' חזן בעל חקרי צב, עיין תקפו בתקנות ירושלם בספר התקנות דף כ"ב ע"ב, כ"ג ע"א וכ"ח ע"ב, ובידי נמצא כתבי שונים ובו הלופי תשובותיו עם רבני ירושלם האשכנזים ועם הרב ישראל משקלאוו בשאלות צבוריות שונות שעמדו אז על הפרק, ונזכר בשטרות שנת תק"ס תקצ"ב על דבר חזקות חצרים בירושלם, כמו"ס חשון תרפ"ט צד 394 ונזכר בסדר שם שדר כל ימיו בירושלם בחצר חזקות בירושלם העתיקה הירוע בשוק המידאן 396, ומוזכר שם שדר כל ימיו בירושלם בחצר חזקות בירושלם העתיקה הירוע בשוק המידאן ע"ש, ושם נזכרו גם בניו, ע"ש. ונזכר בשטר פרוזבול משנת תקע"ט בקונטרס תוספת שביעית, א. ר—ן.

שם הערה 4 שורה 4, אחרי זכרון לחיובים הראשונים יש להוסיף ובספר התקנות דף 412.

שם סימן ד', בהספרים הנזכרים פה לא מצאתי. דובער וואכשטיין.

צד 192 הערה 1 שורה 8, דרעתי בא הר"י חזן לירושלם בשנת תקע"ד, בס' מערכי צב (דרוש ס"א) מרוש שדרשתי בכנה"ג בבואי לעזה ירושלם תובב"א בשנה"ג שנת תקע"ד, ומקורם היה כנראה בצפת. דובער וואכשטיין.

שם הערה 2, ר"א חזן נספד גם מרי"ח פאלאגי בס' ראה חיים ח"ב פ' ואתחנן, (קונטרס המספיד לר"א יליניק 7). דובער וואכשטיין.

שם שורה 2, במקום כסא שלמה צ"ל בספר מראה הגדול ח"ב דרוש כ"א. דובער וואכשטיין.

צד 193 סוף סימן ה', ר"י חזן נספד גם מר' יעקב אבי ר"ח פאלאגי בספר של בנו חלקם בחיים דרוש כ"ד (שם צד 20). דובער וואכשטיין.

שם, מרי"ח פאלאגי בן בתו, ועוד מקורם נדבקו המשפחות חזן ופאלאגי, כי אשתו של ריי"ח היתה בתו של ר' דניאל פאלאגי הנפטר בחדש אדר תקמ"א (מערכי צב דרוש ע"ז—ע"ח, ושם דרוש ג' על חמותו חנוכה בשנת תקנ"ז), וכנראה שר' חיים פאלאגי דורו של ר"י חזן הנספד בספר מערכי צב דרוש צ"ח (ושם נזכר בן הנספד יעקב), הוא ר' חיים ב"ר יעקב פאלאגי בן בתו של ר"י חזן. דובער וואכשטיין.

שם סימן ו', ר' יו"ש דאנון, חתום בשטר פרוזבול משנת תקע"ט בקונטרס תוספות שביעית, בביר של הרב רפאל יוסף חזן. א. ר—ן.

שם הערה 2, ריינצן היא אשתו השניה, כי אשח נעוריו מרת רושה נפטרה באזמיר, (מערכי צב דרוש כ"ז). דובער וואכשטיין.

שם הערה 4, ר"י חזן הסכים גם על שו"ת שמחת יהודא בחדש אלול תקס"ד באזמיר. דובער וואכשטיין.

צד 194 שורה 2, מעיר אלגאזי, עיין הערתי לצד 156 ולצד 158 בח"ב. נספד גם מרי"ח פאלאגי בספר ראה חיים ח"ב פ' ואתחנן, (קונטרס המספיד צד 18). דובער וואכשטיין.

שם הערה 1, ר' יו"ש דאנון, נספד בתשלום החודש בשבת איכה תקפ"ג, ש"ס שנפטר בחדש תמוז. דובער וואכשטיין.

שם הערה 3, כבוד יו"ש נדפס תרי"ז. דובער וואכשטיין.

שם סימן ד', הריש"מ סוזין, יש להוסיף: חתום בספר התקנות צ"ט ע"א, ותשובותיו בס'

הון יוסף, וחתמחו ראש על אגרות ירושלם משנת תקפ"ט. ב'ירושלם' לזכר לזונן צד ק"ן וקנ"ה ועיין בזכרון ירושלם דף ג' ע"א וע"ב, ובזכרון לחובבים הראשונים י"ז 42, ובתעודות היסטוריות צד 14, והיה לו נכר מחכמי ירושלם שנקרא בשמו משה שלמה סוזין, שנדפסו חדושו בתורה מציון א' א' י"א, וחתום—תקפ"ז—על תעודה לר"י פ"ח, ובשנת תקפ"ט על מנוי אפטרופוסות בחו' מגנזי ירושלם א' צד ז', י"א.

צד 195 הערה 1 שורה 2, צ"ל פאת השלחן תקפ"ו, וצריך להוסיף מראה האופנים, ועיין הערתו לעיל צד 129—130.

שם הערה 3, ונספד עוד-בספר רני ושמחי דרוש ו' להספד, דובער וואכשטיין. שם סימן ח', ר"ד אלקלעי, מצאתי זכרו במכתב כת"י אשר תחת ידי, ומוכת משם שהיה בשנת תקס"ז בירושלם.

צד 196 שורה 2, ר"י אלקלעי, נספר בשנת תקע"ה ונספד בספר ראה חיים ח"א פ' תשא, דובער וואכשטיין.

שם סימן ט', ר' משה אהרן הלוי, חתום עם חו"ר ירושלם על אגרת ירושלם משנת תקנ"ט, ב'ירושלם' (לזכר לזונן) צד 296.

צד 198 הערה 1, ריח"ר סגרי היה שד"ר טבריא בשנת תקע"ו, ובספרית הסמנר (שכמר) יש כת"י שליוחות שלו ובו. זוכא שנסע כמאתים וחמשים עירות באירופא בשנים תקס"ז—תקס"ט, (ירושלם לזכר לזונן צד קמ"ו), וחתום עם חו"ר ירושלם בשנת תקפ"ט (שם ק"ג וקנ"ה) ועם ב"ר ירושלם בשנת תקפ"א במי"ט חשון תרפ"ט צד 396, ועיין גם בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ז צד 42, וחתום עם הרש"מ סוזין בשנת תקפ"ז על תעודה לר"י פח ועל מנוי אפטרופוס משנת תקפ"ט, בחו' מגנזי ירושלם א' צד ז', י"א.

צד 199 הערה 1 בסופה, יש להוסיף הסכמתו על דפוס ר"י בק ועל ספר התקנות (ירושלם תר"ב). ונזכר בזכרונות קדומים צד קי"ג שהעתיק שטר משפחת אמזלג בשנת ת"ר בקאנסעלעריא ענגליזי, ע"ש. ובדרכי נעם דף ס"ה ע"א נזכר יוסף זאמירו קדום משנת תע"ב שהעיד לפני ב"ד במצרים.

צד 200 סימן ט"ו, בשו"ת ירך אברהם ה"ב סימן ס"ז נמצאה תשובה א"ר הכון המחבר, לדרישת החכם השלם דודי ל"י כמהר"ר מררכי אשיא נר"ו בשנת תקס"ד. דובער וואכשטיין, שם, כנראה הוא מררכי נשיא, שתתם על כתב מינוי ר"י נכון בשנת תקצ"ו כמ"ט חשון תרפ"ט צד 398, וצ"ל אשיא.

שם סימן ט"ז, שעת רצון לחוד והוראת שעה לחוד, וזה תוכן הספרים: מזל שעה על מקצת ח"ג להרמב"ם והלכות זכיה ומתנה, דרושים על בראשית ושמות סאלוניקי תקע"ב, שעת הכושר—ח"ב מספר מזל שעה—דרושים מפרשת משפטים והי"ך תקע"ט, שעות דרבנן, שו"ת, הוראת שעה על ענינים שונים בדרך הקבלה (סאלוניקי תקע"ח), שעת רצון על הזהר וספר התקונים (סאלוניקי תק"פ), ר"ש הכהן נספד בס' עין המים דרוש מ"ח (קונטרס הספיד צד 41), דובער וואכשטיין.

שם, בספר מור ואהל"ת חו"מ סימן ו' הובא משמו מנהג ירושלם ליקח כס ואפילו סיתומים, הובא בארץ חיים דף קנ"ז ע"ב.

צד 201 סימן י"ז, ר' שלמה חאטים כבוד, נספד מר"י רפאל מנשה בספרו עין המים דרוש כ"ט (קונטרס הספיד צד 41), דובער וואכשטיין.

שם, ר"ש חאסים, חתם בתור עד בירושלים על שטר ארוזבול מאלול תקע"ט, בקונטרס תוספות שביעית דף מ"ז.
א. ר—ן.

צד 202 סימן י"ט, רא"י אלישר, נזכר במכתב אביו במ"ט ניסן תרפ"ט צד 324, ובזה"ר י"ז צד 41.
א. ר—ן.

צד 204 סימן כ', הרא"ש מזרחי חסיד, עיין שכחו בשיר שבסוף ספר דבר ה' מירושלים.
א. ר—ן.

צד 206 הערה 2, חזקיה יצחק שרעבי, עיין גם שכחו בתור ראש המקובלים בשירים שבסוף ספר דבר ה' מירושלים.
א. ר—ן.

צד 207 שורה 1, רפאל יהודה עוזיאל, עיין להלן צד 210 סעיף י"ג, ועיין ולה"ר חוב' י"ד צד 17.
א. ר—ן.

שם, ר"ש הלוי, חתום ראש לחכמי ישיבת מגן דוד מירושלים בשנת תקפ"ז על שטיק לפוא"ט אמשארדם. בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ח צד 14.
א. ר—ן.

שם שורה 2, רש"י בנימין מיוחס, חתום עם רש"ם סוזין על תעודה לר"י פח בשנת תקפ"ז, בחו' מגנזי ירושלים א' צד 7.
א. ר—ן.

שם שורה 3, במקום נפטר צ"ל נספד לשמועה. דובער וואכשטיין.

שם סימן כ"ב שורה 4, ר"י אבולעפאי, חתום על תעודה בצפת בתמוז תקפ"א. במ"ט חשון תרפ"ט צד 198.

שם, ר"י אבולעפאי, חתום ראש להור"ר צפת על אגרת צפת משנת תק"ע וראש להור"ר מבריא על אגרת מבריא משנת תקע"ז, ב"ירושלים" (לזכר לונץ צד קמ"ה—קמ"ו).
א. ר—ן.

שם הערה 3, "שלמה יצחק..." נין ונכד לסורנו הרב בעל פרי האדמה..., הוא בנו של בנימין משה המו"ל שדה הארץ ונכד לבעל שדה הארץ, וכן להלן סימן כ"ו. הוא חתום גם על הסכמת פס"ד משנת תקע"ה, שלמה יצחק בכ"ר בנימין מיוחס, בס' הון יוסף המובא לעיל צד 198.
דובער וואכשטיין.

שם שורה 7, צ"ל תקס"ז במקום תק"ס.

שם שורה 8, פאת השלחן נדפס תקס"ו.

צד 209 סימן כ"ו סעיף א', רבי'ם מיוחס בן הרב בעל שדה הארץ, הוא ר' אברהם מיוחס שני"ל צד 90, וע"ש צד 91.
א. ר—ן.

שם סעיף ג', בהקדמה ל"ס מראה אופנים משנת תק"ע נזכר ר' רפאל ב"ר יוסף מיוחס בברכת החיים.
דובער וואכשטיין.

שם סעיף ח', ר' יהודא בורלא, חתום בתקנות ירושלים משנת תק"ס בס' התקנות דף ל"ז ע"ב, ועל אגרת ירושלים משנת הקנ"ט, ב"ירושלים" לזכר לונץ צד קמ"ד.
א. ר—ן.

שם, נספד עם ר"י הכהן ור"א סאגורה.
דובער וואכשטיין.

צד 210 סעיף י', ר' יוסף מיוחס, חתום על אגרת מירושלים משנת תקנ"ט, בירושלים (לזכר לונץ צד קמ"ד).
א. ר—ן.

שם סעיף י"ג, ר"י עוזיאל, חתום על קיום ארוזבול בירושלים בשנת תקע"ט, בקונטרס תוספות שביעית הנ"ל.
א. ר—ן.

שם הערה שורה 6, "ואני משער", כרי ואין שום מקום לספק.
דובער וואכשטיין.

צד 211 סעיף י"ז, כנראה הוא ר' אשר הלוי הנספד ביחד עם ר"ם סוזין בס' רני ושמחי דרוש ו' להספד, דיבער וואכשטיין.

שם סעיף י"ח, חזקיה אברהם הכהן, חתום עם חזיר ירושלם על אגרת : ירושלם, וכתב משר מירושלם בשנת תקע"ט, ב"ירושלם" (לזכר לונץ חרס"ט) צד ק"ג-קנ"ה, א. ר.—ן.

צד 212 חוספה סימן א', אביגדור טוריאל, פעות במקום אביגדור עזריאל, ועיין הערתי לעיל לצד 39, דובער וואכשטיין.

שם סימן ד', אולי צ"ל רולי במקום נולי, דובער וואכשטיין.

צד 213 סימן ה', ברי שהוא ממשפחת לב אריה שנוכרה לעיל צד 106, והוא "רפאל אברהם לב אריה", נין ונכד להרב המפורסם בעל הנס, שנשלח לעת זקנותו בשנת תקנ"ט, ב"ירושלם" (לזכר לונץ צד קמ"ד), א. ר.—ן.

שם, ברשימת פרנקל כתי מספר 117: מכתב מר' רפאל אברהם אריה (שר"ר מארץ-ישראל הקדושה), ובו מתמרמר על השר"ר ר' רפאל נבון. (עיין הערתי לצד 22) נכתב בכורדאו, ושט מספר 119 מכתב הנ"ל נכתב בעיר רייגו ובו ענינים שונים, דובער וואכשטיין.

שם סימן ז', אברהם מהודאר, כנראה שהוא המפקיד חריא מהודאר" שחתום בתקנות ירושלם משנת תקס"ב בספר התקנות דף ל"ז ע"א, א. ר.—ן.

שם סעיף ח', ריא ביר ישראל פינסו, חבר אפי זוטרי על ה' פסת, שאלוניקי תקנ"ה, באותה השנה חרפים שמה משפט כתוב על ד"ח ש"ע (ציונים) ותולעת שני על הפרשיות שם תקס"ה, והמחבר היה באותו זמן עוד בבוסנא, דובער וואכשטיין.

שם סימן י"א שורה 1, בכור קובו, מצאתי זכרו בתעודה כתי אשר בידי שהיה שר"ר ירושלם בשנת תקס"ז, א. ר.—ן.

צד 214 סימן י"ט, בתעודה כתי אשר בידי מצאתי זכר יצחק מולכו בשנת תקס"ז בירושלם, וכתוב שם שהוכרח לברוח לחברון מפני חמת המצוקים, כי היה "פקיד" בקה"ה, ואולי היינו הך, א. ר.—ן.

שם סימן כ' רח"מ נולד ו' שנים תקי"ך ונפטר ה' סיון תקצ"ז, והניח עוד דרך חיים דרושים ב' חלקים. מר' אברהם מוספייא בנו של המחבר המו"ל חיים וחסד ח"א נמצאה תשובה שם (סימן מ"ב), וגרגרים בסוף הספר, חדושי דינים לרבני ירושלם הנדפסים שם הם מזמנו של הנגיד ר"י הכהן, ומובאים בתח"י ח"א, דובער וואכשטיין.

צד 215 סימן ל"ב, ר' יוסף מנשה, חתום עם חזיר ירושלם על אגרת מירושלם וכתב אשר מירושלם, ב"ירושלם" (לזכר לונץ צד ק"ג-קנ"ה), א. ר.—ן.

שם סימן ל"ג שורה 11, יוסף צלמונה ב"ש, ר"ת בן שמונים, יעקב גולדמאן.

שם כ"י ל"ד, יעקב אלגאזי, הוא בן הגאון יום טוב אלגאזי, נמנה מטעם רבני ירושלם ל"פקיד" ק"ק חברון, וז"ה בעד עזרת חברון כסף מישמעאלים עיריציס בירושלם, וכשנזקק לכסף באו בעליות והכוהו לר' יעקב טכות נמרצות ושמוהו במאסר ואכזר' יום טוב נסע לחו"ל לאסוף לפידון החובות, אבל בעוד אביו בחו"ל מת ר' יעקב מיסורי מכותיו, (ממכתב הריט"א כתי אשר בידי), וזה מה שכתוב במצבה "המב"י ר"ת המדוכה ביסורין", א. ר.—ן.

צד 216 סימן מ"ב, ישועה הכהן פנוגי, אולי הוא ישועה כהן פנוגי "השר והנפטר רב פעלים משרי חמלך, שהיה בא כת היהודים בפני הביי של חוגיסיה ושר הכספים שלו שהביא מליוורני לחנוים דפוס חדש והדפיס בו את ספר זרע יצחק לזמכרוזו בשנת תקכ"ה", (עיין

- במו"מ כסליו תרפ"ט צד 459).
- צד 217 סימן מ"ה, ר' מנחם הלוי, חתום על אגרת מירושלים וכתב פשר מירושלים בשנת תקפ"ט, ב"ירושלם" (לזכר לונץ) צד ק"ג-ק"ה. א. ר-ן.
- שם סימן נ"ג, כנראה הוא משה רולא החתום עם חכמי ישיבת מנן דוד בירושלים על שט"ק לפקוא"מ אמשטרדם בשנת תקפ"ז, כזכרון לחובכים הראשינים י"ח צד 14, א. ר-ן.
- צד 218 סימן נ"ה, רפאל משה דאלבה ובנו חיים יעקב דאלבה, הו"ל ספר שמחת יום טוב לר"מ אלגאזי, עיין מנחת שלמה א' 44. א. ר-ן.
- שם סימן ס"ב, לשון המצבה שנוכרה כאן מתאים למצבה שהובאה לעיל צד 199 בהערה 1. א. ר-ן.
- צד 219 סימן ע', הרב שמחה הכהן, מצאתי זכרו בגליון כת"י (אשר כידי) משנת תקס"ז. א. ר-ן.
- שם, לפרק זה ישתוסיף זכר הרבנים הבאים:
- (א) אברהם הלוי שד"ר מירושלים, נספר י"ג ניסן תקס"א. בן אברהם פ' אחרי (קונטרס המפחח לר"א ילניק צד 3).
- (ב) הרב אברהם משה עובדיה, חתום בשנת תקס"ב על תקנת בתי הכנסיות בירושלים (ס' התקנות מ"ד ע"ב).
- (ג) אליהו ששון, חתום על קבלת עדות פרוכול עם הרב יהודה עזיאל בירושלים בשנת תקע"ט, שנדפס בקונטרס תוספת שביעית דף ט"ז, והרב יהושע קניאל מחיפה הודיע לי שנדפס בליוורני בשנת וזכרת ספר "מכתב מאליהו" לחד בדרא מנקיי הדעת שבירושלים מר ניהו רבי' הרב המובהק וא"ה לברק כמהרר אליהו ששון וצוקו"ל, ונראה שהיינו חז' . א. ר-ן.
- (ד) א' סיגורה? עיין בעמוד שאח"ז ר' יצחק הכהן. דובער וואכשטיין.
- (ה) החכם דוד חג'אז או האג'יש, מצאתי זכרו בתעודות שונות שבכת"י אשר בידי והיה בערך שנת תקס"ז, והיה חותן הרב השד"ר נכון, ונראה שהוא רפאל דוד חאג'י, שחתום על כתב מינוי ר"י נכון בשנת תקצ"ז, במו"מ חשון תרפ"ט צד 398. א. ר-ן.
- (ו) הרב דוד נחמן, בשנת תקע"ד, מצאתי זכרו בחשבון הלואות של חכם נכון, (באסף הכתבים של מר עגנון). א. ר-ן.
- (ז) הרב ידידיה ישראל, נפטר בערך תקצ"ז, (רני ושמחי דרוש ו'). דובער וואכשטיין.
- (ח) הח' יהודה נ' רובל, והח' יהודה מאיר, נזכרו בשטר חזקה בירושלים משנת תקפ"ז, בחוב' מגנני ירושלים א' צד ד'.
- (ט) הרב יונה סעדיה נכון, היה שני [בן דוד] של רבי יונה משה נכון הראש"צ, ובארכיו של מר עגנון ראיתי פנקס שליחות שלו ושל ר' יונה משה נכון, שנסעו יחד מירושלים בארצות המערב בשנים תקס"ב תקס"ג, וגם שטרות שונות על דבר שליחותו של ר' יונה סעדיה בעד חברון לערי ארומלי ואנדול בשנת תקע"ב, וכנראה נפטר לפני שנת ת"ר, ובחוב' מגנני ירושלים א' צד יוד חתום ר"ס נכון על שטר משפחת פרנס בשנת תרי"ד, ונראה שהוא אחר.
- (י) ה"ר יעקב ביטון, נזכר בשטר חזקה בירושלים משנת תקפ"ז, במגנני ירושלים א' צד ר', ונראה שאין להחליפו עם ר"י ביטון, שנזכר לעיל צד 51-54. א. ר-ן.

(יא) ר' יעקב סיד הישיש, חתן ר' יצחק אלנאי בעל דרך עץ החיים, נפטר בירושלם ונספד ע"י בנו בס' יסוד הספד דרוש ב', ושם (דרוש י"ב) ע"י נכדו נסים חיים משה מודעי... דובער וואכשטיין

(יב) יעקב רבי, דודו של ר"ח פאלאני ממשפחה גדולה באומיר נספד תקע"ד בראה חיים פ' שמות, ובס' הר' המר חלק הדרושים דרוש ד', דובער וואכשטיין.

(יג) הרב יצחק אלימלך ב"ר רפאל מאיר ירושלמי, חבר ספר חיוא שיחתו, קושטנדינא תקצ"ב, א ר—ן.

(יד) ר' יצחק חתן, הדיין המצוין מיקורי ירושלם, נספד ביחד עם מהר"י בורלא ור"א די סיגורה, ונפטר בערך תקס"ד כי ר"י בורלא נפטר תקס"ד, דובער וואכשטיין.

(טו) ר' יצחק בכ"ר משה לופים פוריריה, הוציא לאור ספר כסף צרוף לריי פינטן, אמשטרדם תר"פ, דובער וואכשטיין.

אולי הוא ר' יצחק בכר משה החתום על שטר מינוי הרי"ם נבון בשנת תקצ"ו, במ"ט חשון תרפ"ט צד 123, א ר—ן.

(טז) ר' יצחק משה מירושלם, נספד ט' תמוז ת"ץ בספר יקרא דשכני דף קיד, דובער וואכשטיין. (ילינק קונטרס המספיד צד 2?).

(יז) ר' ישראל הלוי, חתום בשנת תקפ"ו עם חכמי ישיבת מגן דוד בולז'הר י"ח צד 14, ואולי הוא הרב יהודא ישראל הלוי, החתום על כתב מינוי הרי"ם נבון בשנת תקצ"ו, במ"ט חשון תרפ"ט צד 398, א ר—ן.

(יח) הרב הכולל זר"ק כמוה"ר נסים אזוראי, ואשתו רבקה, היה לה חזקת חצר בירושלם בשם "חצר מעלם אליהו ז"ל", כנזכר בתעודה משנת תקע"ד ב"זכרון לחובבים הראשונים" חוב' י"ז צד 44, ואולי הוא ר' נסים זרחיה אזוראי הידוע נכד החיד"א, שהיה מרבני צפת בעל ספר שלחן המהור. א ר—ן.

(יט) ר' נתן כוראל, מדייני עה"ק ירושלם, נספד ביחד עם ר' יודי' ישראל ור' אשר הלוי ורי"ם סוזין בס' רני ושמחי דרוש ו' להספד, ונפטר אי"כ קרוב לשנת תקצ"ו, דובער וואכשטיין.

(כ) הרב רחמים אברהם יהודה פיזאנטי, חתום בתקנת ירושלם משנת תקס"ב, (ספר התקנות דף ט"ז ע"ב), א ר—ן.

(כא) הרב רפאל חיים, חתום בב"ד של הרב רפאל יוסף חזן על שטר חזקה משנת תק"ס, (במ"ט חשון תרפ"ט צד 394), א ר—ן.

(כב) הרב שלמה עייאש, מצאתי זכרו בשנת תקס"ו, בקונטרס "חשבונות וסגולות" כת"י באסף מר ענגנו, א ר—ן.

(כג) החכם שמואל מהודאר, מצאתי זכרו—שהלך כסף לכולל—בשנת תקס"ז, בתעודה שבכת"י אשר בידי, וכנראה שהוא החתום בשם יהושע שמואל מהודאר, על כתב מינוי של ר"י נבון בשנת תקצ"ו, במ"ט חשון תרפ"ט צד 398, א ר—ן.

בכתב מינוי הנזכר, חתמו גם חזיר ופקידי ירושלם חכאים: בן ציון אברהם, חי בנימין זגבי, יוסף ו' וינישתי, יעקב נסים רוסו, יצחק מאשטל, ישראל יהודא שולם, נסים שמריה ירושלמי, סעדיה ו' ביגשתי, שמואל בכר עזריאל, רפאל אברהם ישראל הלוי, רפאל אליעזר פראנקו ושמואל אשכנזי, א ר—ן.

[ואלה הרבנים אשר מצאתי זכרם במצבותיהם בקברי הר הזיתים, ונקראו בשם "חכמים", ולא נזכר זמן פטירתם, במצבותיהם, אבל מן הקברים הסמוכים להם נראה שהיו במחצית השנייה של המאה הששית:

(א) הרב הישיש הח' המרוסם כה"ר בנימין כראקו, (נוסח המצבה בחי"מ ח"ב ס"ד שורה כ"א, ושם כ"ב קבורת אשתו אסתר ס"י די ח[כם] בנימין כראקו).

(ב) החכם השלם ברוך טוליראט', סמצבתו שם (חי"ב שורה י"ד כ"ו).

(ג) הרופא המובהק, רודף צדקה וחסד, איש תם כה"ר חיים אליעזר דין גי"ע, נוסח המצבה שם חי"ב שורה ס"ו כ"ז.

(ד) "הח[כם] [המ]רוסם" יוסף משה חניני גי"ע, נוסח מצבתו שם שורה כ' כ"ח.

(ה) מהנבון וחכם יקר ונעלה, כה"ר יצחק אהליריון, (נוסח המצבה שם ח"ד ג' ע"א, שם אצלו אשתו אנולה די אהליריון).

(ו) הישיש החכם מזל טוב בסאן, (שם חי"ב ס"ג שורה כ"א י"ח).

(ז) החכם כה"ר משה גומין גי"ע, (שם ח"ד דף ו' ע"ב סימן י"ד).

(ח) החכם משה יעיש, מצבתו (בחי"מ ח"ב שורה י"ז ע"א), בזה"ל: זה קבר של חכם ח"ר משה יעיש גי"ע.

(ט) הישיש נבון וחכם, רודף צדקה וחסד מפורסם משה כהן סאלמון..., מלשון מצבתו בחי"מ ח"ד דף ב' ע"ב, [ועי' לעיל שגו' ממשפחת סאלמון יוסף הכהן סאלמון, וכנראה היא משפחה ספרדית, ואין להחליפה במשפחות סאלמון האשכנזיות].

(יוד) הישיש הגביר הח' המרוסם כה"ר משה י' פורמא, (לשון מצבתו שם חי"ב שורה כ"א כ"ב).

(יא) החכם כה"ר ראובין אמארוני גי"ע, לשון מצבתו (שם ח"ד מ"א ו' ע"ב).

(יב) הישיש הגביר הח' המרוסם, כה"ר שלום שם טוב סימו מודין, מצבתו שם חי"ב שורה כ"א כ"ג.

צד 220, ר"י זונדל, נספד בס' לחב"ח חי"ב דף פ"ח ע"א (מפתח I צד 17).

דובער וואכשטיין.

שם, עיין גם חתימותיו של הציריזים על שטר שליחות משנת תר"ך ומכתב הכולל משנת תר"ח, בחוב' מגנזי ירושלים ב' צד ג' ח'.

צד 221 בהערה שורה 12, במקום נסע ברדקי צ"ל נסע נסקון.

שם סימן ב', ר' נחמן שלמה הלוי, בהמעלות לשלמה מ"ס אות ע' א, מביא מהקדמתו לספר עשרת שלמה, שמוכר שם שיש לו חכור על התורה בשם "מדרש שלמה".

צד 223 סימן ד', ר' נסע ב"ר מנדל, לא היו לו בנים כי אם בת אחת ושמה גוסא והיא אשת הרה"ג יצחק דוד ברי"ל לעוו (שנזכר להלן), וילדה את הרב מנדל לעוו ואת דבורה אשת ר' נפתלי שויב ראהלר אבי משפחת ראהלר.

שם שורה אחרונה, ונקרו את עינו, במקור שבקורות העתים צד 8 כתוב עינו, ושם דף ח' ע"ב כתוב שנסע בשליחות הפרושים לחו"ל אחרי הרעש של שנת תקצ"ז.

שם בהערה, בחבת ירושלים הנדפס בירושלים שנת "ובירושלים" כתוב על הרב אהרן משה ז"ל, מגוע צבי היו גוע רש"י מבראד, ולפי זה אין ש"ס בדברי הרב המחבר.

יהושע קניאל.

שם, רא"ם מגזע צבי, הוא היה ראש החסידים בירושלם ומראשוני החסידים שהתישב בירושלם (וכרזו ירושלם ד' ע"ב), ונזכר במכתב מלואים אמסטרדם משנת תר"ר, הרב הגדול ח"ק מו"ה אהרן משה מגזע צבי נר"ו, ב"ציון" א' צד 111, ע"ש. ובסדרו, מהר"ה הקודש (ירושלם תרפ"ז) במבואו נעתק, מגליון שלפני השער חק לישראל מהר"צ רא"ם מגזע צבי... כתב ידאשורית יפה מאד, מאמר דם ונעלה בענין ירושלם של מעלה וחובב תזהירות ליושבים בירושלם.

צד 224 שורה 3 מלמטה, במקום תר"ו צ"ל תר"ה, וזה פעוט דמוכת, כי בשנת תר"ו היו נצבים וילך נפרדות וקראו רק נצבים, ואין שם המקרא "הן קרבו ימ"ד".
יחיאל מיכל פוקאצינסקי.

שם הערה 2, רי"ג סעדיה, חתום על מכתב הכולל, בשנת תר"חית, במגניו ירושלם ב' צד ג' ח'.

צד 225 הערה 1 שורה 11, צריך לתקן, חתניו היו הרבנים: ישעיה אורינשטיין, ר' משה ליב מעביל אבד"ק סלאצין, ר' נחום שאדיק, ר' זלמן ברי"ל, ר' אברהם קרפו פראס, והרב יוסף ב"ר מאיר חותנו של הגאון הרש"ם.

שם סימן ו' שורה 2, "אירע לו מחלוקת לש"ש בנר שכל וכו'", ועיין בהערה שהש"ת הובאה במאסף ש"ה ס' ב', יש להוסיף כי במאסף ההוא שנה ידירי הרה"ג הרב זריהן שלי"א רב במכרי' מה שמספר בשם חר"ז מו"ר הגאון ר' שמואל סלאנט צ"ל שהוא יעץ שיכתוב בעש"ק ובמוצאי-שבת דבר מעין זה ישנו בספר פר"ד, אבל מו"ר הגרש"ם צ"ל, כאשר שמעתי מפיו מסק בשיטות שאיננו ראוי להל"ל שבת. המעשה הזה קרא בירושלם בשנת תר"ח כשהיה הגרש"ם בחו"ל ובשובו לירושלם התלונן גם הוא על הפסקתו של הרב הר"ץ, והוא, ובכתבי הגרש"ם מצאתי ג"כ שאומר שגר שכל ולא מכל אסור לו להל"ל שבת, ומסתמך מהרשב"א יבמות ע"א, עוד מחדש שם מו"ר הגרש"ם שהיהדות מתחילה עם המילה, אלא קודם שפבר יש לו רשות לחזור, ולאחר שפבר נעשה גר למפרע, אם כן אי"צ להל"ל שבת משתי פנים: מצד שנעשה גר למפרע, ומצד שהחלי"ל שבת הרי"ז בחזרה, וכאילו עוקר את המילה.

יחיאל מיכל פוקצינסקי.

צד 226 הערה 1, לתולדות הצ" אשר לעמ"ל ז"ל, בשו"ת הרי"ם חאה"ע סימן כ"ו יש תשובה אל הרה"צ ר' א"ל בזה"ל: לכבוד אהובי ידירי הרב המאוה"ג, חריף ובקי, הצדיק, חכם ושלם מו"ה אשר לעמ"ל ג"ו ד"ץ דעיה"ק ירושלם ת"ו, אחדי"ש דברות קדשו הגיעני עם מלפול נחמד וכו"ל.

שם, ר"א לעמ"ל, היה חתן הגאון אברהם מרגליות מגיד משרים בעיר פרוישטאט בעל ספר ברית אברהם על תהלים (פיעטרקוב תרנ"ט) וע"ש בתהלים דף ג' ע"א, ועיין עוד יחסו במספר היחס ש"ל על ידי ר' יצחק דוד לעווין בירושלם תרפ"ט, ושם מובא שהיה ישן רק שתי שעות בלילה, והיה נוהג בבית דינו לשמוע השענות עד יום ב' וה' ואז הוציא הפסקים, וע"ש דברים מענינים לתכונות נפש בני משפחת לעווין זו.

שם הערה 2, ר' נחום, נזכר גם בשו"ת זית רענן ח"ב סימן ט' בח"א (דיני מעילה חלכה י"ד). ובהקדמת ס' בית לאבות אחיו הרי"ל כתוב מה ששמע מהרי"ט שגילה לו שורש נשמתו של אחיו הרי"ל שהוא, מאיש ששמו ר"ע הכסום אצלנו, (וכפי המקובל די מפי זקנים היתה כונתו על הגאון ר"ע איגר ז"ל), ושמעתי מאמור [הוא הרה"צ ר' זכרון חרלם שנזכר להלן. א. ר—ן] תלמידו של הרי"ג, כי התחיל לגלות להרבה אנשים את שורשי נשמתם ואח"כ חרל מזה, וכיחור גלה סודות נפלאות לבנו ר' זלמן בחר"ן, גם אמר

מי ומי הם הלוי צדיקים שברור, ושנים מהם גלה שמותיהם לבנו ר' זלמן, והם הגאון ר' שלמה פוזנער מקור בפולין, והרה"צ ר' יצחק כהנא מקאלנא בעהמ"ס תולדות יצחק [נזכר להלן], ועל מה שכתוב במצבתו: "בן שמונה החל לדרוש ה'", שמעתי מאמור זצ"ל שכן הספידו אחיו הר"י בעת הלויה שכשהיה ר"נ בן שמונה שנים והלך עם אחיו הצעיר ר"י בחדר היה גותן לו את ארוחתו והוא התענה, ושאלו אחיו ר"י מדוע התענה הלא עורך קטן? השיב אני מתענה שאוכה לראת שמים, ואני גוזר עליך בגזרת אחי הגדול שלא תגלה עד אחר פטירתי, ועוד יש להאריך עליו בספורים מפליאים. אבל אכמ"ל.

יעקב משה חרלפ.

שם, עיין עוד ספורים מנפלאותיו ב"ספר היחס" למשפחת לעווי צד 13—14. א. ר—ן.

צד 227, הגאון ר' ישעי' ברדקי זצ"ל, (1) היה מסגף עצמו במאכלו כל ששת ימי השבוע, והיו קם כל חצי לילה ומכל במקוה אשר בחצרו, וילמוד בחצי הלילה השניה זוהר וקבלה. (2) כבית בנו הר"ר שלמה ברדקי ז"ל ראיתי כאן הרבה כת"י שלו על ש"ס ופוסקים ביחוד על קדשים... (3) וידוע המאורע (וששמעתי גם מפי מו"ר חו"ז הגרש"ם זצ"ל) שבמותו הספידו הגאון מקושנא בעל זית רענן זלה"ה, נרעד וגודעזע הגאון באמצע ההספד ונשתחק, וישאל את"כ להגאונים הרב מקאל"ש והרב מוה"ר חו"ז הגרש"ם: "הראיתם את עמודא דנורא שע"פ ועלה ממסתו עד לרקיע?" ויאמר הגאון דקושנא אם לא ראיתם אתם בשח היו אז עיניכם עצומים מבכי. (4) ויהי בשנותיו האחרונות לא רק ראש ונשיא העדה הישראלית, אלא גם הציור לממשלת חוץ, וגם אז בהיותו קונסול לא שנה במאומה את מאכלו ואת מנהגו היום יומיים, והגאון ר' יעקב שאול אלישר זצ"ל שהיו אז צעיר לימים היו מזכירו בתור ציר הממשלות.

יחיאל מיכל סוקאצינסקי.

שם, הגר"י ברדקי, חתום ראש על מכתב הכולל משנת תר"ח והרשאה לשר"ר בשנת תר"ך, ומכתביו על דבר הכולל משנת תרכ"ג ליעקב ענגל, נתפרסמו בגמזני ירושלם א' צד כ'—כ"א וב' צד ג' ח'. ר"י ברדקי, חתום עם חו"ר ירושלם על "כתב התפשרות" הכוללות משנת תקפ"ט, ב"ירושלם" לזכר לונץ צד קנ"ז. א. ר—ן.

שם, בשו"ת יהודה יעלה לר"י אסאד, סימן ק"ע. יש חלופי תשובות בין הר"י אסאד ור"י ברדקי, ושם קורא לו לר"י "הרב הגאון כו' וכו' נשיא אה"ק הממונה ראש וראשון לכולל פרושים".

צד 229 שורה 4, ר' ישעיה ברדקי, "ביהמ"ד סוכת שלם כו', איננו במקום שהיה שם ישיבת הגאון ר"ח ו' עמר כי אם בחצר הסמוך. יחיאל מיכל סוקאצינסקי.

צד 230, בבקום מספר העמוד 130 צ"ל 230.

שם שורה 2, משפחת אישינגא היתה מבית לוי, ונודע לנו כי אשתו השניה של הרב ר' שמואל מוילנא היתה בת ר' חיים י"ל אישינגא הלוי אב"ד דק"ק לבוב, אבל מ"ל שר' ברוך מרדכי חתנו מכונה בשם משפחה "אישינגא", לפי ר"ד מגיד בספר עיר ווילנא צד 18 היה חותנו זה בנו חורגו, ולא נודע לי מקורו.

שם, ר' ברוך מרדכי אישינגא, נקרא כן בירושלם? וגם ראיתי הרבה ספרים בירושלם שחתום בהם "ברוך מרדכי אישינגא", שנדבס לביהמ"ס חב"ד בירושלם, וכן יש היום בירושלם משפחה חשובה בשם עשינגער מצאצאי הרב"ם אישינגא. א. ר—ן

שם, ר' שמואל האב"ד האחרון בוילנא, היה חתנו של הרב בנימין משקלאוו שניז"ל

ושמעתי כי הרב ר' בנימין הלך להתייעץ עם הגרי"א על השדוך עם ר' ברוך מרדכי, והשיב לו הגרי"א "אף שהוא חסיד אבל סוף סוף הנהו תלמיד חכם", נכד ר' ברוך מרדכי היה הרב בערל מרקס ז"ל מן המלמדים הגדולים בעץ חיים וראש משפחת עטינגער בירושלם.

הלל ריבלין.

שם, הרב"מ אטינגא, ראוי לציין שהוא היה א' מגדולי תלמידי הגרי"א שנמשכו אח"כ להחסידים.

שם אות י"ג, בקובץ "תורה מצינ" שהו"ל הרי"ש צוקרמאן ז"ל נמצא ממנו חד"ת וכמו כן מחתנו ר' בן ציון של"עז, והוא אבי משפחת רובאוויץ בירושלם. יצחק אוריגשטיין

צד 231, במקום מספר העמוד 131 צ"ל 231.

שם סימן ט"ו, ר' שמואל מראליהנוב, שמעתי ממר"ר הגה"ק ר' יהושע צבי מיכל זצ"ל [נזכר להלן] שהגה"ק ר' נחום משאדיק הספידו בעת הלוייה וחפ"ג על גורל כחו של הנספד בהוראה, ואמר עליו שלא נשאר כמותו והרבה בהספד ובבכיה עד שנראה לפי דבריו כאילו כל הקהל אין להם אלא להקבר יחד עם הצדיק ר' שמואל ז"ל. יעקב משה-חרלם.

צד 232 סימן ט"ז, ר' משה יהושע זעליג ב"ר מנחם הכהן מפלישין אב"ד בהאזינ" פורט מהלמיריו של ר"ח מוואלאזין, נסע בשנת תרי"ב עם אשתו ל"ה"ק, עיין תולדות ישיבת היהודים בקורלנד צד 77, ושם מובא כי נדפסה ממנו צוואה, ולא ראיתה. דובער וואכשטיין.

צד 233 סימן י"ח שורה 6, ר' נתן אדלר "מר"ר של בעל ההפלאה" זהו שלא בדקדוק כי רינתן אדלר לא היה מורו ורבו של בעל ההפלאה. יחיאל מיכל טוקאצ'נסקי ויצחק אוריגשטיין.

שם שורה 7 מלמטה, במקום ולא נזהר צ"ל והיה נזהר, יהושע קניאף.

צד 234 שורה 6 מלמטה, ספר דברי יוסף, צריך לברר שדברי יוסף ח"א נדפס תרי"ג, הוא כולו תבואת השמש, וח"ב הוא תבואות הארץ, וחלק ג'—ד' הוא תשובות וחדושים שנדפס יחיאל מיכל טוקאצ'נסקי.

צד 238 אות כ"א בסוף העמוד בפנים, וקודם בואו אל הקדש כתב שו"ת שני חלקים זית רענן, זהו שלא בדקדוק, כי חלק השני של הספר חבר בירושלם, ורוב התשובות והחדושים מחלק זה חדש בשעוריו המתמידים עם תלמידיו בירושלם. יצחק אוריגשטיין.

שם הערה 2, "מגדולי, תלמידיו היה הצדיק ר' צבי מיכל שפירא", כדאי לציין כי מגדולי תלמידיו החשובים היו גם: הרה"ג ר' ישעיה אוריגשטיין (הוזכר הרבה פעמים בספר זית רענן וגם חלק גורל מספר תפארת ירושלם על משניות נכתב על ידו). הרב ר' יהודא בלומנפלד (ראש משפחת בלומנפלד בירושלם), הרב ר' יהודא הכהן (נזכר בזית רענן) והרב ר' נסים שרל"ן (ראש משפחת שרל"ן בירושלם). יצחק אוריגשטיין.

שם, רמ"ל קוטנא, נספד בספר יורה ומלקוש דף ט"ז ע"ז, (מפתח ההספדים ח"א צד 43).

שם, ונספד ג"כ בספר "חבת ירושלם" לר"א שרהזון דף י"ח ע"א, ועיי' תלמידו ר' יוסף רבלין (אדיר) כהמגיד, ועיין חתימתו בראש לרבני ירושלם על תקנת החזקות בירושלם, בספר התקנות (תוצאת סלומון) דף מ"ד ע"ב. א. ר—ן.

צד 240 סימן כ"ג, רייז ריבלין, חתימתו על שער סכר חזקה, בתעודות היסטוריות צד 11. ובמים האחרונים החלו להופיע עיי' ר"פ גראיעבסקי כל כתבי ר' ריבלין. א. ר—ן.

צד 241 סימן כ"ד, ר' שמריה אבד"ק הרימלוב הוא ר' שמערי"ל בראנדריס בעל

מחבר ספר עיון תפלה, והוא היה תלמידו של ר' אפרים זלמן מרגליות מבראדי, ומוזכר בספרי ר' שלמה קלוגר מבראדי: שנות חיים, ספר סתים, טוב פעם ודעת, ובקונטרס פרס ועוללות, תשובה מירושלם, בנו ר' יוסף מאיר היה אבדיק אישציוא ואח"כ אבדיק חרימלוב [על זה העיר אותו ר' שלמה קלוגר המתגורר בוניה]. ברשימת פרנקל נומר 64 סימן 685 מוזכר ספר קהלות יעקב להג"ם שמערל אבדיק חרימלוב ובסופו השלמה ספר עיון תפלה חמ"ד תרי"ב, ובספרו עיון תפלה מזכיר דברים ששמע מהרב הגאון דק"ק בוששאנש והוא ר' אברהם דוד בעל ברכת דוד ודעת קרושים.

צד 242 סימן כ"ה, ר' שלמה אשכנזי, בנו של בעל ספר באר שגע ותולדות אדם. עיון שם הגדולים מארץ הגר ח"ב אות מ' סימן ק"ץ, ושם ח"ג צד 16 הערה ג', ושם ח"ב אות ש' סימן כ"ט, בשו"ת שמן ראש (מונקאטש תרס"ג) הנזכר שמה נמצא סדר יחוסו, אבל ההספרים הנזכרים כהדיא בשער הספר והצואה אינם בהספר אשר לפני. דובער וואכשטיין. שם סימן כ"ז סעיף ג', ר' יהודא ליב וכו', ברור שהוא הוא שנזכר בצד 244 שורה א'. א. ר—ן.

שם סעיף ד', הרב אהרן זעליג אשכנזי, חתום ראש לגבאי הגמ"ח בשנת תרי"ב על שטר שליחות השדר ר"ז וואלפענזאהן, כת"י. ועיון ב"מגנזי ירושלם" ב' צד ו' שנזכר שם דבר שליחותו, ומוזכר שם בתאר "שלשלת היוחסין", ומשם בא מעותו של ר"פ גראיעבסקי שהיה בתרי"ח בין החיים. א. ר—ן.

שם הערה 2, בזכרון ירושלם, ד' ע"ב נזכרו האחים הרבנים יצחק דוד ואליעזר מנחם בני הרב הצדיק... משה מפשעריבורי, והוא הוא ר' משה מלעלוב דנן, ובאכני זכרון א' צד 19 נעתק מצבת אבן בביהמ"ד לכולל ווארשא בעיר העתיקה שנקרא על שמו "אהל משה" ונבנה לזכרו על ידי חסידיו פולין, ע"ש. א. ר—ן.

צד 243 סעיף ט"ו, א"ז הרבנתן מאיר מפוירדא שניימוך, היה דיין בפוירדא, ובקובל במשפחתנו שמוצאו מגזע הגאון ר' אליעזר מסוך בעל תוס' פוך, היה מפורסם לגדול בתורה ולצדיק, הוא אבי המשפחה שויבן בגרמניה ואבי הרב ר' משה שניימוך שנזכר להלן במלואים צד 81. יצחק אורינשטיין

שם סעיף כ"א, ר' דוד מעבלי, עיון זכר חזקת חצרו בירושלם משנת תרי"ה בתעודות היסטוריות צד 11. ונראה שהוא הוא ר' דוד מעבלי שיה קלוי הנזכר במכתב מאמשטרדם להרב ח"א גאגין משנת תרי"ד, ב"ציון" א' צד 106, 110, והוזכר שם שהיה חולה, והיה בקי בלשון גרמנית והיה מבני בריתם של הפוא"מ באמשטרדם. א. ר—ן.

שם הערה 3, התנו היה אחיו הרב אליהו יהושע ריבלין שנזכר להלן. הלל ריבלין. **צד 245** סימן כ"ז סעיף ג', ר' אורי יצחק אייזיק, חבר ספר מאורי יצחק קונקור-דנציא תלמודית על שמות תנאים ואמוראים, ונדפס לדוגמא על וולין בווארשא שנת תרס"ז [ובזכרוננו רשום שחזויה גם על עוד מסכת שניה]. ושם בספרו מזכיר שהיה בן בנו של הגאון ר' אהרן אב"ד ויסאקי ולמעלה בקודש עלה יחוסו עד בעל סדר הדורות, והיה יושב בבית הועד וכו"ץ בבריסק, והגאון ר"ם פאדווא מבריסק בהסכמתו לספר הנ"ל מפליג בשבח, הרב יהושע חיים קסובסקי בעל הקונקורדנציות על התלמודים שבת בעיני את הספר מאורי יצחק והפליאו מאד, ור' הלל בריי ריבלין אמר לי ששם משפחתו היה פייזין. א. ר—ן.

צד 246 סעיף י"ג, ר' יחיאל, כנראה שהוא הוא יחיאל בסו"ה יהודא ליב החתום בשנת תרס"ז במעשה אבות צד מ"ז. א. ר—ן.

שם סעף ט"ז, ר"י ברלין ממיר, ור"י תאומים שבצד 247 בסעף ט"ז, חתומים על שטר שליחות משנת תר"ך, במגנזי ירושלם חוב' ב'. א. ר—ן.

צד 247 סעף י"ט והערה 4, רמ"ם ב"ר אל"י, מצאתי חתימתו בב"ד הגרש"ם על שטר מרוכז לר"ש קלמר מעריה תרכ"ן, וחתום עם רבני ירושלם בספר התקנות (תוצאות סלומון) דף ס"ד ע"ב. א. ר—ן.

שם, שמעתי: כשנשאווה מביתו נשאווה הגאון מקושנא והגאון מקאל"ש בשני בתי המטה זה מימין וזה משמאל.

צד 248 סימן כ"ט, ר' משה יהודה מעביל, היה שם משפחתו — והיה חתן הרב משה ריבלין סניר, וחתינו לוקחי בנותיו: הרבנים בנימין אבי הרב יצחק צבי ריבלין שליט"א ור' אברהם בהרץ ז"ל.

שם סעף כ"ד, הרב צבי יהודה הכהן ז"ל, בספר זית רענן ח"ב בקונטרס עלי זית לבנו הגאון רא"ב אב"ד ווערשוב בסימן ס"ג מביא חר"ת שלו כסוגיא דמסמך שלשתן, וז"ל: "הנה ראיתי בכת"י ידי"ג הרב המאוה"ג וכו', מוכתר ביראת ה', מו"ה צבי יהודה הכהן זצ"ל מירושלם ת"ו איזה דברים השייכים אל זה ואציגם הנה", ושם בסוף הסימן כתב: "... ולאשר ידעתי את רוב אהבתו של אאמ"ר המחבר — הגאון מקושנא — אליו לכן אמרתי לעשות לו זכרון בספרו בדברי חדושי הראו"ה ל"מ שאמרו".

צד 251 הערה 1 שורה 2, במקום השלישי צ"ל הראשון. א. ר—ן.

צד 252 סימן ב'. ר' אברהם ניסן, שם משפחתו היה וויינשטיין. הל"ל ריבלין.

שם, שטר שליחותו מנסיעתו לאמריקה משנת תר"ך נדפס במגנזי ירושלם חוב' ב' צד א. ר—ן.

שם סימן ד', רא"י פרוש, חתום על מכתב עם חו"ר האשכנזים בשנת תרס"ו, בתעודות הסטוריות צד 17. והוא הו"ל בירושלם בשנת תרכ"ג, הגדה של פסח עם פירוש הגר"א והחתם סופר ועוד, ושם הקדמתו, ומוכח משם שהיה יליד ירושלם. א. ר—ן.

צד 253 סימן ו' שורה 6, ר"ב צוועבנער, עיין שטר חזקתו בתעודות היסטוריות צד 23—24. א. ר—ן.

צד 254 סימן י"ב, ר"א ברגמאן, בתעודות היסטוריות צד 12 נתפרסם כתב ההרשאה מהרא"צ יצחק קובו לר"א ברגמאן לשליחותו, וכתב עליו: "המאוה"ג חכם ואיש תבונות הרב המפורסם בתורה, כולל כל אישורין וכו'". ונכדו ר' שמעון בערגמאן העיר לי שבספר גדולי מהרה בתחלתו נדפסה תשובת הר"א ברגמאן בדיני מקואות. א. ר—ן.

שם שורה 12, צריכה תיקון, וצ"ל: "בנו ר' יהודה היה חתן ר' נחום משאדיק, ובנו השני בנימין נשא ספרדיה וכו', ובתו היא אשת ר' בנימין יחזקאל יהודא שנוכר לה"ן. הל"ל ריבלין.

שם סימן י"ד, ר' אריה לייב ל"און, הוא מאי ליב ליאון בהרב מוהר"ר יוסף זצ"ל"ה ליאון כעת פה עה"ק צפת תובכ"א, החתום עם חו"ר אשכנזים על אגרת משנת תקפ"ט, בירושלם לזכר לוג' צד קע"ב, והוא אבי בן ציון ל"און, אחד מעסקני ירושלם וכוהניה ואבי משפחת ליאון בירושלם, שנוכר בזכרון לחובבים הראשונים חוב' א' צד 20, ובתעודות היסטוריות צד 17. א. ר—ן.

צד 255 סימן י"ז, דר. ראטהציגער, עיין גם זלה"ר י"ט במאמר הרופאים הראשונים בירושלם". א. ר—ן.

שם סימן י"ח, בצלאר ברא"ש, חתום עם חויר ירושלים בשנת תרס"ז, במעשה אבות צד מ"ז.
א. ר-ן.

שם סימן כ"א, רד"ל זילברשטיין, ספרו קול קורא על התורה נקרא ג"כ שבילי דוד וגרסם בירושלים תרכ"ג, וחתום בתור דין בירושלים בשנת תרכ"ב בבית דינו של הרי"ל לעווי בשכר פושעים דף מ"ז ע"א.
א. ר-ן.

שם, נספר בערך תרמ"ד בוואיצען, ונמצא הספר עליו בס' לחבי"ח ח"ו דף ס"ט ע"ב, ובספר משה נפתלי דרוש ה' (מפתח ההספרים ח"א צד 15), ועיין אודותיו בשה"ג מארך הגר ח"א דף כ"ו סימן נ' ושם ח"ג דף ל"ה ע"ב סימן ח'.
דובער וואכשטיין.

צ"ך 256 סימן כ"ב, הרב דוד טלאמזע ואשתו ליבע, עיין שער סכר חצי חזקת משנת תר"ה, בתעודות היסטוריות צד 11 (בסוף זכרון לחובבים הראשונים חוב' כ'), וחתמתו עם רבני ירושלים בשנת תור"ח שם צד 17. והיה מגויס עץ חיים וחתום בתקנותיה. א. ר-ן.
שם סימן כ"ג, ר"ד קלאסין, עיין עליו בזכרון לחובבים הראשונים חוב' ס' צד 51.
א. ר-ן.

שם סימן כ"ה וסימן כ"ז, ר' חיים ילכו"מ ור' חיים ראצקער, היינו חד, והשאר בן יחיד ר' ליב ילקוט, ובתו תמר א"ר מנחם משה ריבלין ז"ל.
הלל ריבלין.

שם סימן כ"ו, ר' חיים חייקל יפה, חתום עם גבאי הגמ"ח בירושלים על שער שליחות ר"ז וואלפענזאהן בשנת תרי"ב, ועל מכתב משנת תרס"ו בתעודות היסטוריות צד 17. א. ר-ן.
שם סימן כ"ח, עיין ליחוסו בתורה מציון שנה ו' חוב' ג' דף כ"ט. דובער וואכשטיין
צ"ך 257 סימן ל"ב, ר' יהודא מקארלין, נזכר כבר לעיל צד 242, והוא ר' יודל ב"ר משה מפינסק שנוזר לעיל צד 244.
א. ר-ן.

צ"ך 258 סימן ל"ה, ר"י שמינהארט מסמאראגאן, חתום כן מפורש עם חויר ירושלים בשנת תרס"ז, במעשה אבות צד מ"ז.
א. ר-ן.

שם סימן ל"ח, ר' יעקב מפינסק, כנראה שהאריך ימים, ויש הסכמתו משנת תר"ס על ספר "כתר חכמה".
א. ר-ן.

שם, כמדומני שהיה ממונה דכולל מינסק ופינסק בירושלים.
יעקב גולדמאן.

שם סימן מ"א, ר' יעקב הרכבי, "יעקב הארקאווע" מנאוהרדאק, כן חתום עם גבאי עץ חיים על מכתב כתי" משנת תבר"ך לר' שמואל קעלמר.
א. ר-ן.

שם, מטעם ראש ישיבת עץ חיים הגאון הצדיק רמ"נ כהנא זצ"ל היתה שומה כי נערי הישיבה ילמדו "בין מנחה למערב" תנ"ך, והיה הרב יעקב הרכבי זה מגיד השעור של תנ"ך, ואם כי למד עם פ"י הטעודות בפשטות נכנסו דבריו בלב התלמידים, וגם אני וגם הרא"מ לונץ היינו משומעי לקחו, ואוכל לומר כי מרבית ידיעתי בתנ"ך (ובפח גם של הח' לונץ) הוא מגירסא דינקותא אז, הוא היה מסבכו "כעסן", אבל היה נוח לרצות, וכל בני הישיבה וגם הנערים אהבוהו ונהגו בו כבוד.
יעקב גאלדמאן.

שם סימן מ"ב, ר' יצחק יוסף כ"ץ, חתום עם חויר ירושלים בשנת תרס"ו ותרס"ז, בתעודות היסטוריות צד 17, ומעשה אבות צד מ"ז.
א. ר-ן.

צ"ך 259 סימן מ"ה, ר' ירמיה משקלאוו, הוא ר' ירמיה שארלין.
הלל ריבלין.

צ"ך 260 סמן נ"א, ר"מ שלאנק, הדפיס בהסכמת רבו רמ"ס חדושי הירושב"א לסמכת עבודת זרה, באוכן תקפ"ה.
דובער וואכשטיין.

שם, היה בעיר שלנק הנקראת היום שנלנקה, ועל העמוד בביהמ"ד שם כתוב: "לזכרון מורנו ורבנו הרב ר' מרדכי שהיה רב בפה, ועלה להשתקע בירושלם" (ראיתי בעיני).

הלל ריבלין.

שם סימן נ"ב, הר"ם שניצור דר במחצר הכולל, וגם הורי גרו שם, וזכורני בעודני נער קטן היו בני המחצר (שהיתה בעלת דיוורין הרבה) מתאספין לקבלת שבת באחד מבני הכתים של החצר, ועל פי רוב נתאספו בחדר עבודתו של ר"ם שניצור, ואראה שם צבאים גדולים בעלי קרנים נפסלים מאבן, ועוד חיות שונות וכלים שונים כלם נחטבים מאבן, כי היה חרש אבן נפלא, וזכורני כי אמרו שהם משורי השלחן ערוך, שעשה כלו מאבני ירושלם ונתנה להקיסר פרנץ יוסף, ואשר הובילה אליו הר' זאב וואלפנוזה, הנזכר להלן צד 264 סימן י"ד.

יעקב גולדמאן.

שם סימן נ"ג, ר' אהרן משה בוסגרמן, נולד בקרעמזיר במורביה, ונקרא על שם עיר מולדתו "קרעמזער", הוא היה מתלמידיו של בעל הח"ס ונסע לא"י בשנת תקצ"ה, ונפטר בירושלם ז' סבת תרל"ן, ומצבתו בח"ס חוב' ו' דף י"ג, ועיין שערי ציון שנה א' צד 125. ונספר בס' לחבי"ח ח"ד דף פ"ט ע"ב, ובספר לקושי בית אפרים דף ו' ע"ב, (מפתח ההספרים ח"א צד 7 וצד 61).

שם סימן נ"ז, ר' משה זאקס, מאמר ממנו נמצא בלשון אשכנז במכ"ע "אלגעמיינע צייטונג דעס יודנפוסט" משנת 1854 צד 127—125 ע"ד הארץ, ושם גם תולדותיו, ובהמ"ע בן חנניא (גרמניה) I תרי"ח צד 378—375 II תרי"ט צד 28, 29, 240 נדפסו ממנו בל"א מכתבים מירושלם, ושם גרגרים לתולדותיו, הוא היה תלמיד ר"ם כענש וכו'.

דובער וואכשטיין.

שם שורה ג', במקום חתן צ"ל מחותן.

צד 261 סימן נ"ט, משה בהרבני החסיד מהור"ר מנחם סנדל ריישר היה גם משורר, וחבר שיר גדול ונעלה בשבח הארץ בסוף ספרו שערי ירושלם. ובספרו שערי ירושלם (שער ח' קדושי הארץ) מזכיר את אמו שנפטרה בירושלם בשנת תרכ"ב, והיה כבר אז בארץ. א. ר.—ן.

שם סימן ס', הרב ר' נחום ב"ר ניסן משקלאוו, הביא עמו מחו"ל הון גדול שחי מזה כמעט כל ימיו, ובירושלם היתה תורתו אומנתו, נפטר כנן ס"ב שנה, והוא אבי משפחת שרלין בירושלם, ועיין להלן זכר בנו ר' ניסן.

שם, ר' נחום משקלאוו, קנה חצי חוקה (של חצר מר') דוד סביא כשנת תר"ה), תעודות היסטוריות צד 11.

שם סימן ס"א, חתום בשנת תרס"ז, במעשה אבות צד ס"ז.

שם סימן ס"ב, עיין לעיל צד 245 סימן כ"ז סעיף ו' והערתי שם.

שם סימן ס"ה, רצ"י ליפשיץ, חתנו היה ר' משה ברא"ב ריבלין ז"ל הוא נסע לרנל עסקיו לחו"ל ונפטר שמה.

שם סימן ס"ו, ר' צדוק הלוי, לא היה במאהליב כי אם מאונגנרן ושם משפחתו קרוין, בנו היה ר"ם קרוין סופר כולל אונגנרן, וחתנו הרב אברהם אלקנה זאקס ז"ל. הלל ריבלין.

שם, אבל נראה שר' צדוק ב"ר ירחמיאל הלוי ממאהליו היינו הך ר' צדוק ראש משפחת קרוין, וחתום עם גבאי הת"ת עץ חיים בשנת תרס"ז בל"א שנה ט' צד 132, ובז"ה"ר חוב' י"ג צד 26 נדפס שם הרשאה משנת תרי"ב ע"ד שליחותו של ר' צדוק בשנת תר"י לאמריקא בעד כולל דייטשלאנד, ובזכרונות לכן ירושלם צד 26 מספר ע"ד משפטו של ר' צדוק.

צדוק עם ר' דוד מביא ע"ד נזוקי שכנים בחצרותיהם שברחוב חב"ד, ע"ש. א. ר—ן.

שם סימן ס"ז, ר' ראובן הכהן, נמנה בשנת תר"י מהנשיאים בוולנא לרואה חשבון בכולל (ממכתב כח"י), ועיין זכרו בח"ס ח"ס דף כ"ג ע"א סימן כ"ז. א. ר—ן.

צד 262 סימן א', ר' אברהם אייזנשטיין, חתום בב"ד של הג' מקאליש בשנת תרל"א נגד המתקנים, במעשה אבות צד י"ב. והוא ר' אברהם מדרהיטשין שהעתיק מכת"י והגיה ותיקן את הרישבי"א על ר"ה (קיניגסברג תרי"ח), ואת חדושי הרשב"א על מנחות (ווארשא תרכ"א), ואת 'חדושי המאירי' ושם הקדמותיו, ומזכיר שם תלמותיו וצרותיו בירושלם שנפטר בניו הנעמים שלא בעונתם ר"ל, וחתם 'אברהם כמוהרצ"ה ז"ל מילידי עיר דאריהטשין כעת בעה"ק ירושלם תוב"כ", וגראה שם שעמל הרבה מאד על העתקת כתבות יד ותקונם לרפוס, ועיין הסכמתו על כתר חכמה בשנת תר"ם, והתיימתו עם מו"ם האשכנזים בתעודות היסטוריות צד 18.

שם, בני הוא הרב המצויין אליהו מרדכי אייזנשטיין ג"י, גזברו ונאמנו של הגאון הרש"ם ז"ל, וכעת גזברם ונאמנם של המוסדות: ועד הכללי כנסת ישראל, ת"ת וישיבת עץ חיים, ובקור חולים הוספיטאל.

שם סימן ב', ר' אברהם אלברט הכהן ב"ר שמעון, נולד בפרעשבורג תקע"ה ונפטר בפאריז תרל"ז, ועיין על בקוריו בא"י בזכרון לחובבים לראשונים חוב' י"ט מאמר "לזכרון דר. אלברט כהן", ובזכרון ירושלם דף כ"ז ע"א. א. ר—ן.

צד 263 סימן ו', א"ז הרב הגדול החסיד ר' אורי אורינשטיין, נולד בשנת תקס"ו לאביו הרה"ח ר' משה ב"ר מרדכי וואלאברנינק בעיר סלאנים, עוד בימדותיו נודע בשם העילוי מסלונים. והצטיין גם מחוץ לד' אמות של הלכה, כי היה סופר חשוב ויודע פרק בעניני כלכלה, ואחרי חתונתו נכנס לעבוד בבנק, ונמנה בזמן קצר לסגן מנהל הבנק בעירו, בהיותו בן י"ג שנה לקח אותו הגאון ר' יצחק רב בקרלין בעל "קרבן אורה" לחתן לבתו זיסל, ובעודנו צעיר לימים התחיל להתעמק בחסידות חב"ד, ונסע לליבאוויטש לקבל תורה מפי האדמו"ר מנחם מנדל בעל הצמח צדק, אחרי שנכנס לעולם החסידות השתוקק לנסוע לא"י ולחיות כפרישות וחסידות, בהיותו בן כ"ה שנה הוציא את חפצו זה לפועל, ונסע לא"י ביחד עם אביו הזקן, אשתו ושלושת ילדותיו והתישב בצפת, ושמה נהיה לתלמידו של הגאון ר' אברהם דוד מאווריטש בעל "כת עין", בשנת תקצ"ד [שנת הבזה] נהרג אביו הרב ר' משה ושנים מילדיו, ובשנת תקצ"ז [שנת הרעש] נהרגה בתו הבכורה (היא רשומה ברשימת הרוגי הרעש בלוח ביהכנ"ס ר"י ברדקי בירושלם, בשם צפורה לאה ב"ר ארי), אשתו ובנו הרב ר' ישעיה שהיה אז ילד בן חמשה חדשים שכנו ימים אחדים תחת המפולת ונצלו בדרך נס, מעשרה ילדים שהולידה לו אשתו נשארו רק שנים, בנו ר' ישעיה ז"ל חתן ר' משה ריבלין ז"ל מגיד משקלאו ובתו אלסע א"ר אהרן בנו של הגאון ר' יעקב ליב לעווי ראב"ד בירושלם, בשנת הבזה בתקצ"ד שרדו הדרוים גם את כל אשר לו. בשנת תר"א התישב בירושלם, ויתענין במצבם העגום של חסידיו חב"ד בירושלם וחבריו, ועפ"י הפצרת ראשי חב"ד נסע לחו"ל ושהה שם חמש שנים, בינתיים התייבבה משפחתו בחבריו, ובשובו בשנת תר"ו לא"י התישב שוב בירושלם, אחרי עבור שנים אחדות נסע שוב לחו"ל בשביל חסידיו חב"ד, ושהה כפעם השניה שבע שנים, הוא היה גדול בנגלה ובנסתר, צנוע במהלכו ובצדקתו, התפלל בדבקות גדולה, והתעמק בחסידות חב"ד עד שגם במהלכו ברהוב היה חסיד שקוע במחשבות ובעיון החסידות, היה כמונה בכולל חב"ד וגם סופר הכולל, וחי בצמצום ממשכורתו, היה קנאי נלהב, ולא נרתע מפני כל, והיה בין ה'נחמדים' הגדולים נגד יסוד ביה"ס בירושלם, מת בן שבעים ושלוש שנים, ב"ז לחדש אדר בשנת

יצחק אורינשטיין.

תרל"ט.

שם סימן ז', דר. לעווי, עיין עוד על מסעיו בא"י, בלא"י שנה ה' צד 49, ובשנת תרמ"ד יצא לאור לזכרו קונטרס "עיר דוד" ספר פרטים מר' דוד הכהן בירושלם. א. ר—ן.
שם סימן ט', ר' אריה ב"ר ירחמיאל נאמן, היה חתן הרב אברהם שלמה זלמן שפירא שנוכר לעיל, וחתם כן "חתן הרש"ז" על מכתבים מירושלם משנת תקפ"ט, ב"ירושלם" לזכר לונץ צד קס"ט וקנ"ו. וחתום על מכתב כולל משנת תרי"חית, במגנוי ירושלם ב' צד ג.
א. ר—ן.

צד 264 סימן י', עיין שה"ג מארץ הגר ח"א דף י"ז סימן ר"ד. דובער וואכשטיין.
שם סימן י"א, הגאון ר' בנימין דוד, היה חובב תורה ולומדיה באופן נפלא, וזכרני בעודני נער לומר בביהמ"ד סכת שלום, ושם שמש של ביהמ"ד שהיה בעל דבני, ופעם א' הרים ידו עלי ואשמיץ קול, ובאותה שעה בא שתאום הגאון הגדול וישאלני ע"ד בכייתי, ואומר לו השמש הכני, ואראה כי נזדעזעו אבריו ויצעק קול גדול: "על נער הלומד גמרא תנוף ידך?" ובדבריו מהלב הוסיף: "אוי, אוי להכות נער הלומד גמרא", ולא נחה דעתו עד שהשמש בקש ממני מחילה.
יעקב גולדמאן.

שם סימן י"ב, הרב דובער הלוי, נמנה בשנת תרי"ט מאת הנשיאים בוויילנא לראה חשבון הכולל (ממכתב כת"י אשר בידו), וכנראה שנפטר לפני תרי"ז, ושייך לסדר א' שבהוספה זו, ואולי הוא ר' דובער ב"ר אריה שנפטר בשנת תרס"ו, ונוכר לעיל צד 243. א. ר—ן.
שם סימן י"ג, ר' זאב אסיא נכדו ר' יעקב ליב סלאנט, בביתם התאכסנו ר"ש קלמר וגם בנו ראי"ל פרומקין בעלותו לירושלם בשנת תרל"א, כמוזכר במסע אבן שמואל צד 16, ורי"ל סלאנט עזר לראי"ל פרומקין בסיוור העיר והמחוז שכתב ע"ז במסע אבן שמואל, ועיין הדושינו של רי"ל סלאנט בתורה מציון שנה ר' חוב' ג' סימן ו'. רי"א סלאנט היה כן הרב מרדכי, בנו יחידושל ר' זאב אסיא, ר' מרדכי מת בדמי ימיו, ורי"א אסיא לקח את נכדו הילד לירושלם בשנת תרי"ו.
א. ר—ן.

שם סימן י"ד, ר' זאב וואלפענזאהן, הוציא לאור בחברת רש"י שניאורסאהן ספר "חמדה גנוזה".
א. ר—ן.

שם, הרי"ז וואלפענזאהן, היה גיסי, והיה בעל מדות תרומיות ובעל תפלה נאה, והוא הביא את הגאון רשכבה"ג רי"ל דיסקין וצי"ל לא"י, ויסע עמנו מביתו עד ירושלם, הוא הלך בשליחות ירושלם מהכוללים וכו' לרוב מדינות אירופא, וגם בערי אפריקא הצפונית, וספורים רבים היה מספר מהקורות אותו במסעיו.
יעקב גולדמאן.

צד 265 סימן ט"ז, אאמיר ז"ל, עלה לירושלם יחד עם אביו שהיה גם הוא רב וצדיק הישיש ר' יצחק ז"ל בשנת תרי"א (ולא תרס"ו), ואביו הכניסו לפני הגה"ק ר' נחום משאדיק ז"ל, והיה לו לתלמיד מובהק, דרכו של הרר"ג היה ללמוד לתלמידיו שני שיעורים אחד פשוט, דף בכל יום גמרא תוס' ר"ג ורא"ש, ושיעור שני בחריפות, ולמד עם מור"ר אבי ז"ל מתחלה השיעור הפשוט, ופעם הקשה אאמיר קו' אחת בסוגיא דפרצופות, ואמר לו רבו ר' נחום כבר זכית לשיעור החריפות, וכשהגיע פרקו של אאמיר להנשא, והיה בחור עני ויתום, נסעו הגה"צ ר' זלמן ב"ר יעקב ליב ובן דודו ר' זלמן ב"ר נחום לעשות שמורה לפסח, וכל הריחוק שהיה להם מזה נתנו להוצאת הנשואים של אבי ז"ל, אאמיר קבל את דרך התפלה מרבו הרנ"ג, ושקידתו היתה נוראה למרות עניו וסודו, רוב הלילות למד בעמידה וכשנפלה עליו תרדמה דפק ראשו בכותל כדי להתעורר, ועוד יש לספר בשבחיו של אאמיר ז"ל ואכמ"ל,

הרבה דרושים של אאמור'ר נדפסו בקובצי ירושלם תורה מציון — ביחוד בשנה ראשונה — ואור תורה, ושם גם הספד על אאמור'ר על פי מה שליקט אחי המנוח הרה"צ ר' יוסף דוד ז"ל מתוך כתבי אאמור'ר ז"ל. יעקב משה חרלפ.

שם סימן י"ז שורה 2, ר"ח ריבלין, היה חתן בנו של ר' זאב אסיא ולא חתנו. הל"ר ריבלין.

שם סימן י"ט, ר"ל יעבץ, עסקן במצות ועושה גמילות חסדים הרבה פה עיה"ק לתיח ועניים טהוגנים, כמוזכר בהקדמת רנ"ג קורנל לסדר רב עמרם, אשר עזר לו בהדפסת ספרו, ושם מוזכר נכדו החכם אברהם יעבץ. א. ר—ן.

צד 266 סימן כ"א, בקובץ תורה מציון ש"ג חו"ד ס"א נדפס מסגן תשובה ארוכה לענין חולה, הנוגע לפסק של הגאון מהר"ל דוסקין ז"ל, "שהיה נושא לזכות חריף אז בין כל גדולי ירושלם, והתשובה נדפסה בעלום שמו, יצחק אורינשטיין.

שם, כבר נדפסה התשובה בשמו בס' ציץ הקודש. יעקב משה חרלפ.

שם סימן כ"ג, ר' יונה ב"ר יודא, חתום עם חו"ר האשכנזים בשנת תז"ח, בתעודות היסטוריות צד 17, ובנו הוא הרב יוסף משה יהושע סענדעלזאהן שהו"ל ספר דרושי מהר"ם חלאווה (ירושלם תר"ג), מנחת שלמה א' צד 41. א. ר—ן.

שם, יונה ליב בר"ן, חתום בניתוח הבית (ירושלם תר"ח). דובער וואכשטיין.

שם סימן כ"ד, ר"י ריבלין, הוא המגיה את ספר שער הגלגולים שנדפס בירושלם תרכ"ח, (עיין מנחת שלמה א' צד 187), ועיין גם זכרון לחובבים הראשונים י"א 8, ובתעודות היסטוריות צד 18. א. ר—ן.

צד 267 סימן כ"ז שורה ד', כבוד התורה, אבן שלמה, חקור דבר ונר מצוה. כל אלה הם דרושים בודדים שאמרם בעת סיום משניות, ונדפסו יחד בחוברת קטנה, יש גם לציון את הספרים ש"ל על ידו, כמו: תשובות רש"י, פי' רש"י על י"ג מדות, ספר השם לראבי"ע ואחרים. יצחק אורינשטיין.

שם סימן כ"ז, הרי' יעקב יהודה לעווין, חתום בב"ד של הגאון מקאליש בשנת תרל"א, במעשה אבות צד י"ב, ועיין עוד על יחסו וגדולתו במספר היחס' למשפחת האהים לעווין (ירושלם תרפ"ט), וחתירתו בחוברת "מאה שערים", ועל שטר כולל בתעודות היסטוריות צד 18, וביהודי המזרח צד 255, ובזכרון לחובבים הראשונים י"ז צד 24, ומצבת בנו הקדוש יצחק דוד ז"ל בחי"מ ח"ט דף י"ב ע"ב. א. ר—ן.

שם, הרב ר"ל לוי, היה זמן מה גם דיין בבית דינו של הגאון מהורמיי"ל דוסקין ז"ל. יצחק אורינשטיין.

שם סימן כ"ח, ר"ז ספיר, חתימתו עם חו"ר ירושלם בשנת תז"ח, בתעודות היסטוריות צד 17, ועיין לעיל בתולדות רא"ל פרוסקין, שהבאתי מכתבו היפה. על דבר התולדות חכמי ירושלם שנדפס במסע אבן שמואל, והוא הו"ל ספרים שונים, כמו ספר הגורלות ועוד, שנדפסו בירושלם וכתב להם הקדמות. א. ר—ן.

צד 268 סימן ל"א, יצחק דוד, יש להוסיף כינויו בידערמאן, וחתירתו עם מו"ם ירושלם בתעודות היסטוריות צד 18. א. ר—ן.

שם סימן ל"ב, הוא מהחכם השלם והכולל יצחק אשכנזי, בן למעלה וכו' שלמה אשכנזי, שנכתב מכתב שליחותו בנסיעתו למצרים, במגנזי ירושלם א' צד ה'—ז, ולא נזכר שם כנוים פ"ח. א. ר—ן.

שם סימן ל"ג, יצחק פראג, חתום בניתוח הבית (ירושלם תרל"ה). דובער וואכשטיין.

שם, ר' יצחק פראג, היה ממסדי כולל הו"ד בירושלם הלל ריבלין.

שם, ר' יצחק פראג נפטר תר"ס ולא תר"ם. יחיאל מיכל פוקאצינסקי.

שם, מהרב רחמים יוסף חיים נמצאו חר"ת הרבה מאד בכל קובצי התורה שיצאו בירושלם: תורה מציון, המאסף ואור תורה, יצחק אורינשטיין.

שם סימן ל"ד, ריריק חבר גם מחברת כליל תפארת משה, לכבוד מונטיפיורי.

דובער וואכשטיין.

שם סימן ל"ה, ר' ישראל בק, חתניו היו: הרה"ח יצחק רוקח, ורה"ח ישראל דובער פרומקין בעל המבצלת.

שם, עיין על משפחת בק באוצר ישראל III, ר"י בק עזר את ראי' פרומקין להדפיס את מכתביו על ירושלם במסע אבן שמואל, (עיין לעיל בתולדות ראי' פרומקין), ועיין גם הקדמתו לתהלים (דפוס בק בצפת), ובזכרון לחובבים הראשונים כ' 31, ובירושלם ו' צד 112, ר"י בק נפטר ער"ה כסליו תרל"ה. א. ר"ן.

צד 269 סימן ל"ו, ר"ם אויערבאך, עיין מה שכתב הרב יעקב גולדמאן בהקדמת ספרו בני אשר, על דבר סדר למועד של הר"ם אויערבאך, ותעודתו עם ב"ד ירושלם נגד המתקנים, במעשה אבות צד י"ב.

שם, ר"ם אויערבאך, נספד בס' לחבי"ח ה"ד דף צ"א ע"ב, ובס' לקושי בית אפרים דרוש ר', (מפתח החסידים ב' צד 37, וצ"ל שם אמרו בינה במקום בינת אדם). דובער וואכשטיין.

שם סימן ל"ז, ר' מאיר אניקש, עיין עליו בתעודות היסטוריות לר"ם גראיעבסקי צד 18, וחידושי נדפסו כתומ"צ שנה א' ב' י"ט, וג' ט"ז. א. ר"ן.

שם סימן ל"ח מאיר שעהנבוים, חתום בניתוח הבית (ירושלם תרל"ה).

דובער וואכשטיין.

שם סימן ל"ט, ר"ם מקאמיניץ, עיין עליו בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ט, ושם נדפסה גם תמונתו.

צד 270 סימן מ', ר' משה אליעזר דן, היה חתן הרב יוסף שווארץ ז"ל. הלל ריבלין.

שם עיין עליו בתעודות היסטוריות לר"ם גראיעווסקי צד 17-18. א. ר"ן.

שם, הוא היה בן הצרקנית רבקה אחותו של הגאון בנימין דיסקין ראב"ד דהורדנא ולאמזא אבי הגה"ק רי"ל דיסקין, ויזכר כאן אביהם של הצרקנית מרת רבקה והגאון ר' בנימין דיסקין, הוא הגאון הצדיק ר' ליב חסיד מסל"אנים, שהיה מהעולים לא"י במאה הששית, ונסע יחד בספינה אחת עם הגאון בעל לבושי שיר, ונפטר בעה"ק צפת בקוצר ימים, בן ל"ו שנה. יעקב משה חרלפ.

שם, בקובץ תורה מציון שנה א' הו"א נמצא חר"ת מה שקבץ הרב אליעזר דן מאת הגאון מהר"ל דיסקין ז"ל, והיה רותם א"ע "בהרלב"ג". יצחק אורינשטיין.

שם סימן מ"א, משה סגל נאוועמעסטער, חתום בקונטרס ניתוח הבית (ירושלם תרל"ה) דובער וואכשטיין.

שם, עיין עליו ועל בנו ר' מאיר, בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ט. א. ר"ן.

שם סימן מ"ב, משה חסלביצר, כנראה שהוא הוא הרב "משה יוסף בהרב המנוח

מוהר"ץ מנדיזאהן, שחתום עם מו"מ הפרושים על שטר כולל משנת תר"י, בזכרונות קדומים (סר"פ גראיעווסקי) צד 11. א. ר-ן.

שם, ר' משה מחסלאוו"ץ, נמנה מטעם הנשיאים בוויילנא לרואה חשבון הכולל בשנת תר"י (מסכת כת"י אשר בירי). א. ר-ן.

שם סימן מ"ג, רמ"ג כהנוב ולא כהנא ולא היה כהן, ונשמט כאן ספרו היותר חשוב נתיבות השלם על אה"ע ותו"ט, ויש להוסיף שהוא הוא המעורר את ר"ש צוקרמאן ז"ל להו"ל את הירחון התורני תורה מציון.

שם, עיין חרושיו בתורה מציון שנה א' א' ט"ן, ובספריה הלאומית והאוניברסיטאית נשארו ממנו כת"י אחדים וגדולים בחרושי הש"ס ועוד, ועיין הקדמת ר"י גאלדמאן בספרו בני אשר על דבר הרב מחסלאוו"ץ, והקדמתו הגדולה לסדר תיקון שובבים ת"ת כפי שנהגו בירושלם, והסכמותיו על קול אריה, ספר יצירה, כתר חכמה ועוד, ועיין מאמר בכסא ליום חגיגו בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ט. והספרו על סונטפיוורי, בקונטרס, אכל משה"ן, ירושלם תרמ"ה. א. ר-ן.

צד 271 סימן מ"ו שורה 6, במקום סידור רב צ"ל סידור רב עמרם, ובהקדמת ספריו יש חמר חשוב לתולדותו. א. ר-ן.

שם, יש להוסיף שהיה חותנו של הגה"צ ר' צבי מיכל, שנזכר לעיל. יעקב משה חרלפ, שם סימן מ"ן, ר"ג בק, חתום עם מו"מ האשכנזים בתעודות היסטוריות צד 18. ונפטר יוד כסליו תר"ן. א. ר-ן.

צד 272 סימן מ"ט, רנ"י מליסקא, נדפס ממנו חבור קטן בשם זכרון ציון, הספד על נשיא ואמרכל בציון הר הקודש דבבתי מחסה, ר' יוסף יצחק הירש מהאלבערשטאט, ובו מאמר אחר סמכות בנין חרבות ציון וירושלם, ואדמו"ר רי"צ מיכל הפליג בשבח זך שכלו הישר.

שם סימן נ', רנ"ג נסקין, מכתבי שליחותו נתפרסמו במגנזי ירושלם ב' יוד.

שם סימן נ"א, ר' ראובן שו"ב, שם משפחתו מענדעלסאהן. הלל ריבלין.

שם סימן נ"ב, עיין לעיל צד 177 שנזכר שהיה חתנו של ר' מאיר שלום הכהן שנזכר שם, ועיין על החצר מראדישקעוו"ץ בתעודות היסטוריות צד 19, ובזכרון לחובבים הראשונים כ' צד 2. א. ר-ן.

צד 273 סימן נ"ה, הוא שמש בדיינות בבית דינו של מוהר"ל דיסקין ז"ל יחד עם הגאון רי"ל לוי ז"ל ויבדל לחיים הגאון רי"ח זאנענפעלד ה"ן, בד"צ זה היה קיים רק שני חדשים, ואח"כ התפטר ונמנו דיינים אחרים בסקוסם. מגדולי תלמידיו היה הגאון ר' יעקב אורינשטיין ז"ל.

שם, בהסודיע שנה א' נו' ע' כתבתי מאמר הערכה בשבח הרב הזה ותכונותיו הנעלות יעקב משה חרלפ.

שם, עיין עליו ועל רש"ז כרי"ל שנזכר בסימן הקודם ב"ספר היחס" צד 23. א. ר-ן.

שם סימן נ"ו, רש"ס זילברטאן, עיין גם בקונטרס נחלת שבעה מאת אליעזר ריבלין צד ז'. א. ר-ן.

שם, רש"ס זילברטאן, היה פיקה גדול, ודרך למודו היה מפליא בכירורו הגדול, אף הוא היה גדול בעולם המעשה ליהודי א"י בהיהדות, היה מבין גדולי על אתרוגים, ואחרי בדיקת כל

המומחים באתרוג מובחר היו מביאין האתרוג אליו, ועפ"י רוב היה מוצא איזו חשש נקב א' עליה או חזוית בחטמו של האתרוג והיה מראה מקומו והורו לו, אף הוא היה בקי בהכשר הרחיים לפחינת קמח למצות, בימים ההם טרם הביאו הריחיים והרכב מאירוסא, ורק מהרי עמון ומואב הביאום שחורים מאד ומלאי נקבים נקבים חלולים, ובהכשרן היו עוסקים זמן רב, ורק עפ"י עדותו היו הרבנים מכשירים הריחיים לפסח, גם בהכשר המקות היה הגאון הרי"ש סלאנס זצוק"ל מצרפו לכל עניני ההכשר.

שם סימן נ"ז, הגאון רבי שמואל סלאנס ז"ל, הרב יחיאל מיכל מוקאצינסקי נ"י בעל נכד הגרש"ס מסר לירי מאמר מפורט לתולדות הגאון הזה, ואני מוסר כאן רק תמצית מהמאמר ההוא, בתור נוסף על מה שנוצר כבר בסימן זה: בילדותו למד הגרש"ס בווילנא, וכבר אז נודע לעיניו, בהיותו בן עשר לקהוהו לחתן הגאון ר' שמעון מקאדאן, אבל לא ישב עם בתו רק זמן קצר, ואח"כ היה לחתנו של הגרי"ז סלאנס ז"ל, בהיותו בר מצוה נסמך להוראה מהגאון ר' אבלי פאסוולר מווילנא, ואח"כ למד שנים אחדות בבית רבו הגאון צבי ברוידא בסלאנס בחברת ריעיו הגאונים ישראל סלאנס ואלי קראמינגר, בשנת תקצ"ז נמצא בישיבת וואלאזין, ובידי נמצאים חלופי מכתבים שהיו לו כבר אז להגרש"ס עם גאוני ירושלם ר' ישראל שקלאווער ואחרים. עוד בחול' הציעו לו להגרש"ס משרות רבנות בעירות ברוסק וסלאנס, אבל לא חפץ ברבנות, וגם בירושלם שהיה רבה בפועל כל ימיו, היה רגיל לומר שאיננו רב אלא מורה הוראה, סדר למורו היה בשיטת הגרי"ח וואלאזין, לאחוז בסברא ישראל, וגנה את החדוד שאיננו על דרך האמת, וכן היו "שיעוריו" לפני הלומדים בירושלם קו ונקו, ובפשטות ישב את כל הפלפולים. כמו היה גדול בהוראה, וגדולי הזמן חשבוהו ל"מורה הגדול שבדור", כמו כן היה מצוין בכח זכרונו, והיה מגיד גמרא עם רש"י ותוס' בעל פה. ספורים רבים ידועים לו ולרבים מנפלאות המצאותיו בהוראות וכת זכרונו הנפלא, עם כל זה היה רב פעלים, יסד ונהל את המוסדות הגדולים שבירושלם: עץ חיים, בקור חולים, ועה"כ ועוד, ושאר עניני העיר ועל שמו נקרא המוסד אוצר החסד בשם "קרן-שמואל". הוא צוה שלא יכתבו עליו שום תאור רק "הרב שמואל ב"ר צבי", ע"כ. גם הרב יעקב גולדמאן נ"י כתב לו ספורים מענינים ומעשיות שהיו בפניו ע"ד גדולתו של הגרש"ס ומהוראותיו המפליאות, ולצערי צר המקום מהכיל כל הספורים וההערות על זה, כמו כן רבו מאד מלציון להסכמותיו וחתימותיו על ספרים ותעודות שונות.

שם סימן נ"ח, ר"ש דייטש ב"ר אברהם אהרן מקי פרעשבורג, עיין מצבתו ח"מ חוב' ז' דף כ' ע"כ סימן כ"ט, ונספד בספר לקוטי בית אפרים דרוש ב', ובספר לחב"ת ח"ד דף צ"א י"ב, (מפתח ההספדים א' צד 56).

שם, בזל"ה ר' חוב' י"ט נדפס מאמר "משפחת דייטש בירושלם", ושם הובאו קטעים ממכתביו של ר"ש דייטש, שם נאמר שבא בירושלם בשנת תרי"ב, ויש שם ספורים ויפים לתולדותו, ונזכרו שם חתניו. הרב משה נחום וואלענשטיין מי שהיה ראב"ד בירושלם, והרב יוסף בנימין שו"ב ז"ל ראש השוחטים בירושלם, ועיין עליו גם זל"ה ר' כ' צד 13. א. ר—ן.

שם סימן נ"ט, רש"י שניאורוואן, הו"ל בחבבת ר"ז וואלפענזאהן ספר "חמדה גנוזה", והוא תשובת הגאונים, והיה שנים אחדות תושב בעיר חברון, וגם נסע בשליחות החברדים משימה למדינות שונות ורבות, כמוזכר בהקדמתו לספר זקנו קול אריה. א. ר—ן.

שם בסופו, לפרק זה יש להוסיף עוד זכר החכמים האשכנזים הנאים:

(א) הרב הגאון, בקי בשים ופוסקים והגדה, וגם בסתום חכמה נודעת לו אברהם דיין, נסע בשליחות ירושלם בערך שנת תר"ז, ואחריו שנת תר"ח, וחצי נשלל בדרך, ובידי כתב המלצה

בעדו שהגאון אייזיק אהרן אב"ד פרוישטאדט משנת תר"ט, ונזכר בשם ר' אברהם פינסקר בתשובת יהודא יעלה לר"י אסאד סימן ק"ע שכתבו ביחד תשובה בהלכה להגרי' ברדקי בירושלים כשר' אברהם היה אז בדרך שליחות, הוא חותנו של הרב יעקב גולדמאן, והוא כתב לי שידוע לו שר' אברהם היה דיין בבית דין של ר' ישראל משקלאוו, ונסע בשליחותו לאונגריא להרפסת ספרו פאת השלחן, ואצל הרב אל"י לנדא נכד הגרי"א יש מכתב בכת"י שו"ת, ומדבר בו בתוקף גדול נגד הנוכחי. בנו הוא ר' זאב וואלפענזאהן שנזכר בצד 264 סימן י"ד. א. ר—ן.

(ב) הרב אברהם מינמובסקי, בנו בכורו של הגאון ר' יצחק בעל קרן אורה וגיסו של ר' אורי אורינשטיין שנזכר לעיל, חתום בהקדמה לחלקים אחדים מספרי קרן אורה שהו"ל בניו אחרי מותו, בא עם משפחתו לירושלים, והיה ש"ץ בכיהב"נ של הגאון מקוסנא, ונפטר בירושלים בשנת תרכ"ן. יצחק אורינשטיין.

(ג) הרב יניק וחריף ומפורסם יא"ס כק"ש, כמ"ה אל"י בעל במורה יצחק אייזיק מצאתי זכרו כמכתב להגאון רי"ז סלאנט בשנת תרכ"ד, ועיין קהלת משה No. 4668. א. ר—ן.

(ד) הרב אליעזר צבי קב וגני כהר"ר מרדכי מהורדנא, חתום עם מו"מ ירושלים בשנת תרכ"ו על שפר הכוללות בתעודות היסטוריות צד 18, יעל פשר החלוקה עם הספרדים משנת תר"ל, ביהודי המזרח בא"י (לגאון) 355, ועוד בהרבה תעודות, נפטר ס' איר תרל"ה, ועל מצבתו (ח"מ ח"ו דף ז' ע"ב י"ח), כתוב: הרבני הישוע, מגזע היחוס מ"ה אליעזר צבי קב וגני וכו'.

(ה) הרופא דר. ב. גיומאן, יליד רוסא וגמר למדו בווינה. היה ת"ח בתלמוד, עברית וערבית, בא לירושלים בשנת תר"ז, וכשנת תר"י נמנה לרופא ומנהל ביה"ח רוטשולד, ויצא את הארץ בשנת תרכ"ו לרגלי מחלתו, (ז"ה"ר י"ט מאמר הרופאים הראשונים בירושלים).

א. ר—ן.
(ו) הרב החריף החסיד מ' גדליה יונה, מנוחתו כבוד בעה"ק ירושלים, הוא חתן הרב הגאון הקדוש דוד צבי האב"ד קרעמניץ ז"ל, (נשעי נאמנה סימן כ"ו, וכנראה משם היה בירושלים לפני תר"ל).

(ז) הרב המקובל הל"ל משה מעשיל ב"ה"ר צבי געלבשטיין (אכן השהם) מביא ליסמאק, היה מילירי הפרושים, ובכתירתו התודע אל גדולי האדמו"רים מגור קוצק וחב"ד ויהי מגדולי מעריציהם, בשנת תרכ"ט עלה לירושלים והתמסר ללמודי הקבלה והריון, והיה בעל הויה גדול ובעל מרג כביר, ויחולל רעיון נעלה לקבוע משמרות ומעשרות עם בתי כנסיות ובתי מדרשות אצל המקומות הקדושים בא"י, ומצא על זה סמוכים ורמזים בכל התורה הנגלית והמסתורית, ואף תלה בזה את הגאולה, וגם עשה בזה למעשה, ובמסירות נפש היה מכק את כל מקומות הקדושים והשתדל כשפורן וכו', הוא היה מן האוסרים להכניס יד בחורי הכותל מערבי, ובמשך חיו בירושלים היו לו מחלוקות גדולות לשם שמים עם רבניה מפני שלא נענו להצעותיו כדבעי, וגם ע"ד ענינים הלכתיים שונים, והיו לו כמה מעריצים ומאמינים בו בתור איש פלאי, וחבר ספרים רבים מלאים בחריפות ומעורבים סגולה ונסתר, ורובם ע"ד תכן רעיונותיו והצעותיו, והם: אור לישירים, תפלה למשה פתיל תכלת ועוד, וראוי הוא שיכתבו תולדותיו בספר גדול ומיוחד.

(ח) הרב יצחק במוהריא זל"ה גליקין, חתום עם הרב יוסף יואל ריבלין על שפר מכר הזקה בירושלים בשנת תר"ה, בתעודות היסטוריות צד 11, והוא אבי אמם של האחים אמדורסקי.

(ט) הרב הישיש המופלג בתורה מויה יהודא כמוריה, חושר מגוע יחוס ומעלה, נין ונכד הגאונים האדירים בעל נודע ביהודה והגאון ר"י הלוי הורוויץ האביד מהמבורג, היה בירושלם בשנת תרכ"ג—תרל"ה, וכינתים היה כנראה גם כחולץ, חבר ספר תהלים עם פירוש דגלי הודיה והמצוה, וספר ממתיקי יהודה, נדפס כנראה בראשונה בירושלם תרכ"ו, ושנית ביוזעפוף בשנת תרל"ה, וכנראה משם היה מעדת החסידים. א. ר—ן.

(י) הרה"ג יהודא בלומענפעלד זצ"ל, שנקרא ר' יודל לאמזער, מופלג בתורה ובכל פלפול וסברא, מגדולי המלמדים הראשונים בחיבת ריה"ח בראשית הסאה הששית, (עיין ספר בני אשר של ר"י גולדמאן צד ו'), הוא אבי משפחת בלומענפעלד בירושלם, והיה ידוע לגבור, וגם בניו הצטיינו כמוהו בגבורה נפלאה, כל ימיו ישב על ההורה ועל העבודה, והרביץ תלמידים רבים, והאריך ימים. א. ר—ן.

(יא) הרב יעקב ב"ר יוסף הרופא איש ירושלם, פירושו נאווה תהלה נדפס בתהלים עם ספר משפט צדק, וזין תרפ"ז, (מנחת שלמה א' 123), ועיין אוה"ס 398. א. ר—ן.

(יב) הרב הצדיק הקדוש ר' יצחק בהרב הגדול יהודא לוי כהנא מקאנא, בעהמ"ח ספר „תולדות יצחק" על ספר יצירה (ירושלם תרל"ד תרמ"ה) ג' חלקים, עלה לארח"ק בשנת תרי"ג, כמו שכתב בהקדמתו לס' הגז', והיה תלמיד בנסתר להגאון ר' יצחק אייזיק חבר ז"ל אביד סובלק, ונפטר ב"ח אדר תר"ס, צוה שלא להספידו, אבל הגח"צ ר' זלמן בהר"ן אמר להגאון מדובראוונא להספידו ולפרסם מה שאמר עליו אביו הגה"ק הר"צ שהוא מהל"ו צדיקים שכדור. יעקב משה חרלם.

ר"י כהנא, חתום בירושלם בשנת תרפ"ז, ב„מעשה אבות" צד מ"ז. א. ר—ן.

(יג) הרב החכם ישראל דובער פרוסקין, בעל „החבצלת", נולד בדובראוונע בשנת תר"ו, וכן עשר—בשנת ה'ר"ך—בא עם אביו ר' אלכסנדר לירושלם, והיה לחתנו של ר' ישראל בק מרפ"ס, בשנת תרכ"ט יסד מחדש את העתון החבצלת אשר עמד בראשו כיוכל שנים, היה ת"ח גדול, ובקי גם בתורת החכ"ד, והיה מנושאי דגליה, היה סופר נעלה מיוחד במינו, יודע שפות, ואיש מלא מרץ ואצילות אשר לא יחת מפני כל, להם בעזו נגד המתחדשים ונגד המסיון, מעודו היה עסקן צבורי גדול, עזר להתישבות התימנים בירושלם, ויסד את האגודות הנעלות תפארת ירושלם ועזרת נדחים, ואת המוסד חגדול מושב זקנים המאוחד בירושלם, יסורי א"י דכאוהו בימיו האחרונים, ונפטר ביום י"ד איר תרע"ד בירושלם, בניו סופרים ומלומדים, ואחד מהם מר גר פרוסקין, חבר בית המשפט המסכילתי לערעורים בירושלם, מסדר עכשיו את כל כתביו אביו ותולדותיו בארוכה. א. ר—ן.

(יד) „הרב הישיש מופלג בויר ובר פחתי, מויה מרדכי מוילקאוויסקי מעורו עסקן במצות ה'", נמנה בשנת תר"י מסעם נשיאי הכולל בווינא ורוזני מינסק למסונה על כולל הפרושים, (ממכתבי כת"י אשר בידו), וכנראה שהוא הוא הרב מרדכי טרייאנא—ןועך [כנראה על שם עירו ברוסיא], אשר ישב בירושלם שבע עשרה שנה על התורה והעבודה, והיה נודע בירושלם בשם „ר' מרדכי מתמיד", והיה נין ונכד של הצדיק ר' אייזיק פאהאסער, ונכדו הוא הרב ישראל איזאקסאן בנויארק, (אה"ל שם לגוסליב צד 306). א. ר—ן.

(טו) הרב ר' משה ב"ר נתן שנייטוך, (שנזכר לעיל צד 243), חתן הרב ר' יוסף חתנו הכבוד של ר' משה מגיד. צדיק ותמים, והיה בקי בע"פ בכל ד' חלקי שויע והיה רגיל לחזור עליהם על יד עריסת ילדיו כשיישן אותם, היה בעל צדקה נפלא, והיה כל ימיו נגוע חולי, מת בשנת תרכ"א בהיותו בן ג'ג שנה בערך, חתניו היו א"ז הגאון החכם ר' יעקב אורישניין, ור' יוסף ב"ר בן ציון ליאון ממספחות הכיחוות שביירושלם שחבר מלון עברי—

ערבי. ועיין לעיל צד 243 זכר אביו ר' נתן ז"ל.

(מז) הרב ר' ניסן ב"ר נחום טשקלוב שרל"ן, נולד בשנת תקצ"ד בשקלוב, ובא לירושלים עם אביו שנזכר לעיל, בהיותו ילד, חופתו היתה ביום הבר מצוה שלו, והיה חכם גדול וצדיק מפורסם, ותורתו היתה אומנתו, מאשתו חוה גיטל נכדת השר הגאון ר"י צייטלין משקלאוו, נולדו לו שבעה עשר בנים ובנות, ונשארו לורק בן וכת, היה תלמיד מובהק להגאון רמ"ל בעל זית רענן, ובתור סגולה שחקיימו אצלו בנים יעץ לו רבו ללכת בגלות ונסע בשביל זה לבירות, ושם למד יחירי שנים אחדות בישיבת "חכם שלמה". אחרי מות אביו נסע בתור שר"ר בעד כולל רייסין, ונפטר בחול כמגפה בעיר ביחועו ישן בשנת תרל"ג בהיותו צעיר כבן ל"ט שנה, בנו היה הרה"צ ר' חיים ברוך שרל"ן תלמידו של הגאון ר' צבי יהושע מיכל.

יצחק אורינשטיין.

(יז) הרב צבי ב"ר אברהם מאומציאן, מצאתי חתימתו עם גבאי הת"ת הגדול בשנת תרכ"ב, במכתב כתב יד לר"ש קלמר.

(יח) הרב שאול פאלק מאורלא, חתום עם רבני ירושלים בשנת תרס"ז, במעשה אבות צד מ"ן, וכנראה שהוא הוא הר"ר שאול פאלק ידידו של הר"י שווארץ שהשיב לשאלתו בתשובתיו (של שווארץ) סימן כ"ה.

(יט) הרב שלמה זלמן נעמטער מירושלים, ובשנת תר"ט—תר"ך נמצא באונגארן והדפיס בוויין חובש עם אבן עזרא ועם פירושו הגדול על אבן עזרא באוסף מכל המפרשים, וגם תקן הגיה וסדר יפה את כל המפרשים האחרים והדפיס על הוצאתו, עיין שם בחומשים במאמריו "דבר אל הקורא", ועתה נדפסו החומשים שנית בהוצאת "חורב" (ב"י הקדמותיו). בשנת תרכ"ב הדפיס בוויין בית הכחירה על בבא בתרא ושם הקדמותו, ועיין קהלת משה (1267), ושמעתי מהרב ש"א ווערטהיימער שהיו קוראים אותו בחול "הדאר האי" על שם שהיה רגיל לנסוע הלך ושוב מא"י לאונגארן.

(כ) הרב שמואל דוב בלא"א מ"ה אהרן א"ש, חתום עם יחידיו כולל פרושים על מכתב משנת תור"ת, בתעודות היסטוריות צד 17, וראיתי חתימתו בב"ד של הגרשים על שטר פרוזכול שנתן לר"ש קלמר בירושלים בעריה תרכ"א.

(כא) הר' שמואל באאמור אביגדור פיינשטיין, נאמן דח"ק ת"ת, כן מצאתי חתימתו משנת תרכ"ב על מכתב מהת"ת לר"ש קלמר.

(כב) הרב—הזקן המופלג — מ"ה ר' שמחה ב"ר אלי' מווארנע, נל"ב ע"מ תמוז תרכ"ה, (ח"ט ח"ט שורה א' מ"ו).

צד 274, ר"ט נבון, בהמלכות לשלמה דף מ"ז ע"א כתב עליו "שמעתי שכלדותו היה מופלג עצום", ועיין "כתב מינוי" שלו שנתנו לו כח שירה גדול מאד וחתמו עליו כל חורי ירושלים בשבת תקצ"ו, במו"ט חשון תרפ"ט צד 398, ע"ש.

צד 275 סימן ב', ר"י ב"ר רפאל נבון, עיין חתימותיו עם חו"ר ירושלים משנת תקפ"א—תקצ"ו, במו"ט חשון תרפ"ט צד 396 וצד 398. ובירושלים "זכר לזנץ צד ק"ג, קב"ה ועיין להלן צד 298 זכר בנו ר' אפרים חיים נבון, ובאוצר פתגמים מחכמים בספור "כספו במקום גופו" הובא משמן דבר הלצה יפה על "העולים לא"י", מה שאמר לר' שמריא לוריא— ושטר אפומרוסותו על היתום ר"ש אלישר משנת תקפ"ט, במגניזת ירושלים תר"ל צד יוד.

א. ר—ן.

שם הערה שורה 2, תר"א—תר"א, כבר נתקן במפתח ההספדים ב' צד 52 וצד 53. דובער וואכשטיין.

צד 276 סימן ג', הרכ האגין, הוא היה גם הראש והגזבר של ישיבת תפארת ישראל, עיין מרים מבת תרפ"ט צד 70. א. ר—ן.

שם שורה 10, ניסן בק, מעות וצ"ל ישראל בק. א. ר—ן.

שם הערה 2, ר"ח גאנזין ראש משפחת גאנזין, מוזכר הרבה ב"גר המערב" ושם צד 81 מביא מדברי רח"א גאנזין עצמו בהקדמתו למנחה פהורה שהתייחס לר"ח גאנזין הראשון. א. ר—ן.

צד 278 סימן ד', ר"י קובנ, מכתבו הגדול ע"ד שליחותו של ר"א ברנמאן ועוד, נתפרסם בתעודות היסטוריות צד 14—15. וחתום תריה על שטר פשר ר"א נבון במגנזי ירושלים א. צד יוד. א. ר—ן.

שם הערה 1, יליניק צד 13 וארצות החיים היינו הך. דובער וואכשטיין.

צד 280 הערה 1, רח"ג אבולעפייא, חתום עם אביו ר' יצחק על אגרות הכולל בצפת בשנת תק"ע ובשכריא בשנת תקע"ו, (ב"ירושלם" לזכר לונץ צד קמ"ג—קמ"ד), והסכים גם על חרשי הרין (תרכ"א), והוא חיים [נסים] אבולעפייא, החתום ראש לחזיר הספרדים בשנת תרי"ד, בתעודות היסטוריות צד 14. א. ר—ן.

שם הערה 2, ונספד עוד בספר שמש ומגן, ועיין הציונים במפתח ההספרים ב' צד 17. דובער וואכשטיין.

צד 281, רח"ד חזן, יש לו תשובה עם אביו בחקרי לב ח"ט ח"א (המעלות לשלמה מיג"ד ח'), ועיין זכרו בחמשה קינשרים XII, תעודות היסטוריות צד 18, הקדמתו לסדר רב עמרם, והסכמותיו על קול אריה (תרכ"ו), והוא המו"ל ספר "ארח משפט" לאחיו רחמים אליהו חזן, (עיין קהלת משה צד 909), ובקריה נאמנה (תוצאה ב' צד 79) מביא שהר"י ספיר בלבנון שנה ו' ג' 8 כתב שהיה הר"ד חזן מיוחס אל הגאון בעל שער אפרים, ואמר המעור שם שפעם בזה הר"י ספיר, ולדעתי אפשר שהתייחס מצד האם לר' יהודא בנו של בעל שער אפרים איש ירושלים שגז"ל בח"ב. א. ר—ן.

צד 282 הערה 1, נספד ברי"ח אדר תרכ"ט, באיש אמונים דרוש ב' להספד, ועיין גם יליניק צד 14, (מפתח ההספרים ב' צד 16). דובער וואכשטיין.

שם סימן ז', ר"א אישכנזי, בהקדמת קורניל לספרו חמשה קונטרסים מרבה בשנת הרב הזה, וכתב שם שחבר ביאור גדול על ספר חוקת הרינים ע"ש, ועיין גם בז"ה"ר ב' צד 17, זכרון ירושלים דף ז' ע"א, תעודות היסטוריות צד 15, והסכמותיו על אבן ספיר וסדר רב עמרם, וכרוזו במעשה אבות צד יוד. א. ר—ן.

צד 283 בהערה שורה 20, "יחס לו הסכמות שלא בדקדוק". אינו מחוור, כי במפתח ההסכמות נרשמו רק ההסכמות עד שנת תרי"ו, ולא כיון כפי 330 את הראשון לציון רח"א ושם רק ההסכמה לדברי שלום משי' תרי"ג מומלת בספק, וע"י לעיל הערה"י צד 168. דובער וואכשטיין. שם, חר"ש פינסו, חתום עם חזיר ירושלים על כתב מינוי לר"י נבון בשנת תקצ"ו, כמו"ס חשון תרפ"ט צד 398, ובנו ותלמידו הוא החכם רחמים ישראל פינסו המו"ל את ספר אביו, שם חר"ש. א. ר—ן.

צד 284 סימן פ', "החכם ר' יהודא הכהן מירושלים שליח עה"ק חברון", בתג"י אות ח' מביא מה ששמע ממנו על דבר חיד"א שהיה לו מלאך השמים, ואינני יודע אם יש לאחרו עם ר"י זצ"ה דנן. א. ר—ן.

שם שורה 7, ספר אשמורת הכוכב נדפס בשאלוניקי תרי"ב, וכבר היה אז לאחר מותו

של הרב.

א. ר—ן.

צד 285 סימן יוד, יש לו הקדמה בשבת הספר (הסכמה) לספר „זכור לאברהם“ מר' אברהם בכר אביגדור, הנדפס בקושטא תקצ"ז, וחתום שם „שמואל חיים“, והסכמה משנת תקצ"ז על תלמוד בבלי בקושטאנדינא, (מפתח ההסכמות סימן 3092). דובער וואכשטיין. שם סימן י"א, ריו"ט אליקום, נספר בספר שמש ומגן דף קצ"ב ע"א, (מפתח ההספרים ב' צד 20). דובער וואכשטיין.

צד 286 הערה 1, ר"י ענתבני, במז"מ סבת תרפ"ט נתפרסם על ידי א' אלחלילי מכתבו של ר"י ענתבני למונטיפיורי על דבר עזילת הדם ברטשק, ושם בחוב' אדר נתפרסמו על ידי ר' י. י. ריבלין פזמונים שונים מר"י ענתבני. וחתום על כתובה מרמשק משנת תקע"ז, במגנזי ירושלים א' בתחלתו. א. ר—ן.

שם סימן י"ג שורה 9, צריך ליתן פסיק אחרי המלים חמין של המחבר, כי הפרטים מימי חייו ער סוף הסימן הם מהקדמת המחבר ולא מהקדמת חמין. דובער וואכשטיין.

צד 287 סימן י"ד, ה"י יצחק פרחי, עמד ביחד עם הרב האג"ן בראש ישיבת תפארת ישראל בירושלים, כמוזכר בה' „נדפס בירושלים תר"א“, (נעתק במז"מ סבת תרפ"ט צד 70), ונזכר שם בתאר „הרב המוכה את הרבים דורש טוב לעמו ורבים השיב מעון לשמוע בקול אביו ואמו, מתהלך בתומי, כמחר"ר יצחק פרחי הי"ו“. א. ר—ן.

צד 288, ספרי ר"י פרחי, עוד לו מוסר השכל בלשון לאדיני (קושטא תק"ץ), ובסופו שני שירים בלשון הני"ל, וקונטרס מיני מתיקה, נדפס בלדווארני תר"ח. דובער וואכשטיין. שם, ר' יצחק פרחי, פזמוני לרחל אמנו נדפס בקונטרס ארשות החיים (ירושלים תרכ"ה) דף ג'. א. ר—ן.

שם סימן ט"ז, ר"א פרץ, חתום בשנת תקצ"ז על כתב מינוי לר"י נבון, במזרח ומערב חשון תרפ"ט צד 398. א. ר—ן.

צד 289 סימן י"ט, ר' עבדאללה, עלה לירושלים בשנת התר"א, („ציון“ ג' צד 141), ואף הוא השתדל לקנות את הכותל מערבי, וכבר גמר מחירו חמשת אלפים גרש וכו', (שם צד 143). א. ר—ן.

שם, ר' עבדללא, נספר בספר שמש ומגן דף מ"ג ע"א, (מפתח ההספרים ב' צד 35). דובער וואכשטיין.

צד 291 סימן כ' בסופו, רפרד"ס, נספר תר"א ולא תר"ז, וכן בח"מ ח"ב דף י"ב ע"א ציון י"ח, ונספר בספר אברהם במחזה דרוש י"א להספר, ובספר שנות ימין ח"א דרוש ד' לשבת זכור, (מפתח ההספרים א' צד 51 וב' צד 38). דובער וואכשטיין.

שם סימן כ"א, ר"א אלזורקי, בספריה הלאומית והאוניברסיטאית יש כתב יד No. 197, מוסר השכל דרושים על התורה מר' אברהם בן שלמה אלזורקי, שנכתב בשנת תקע"ט. א. ר—ן.

שם שורה אחרונה בפנים, במקום (1 צ"ל 2). א. ר—ן.

שם הערה 2, נספר גם בספר אברהם דרוש יוד להספר (מפתח ההספרים א' צד 22) (ושם שנפטר ד' סבת. א. ר—ן).

צד 292 סימן כ"ג, רבי"מ נבון היה ראש המשכנה הג' של חב"א קרישא, כמוזכר בתעודה משנת תר"ד, במגנזי ירושלים א' צד 7. א. ר—ן.

צד 293 הערה 1, עיין גם יליניק צד 10, ושמש ומגן דף רמ"ה ע"ב, ונספד גם בס' ברוך מכנים דף ס' ע"ב. דובער וואכשטיין.

צד 294 הערה 1, ברוך שהיו שנים בשם זה, ועיין להלן צד 302 סימן ל"ב ומה שהערתו שם במלואים, ועוד מצאתי ר' יעקב הלוי שחתום בירושלם עם חכמי ישיבת מגן דוד משנת תקפ"ז, בזכרון לחובבים הראשונים חוב' י"ח צד 14. א. ר-ן.

שם סימן כ"ח סעיף א', ר' דוד בכ"ר אברהם, חבר ספר מחזה שדי', נדפס בירושלם בראשית המאה השביעית. מיכל רבינוביץ.

שם הערה 4, יוסף יהושע קארין, חתום בשנת תקצ"ב על כתב מינוי לר"י נבון, כמו"ט חשון תרפ"ט צד 398, וגזכר בתור שוכר החצר הרדשקעוויצי בשנת תרכ"ה, בתעודות היסטוריות צד 21, וחתום בתור ראב"ד ירושלם במעשה אבות צד ס"ז. א. ר-ן.

שם, ר"י קארו נספד בספר אברהם את ידו ח"א דרוש י"ב להלכה (מפתח ההספדים ב' צד 21). דובער וואכשטיין.

צד 295 הערה 5, ר' רחמים יהודא ישראל, אור הירח ר"ט ור"ט באי רודוס נפטר תרנ"ב, (מפתח ההספדים ב' צד 37). דובער וואכשטיין.

צד 296 סעיף י"ג וסעיף ס"ז, ר' מנחם אלישך ור"א נסים, חתומים בשנת תקצ"ו על כתב מינוי לר"י נבון, במו"ט חשון תרפ"ט צד 296. א. ר-ן.

שם סימן מ"ן, האם הוא יוסף ב"ר שלמה מורדוך בעל מנפשי יוסף, פרפראות וגייטפראות בדרש ומוסר, ובסופו מועדי רגל, שאלוניקי שנת התורה? דובער וואכשטיין.

שם סימן י"ט, ר' ירמיה אבולעפאי, חתום עם ממנוי כוללות ספרדים בשנת תרי"ד בתעודות היסטוריות צד 14, ונתן הסכמתו לסדר רב עמרם, והסכמתו על חדושי הר"ן שבת (תרכ"א), ועל קול אריה (תרכ"ו). בשנת תרי"ט קנה בית בירושלם במחיר שמונה אלפים אריות כמזכר בשטר סכר במגנני ירושלם א' צד י"ג. א. ר-ן.

צד 298 סימן ב', ר' יום טוב ישראל הוא עזריאל, הו"ל ספר טוב גמין" (ירושלם תרל"א), (מנחת שלמה א' צד 135), ועיין תשובותיו על העבודה בשביעית ב"דבר השמיטה" (להירשנזון), וחתום שם העבד ישראל יליד ירושלם, ועוד שתי תעודות ממנו נדפסו בתעודות היסטוריות צד 24—25. א. ר-ן.

שם סימן ג', אליהו צמח מהודר, חתום על כתב מינוי בשנת תקצ"ז, (מו"ט חשון תרפ"ט צד 398), ועם חכמי ישיבת חסד לאברהם בשנת תרי"ד, (תעודות היסטוריות צד 16). וחתום עם ראשי ישיבת חסד לאברהם בשנת תרי"ד, במגנני ירושלם א' צד כ"ה. א. ר-ן. שם, ר' יו"ט צמח, נספד בספר שמש ומגן דף קל"ד ע"ב, (מפתח ההספדים ב' צד 7). דובער וואכשטיין.

שם סימן ד', נספד בספר הנ"ל דף קס"ד ע"א, ונראה שהוא המקובל האלקי. מובר הרז"ם אפרים ב"ר משה שנפטר יוד שבת תרמ"ב, ומצבתו בחיים חוב' צד ז' סימן ס"ז. דובער וואכשטיין.

שם, ר"א בכ"ר משה, הו"ל בירושלם תרכ"ה ספר תולדות יעקב (קספריו) ושם הקדמתו וסימונו, והגאון רח"ד חזן בהסכמתו שם כפליג בשבחו. א. ר-ן.

שם סימן ה', ר' אפרים נבון, חתום על תעודת מינוי הר"ם נבון שזכר לע"ל בשנת תקצ"ז, וחתום בב"ד ירושלם בשנת תר"ו, ובשנת תר"י נמנה לראש ומשיגה ישיבת מגן דוד,

בירושלים ושיבת דמשק אליעזר ושיבת עץ חיים בירושלים בתור ממלא מקום אבותיו, ועמד בראש ישיבת חסד לאברהם, כמובא בתעודות שונות משנת תר"ו—תרי"ד, בתעודות היסטוריות צד 11, 15, 16, ומגנוזי ירושלים א' כ"ה, ונראה שהוא חיים אפרים נבון בננו של רבי יהודא נבון. א. ר—ן.

צד 299 סימן ד' שורה 8, צ"ל דרוש ח'.

שם סימן י"א, רר"י הכהן, נספד בספר שמש ומגן דף רמ"ד, ושם הובא שהיה חתן דובער וואכשטיין.

צד 300 סימן י"ב, רח"ש הלוי, נזכר עם חצרו שבירושלים בתעודה משנת תר"י, במגנוזי ירושלים א' צד י"ב.

צד 301 סימן כ"ה, ר"י סווין, חתום עם מרס הספרדים בשנת תרי"ד, בתעודות היסטוריות צד 14.

שם סימן כ"ז, ר"י פאפו, נפטר י"ב סיון תרל"ג, ונמצא הספד עליו בחכבצלת שנה שלישית, (מפתח ההספרים II צד 19).

שם, יהודא פאפו ואליעזר פאפו, בח"ט ח"ב שורה יוד ל"ב יש מצבת אליעזר פאפו, ויש לחקור על יחסו לבני פאפו שבסימן זה.

שם סימן כ"ח, ר' יוש מיוחס, נפטר ג' תשרי תרי"ב, ונספד בספר שמש ומגן דף רמ"ז, דובער וואכשטיין.

שם, וחתימתו על שטר ירושלים משנת תר"י, במגנוזי ירושלים א' צד י"ב. א. ר—ן.

צד 302 סימן ל"ב, יעקב הלוי, אולי הוא יעקב לוי שחתום בכ"ד עם הר"א אשכנזי בשנת תרי"ד בעניני כולל בתעודות היסטוריות צד 15, ועיין לעיל ר"י הלוי צד 294. א. ר—ן.

שם סימן ל"ה, ר"י קאפילוסו, חתום ראב"ד ירושלים על שטר משנת תר"ך, במגנוזי ירושלים א' כ"ז.

שם סימן ל"ח, יצחק בכ"ר חיים, הסכים גם על ספר רב עמרם (הוצ' קורניל). א. ר—ן.

צד 303 סימן מ"א, ר"ח עזיאל, חתום עם חכמי ישיבות מגן דוד, דמשק אליעזר ועץ חיים (הספרדית) בירושלים בשנת תר"י, בתעודות היסטוריות צד 15—16. א. ר—ן.

שם סימן מ"ג, ר' יוסף אלמנצי בפדובה, אצל את ברכתו ביום י' כסלו תר"ח במשיור זהב ואגרת שקולה... לכמההר"ר משה ישראל חזן שליח ירושלים ר"מ ורי"מ בק"ק רומא על אודות התפלה אשר חבר לאפספור... (אוצר נחמד א' צד 175—177). והתפלות אשר חבר וי"ח ליום חוקם על לרעות ביעקב יושב בת מצרים, נדפסו בהמ"ע כוכבי יצחק חוברת כ"ד משנת תרי"ח צד 3—6. ונספד מר' אליה חזן בספר יושב לב דרוש א' להספד, (קונטרס המספד לריא יליניק צד 29).

שם, ר"מ חזן, עיין גם מה שפרסם בקובץ על יד שנת י"ב צד 32 והלאה. א. ר—ן.

שם סימן מ"ד, מאיר יום טוב פרחי, יש להוסיף שמו נסים, ועיין עליו גם בתעודות היסטוריות צד 12.

צד 304 סימן נ"ב, עיין הערתו לצד 32.

שם, משה בכ"ר דוד דרדיע מאגאר, חתום עם רש"מ סווין על שטר מגני אפוסרופוס תקפ"ט, במגנוזי ירושלים א' צד י"ח.

שם סימן נ"ה, רנש"י ארוואק, הוא בעל ספר מרכי איש שילך אחרי פפירתו בירושלים

תרגילה על ידי בנו ר' משה ארוואץ, ונשאר ממנו עוד ספר אחד בכתובים, וכנראה היה מגדולי הרבנים בירושלם, ונפטר עורנו באבו במצרים מ"ו אב תר"ב, ונאסר מתלמידיו ר' אברהם אשכנזי, ור' רחמים שאלתיאל יעקב, ור' יוסף נסים בורלא, בקונטרס. כבוד הרב' הוספה לספרו הנזכר, ור' יוסף רפאל עזריאל הנזכר בצד 303 סימן ס"א היה חתנו. דובער וואכשטיין.

שם סימן נ"ח, רחמים פנחס מזרחי, חתום על כתב מינוי ר"י נכון בשנת תקצ"ו במז"מ חשון תרפ"ט צד 398, א. ר—ן.

צד 305 סימן ס', רפאל אברהם מכלוף חיים [ונראה ששם משפחתו היה חיים ולא מכלוף] חתום על כתב מינוי לר"י נכון בשנת תקצ"ו, במז"מ חשון תרפ"ט צד 398, ועל שטר ב"ד משנת תר"ן, בתעודות היסטוריות צד 11, ושם בסעיף חייאט וצ"ל חיים, והוא החתום שם צד 15, ואברהם מכלוף חיים, וחתום על שטר פשוט לר"א נכון בשנת תר"ה, במגנזי ירושלם א' צד י"א.

שם סימן ס"ב, ר' שאול יחזקאל יהודא, מכתבו לחכימה והשר מונטיפיורי ועוד על דבר הישוב במוצא, נדפס ב"לבנון" שיצא לאור בירושלם בשנת תרכ"ג, ושנית בזה"ר חוב' כ' צד 5 וכו', ושם פרטים מענינים לתולדות מוצא. א. ר—ן.

שם סימן ס"ה, רש"י יהודא, עיין מאמר "הר' שאול יחזקאל יהודא", בזה"ר כ' צד 5. א. ר—ן.

שם סימן ס"ח, שמואל מאגר, חתום על כתב מינוי ר"י נכון בשנת תקצ"ו, ועם ב"ד ירושלם בשנת תר"ן, בתעודות היסטוריות צד 10—11. א. ר—ן.

צד 306 סימן ס"ט, ר' ששון ב"ר משה, חבר ספר "שמן ששון" פירוש לעץ חיים ושמונה שערים (ירושלם תרכ"ט), ועל ידו ועם הערותיו יצאו בירושלם ספרו קבלה שונים, והוא ר' ששון [ב"ר משה] בעל "שמן ששון" מק"ק חסידים, החתום במעשה אבות צד כ"ד. א. ר—ן.

שם סימן א', ר' אהרן עזריאל, הוא היה מנכדיו של הרב אביגדור עזריאל שנזכר לעיל, והיה הש"ץ דק"ק בית אל, וחדושו בקבלה נתפרסמו ע"י נכדו הרב אברהם עזריאל בספר "זמרת הארץ", ובסוף הכפורים של ר' אביגדור עזריאל (ירושלם תרמ"ז), ופוזמונו לרחל אמנו, נדפס בקונטרס "ארשות החיים" (ירושלם תר"ח), וחתום במעשה אבות צד ט"ו, וחתום בב"ד ירושלם על שטר משנת תר"י, במגנזי ירושלם א' צד י"ב, וספרו "מקוה מים" דרושים, נדפס על ידי נכדו משה א' עזריאל בירושלם תרס"ג. א. ר—ן.

שם, ר' אהרן עזריאל, נספד בספר אברהם את ידו ח"ב דרוש ז' לשמועות, ונפטר בן ששים, (מפתח ההספרים ב' צד 6 והערה שם). דובער וואכשטיין.

שם סימן ב', אהרן משה פירורא, ראש ישיבת בעלי בתים מחסידו בית אל, חתם כן במעשה אבות צד כ"ג. א. ר—ן.

צד 307 סימן ד', הרב אליהו סלימאן מני, יש להוסיף ספרו "קרנות צדיק", נדפס פעם אחת בבבל ושנית פעה"ק, ונזכר בספר ציץ הקודש להגה"צ ר"צ מיכל ס' מ"ב סעיף ד' "וכן כתב א"י הרב הגדול המקובל ר' אליהו סלימאן טאני", ובספר "שדי חמר" מערכת ח' חתן וכלה נדפס ממנו שיר נפלא על עיר הקודש חברון, ויש שמיחסים אליו את הספר "כסא אליהו" שנדפס בירושלם תרכ"ה בעלום שם המחבר.

שם, חתום בחברון, במעשה אבות צד י"ז, והסכים בחברון בשנת תרכ"ו על ספר קול אריה (ירושלם תרכ"ו). ותשובתו לר"י ביבאס בספר שארית יעקב (ביבאס, ירושלם תר"ט) דף

מין ע"כ, ויש להזכיר חוברת "מנחת קנאות", הכוללת כל דברי חז"ר ירושלמי והברון אשר יצא לישע הרי"א מאני נגד הקמים עליו להפירו מכסא מלכותו, נדפס ירושלם תרל"ט. א. ר—ן.

שם סימן ז', "הצב"י מעם דב"ש", חתום בתור ראש המערכים על כתב הרשאה לשד"ר שלמה הלוי, שבת תרכ"ג, בתעודות היסטוריות צד 18, וחתום עם בית דינו, במעשה אבות צד י"ד, והסכים ג"כ על קול אריה (ירושלם תרכ"ו), ספר יצירה (תרל"ה) ועוד, ובגור המערב צד 210 בהערה ל"ו כתב שמספריו שער המסרה ושער הקדים נדפסו איזה גליונות, ועיין גם שם פרטים נוספים לתולדות ר' אהרן בן שמעון, וכתוב שם ששניהם האב והבן היו ילדי העיר רבא"ט.

שם, ר"ד ו' שמעון, עיין שטר חלקת השדה שעל יד רחוב מאמילה בירושלם, שקנה בשנת תרי"ז, במגנזי ירושלם א' צד כ"ו, ותלמידו המובהק היה הרב יעקב ביבאס, כמוזכר בהסכמות הרבנים לספר שארית יעקב לר"י ביבאס (ירושלם תרי"ט). א. ר—ן.

צד 308 סימן ט', כנראה שהוא הר"ג ברוך משיבת חסד לאברהם שנסע בשנת תרי"ד בשליחות לערי מערב-החיצון, כמוזכר בשטר שניתן לו ע"ד זכותיו בישיבה, במגנזי ירושלם א' צד כ"ה.

שם סימן יוד, הגאון בעל שדה חמד, בשדי חמד סוף מערכת חתן וכלה כתב בשירים את כל תולדותיו, ושם סימן כ"ג כתב כענין אם לעשות נשואין בחודש אלול, בזה"ל: "ואני מעיד על עצמי שנכנסתי לחופה בעיה"ק ירושת"ו בחודש אלול, והיה הכנסת כלה בבית הרב הגדול המפורסם מוה"ר יצחק פרחי, והיו על החופה כמעט כל גדולי הדור רבני גאוני קשישי דארעא דישדא"ל וזע"א", עכ"ל.

שם, עיין הסכמתו על ספר זבח השלמים.

שם, נספד בספר רגשי לב דף ע"א, (מפתח ההספדים ב' צד 16). רובער וואכשטיין צד 309 סימן י"ב, יצחק פיזאנטי, חתום על כתב מינוי ר"י נבון בשנת תקצ"ו, במו"ט חשון תרפ"ט צד 398, ועל שטר סכר משנת תרי"ז, במגנזי ירושלם. א. ר—ן.

צד 310 סימן ט"ו, ר"ש אלישר, ושובתו על שמיטה בדבר השמיטה ק"א—ק"ו, ושם מזכיר את מחותנו ר"מ פניזל, וחתיים בשנת תרי"ד עם חכמי ישיבת חסד לאברהם, (בתעודות היסטוריות צד 16), ואין להחליפו עם הרב יהודא שמואל אשכנזי בעל ספר "ישא ברכה". (מנחת שלמה ב' 344 No.), ועיין גם זלה"ר ב' צד 20, והסכמותיו על זמרת הארץ וכתר תורה, ובמעשה אבות צד ט"ו ועוד, ועיין חתימתו בכ"ד ירושלם ועם חכמי ישיבת חסד לאברהם בשנים תרי"ד ותרי"ז, במגנזי ירושלם א' כ"ה—כ"ו. א. ר—ן.

צד 311 שורה 11, ר' אליעזר אלישר, נספד בספר איש אמונים, עיין מפתח ב' צד 7, רובער וואכשטיין.

שם סימן י"ז, הרב יצחק ב"ר רפאל קאלמארו, חד מן חברי מרשומי המכוונים בבית אל, הו"ל והניה את שער ההקדמות, שער רוח הקודש ושער הגלגולים בשנת תרכ"ג, ואח"כ הדפיס את שער רוח הקודש בשנת תרל"ד עם חדושו, ועיין מנחת שלמה א' 187—188.

א. ר—ן.

שם סימן י"ח, משה ו' וינישמי, חתום על כתב מינוי ר"י נבון, במו"ט חשון תרפ"ט צד 398.

שם, נספד בספר אברהם את ידו ח"א דרוש י"ד לחלבשה, (מפתח ההספדים ב' צד רובער וואכשטיין).

צד 312 סימן י"ט, ר"ט פארדו, הסכים גם כן על סדר רב עמרם (בירושלם תרכ"א), והסכמתו לספר חסדי דוד של זקנו הנ"ל, וחתום עם חזיר הספרדים ועם חכמי ישיבת חסד לאברהם בשנת תר"ט ותר"ד, בתעודות היסטוריות צד 15—16. ובמגנזי ירושלם א' כ"ה.

א. ר—ן.

שם סימן כ"א, רפאל מאיר פנינץ, חתום בשנת תקצ"ו על כתב מינוי ר"י נכון, במרס חשון תרפ"ט צד 398, והיה מורשה ר"ט פרחי בשנת תר"ט, (תעודות היסטוריות צד 12), והיה מתותנו י"ל הרב יש"א ברכה, ותשובתו בדבר השמיטה צד ק"א, ועיין הסכמותיו בירושלם על כתר חכמה, זמרת הארץ ועוד. וחתומתו בכ"ד ירושלם משנת תר"י, במגנזי בירושלם א' צד י"ב.

שם, רפאל מאיר פנינץ, הספר עליו בסוף ספר זכות אבות להר"ג אויערבאך ושם הובא ספור נורא מהגה"ק הזה, ע"ש.

שם, ר"מ פאנינץ, נספד בספר פדה את אברהם דרוש ו' להספד, ובספר שמש ומנן דף שניה—ש"ס, (מפתח ההספדים ב' צד 38).

שם סימן כ"ב, רש"מ גאגין, חתום עם חכמי ישיבת מגן דוד ירושלם תר"י, (תעודות היסטוריות צד 15). ובכ"ד ירושלם בשנת תר"ד, במגנזי ירושלם א' צד כ"ן.

שם, נספד בספר אברהם את ידו ח"א דרוש י"ב להלכה, (מפתח ההספדים ב' צד 31). דובער וואכשטיין.

שם, לפרק זה יש להוסיף את זכר החכמים הספרדים האלה:

(א) הח' השלום והכולל **אברהם עובדיה המכונה חודירח**, ראש המשמרה הב' של ח"ק, נזכר בתעודת משנת תר"ד, במגנזי ירושלם א' צד ז'.

(ב) הח' השלם והכולל **אברהם הכהן**, נזכר בשפר חוב לכולל מערבים משנת תרכ"ג במגנזי ירושלם א' י"ד.

(ג) החכם ר' **אברהם ב"ר משה ידיע סאמקופלי בעל חצר בירושלם**, ועיין על דבר מכר בית מחצרו לר"י אבולעפאי' בתעודות משנת תר"ט, במגנזי ירושלם א' צד י"ג וכ"ה.

(ד) חרב **אפרים איש בריתו של הר"י ספיר**, חכם נכבד מיקורי ירושלם, נסע בשליחות להודו בזמן אחד עם ר"י ספיר, ונפטר בשנת תר"ך בדרך בלכתו מכלכותה למדינת בוכריא אצל עיר קאבור ונקבר שמה, (אבן ספיר ב' צד צ"ז).

(ה) הרב **אפרים בורלא**, והרב **יעקב שמעון מאמאלון**, חתומים בתור רבני ישיבת מגן דוד בירושלם בשנת תר"י, בתעודות היסטוריות צד 15—16.

(ו) ר' **דוד משה בכ"ר שמואל ידיע מאג"א**, חתום על שפר מכר משנת תר"ט, במגנזי ירושלם א' צד י"ג, ועיין להלן במפתח זכר שאר החכמים בירושלם מבני מאג"א.

(ז) החכם **חיים יעקב פרנס**, ראש החברה הראשונה מדי משמרות ח"ק בשנת תר"ד בתעודת במגנזי ירושלם א' צד ז'.

(ח) הרב **יהודא ב"ר שלמה אלקלעי**, נולד בשנת תקע"ז ונתגדל בירושלם, ושם נתחנך על ברכי רבניה בנגלה ונסתר, הוא היה מחולל הרעיון הציוני, ובערכו אח"כ לרבנות בסרייה עזר את העם ליצירת מדינה יהודית בא"י על מהות הקודש, וחבר ספרים שונים להפצת רעיונותיו, והם: **שמע ישראל**, **מנחת יהודא**, **דרכי נעם**, **גורל לה'**, **משמיע שלום**, **רגלי מבשר**, **מעורר ענוים** ועוד חוברות שונות, וגם כתב מאמרים רבים בעתוני זמני, באחרית ימיו חזר

לירושלים ונפטר בן פ"א שנה בשנת תרל"ח, תולדותיו נכתבו בעתונים ובחבורות ישונות, אבל עד היום לא יצאו ידי חובת תולדתו שראויה לבוא בספר גדול ומיוחד.

(ט) הרב יוסף רפאל מאראגאן, חתום עם חכמי ישיבת מגן דוד בשנת תר"י, בתעודות היסטוריות צד 15, ואולי הוא החזן יוסף מאראגאן שנזכר בזכרון ירושלים (עם אם למסורת) דף ג' ע"ב, ועיין לעיל צד 215 ר' יוסף יחיאל מאראגאן.

(י) החכם יצחק ב"ר מנחם ו' ואל"ר, חתום על שטר מכר קרקע משנת תר"ל, במגנזי ירושלים א' צד כ"ח.

(יא) הרב המובהק כמוהר"צ, המכונה הר' רבינו ו' בנ"שתי. ראש משמרת ד' של ח"ק בשנת תרי"ד זלה"ה, במגנזי ירושלים א' צד ז'.

(יב) הרב רפאל אשר קובו, באסף הסופר עגנון מצאתי מכתבו אל רבני ירושלים משנת תא"ר.

(יג) החכם שמואל משה חאליאן ס"ט, חתום על שטר משפחת פרנס בשנת תרי"ד, קודם להרב יונה סעדיה נבון, במגנזי ירושלים א' צד יוד. א. ר—ן.

הערה:

(א) ר' משה ב"ר צבי הירש, שנזכר לעיל בטלואים צד 26, איננו חדש, כי נזכר כבר בפנים הספר כח"ב צד 147.

(ב) ר' מנחם אמאראני, נזכר במעות פעמים: בצד 22 וצד 30.

תיקונים ומלואים

לתולדות הרב אריה לייב פרומקין ז"ל

מאת ברוך חנה לאה סגל

עמ' י"ב שורה 5, 'סוגיה' צ"ל סוגינר.

עמ' ש"ז שורה 23, 'הרה"ג ר' יקותיאל איסר הדס, היה בן דודה של אמי ז"ל ורבו של בעלי יחי'. הוא נתישב אח"כ במאישאד, זבסוף ימיו עלה ירושלימה ונפטר בה.

עמ' כ"ג שורה 1—2 מלמטה, 'משבת לשבת', צ"ל מרגל לרגל. הנסיעה מן מרימפול לפיקעלן היתה של כמה ימים.

עמ' כ"ד שורה 11, 'שמונה רי"כ לחדש', צ"ל לשבוע.

עמ' כ"ז שורה 2, 'שבביתו התאכסן', לא מדויק. ר' יעקב אליעזר זה היה גר ביאנישאק שבליטה, והוא לחמן התגורר בברלין אצל הוריו של ר' יעקב אליעזר ושל יוסף חיים, וגם התגורר כהלברשטאדט אצל אחותו וגיסו של ר' יעקב אליעזר, הא' והגב' בלום.

עמ' כ"ז שורה 25, 'קריית ענבים', צ"ל קריית יערים.

עמ' כ"ח שורה 3, 'שאמו הזקנה פרומה עוררתו לכך ותחזק את רוחו כנגד המערערים', לא מדויק. יש בידי מכתב לאבי מאמו ומגיסו בקעלס שבו הם מביעים את צערם על אמרו לעזוב את קהילתו ולגור לא"י, והם מדברים אליו. דברי כבושין ע"ז. אך כנראה הסכימה אמו לבסוף לנסיעתו לא"י כשנתרע לה שהוא היה הגורם בהשקעת הכסף של האדונים מגרסניא בקניית אדמה בא"י.

עמ' כ"ח שורה 24, 'שתי בנותיו עזב בבית אמר', צ"ל בבית אחות אשתו רוזה ז"ל בפיקעלן.

עמ' ל"ה שורה 18—24. מאורע האסון בבנין הבאר לא היה 'בראשית ישובו של אבי בפ"ח', אלא בשנת תרנ"א. מאורע זה היה הגורם העיקרי ליציאת אבי את הארץ. כמו כן לא נכון שהשכנים הערבים רגזו ורגזו והסילו אשמת רצח בצדיה. תיכף אחרי המקרה באה משלחת הסמילה מיפו וזכתה את אבי ז"ל סכל האחריות, וכן גם קרובי ההרוגים פטרו אותו, כי לא אבי שכר את הערבים אלא הקבלן, ערבי נוצרי שהיה אחד משני ההרוגים, והאסון לא קרה בזמן העבודה אלא כשבתם לאכול את ארוחתם. אבל בזמן הסכסוכים עם לחמן כשנה אחר כך השתמשו אחדים מבעלי הצד שכנגד במקרה אסון זה להסית את הערבי השלישי שנשברה רגלו כדי להציק את אבי. ואבי היה מוכרח לנוס מנוסת חרב מפחד תקוה לראשון לציון ולירושלם וכן חזרה, מפני החיילים ששלחה המשטרה המורקית לתפוס, עד שנאלץ לברוח את הארץ בסתר ובהתנאי, סבלי לראות ולהפריד בברכה מאת אמי ז"ל ומבניו שהיו אז ביפו, רק הרב ר' יצחק הירשנון ז"ל וגיסו בנימין יהלם יבדל לחיים היו היחידים שנפרדו מסנו על הספינה.

עמ' ל"ז שורה 5, 'ווילהלמה', צ"ל שרונה. וווילהלמה לא היתה אז במציאות.

עמ' ל"ז—מ"א, התיאור של הסכסוך הגדול בין אבי ז"ל ובין לחמן אינו מדויק בכמה

פרטיו. ביחוד אני מוצאה חובה לעצמי למחות על התואר שנתן הרה"ח ריבלין ללחמן, מטיבו ואיש חסדו של אבי ז"ל (עמ' ל"ז שורה 24—25). מעולם לא הטיב לחמן לאבי, ומכשי"כ שמעולם לא עשה חסד אתו. אבי השקיע הרבה יותר באחוזתו של לחמן ממה שהשקיע לחמן עצמו. הסכומים שהשקיע לחמן היו כאין לעומת הוננו הגדול שעלה לכמה מיליונים מארק, אבל אבי ז"ל הקריב כשביל לחמן את הקאריירה שלו בתור רב נכבד וגדול בישראל, את מיטב שנותיו, את כל כוחו ומרצו, וגם לא מעט כסף במזומנים ושוה כסף, ונוסף על כל אלה הקריב על קרבן אהבתו לא"י את בריאות משפחתו ועתידות בניו ובנותיו הצעירים, לחמן לא ירע להכיר ולהוקיר את גודל נפשו של אבי, ואת כוונותיו הטובות ומסירותו לרעיון הגדול שלו הקדיש את חייו. כגודל עשרו של לחמן כך גדולה קמצנותו וכילתו, ונוסף לזה היה אדם בעל קפריסות, בלי דעה מיושבת, ורוחו היתה נעה ונדה כנור הקנה במים. הוא היה מחליף את טקודותיו ואת הבטחותיו עשר מונים לחודש, ובכלל התנהג עם אבי כעם עבד נרצע כגלל הפרנסה הזעומה שהיה מספיק למשפחתו.

כן לא נכון שלחמן כתב לאבי "שיתפטר מהנהלת המשק". מתוך המכתבים הרבים הנמצאים תחת ידי יוצא ההיפך. בשנת תרמ"ט כשהיה אבי כבר לזין בקש את לחמן שישחרר אותו ממשרתו, וגם מסר לו את כל פנקסי החשבונות, אבל לחמן פצר באבי ובקשהו כתחנונים שיחזור למשרתו, באמרו שאין לו את מי למנות במקום אבי ז"ל, שיוכל לבטוח בו כמו באבי, והבטיח להספיק את כל צרכי המשק עד שישא ריוח הגון. אולם תיכף כשחזר אבי ז"ל לא"י עם זהבבטחות המרובות, מלא לחמן בחשאי ובלי ידיעת אבי את ידי מוכר קרקעות מירושלים למכור את הנחלה, ועל ידי זה לנשל את אבי מנחלתו ומכל תביעות המשכורת והכסף שהיה אבי נושה בלחמן. אבי הוכיח את לחמן על זה, אבל הוא התנצל ופייס שוב את אבי.

אולם בשנת תרנ"א, כשכשל כוח הסבל של אבי, החחיל דורש בתוקף שישתוה אתו וישוחררו מעבודתו הקשה, ואז שלח לחמן את ר' יעקב לזור. בראשונה הסכים יעקב לזור למסור את הענין לפשרת של בוררות לאדם בעל מעשה המכיר את האכרות ועניני חקלאות. לשם זה בחרו באיש אמונים ושומר דת, הא"פ. הויסמאן סוחר עצים בירושלים, שהיה מקודם אכר ברזושון לציון. אולם בהשפעת שומוני ומרדפו של אבי ז"ל ומספר אנשים מחפשי משרה חזר בו יעקב לזור ודרש רק דין תורה בירושלים, ובעצתם נהפך מנתבע לתובע. דעת אבי לא נחה מבית הדין בירושלים, מפני שני טעמים: האחד מפני שידע שהדיינים אינם בקיאים בעניני עבודת האדמה, ובפרט בעסק מסוכך כמו משק אחוזה; והשני מפני שהדיינים היו קרובים לחברי "דגל תורה", ואבי פחד שמא ישפיעו עליהם לרעתו. ולפיכך הציג לשופט ומתווך את הרה"ג דיסקין מבריסק, הרה"ג הזה קבל עליו את החוץ, אעפ"י שמעולם לא עסק בענינים כאלה בירושלים, אך ר' יעקב לזור ויועציו פסלו את הרה"ג הזה בטענה שאינו חבר הכ"ד לסוף הוכרח אבי להסכים לדת בבית דין. בהמשך המוס"ס הארוך של הד"ת הלך אבי ברשות הדיינים לימים אחדים לבקר את משפחתו ששכלה מסחלות ומחסור כפ"ח, ובזמן שהותו בפ"ח עמדו הדיינים והוציאו עליו פסק סריבנות. באותו הזמן נתעורר שוב ביתר עז ענין הערכי ושנפגע באסון הבאר הניל, ואבי הוכרח לברוח על נפשו לחוץ לארץ.

עמ' ל"ט בסופו, יש להוסיף שגם הרה"ג ר' יהושע ליב דיסקין שלח מכתב להרבנים דר. אויערבאך והרה"ג ר' שלמה כהן בהאלברשטאדט. המכתב ההוא שפך אור בחיר על מהלך הד"ת בירושלים, ועל ענין הדין ומצוקות נפשו של אבי ז"ל. הוא נדפס אחרי כן במאמר "מכתב אבי אחרי פטירתו של הצדיק מבריסק, בהשבעון, היהודי" שיצא לאור בלונדון.

עמ' מ' שורה 15—17, "סוף סוף נאנס הרב מ' להתפטר וכו'", עלי להוסיף שהפטר בין אבי ז"ל ולחמן נעשה ע"י הרבנים מהלכרשטאדט וגיסו של ר' יעקב ליזר, האיש היקר וירא אלקים ר' אברהם בלום, שידעו היטב את בור לבבו ונקיון כפיו של אבי, ומסירת הסודעה שנמצאת כיום בידי נכתבה בידי ר' שלמה כהן דיין בהלכרשטאדט.

עמ' מ'—מ"א "החובות שנענה לחמן לפרוע". אלו לא היו חובותיו של אבי ז"ל אלא של האחוז. במשך כל הזמן שחדל לחמן לשלוח כספים התפרנסה משפחתנו בדוחק רב ממכירת התכשיטים של אבי ז"ל ושאר חפצים משלנו.

עמ' מ"א שורה 11—15. ר' מנדל כהן שהכניס את אבי לביתו, לא היה חים פשוט, אלא בעל בית חרושת לבגדים. הוא היה בעל בית חשוב, רודף צדקה ומוקיר רבני. חותנו הישיש של ר' מנדל זה היה מילדי נוישטאט שהכיר את זקנו של אבי ר' ינקלי, והם חשבו להם לכבוד גדול שנכדו של ר' ינקלי יתאכסן בביתם. אבי שלם בעד האכסניא, אבל לא באופן מספיק, מפני שהם לא רצו להרויח ממנו. אבי ז"ל היה לוטר תורה ביחד עם ר' מנדל שהיה גיב בן תורה הגון. כל המשפחה היקרה חבבה את אבי ז"ל כאב, וקיימה בו וגם במשפחתו כשבאה ללונדון מצות הכנסת אורחים, ונשארו קשורים אלינו בחבלי ידידות ואהבה עד היום הזה. ר' מנדל כהן זה היה מספר לנו בדרך הלצה איך נכנס בבוקר אחד לבית מלאכתו ומצא את רבי פרומקין יושב ומתלמד לעבוד על המכונה.

שם שורה 20. לא נכון שמכירהם מגרמניא תמכו בהורי, מעולם לא נהנו הורי ז"ל ממכרים ומידידים או אפילו מקרובים. כל מה שרכשו, להם היה מעמל כפיהם ומעבודת בניהם ובנותיהם, שהלכו לעבוד בבתי מלאכה בלונדון ככל בני היהודים העניים, כדי שלא יצטרכו הם והוריהם לידי מתנת בשר ודם. ההצלחה שבאה לאבי ז"ל היה בגלל בית מסחר שהיה ברחוב ראשי בחלק המרובה באוכלוסין יהודים, ולא חסר לו אשראי מצד בתי מסחר גדולים באנגליא, ולא קונים בין יהודים ואינם יהודים, אחרי שהוכרו ערכו וישרו של אבי ז"ל.

סקורות חיו ופעולותיו של אבי בלונדון, ראוי לציין שגם בסביבה זרה זו הרבה להרביץ תורה ברבים, רדף צדקה, ויסד חברה לגמילות חסדים, שכמה וכמה בעלי בתים נושעו על ידה. ביתו היה פתוח לכל נקשה ומר נפש, ועזר בכספו להרבה אנשים בהלוואת סכומים גדולים. כן גם הרבה לפעול בשביל נגועי הפרעות ברוסיא שנדרו ללונדון, גם הרבה אנשים ומוסדות צדקה מארץ ישראל מצאו באבי תומך ועוזר, ביחוד הישיבה "תורת חיים" בירושלם, ובית החולים "שערי ציון" ב"פ—שבו נתרפאה אמי ממחלת הקרחת הצהובה שחלתה בה שבועות אחדים לפני צאתנו את הארץ. אבי ז"ל קבע בביתו בלונדון מקום לתורה ולתפילה, ועל ידי השתדלותו ובהשפעתו הגדולה נמנו מורי הוראה בהרבה מקומות במזרח לונדון. ועד היום שמו מכובד וזכרו ברוך בין אלפים מאחינו שם.

מפתח השמות והמשפחות לספר "תולדות חכמי ירושלם".

[מפתח השמות כולל עפ"י סדר אי"ב את שמותיהם של חכמי ירושלם שנזכרו בספר הזה על פי סדר הזמנים, [כמובא בתכן הענינים שבראש כל חלק וחלק], ואת שמותיהם של חכמי צפת ממחצית השניה של המאה הששית שנכנסו תולדותיהם בחלק השלישי מן הספר הזה.

גם באו במפתח, שמותיהם של חכמים שנחשבו ע"י אחרים בפעות בין חכמי ירושלם, והוכרר פעותם בספר הזה.

השמות שהעמדתי אצלם סימן השאלה, הם של חכמים שמסופק אני עליהם אם היו בירושלם.

הציונים הם. פ. לפתיחת הספר, ההקדמות ותולדות הרב פרומקין שבאו לפני החלק הראשון, א. לחלק הראשון מן הספר, ב. לחלק השני, ג. לחלק השלישי, מ. למלואים שבסוף הספר.

צינתי למלואים רק לשמותיהם של החכמים החדשים שלא נזכרו בפנים הספר, ולשמותיהם של חכמים שבאו במלואים שלא בסדר הספר.

מפתח המשפחות, הנהו מפתח עוזר ומקיל למפתח השמות, ואולם במדה ידועה יש במפתח הזה כשחוא לעצמו ערך חשוב לחקר תולדות המשפחות בישראל בכלל ותולדות משפחות חכמי ירושלם בפרט.

במפתח המשפחות השמטתי את הכנויים המשפחתיים אשר על שם העירות והמדינות, כמו: ווילנר, בריסקר, הורדנר וכדומה, וזאת במקומות מועטים.

מפתח השמות

אביגדור ב"ר דוד	ג 69	אברהם אייזנשטיין	ג 262 - 268	אברהם אשיאו	ג 46
" " מנחם	" 212	" איספיריאל	ב 18	" אשכנזי פו, י"ח, נח, א	116
" טוריאלי	" 212	" הכהן אישקר	ג 47	" ג 106, 109, 135, 167	
" עזריאל	" 39	" אלבו	א 129	" 188, 189, 231, 276	
אביעזר ממקסין	ג 229	" אלגזי	ב 65	" 277, 282, 302, 306	
אברהם ן' אבחרדיל	ג 229	" אלחדיב, אלחדיף	ג 14	" באראכאת או בראשית	
בזרנדיל, אזרוואל א	131, 80	" 54, 44, 135, 62, 44, 36	ס 54	" ג 45, 112	
" אווריסשר	" 174	" ב"ר אליעזר	ג 135	" באשה	מ 29
" מאנון	מ. 64	" אלמושנינוא	ג 111, 42, 60	" בונאן	ג 296
" אזולאי	א 125	" אמאריליו א	ג 127, 90, 34	" בילביש	א 127
ב 22, 25, 73, 153, 114, 115		" אמינו או אוינו ב	ג 29, 54	" בעלוב—בעלור	ג 45, 51
		ג 69, 55, 78, 149		" 125, 128, 135, 217	

157 ב	אברהם נבון	אברהם יצחקי א 129. ב 26. 23.	71 ג	אברהם מבראדי
212 ג	נולד	.86.84.73.59.58.52	103 ב 128 א	ברודו
99 ב	הלוי הנזיר	.150.128.126.125.88	123, 62 א	הלוי ברוכים
211 ג	ניניו	.163.161.160.157.153	45 ג	
	ישמעאל סגנוניטי	87.86.15 ג 167.164		[הרב אנן] חיים גאנן
54.46.39 ג	(זונגוניטי)	245 ג	36 ג 109 ג 121 130	ב 36 ג 109 ג 121 130
56		ירושלמי א 82.94.118	276, 274, 208, 204	
198, 197, 136 ג	סגרי	161	302, 298, 294, 284	
253 ג	ביר שבתי הסופר	מאיר ביר ירמיה—כץ	312	
261		מווילקאמיר ג 252		גאמיניו ב, 107 104
64 מ	משה עובדיה	ביר ישועה א 61		גאסמיל—גאסמו ב 147
124, 27 ג	עייאש	ישראל ב 153.160 ג	26 מ	
98, 41 ג 34 ב	פאדרו	29 מ		גדליא ב 33, 34
201		הכהן א 129 ב 34 ג 82		גר צדק א 34 ג 244, 243
283, 213 ג	פינסו	89, 58 מ 295, 199, 122		דיין ג 264, מ 79
252 ג	מפינסק	הכהן מערבי א 122		ביר דוד ג 209
263 ג	פראסס	אלברט הכהן ג 271, 262		דנציג ג 180
252 ג	יצחק פרוש	אברהם הכהן משאד ג 253		אברהם ניסן וויינשטיין ג
258 ג	יעקב משה פריינד	כלפון ג 104		71 מ 252, 246, 238
85 ג	משה פרנס	שמשון כץ ג 81		וויליסיר א 129, 261
245 ג	צבי נכד הגר"א	לאנידו א 129		ישראל זאבי ב 72, 153
147 ג	שלמה זלמן צורף	כץ מלאסק ג 80		ן' הזויר ב 37
180, 178, 156, 152		רפאל לב אריה ג 106		ן' זית א 67
259, 217, 198, 194		213, 107		חאיון ג 45
39 ג	שאל צינסמרו	לויא ב 32, 37		מחאסלאוויץ ג 170
135, 102, 22 ג	ציפסיג	הלוי א 18, 29, 32, 59		מחארסאן ג 248
74, 58, 25 ב	ן' צמח	80, 62 ב 58, 96, 109		חבר ב 105
83		155, 88 ג 139, 213		עובדיה חודירה מ 89
138, 76—73 ג	קאליסקער	ג 299		חזן א 18, 90
40 מ	יוסף קאניטי	שלמה הלוי ג 181		חיון א 122 ג 103
262 ג	אבלי קאסובסקי	די לונזאנו א 135 ב 156		ן' חיים א 121
132, 129 א	קארינאל	מאגר ג 32, 102		חיים ג 45
105, 77 ב		משה מאגר ג 33		חנדראלי ג 37
295 ג	קואינקא	מאונן מ 44		חנניא ב 29, 30, 37, 71
13, 11 ג	גרשון קוסיכר	מהדאר ג 213		98
68, 65, 59, 56, 46, 44		מולכו ג 108, 132		רפאל מרכוס א 34, 81
85, 83		מזרחי מ 29, 31		מרוויש צרפתי א 39
166 ב	קרמונה	מיוחס ב 118 ג		145 ב 97, 96, 91, 85
308, 297 ג	רבינו	17, 42, 45, 86, 90		מיאנאוו מ 96
144 ג	רוביו	209, 131		יארשישניער מ 26
112, 20, 19 ג	רוזאנוס	מינקובסקי מ 80		יעיש א 129
166 ב	רולו	הכהן מעלי ג 124		יפה ג 69
102, 100, 72 ב	ריויג	ברוך ביר מרדכי ג 151		
151, 146, 113		183		

171. 152. ג משה ב'ר משה	47. 35. ג אהרן רוזאניס	243. 225. אברהם בנימין ריבלין ג
183.	78. 55. ב אולימאן אשכנזי	" רייזלס שווערזשלאק ג 71
63. מ נולד—רולי	112. 59. א שרגא פייוויש	" שלום א 20. 44. 51
296. ג נסים	" ב 40. 46. 47. 48. 50.	" שלמה זלמן שפירא ג 142
75. ב עובדיה	83. ג 221.	148. 147. 144. 143.
130. א מפסארו	" אורינשטיין ג 263.	170. 162. 164. 152.
158. 22. א מפירארה	" יצחק אייזיק פיזיץ ג 245.	75. מ 274. 184. 177.
46. 43. ג פרחי	70. מ	" שלום רפאל מורחזי רידיע
130. ג פרנס	" שבתי ב'ר חיים ג 24.	שרעבי ג 119. 121. 167.
288. ג פרץ	253.	278. 276. 206. 204.
110. 102. 43. ג צבי ג 102. 122. 215.	" מוילנא ג 80.	296. 287.
128. 75. א קלעי	איזיק מ'יד דווארגאוו ג 139.	" ו' שושן ג 43.
18. 9. 2. ב רבא	" מסלוצק ב 108. 113.	" תלמוד א 85.
61. 14. ג רולו	113. 112. א אלחנן	אהרן ד'ר לונזאני א 135.
253. 241. 175. ג רבלין	" דוב ג 244.	ב 50.
253. 225. ג יהושע רבלין	" הרכבי ג 258.	אהרן א'פנדרי ? א 130 ב 27
" יוסף רבלין ג 239.	ב 51. א'יה	" ג 44. 112.
158. ב שנגי	" בער ב'ר יצחק אייזיק מ 80.	" ו' דוד אשכנזי ב 37. 46.
216. ג שיריזלי	" בארקי ב 32.	" זעליג ג 156. 242.
64. מ ששון	" ביאליסבאקער ג 152.	" משה מנעז צבי, גזע-רש"י
253. ג א'ימלך דוב מקרלין	183.	ג 222. 223. 259. 284.
81. ג א'יעזר	" גאליפאפה ב 158.	" חיון ב 73. 163.
84. 79. א א'בנשיני	" דודי ג 45.	" ו' חיים א 120 ב 29.
202. 66. ג ירוחם א'ישר ג 311. 310. 292.	" יהודה דייכעס ג 232.	35. 46. 71.
22. 19. 17. 10. ג א'רחא ב 26. 33. 58.	237. 248.	" ו' חסון ג 23.
" אשכנזי ב 42. 43. ג 44.	" חזן ג 282. 306.	" הכהן ב 83.
" לייזר אשכנזי איש צבי ב 43.	" רחמים חזן ג 192.	" הלוי ג 46. 51. 187. 188.
254. 234. ג ברנבאן	" ו' פיסא ב 2. 10. 18.	" לנביו ב 19.
244. ג מהאלברשטאט	" יולו מ 31.	" ב'ר מאיר ג 80.
213. ג גאלמדי	" ישראל ב 2. 9. 10. 18.	" בער מפרעוויטש ג 253.
80. ג ווסמאן סויד	ג 14. 22. 30. 44. 248.	" ו' מכיר ב 19. 35. 42.
194. 192. 103. ג חזן ג 194. 207. 303.	" הלוי ג 199. מ 33. 40.	" משה מסלאנים ג 232.
243. ג מיאסי	" מינגאנין ב 166.	263. 248.
126. 83. 82. א ירושלמי	" מהאנוי א 112.	" סג' נהור א 85.
268. ג הכהן	" יום טוב צמח מהודאר	" בכר קוזו א 85. 88.
263. ג הלוי דר. לעווי ג 292.	מוגדר ג 213. 298.	" עזריאל פ. ס. 10. ג 41.
	" מלאמזא ג 245.	" פארדו ב 59. 74. 110.
	" ממעזריטש ג 245.	166.
	" סלימאן מאני ג 307.	" רפאל חיים משה פירירה
	" סוסאן א 130.	ג 306.
	" מספאוויצק ג 253.	" אהרן פרנס מ 53.
		" בראיג קושיבר ג 57.

294	אריה לוריא אשכנזי	113	בנימין ברי' יהודה ג	305	אליעזר יהודה הלוי
31	" ליב לויאן	254	" הלוי ב' 28, 29, 34, 38	ג	" משה מאגר
242	" ליפשיס	178	" מלונדון 147, 183	ג	" מנחם מלעלוב
268, 263	" ליב מיזליש ג 68, 69	138, 87	" חיים מיוחס ג 210	ג	268, 263
51	" מרקוס—נאמן ג 153, 156, 157, 161	205, 179, 164, 263, 262	" משה מיוחס ג 86, 91	ג	" מנחם
60, 13, 165, 161	" ספוזין	22	" מעלי הכהן ב' 160, 164	ג	" נחום (בעל חזון נחום)
161, 112, 97, 84	" ליב רלביג	81	ג 125	ג	ב' 161, 165, 13, 60
209	" אשטרוק'ן שנגי' אשטצק'ן	76	" ב"ר משה	ג	161, 112, 97, 84
25	שונם, אשטרוק'ן	26	" מרדכי גליבון נבון ג 20	ג	" סוזין
301	שוג'ס א' 125, 126	255	ג 21	ג	" סופינו
46	ב' 36	82	" ב"ר יונה נבון ג 20, 99	ג	" מאפא
80	אשר עניזל אשכנזי	255	ג 101, 133, 274, 275	ג	" פרחי
83	גורדמאן	37	ג 280, 292, 310	ג	" צבי קו וגקי
168	" הלוי	46	" יוסף די סגוביא	ג	" ב"ר אליה הרופא א' 83
270, 255, 236, 233	" לעמיל לעווי מגאלין ג 225	226	" מספורטה	ג	" משה דן רלביג ג 168
122	" אנשיל ניימאן	241	" זאב הלוי ספיר	ג	270, 255, 236, 233
185, 129	" קאמאיקא מאניקשט ג 255	241	ג 226	ג	" ו' שאנני ג 110, 122
85	א סיגורה	47	" קמחי	ג	" ו' שאנני ג 110, 122
51	" בונג'ואה ו' יעקב	66	" קראקו	ג	אליקום
97	" בילא אשת הסמיע	255	" ראמציגעל	ג	אלישע חיים אשכנזי
242	" בכור אזולאי	65	" בן-ציון אברהם	ג	" חביליו
59	" אלמוסנינו	249	" משרשקען	ג	אלכסנדר זיסקינד
213	" אברהם ו' יקר	71	" ליאון	ג	" סנדר ב"ר מרדכי מ' 59
26	" לוי	310	" סאיר חי עזיאל ג 310	ג	אלעזר אברהם הלוי
89	" משה יהודה עזיאל ג 299	295, 217	" קואינקא	ג	" סגל
89	" רפאל קאלבארו ג 308, 311	230	" שלען	ג	אפרים
107	" בנימין במהר"ז ג 152, 183	255	" בצלאל ברא"ש	ג	" בורלא
126	" במהר"ס	103, 70, 29	" אשכנזי א' 29, 70, 103	ג	" ויש או פיש א' 107
306	" ברנמאן	127, 115, 110, 107	" פולידאנו	ג	" ב' 126, 27, 83
85	" בריא סדוכראווא ג 179	161, 132	" סוליראס	ג	" בכ"ר משה ג 298, 306
22, 20, 155	" וויסאל	183, 152	" ישראל	ג	" ב"ר שמואל א' 85
43	" ווילאובוש	38	" הכהן	ג	" נבון ב' 155, 20, 22
129, 122, 110, 43	" רוד מוילנא	229	" ברוך	ג	" ג' 155, 20, 22
292, 275, 185, 135	" מוזאמאשט	29, 27	" מרדכי איסונא	ג	" פישל סגל מפינשעו ג
298	" משיכראוויץ	40, 37, 23	" בנימין	ג	" פישל סגל מפינשעו ג
243	" בריא סדוכראווא ג 179	255	" גר	ג	245
76	" וויסאל	105	" כניסין זאב וואלף ג 255	ג	" פישל מצפת
59	" ווילאובוש	66	" סולידאנו	ג	" פישל קומיבר
58	" רוד מוילנא	1	" ישראל	ג	אריה יהודה מאפא
253	" מוזאמאשט	47	" מספורטה	ג	" לוי הרשער
243	" משיכראוויץ	293, 190	" עייאש	ג	" ב"ר חיים מוילנא ג 243
70	" ליב ב"ר יהודה			ג	" ליב ב"ר יהודה

רוד קונפורטו(בעל קורא הדורות)	רוד ורנק	ג 112	ברוך ציוני
א 18, 135, ב 10, 35	" ליב זילברשטיין	ג 279, 213	" קובו
66, 48, 36	" י' זסרא א 19, 24, 34, 37	ג 214, 207, 194	ברכה דאנון
213 ג	198, 116, 86, 69	מ 80	ב. ניימאן רופא
" קופאנו	" חביליו ב 9, 19, 29, 30	מ 30	גבריאל דיר ריא
256 ג	69, 34	ב 107	" וולאנסי
" קלאסין	" חזן ב 71, 72, ג 28, 166	" רן שטאקלישקאווער	ג 270, 255
34 א	193, 192	ב 48	גדליה
" הכהן ראפאפורט ב 86, ג 62	293 ג	מ 80	" יונה
" י' שושן א 38, 55, 61, 80	" י' חיים	ב 77	" באר
81	א 122	ג 12, 14, 18, 61	" חאיון
" י' שמעון (דב"ש) פ"ס, ס"ו, ג	" שמואל חסאן	121, 117	" ליפשיץ
309, 307, 299	ג 45, 104	ב 45	" מסימאטיץ
" שעפער	מ 49	ב 141	" קורדובירו ישיך איל יהוד)
246 ג	" טביא ילין	א 18, 15, 138, 136	ג 48, 19
80 א	" מרדיואלה ב 1, 12, 15, 16	ג 245	גרשון הלוי
" י' ששון	" בהגאון דיאמפולי ג 142, 183	ג 170	" מרגליות
דינר מערבי בר עלל ב 19, מ 40	" יצחקי ב 26, 58, 73, 150	ב 46	" סגל
305, 299 ג	153	ג 44	דוב אשכנזי
133 ג	" ב"ר ישועה	ג 268, 69	" הכהן
42 ב	א 60	ג 264, 230	" הלוי
" מולכו	ג 60, 61	ג 242	" סגל
" פינצו	ג 299	ג 294	רוד בכ"ר אברהם
24 ג	" יקותיאל הכהן ב 163, 165	ב 147	" ב"ר עוזר מאובן
הירש ליב מצפת	ג 14, 60, 182	ג 77	" שלמה אייבשיץ
86 א	" מאגר ג 32, 40, 46, 121	ג 214, 195	" שמואל אלקלעי
" משה מעשיל געלבשפיין מ 80	130, 125	א 130	" נזיר אמרי
183, 151 ג	מ 89	מ 40	" אסיא
" כץ	ג 179	א 81, 55	" ארוך או ערוך
" ריבלין משקלאוו ג 175, 224	ג 299, 16	ג 107, 42	" אריה
241	" מורה	ג 263	" בורדמן מלעלוב
295 ג	" נחמיאש	ג 81	" אב"ד ביחאווא
108 א	ב 36	ב 15	" בישקריש
" זאב וואלף הלוי מלובלין ב 142	64	ג 243, 139	" מעבלי ברלין
81 ג	" נחמן	ג 257	" חי גאנין
" סאמאנאווער	" מסטאניסלאוו	ג 299, 278, 277	" מעבלי גינזבורג
42 א	" די סילוא ב 63, 106	ג 312	" ויסקיר
" אחיו של ר"ל חסיד מ 42	" פאפו	ב 147	
" וואלף — אשכנזי — אלעשקר	" פארדו ב 96, 162, ג 40	ג 180	
83 ג	283, 213, 201, 126		
" וואלפענזאהן (וועליוול בא—	" שמואל פארדו		
264 ג	ג 213		
בעס)	" פלורניסין		
244 ג	ג 39		
" וואלף מוילנא	" פראגי		
266 ג	" צייטלין ג 152, 171, 183		
" חרין מטיקסין	" קאריי		
265 ג	ג 294, 117		
" לעווניזאהן — אסיא ג 251	" הלוי קאראסו		
265, 264	ג 211		
" וואלף משקלאוו	" קאשטרו		
166 ג	ב 42, 48		
170	ב 35		
265 ג	" די קאשיריש		
זבולון חרלס			

102, 101, 71, 68	חיים חזון ב	207, 205, 121, 116	זכריה בריב (הנביא)	44 ב
28 ג		296, 279, 267, 234	• ורנק	96 א
306, 281, 207	דוד חזון ג	302	• זאמיר	198, 90, 33 ג
72 ג	ח' חיים	171, 169	• זעבסיל	99 א
בריש משערנוביץ (משער-נאוויצער) ג 78, מ 44		אהרן בראג קוסיבר ג 9	• הכהן	86 א
56 מ	משעכנאוויצער	69, 68	• הספרדי	86 א
166 ב	ביר יהודה	יוסף דוד אולאי (חיד"א)	• מכיר	15 מ
300 ג	הלוי יואפק"י	א 94, ב 27, 25	• ביר סעדיה המכונה יחיא אל צהארי מ 8	
256 ג	ילקום—ראצקער	159, 20, 9, 21, 54	זלמן הערץ	152 ג
256 ג	חייקל יפה	111, 104, 98, 85, 67	• נפתלי הערץ	57 מ
54 מ	יעיש	129, 121, 118, 114	• ליב ביר וואלף	152 ג
301 ג	משה ביר יעקב	186, 151, 137, 134	• סוויילנא	73 ג
300	יצחק ישראל ג	201, 188	• ליב מסבריא	170 ג
30	אברהם ישראל	214 ג	• כהן	177, 152, 148 ג
47 ג	כהן	אברהם אלזארקי אלזורקי	• לעווי בריש ג 272, מ 75	
ביר טוביה כץ פאקראיער		291, 217 ג	• כהרין ג 273, מ 75	
164, 151, 140, 139 ג		202, 66 ג	• קלאצקין קלעצקיר ג 152	
168		311, 310 ג	183	
בריש כהן ספינסק ג 146		אלפאנדרי ב 137, ג 44	• ראונארדו	44 ב
262, 170, 148		165	• חיים ריבלין ג 243, 264	
300 ג	בכור כהן	214, 196 ג	265	
134, 102	נסים הכהן	308 ג	זרחיה גוסה ב 31, 41, 49	
59 מ	אורי פייוויש הלוי	רפאל אברהם ח' אשר ב	חזקיה דבאולה מ 30	
199 ג	אליהו הלוי	165, ג 4, 43, 54	• בעלזל ג 135, 213, 217	
300 ג	דוד שלמה הלוי	180, 98, 85	• די סילוא (פרי חדש) ב 58	
300 ג	דניאל הלוי	באסקאוויץ ג 83, מ 45	104, 106, 99, 91, 63	
136, 122 ג	יהודה הלוי	מ"ה די בוטון ג 37	61, 108, 153, 167 ג	
218 ג	רפאל הלוי	יעקב כי רבה ג 300	• אברהם הכהן ג 194, 211	
300 ג	שלמה הלוי	יצחק ח' גיאס מורנו ג 214	• יצחק מזרחי שרעבי ג 119	
59 מ	יצחק מליפאוויץ	יום טוב דאנון ג 207, 214	206, 188	
חזקיה מדיני (שרי חסד)		אליעזר דין מ 66	חי בנימין זנבוב מ 65	
308 ג		הורוויץ א 147, ג 254	חייא אברהם די בוטון ב 37	
214 ג	יצחק מולכו	273, 256	166, 87, 74, 58	
45 ג	מונדיכי	הירשצנזאהן א 67, 69 ג	• ח' בנשת ג 299	
136 ג	שבתי מוניון	267	• ח' דיין ב 76	
214 ג	יצחק מוסאפיא	נסים ירוחם ווילנא (אלישר)	• אהרן הלוי ג 54	
107 ב	הלל מזרחי	ב 86, ג 19, 21, 59	• שלמה מזרחי ג 124	
61 ג	משה מזרחי ב 163, ג 84	93, 69, 66, 65, 64	חיים	
300, 199 ג	נחום מזרחי	212, 202, 130, 107	• נסים — רפאל ירדיה	
		ויטאל קלאבריש א 15, 16	גיליבין — אבולעפיא א	
		106, 104, 98, 74, 51	55, 33, 65 ב	
		131, 123, 127, 105	61, 207, 145, 71	
		145, 141, 138, 132		
		ב 24, 38, ג 99, 121		
		166 ב		
		ח' חביב		

254 ג	יהודה ברנמאן	20 ג 164	חנן נבון	215, 214	חיים אליהו מנשה ג
171, 152	ליב ברוידא ג	37 ג	חננאל מרוזק סלאמיה	161	מעלי
183		102		160	שלום מעלי
43 ג	גזאל	130 א	חנניה אליקום	298 ג	אפרים נבון
257 ג	ליב גולדשמיד	89 ג	בריהן או' ברקון א	135, 103	רפאל נבון ג
43, 14	דיוואן ב 164	37, 32		214	
164, 163, 84, 60		257 ג	מנחם ב"ר יהודה ליב	164, 163	מסערהיי
257 ג	דמשקר-נשקין	178	יצחק ב"ר מוארשא ג	40, 9, 96	עמר ב 96 ג
184, 152	מווילנא	170	בר"ש ממלאמסין ג	104, 58, 57, 56, 45	
311, 43	ן וינישטי	225, 182		112	
69, 34, 31	חאביליו ב	528 ג 258	גדליה פריינד	59 מ	יהודה עייאש
77		12 ב	קנפוס	24, 11, 10	דוד עמאר ג
21 מ	ן' חביב	90 ג	רופא הכהן ב 113	127, 126	עמרם ג
111 ג, 147, 85	החסיד ב	59 מ	סידרוס מסנעמין	164	עשאל
147		113 א	סעבלין	309 ג	יעקב פאדרו
81 מ	במהר"ח	130, 51	ראשיהו פינסו	95 ג	דוד פאדרו
104 ב	כהן סנוגי	153, 84	יודיה ב"ר יהודה ב	69, 18, 12	פואה ב
126 א	לוי יבנה	167		211	אליהו הלוי פולאקו ג
265 ג	ליב יעבץ	136 ג	משה זואקל	205 ג	פיזאנטי
171, 152	ב"ר יעקב ג	64 מ	ישראל	309, 210	יצחק פיזאנטי ג
183		301 ג	סויון	300, 210	משה פיזאנטי ג
113, 80, 79, 57	כהן א	59 א 57 ב	יהודה	213	דניאל שלמה פינסו ג
15 ג, 164, 155	ב 164, 155	58 מ	מאומיאן	283	
69 מ	267, 226	44 ג	אחיו של ר' צמח	89, 53	יעקב פרנס מ
113, 80	ליב בר"ד כ"ץ א	16 א	זרחיה אזולאי	265 ג	פרס
284, 201	בר"ש הכהן ג		איספיריאל או אישפינאל ב	301 ג	שבתי צבי
45 ג	כולי	36, 18, 9		160, 105	משה קאריגאל ב
130 א	להוראנו	96, 87, 79, 57	אלכוסני א	149 ג	בהגאון מקרלין
	ב"ר אורי הלוי מהיידלברג	75 ב	אלגאזי	53, 51, 46	די לה רוזה ג
100 א		86 א	אלכסנדרוי	112, 107, 101, 96, 54	
65 מ	ישראל הלוי	89 מ	אלקלעי	284, 121, 119, 118	
309, 217	מנחם הלוי	26 מ	אשכנזי ג 135, 45	217, 128	אברהם שאול ג
147 ב	ליב ליפשיץ	84, 70	ב"ר יעקב אשכנזי ג		אליעזר'ן שאנגי ג
152 ג	יודיל ברי' מכוהילב ג	108 א	ליב ב"ר אפרים	136, 102	
182, 171, 162		154, 108, 58	ב 154, 108, 58	13, 10, 9	די שיריון ב
64 מ	מאיר	71 ג	" צבי אפרים ג	216 ג	משה שיריוזלי
130 א	מסעוד	296 ג	בוטיסו		יוחנן צבי הירש שלאנק ג
44, 22, 14	נבון ב 154	134, 110	בכור בורלא ג	260, 256, 254, 244	
298, 292, 275, 132		301, 209		178 ג	בר"ם משקלאוו
135 ג	חיים רפאל נבון	37 ב	ביסורי	60	חלפתא רבכס ב"ר יעקב א
194		81, 69	בלומענפלד מ	301 ג	חנוך הכהן
275 ג	מורנו נבון			106 ג	חנניא יצחק מיכאל

יוסף ב"ר יוסף ברוך בענדקש	32, 17, 16, 11, 2	יואל הלוי ב	286	יהודה ניניו
183, 151	"	" משה פלומס פ"ד, ג	197	" סגרי
111 ג	" ביאליר	288, 266, 259	303, 210, 190	" עזריאל ג
257 ג	" בלאנק	113 א	209 ג	" אברהם עזריאל
156 ב	" גאסיניו	244 ג	124, 26, 25	" עייאש ג
93 ג	" גאנדרור	16, 65	189	" פאפו (ן' פלא)
86 א	" גבאי	51, 46, 43, 28, 22	301 ג	" פיזאנטי
92 ג	" ן' גיזאה	103, 102, 85, 83, 54	210, 132	" יהושע פיזאנטי
209 ג	" דאנון	111, 108, 107, 105	309 ג	" ליב ספינסק ב
60 א	" דונדי	118, 116, 114, 112	244 ג	" ספרעשבורג ג
65 מ	" ן' ווינשטי	128, 126, 123, 122	265 ג	" פריץ
199 ג	" זאמאל	197, 188, 187, 183	37, 32	" מקורביל
198, 178, 19 ג	" ן' זאמיר א	276, 215, 214, 209	84 א	" בריס מקרלין ג
81 ג	" מזמיגראד	287	257, 242	" ליב ברא"ג קוטיבר ג
154, 73, 71, 68	" חזן ב	285 ג	59 ג	" הכהן ראפאפארט ב
188, 116, 80, 43, 28	" ג	35 ב	113, 61	" ן' רובי
281, 193, 192, 191	" ג	193, 192, 190	64 מ	" שאראף
38 מ	" ג	212, 207, 198, 194	31, 29	" ן' שושן
66 מ	" משה חניו	214	126, 81	" שטובן
62, 40, 23	" חסון	298 ג	214 ג	" יהושע אלמשורר
67 א	" חיים ערבי	125 ג	81 ג	" גירון
37 ב	" חרבון	29 ג	183, 152	" גליקס
" חריף שאיינהארט מסמאר	"	85 מ	32 ב	" חנדאלי
258 ג	"	113 ב	291 ג	" אברהם יהודה
113 ב	" סאראגאן	110 א	307, 256	" ילין
215, 190	" יחיאל סאראגאן ג	113 ב	84 ג	" הכהן
90 מ	" רפאל סאראגאן	40, 36, 20	215 ג	" לובראוו
46, 40	" מוליראנו	99, 84, 64, 62, 45, 43	36 ב	" די מונטיל
90, 75, 73	" ב"ר יוסף ב	298, 274, 183, 112	" העשיל ממינסק (בעל	" העשיל ממינסק (בעל
155	"	194, 150, 20	172, 151	" מצביח יושוע) ג
257 ג	" משה מברזין	292, 274	257 ג	" העשיל נפקין
246 ג	" יעסיל ב"ר יצחק	" סעדיה נכון ג	131 א	" ן' נון
155 ב	" כהן	292, 274	78 ב	" ננטוא
113 א	" בריא הכהן	64	86 א	" ב"ר סעדיה
82	" ב"ר מרדכי הכהן ב	" ליב מענדלזאהן ספרעשבורג	215 ג	" צבי
86 א	" הלוי	266, 265	34 ג	" משה קרישמן
257 ג	" שאול הלוי	147 ב	2, 8	" צבי סיכל שזורא ג
48, 30	" הנזיר הלוי	215 ג	266	" יואל ב"ר יודיל
100 א	" לומרושו	60 א	165 ג	
127, 126	" רי ליאון	" ב"ר אברהם (קוטיבר) ב		
131 א	" ן' סגוסי	" ב"ר אברהם		
81 א	" בדרס	" ב"ר מר אהר		
		" ב"ר אברהם אלישר ב		
		166		
		" אלכסנדר		
		" אלמושניו		
		" אלקעי		
		" אטון		
		" אמזאל		
		" אשכנזי א		

127, 126 א יעקב אלחמי	78, 29 ב יוסף צרפתי	43, 33, 83, 73 ג יוסף מוליכו ב
125 ג שאול אליקום	180 ג מקאליש	166
ש"א, ש"י, ב שאול אלישר פ	239, 200 ג יהושע קאריו	296 ג מורדוך
124, 66, 65, 53, 33	310, 294	פנחס מורחי ג 14, 22, 42
275, 212, 211, 202, 201	213 ג בכור קובו	124, 62
304, 298, 297, 292, 279	126, 39 ג חזקיה קובו	מסראני א 88, ב 29, 30
310, 306	213	72, 71, 37, 33
45 ג אצבען	96, 75 א קולון לטיף	מיוחס ג 210, 209, 86
49 מ אריה	קונקי ב 164, 157, 104 ג	יום טוב מיוחס ג 30
106 ג נתן אריה	61	מינדים ג 294, 36
38, 14 ג אשכנזי א 113	87, 86, 70 א קורקום	215 ג מנשה
151, 84, 70, 62, 60, 42	125, 110, 46 ג י' רבי	243 ג ב"ר מרדכי
163	246 ג ברי' מרומסיסאק	מאנמו א 133
קאפיל ב"ר בנימין ג 143	266, 243 ג ריבלין	הכהן סאלמון ג 134
171, 151	240, 175 ג יואל ריבלין	ב"ר אברהם מסובלק ג 246
34, 51 ג בוטון	286, 261, 253	סאמאנון ג 46, מ 40
54 ג בוטקי	103, 86, 83, 41 ג שווארץ ב	סאראגוסי א 70
64 מ ביטון	261, 257, 233, 13 ג שלום	אליהו סורנאנה ג 46, 38
55 מ ביין וינישמי	302, 290 ג	100
48, 44, 33, 19, 51, 52, 55, 58, 64	258 ג יחזקאל כץ מואגר	זונדל סלאמב ב 48, ג 220
55, 65, 95, ב 55	246 ג פרוש	253, 251, 239, 226, 221
16 ב י' בקודה	157 ג ראובן	273, 272
40 מ ברוך א 90	81 ג יחיאל מיכל ב"ר אברהם ג	ב"ר אליעזר הספרדי מ 9
246 ג ברלין	152 ג	רפאל עזריאל ג 310, 303
12 ב גאון	125 ג יעקב אליקום	עייאש ג 27
255 ג גולדמאן	108, 18 א אשכנזי	דוד עייאש ג 190
257 ג יוסף גולדשמיט	268, 266, 236 ג בריל	עלי ב 18, 12
58 ג ראנון	54 מ אפרים י' גיאס	ערמה ג 132
267 ג מרדכי הירשענואהן	301 ג ב"ר יוסף	סאדרו ב 34
258 ג הרכבי	131, 130 א מונסול	פיזאנטי ג 301
301, 83, 39 ג ואלירו	246 ג ברי' מסלוצק	מפאלינקרוב ג 81
311	87 א עטאן	חיים רחמים פראג 87, 264
124, 110, 85, ב ווילנא	246 ג מקעלם	268
64 ג 152, 146, 142	183, 142 ג מקריטשוב	פראנקו ג 104, 43
50 מ 212, 202	55 מ יעקב אביגדור	פרחי מ 94
85, 78 ב זיק	ב"ר משה שלמה זלמן ג	שמואל פריינד ג 258
62, 89, 61, 28, ג י' חניז	249	יעקובא פריינקיל מברעסלוי
86 ג 168, 134, 67, 66	19 ב אבות הרופא	173, 169, 152 ג
103, 46, 28, ג חזן ב 138	263 ג אורנשמיץ	צייג - צייח א 68, 67, 96
124, 109, 107	302 ג אישקרומשה	126, 108
88 ב בריש מסומשוש	50 מ אלגאזי	צלמונא ג 215, 80, 36
281 ג אריה סור		מצמאנו מ 40

יעקב ב"ר יעקב	ב 87, 110	יעקב פולק	א 53, 97	יצחק ארדיט	ג 100, 101, 120
ירושלמי מבריסק	א 114	פייתוס	ג 127	אריה	ב 75, ג 216
הכהן קדוש עליון	ג 43	פינסו - פינצו	ג 289	פיש אשכנזי	ב 47
כולי	ב 89	פלורינשין	ג 209	אשכנזי	ב 145, ג 263
לוי א 28, ב 2, 9, 10, 17		פרחיה	ג 216	ב"ר מתתיהו אשכנזי א	114
18, ג 294, 302		פריינשי	ג 45	בדהב	ג 279, 291
ברח"ר הלוי	ג 258	ן' צהל	ג 302	בואינו	ג 98
ב"ר יצחק הלוי	ג 258	צולא	ג 38	בופון	ב 37, 67, 70
יוסף הלוי	ג 178	ן' צמח ב 10, 22, 35, 37		דוד כירדמאן	ס 76
מלוצין	ג 258	148, 74, 55, 50, 38		בינני	ב 50
ליריאה	ב 12, 18	קאפילובי ג 227, 283, 302		בערמאן	ג 69
ליב לעווני ג 226, 227, 261		קוראל ג 185, 188, 190		גאון	ב 10, 16, 35, 50
263, 267, 272, 289, ב		191, 192, 198		ן' גאמול - גאסיץ ב 33, 67	
78		קראקאווער	ב 142	דאנינו	ב 32, 37
משולם מלמברג	ג 178	קשטרו א 19, 57, 90, 116		בכ"ר דוד ?	ג 58
מאגר	ג 32, 46	רוד יקותיאל הכהן רפאד		דיין	א 79, 81
שמעון מאפאלין	ס 89	פורש ג 60, 182, 210		האגיו	א 66
משריל	א 78, 79, 90	רובין	ג 216	זעליקמאן	א 114
מולכו	ב 58, 73, 90	רומאנו ב 9, 10, 16, 19		חאבילוי	ב 9, 18, 34
יוסף מיוחס	ג 86, 131	שטרימר	ב 76, 162	חאסיס ב 145, ג 289, 302	
בר"ד ממינסק	ג 258	שמשון משפיעאווקע ג 76		ן' חביב	ב 91, 167
ממיר	ג 258	קאפיל שפירא	ג 266	חבר	א 2
ן' מני	א 36, 60	תאובים	ג 247	חזן	ג 192
ן' נון	ג 302	יוסף תורגמאן	ג 302	ן' חיים	א 55, 63
סבע - שבאע	ב 69	יפת כהן	א 127, ב 49	בכ"ר חיים	ג 302
סופר	ג 280	יצחק ב 143, ג 152, 154		חינה	א 86, 87
סיר	ס 65	אבוהב	ב 19	ב"ר אברהם חסיד ? ג 111	
סכנררי	ב 18	אבולעפיא ג 114, 139, 207		יעקב בריס מחאסלאוויץ	
ליב סלאנט	ג 264	302, 279		הסופר ג 258, 267	
ספיר (אבן ספיר) פ ד' ה'		אהיליון	ס 66	ברי"ש מאגיר ג 289, 302	
יח, ג 231, 226, 269, 267		ב"ר אהרן	ג 183	יחזקאל יהודה	ג 307
משה עייאש ג 27, 41		אזולאי	ב 26, 167	ב"ר יוסף	ג 178
187, 189, 191, 197, 198		זוהיה רסאל אזולא ב 153		יפה	ג 231
207, 210, 215, 268, 293		163, 167, ג 14, 21, 25		יצחקי	ב 73, 156
עיינתי	ג 109, 285	85, 62, 60, 59, 45, 42		אייזיק ירושלמי	ס 34
רבי	ס 65	111, 115, ס 34		עזריאל	א 87
נסים רוסו	ס 65	איסינאה	ב 35	ב"ר יוסף כהן ירושלמי א	
ב"ר יוסף הרופא איש ירושלים		הכהן האיתמרי	ב 99	87	
ן' עמרם הרופא ב 11, 16		אלכו א 78, 81, 129		הכהן ב 154, 157, ג 22	
עשאל ג 134, 164, 208		אלגאזי	ג 136	211	
פארדן	ג 98	אליישר	ג 37	יוסף ב"ר אברהם הכהן ג	
		דור אסזאג	ג 308	258	

יצחק הכהן	מ	יצחק פראג	מ	יצחק שץ	ג
- מיכל אליהו הכהן	ג 265	" פרחי	ג 105, 109, 287	" גליקען	מ 80
" כהנא מקאלנא	מ 81	" צבאח א	127, 128 ב 12	" ן ואליר	מ 90
" הדיין הלוי	ב 37	"	14, 15	" חרלס	מ 75
" לוריא א	98, 73, 70, 62	" ב"ר צבי	ג 152, 171	" אלימלך ירושלמי	מ 75
"	111, 109, 101, 99	" צרפתי	ב 106	" יקותיאל	מ 22
"	125, 124, 123, 117	" ברוך מקאוונא	ג 152, 154	" יקיר אברהם גירון	ג 215
"	19, 154, 152, 149	"	183	" אשטרוק	ג 188, 197
"	120, 41, 28, 22	" קאלימאטו	ג 38	" מרדכי	ג 190, 196
"	116, 110, 108, 107	" קאלמארו	ג 311	" יקר או יקיר אשכנזי קיסובר	ג 197
" ן לסוף	א 87, 96	" קאנפורטו	ג 134	" ירמיה מוילנא	ג 139, 180
" דוד מלעלוב בידערמאן	ג 268, 242	" קאשטל	מ 65	"	252
" אייזיק בהגאון מאמיק	ג 183, 170	" קארו	א 20, 91	" ב"ר מאיר	ג 252
" צעדיה מהודר	ג 303	" קובו	ג 39, 110, 125, 126	" משקלאוו	ג 259
" די מולינא	א 90, 97	" קופינו	ב 107	" ישועה דידיע זיין	ב 99, ג 15
" ן מוסא א	19, 56, 131	" קורייאס	ג 128	" הכהן סנוני	ג 216
" מזרחי	ג 54	" קורקוס	א 41, 87, 94	" עדני	א 132
" משה	מ 65	" ברא"ג קיסובר	ג 57	" ישי סוניון	ב 19, 32
" מר חיים	א 20, 63	" מקראקא	מ 26	" ישכר ן סוסאן א	א 41, 46, 77
" נאמרוס—נפרוס א	131, ב 17	" קרישפון א	105, ב 158	" בער צוועכנער	ג 253
" נבון	ג 22, 45, 133	" דוד ן רבי	ג 216	" אולראי	ב 26, 145
" ן נחמיאש	א 87	" מרודים	א 128	" רפאל אולראי	ג 115
" סולם	ג 216	" רומאנו	ב 32	" ברדקי	ג 142, 152
" אריה לייב מססאוויצק	ג 265	" רפאל	ג 303	"	167, 181, 227, 237
" ספרדי	א 76	" הכהן ראפאפורט ב	86, 92	"	265, 268, 272, 239
" חיים עוזיאל	ג 310, 303	"	113, ג 61, 112	" הורוויץ הלוי	א 24, 24
" עייאש	ג 27	" משאלוניקי	ג 46	"	9, 19, 45, 146
" ענחבי	ג 216	" שריב	מ 59	"	256
" עירך ב	75, 163, ג 14	" שץ	א 81	" חסיד יזבארד?	ב 142
" פארדו	ג 98	" ן שאנג'י ב	158, ג 39	" סגל	מ 26
" לופים פיריירה	מ 65	" שולאל	א 24, 25, 27	" ענבי	ג 216
" פ"ח	ג 268, 228, 150	"	45, 52, 54, 60, 62	" פינפו	מ 29
" פראג ס כ"ב, ס"ו, א	104	" שיראנו	ג 136	" ראובן קלינגר	ג 263
"	118, 105, 101, 159	" ישראל שיריזלי	ג 216	" ישראל אוזליאנער	ג 247
"	28, 27, 22, 18, 14	" נסים שלום	ג 44, 134	" מאזמיר	ג 46
"	120, 119, 117, 61, 31	" שמעיה	ב 166	" יעקב אלנאזי	ב 65, ג 12
"	187, 178, 168, 130	" שפירא	ג 151, 183	"	14, 16, 20, 30, 51
"	198, 190, 189, 188				
"	288, 268, 208, 205				
"	293				

מאיר ב"ר אליהו ראנאלער ג 229	ישראל חיים שעהנבוים ג 269	84, 62, 61, 54, 52
" ראעזנפאל עמק שושן ג	" משקלאוו פ' נ"ה ב 102	215, 136, 109, 103
247	ג 159, 161, 143, 138	ישראל חיים יוסף אליקום ג 125
199 ג " ו' שושן	170, 169, 164, 160	" אשכנזי א 80, 79, 46
269 ג " שעהנבוים	228, 227, 171	108, 95, 10, 18, 41
131 א מוסא אזרוואל	45 יששכר בער בירושלם מ	" יעקב בארבה ג 134
216 ג " מוריני ביסון	54 ר"י אבולעפאי מ	" בועז ווארדער גראסער ג 259
66 מ מזל טוב בסאן	46 כליפה חסיד	" יעקב בורלא ג 110, 43
14, 12 ג מיוחס ב"ר שמואל	57, 38, 33, 18 לוי ו' חביב א	209, 134, 133, 122
183, 163, 62, 80, 42	80, 75, 71, 65, 58	" בנימין ב 19, 14, 13
207	94, 90, 81	62, 48, 33, 32, 27
188 ג מיכאל אריה	70 ג " בריי ירושלמי	" בק ג 268, 258, 244
295 ג " יעקב ישראל	288 ג " נחמיאש	286, 276, 274, 271
127, 245 ג 11, כהן ב	89 א " רופא	308, 299, 292
264	42 מ ליב חסיד	" ברוך ג 181
230 ג " מארגאלין	77 מ חסיד מסלאנים	" יעקב דאליבה ג 218
277 ג מירקאדו גאנין	236 ג " יעבץ	" איסר מוויילנא ג 76
309 ג " הלוי	179 ג " ב"ר משה מהורדנא	" זאכי ב 33, 19, 15, 14
60, 20 מ מכיר כולי	243 ג " כהן מוויילנא	" יעקב חגיז ב 58, 55, 33
37 ב מלאכי רפאל	254 ג " הרשער	153, 74, 73, 59
296 ג מנחם אלשייך	221 ג " סלאנס	" הלוי מ 65
" אמאראני הרופא מ 22	מאיר אויערבאך פ' ד', מ"ו, י"ח	" ו' חביב ב 91
90, 30	נ"ח, ב 42, ג 87, 221	" משה חזן ג 303, 192
" משה בריי מהאמבורג ג	266, 265, 262, 251	" ב"ר יהודה ג 81
244	311, 296, 282, 271	" חלוי מ 65
74, 73 ג וויסבסקיר	111, 110, 18	" לובלער ב 113
161, 75	161, 129	" יעקב הלוי מסלונסק ג 239
177 ג " בריא זאכום	162, 37, 14	" מאיר מזרחי ב 165, 163
163, 60, 34 ב ו' חביב	" בנימין מנחם דאנון ג 294	ג 90, 60, 20, 15
182 ג " מירל מביירקאב	68 ב היילפרין	" סגרי א 197, 104
54, 51, 47 ג " ב' יוסף	243 ג ליב מוין	" רפאל סגרי ג 198, 194
307 ג " יצחק	199, 133 ג ו' זאמיר	" עוזיאל ג 131
304, 217 ג " הלוי	87 א ו' חיים	" פאליצקר ג 75, 73
160, 134 א די לונזאנו	" שלום הכהן מקארעליץ ג	" מסאלישיאן ג 174
156, 50 ב	236, 176	" פואה ב 69
303 ג " ב"ר מאיר	46 ג מורנאנה	" מפירושא א 87
112 א מאנוש	81 א פאסי	" רובער פרוסקין מ 81
18, 9, 2 ב נהר	38, 23, 22 ב פאפרוש	" דובער ב"ר יוסף מקאליש
249 ג נחום מסאליצק	41	ג 249
71 ג מנרל פרעמסלנר	303 ג יום טוב נסים פריי	" קוראל ג 191
269 ג " מקאמיניץ	85 מ	" קוראל א 133
55 מ " ו' רבי	53 מ פרנס	" יהודה שולס מ 65
	269 ג קאמאיקא אניקשער	

61, 57, 54, 30, 29	מרכי מאיר מביאלא ראבינזאהן	מנחם מנדל משקלאוו ג 138
86, 83, 74, 67, 63	ג 247	148, 143, 142, 140
97, 93, 92, 90, 89	א 114	155, 154, 153, 151
156, 153, 150	ג 296	171, 169, 165, 158
45 ג משה גאליקין	הכהן שולאל א 28 ג 217	274, 194, 181, 179
75 ג גואקיל או גאוווקיל	שיא מ 59	מנצור מרוזק 110, 101, 99, 90, 122
957 ג יצחק גורשמיד	שך ממינסק ג 179, 178	מסעוד ׳ן שמעון ג 307
66 מ גומיו	שלזאנק ג 260	מעתוק ירושלמי א 114, 88
143 ג געצילס מוילנא	שניצור (מחוקק) ג 223	מצליח מאיר ג 34
183, 152	ג 260	מרכי אלידו ג 217
87 א בכיר דוד	חלוק—חלוק ג 38, 21	אצבאן ב 159
28, 22 א דילמירגו	45, 40	אשיאו ג 200
יהושע יהודה ליב דיסקין ג 270	א 131	ברייט אשכנזי ב 113, 101
151 ביר מאיר מהורדנא ג 151	ביר אברהם ג 303, 298	פתחיה ג 68, 58
183, 178	ראובן ביר יהודה מ 59	71
45 ג סגל הורוויץ	ביר צבי הירש מ 90	בעלזל ג 217
260 ג שמעלקא הורוויץ	אזולאי ג 115	הורוויץ סגל ג 259, 223
270 ג סגל הסבורגר	א 88, 56	264
ביר מרכי מהעלישוו ב 147	אהרן מאימליא ג 243	׳ן ויוזגאן א 130, ב 37
114 א הענוכש	מאיישישאק ג 247	מווילקאוויסק פראייאנאד
260 ג הרדוקר	א 57, 53	ווער מתמיד מ 81
304 ג הלוי וואלאנסקי	אלזארקי ג 291, 217	מסיבולי א 133, 126
174 ג נחום וואלענשטיין	אלחמי א 132, 126	יפה ג 69
42 ג וואקיל	אשכנזי ב 2, 18, 112, 83	הכהן ב 35, 42
87 א וויראליש	באסאן ג 136	הלוי (הרב המליץ) ב 69
ברמיס מוויפעכסק ג 74	באסולא—באזלא א 100, 20	96, 187, 185, 184 ג 96
81	101	291, 199, 194, 189
171 ג ביר יוסף מוילנא	בבא ב 2, 9, 18	חיים מיוחס ג 303
131 א ווינסורה מסיבולי	א 101, 20	יוסף מיוחס (בעל שער
96 א וראנק	בוני מ 29	המים) ג 109, 85
261, 260 ג זאקס	מבויסק ג 272	133, 126, 111, 110
129 ג זעפראן	מבוקארעשט ג 244	209, 187
92, 83, 63, 58 ב חניז	בוימגארטען ג 260	מערכי ג 45
154, 153, 124, 108, 93	זאב בלאך ג 183, 151	מרקוס ג 263, 179
59, 27 ב 39 א חביב	בנכנשת או בן-יונשת ג 311, 291	מנאוויגראד ג 259
106, 73, 89, 69, 63	חיים בראזה ג 217	נכון ג 101, 20
21 ג 160	ברדע ג 304	רפאל ׳ן נון ג 303
61, 60 א חדר	מאיר בק א 126, 110	אליעזר סווין ג 296
163, 155, 153, 74 חיון ב	גאנין ג 276, 130	סיריליו א 67 ג 188
164	משה גאלנטי (הסגן) ב 25	פולאני ב 166
18 ב חכים		צורף (סלומון) ג 180, 156
		259, 242, 183

משה חליבו	ב 37	משה מיוחס	ג 87	משה ריבלין המגיד ג 175, 224
" חליגואה	ב 36	" יוסף מרדכי מיוחס ג 24		263, 261, 227
" חננאל	ג 304	183, 125, 122, 110		261 ג ריישער "
" העשין האסלאוויצר ג 270		" יהודה מעביל ג 248 מ		217 ג שאול "
" סאגור	ג 302	71		218 ג שאליס "
" מסראני א 55, 51, 44		" מענדלסאהן מ 78		134 ג ב"ר שבתי "
120, 88, 65		" ניקלשבורג מ 26		" ׳ן שושאן א 81, 118, 127
" טרינקי ב 9, 17		" ׳ן נעים מ 15		161
" טרופקין-טרופקאל ב 32		" כהן סאלמון מ 66		81 מ שנייטור "
37, 33		" ׳ן פורמא מ 66		46 מ שפירא "
" יחזקאל ב"ר יואל ג 260		" מפנסק ג 271		" ׳ן ששון א 127, ב 32, ג 106
" ב"ר יוסף ג 152		" שלמה מפעטריקאוו ג 249		משולם פייוויש היילפרין ב 142
" ׳ן יקיר ב 51		" ב"ר צבי הירש ב 147, מ 26		מחתייהו ב"ר חיים אב"ד פיקאוו
" יוסף יצחקי ב 156		" צרפתי מ 24		81 ג
" ב"ר זכריה ירוק א 96		" קוסיכר ג 58, 57		29 מ ר"מ עזיאל
" ירושלמי מ 45		" יהודה ליב מקוטנא ג 227		נחום ג 152
" ישראל ג 29, 160, 91		266, 263, 251, 238		" בר"ג אשכנזי ב 147
31		270		" מזאמוס ג 152
" הכהן מפראג ב 108, 112		" נאמן ג 260		" משאדיק ג 225, 226, 239
113		" נגרין ב 166		267, 265, 263, 261
" ב"ר מיכאל הכהן ג 127		" הנזיר הלוי ב 30, 98		75 מ 284
" כהן ג 147		" נחמיאש ג 309, 304		" בר"ג משקלאוו ג 261
" יחושע הכהן ג 232		" סגי נהר א 88		" ב"ר שמחה מ 59
" נחמיה כהנוב פ ס"ן ג		" ב"ר אברהם סגל ג 81		נחמיה שלמה הלוי ג 304
78, 270, 241		" סופי ג 34		81 ג נחמן מהורדנאק
" ב"ר ישעיה כץ ב 141		" פאדרו ג 312		" שלמה הלוי ג 221
" לובלין ב 2, 9, 18		" ׳ן חיים פיזאנטי א 76, 20		" נתן קורניל ג 271
" אהרן הלוי ג 196		" שמואל פליאג'ו ג 295		" ב"ר ישראל משקלאוו ג 166
" יצחק הלוי מ 55		" פרחי ג 217		נמע ברנ"מ ג 139, 152, 162
" שלמה הלוי ג 304		" פרנס ב 112, ג 85, 86		223, 212, 181, 170
" לוויא ב 32, 37		" פורת פרענר א 114		242
" חיים לוצאטו ב 135, 141		" ברמ"מ צורף ב 147		156, 152, ג 152
153		" צייטלין ג 152, 171, 183		181, 171, 164, 163
" לעלוב מפשערבורזי ג 242		" קאזניצר ג 271		224
מ 70		" קאצענעלענבויגען ג 69		ניסן בק ג 269, 271
" בר"ד מאגר ג 304		" קאשפרו א 56, 50, 57, 60		82, 69 מ שרלין "
" בר"י מאגר ג 33		90, 61		נסים זרחיה אזוראי ב 26, מ 65
" מודינא ב 35		" קואינקא ג 217		" שלמה אלגאזי ב 64, ג 24
" בהר"ש מוכיח מ 24		" קורדיבורא ב 2, 10, 18		132, 44
" מונטיפיורי ג 156, 263		" רולי ג 217		" בנימין מרדכי אלישר ג
308, 297		" רומאנו ב 15, 16		311, 303, 299
" יהודה מזרחי ג 304				165 ב אסאפו "

269 ג	פנחס שלמה שו"ב	88 א	נתן שתי	נשים שמואל יהודה ארוואץ ג	304
261 ג	פסח אהרן מניקלשבורג	143 ב	נתנאל ב"ר שלמה	" ברכה ג 14, 36, 43, 62	
261 ג	פעסער רוססא גרצר	261 ג	" מוויזנא	" שמריה ירושלמי מ 65	
300 ג	פרג' חיים יהודה	114, 64 א	" ב"ר לוי	" יצחק הלוי ג 37	
304 ג	פרחיה סאראגוסי	265 ג	" לוריא	" חיים לחמי ג 294	
136 ג	" רגן	75, 73 ב	סימן טוב עובדיה	" מזרחי ג 60	
59 מ	פרץ ב"ר משה	160, 151, 142, 139 ג	סעדיה	" חיים משה מזרחי ב 165	
95, 60 א	" קולון	224, 180, 173, 163		ג 124, 121, 15, 13	
82 מ	צבי מאומיאן	40 מ	" בן אחולי	" נתן ב 36	
156, 148 ג	" הירש	65 מ	" בנישתי	" ענקרי א 88, 114	
81	" נכד בעל שם טוב ג	213 ג	" מהודר	" חיים פרחי ג 110, מ 50	
244 ג	" ברלין	101 ג	" מרוק	" אברהם פרגס מ 53	
178 ג	" ב"ר יוסף מראלאמש	289 ג	עבראלה	" שלום ג 132, 44	
178 ג	" ברי דרישר	88, 85 א	עובד די קשטרו	" שמואל ג 309	
24 מ	" הירש מוויזנא	127 א	עובדיה בבלי הכהן	נפתלי ב 31	
248	" אריה ליב מואגראווע ג	59, 24, 22 א	" ברטנורא	" הערץ ג 180, 179	
143 ג	" מועזמיר	60 ג	" משה גואיקל	" הלוי ג 161, 160	
183, 152 ג	" הזרחי	83, 74, 73, 58 ב	" חיון	" הירש פרוש ג 248	
180 ג	" פרויוויש	88 א	" ב"ר יוסף	" יצחק הלוי רוהלר ג 243	
152 ג	" כץ	147 ב	" יששכר בער	271, 264	
171 ג	" ב"ר אפרים כץ	217 ג	" הלוי	גתן יוסף מליסקא ג 272	
248 ג	" יהודה חכהן	295 ג	עזרא מיכאל בכור מולכו	" בורגיל ג 92	
45 ג	" הלוי	80, 60 א	" שבי הכהן	" גומה ב 70, 39, 31	
261 ג	" יצחק ליפשיץ	35 ב	עוריה ווילייסיר	" נסע האגני-האגני ב 41	
236 ג	" זאב ממעזריש	49, 14, 13, 10	" זאבי ב	85, 142, 144	
178 ג	" הירש ברי מנישווער	50		" ממעזריש מ 24	
170, 152 ג	" פרוש ג	45 ג	" לאורנס	" חפץ ב 37	
252		47 ג	" סאפולא	" הכהן א 26	
245 ג	" קאסוויאנער	140, 72 ג	עזריאל משקלאוו	" נסע מנהיים ב 145	
170 ג	" הירש מקיוראן	164		" נסקין ג 272, 221	
266	" אלימלך ב"ר שלום ברוך ג	18 ב	עמנואל אל בחרי	" עמרם ג 126	
179 ג	" בריס משקלאוו	119 ב	" רפאל חי ריקו	" ספראג-ספראנפורט א 22	
261, 260 ג	צדוק הלוי	43 ג	עמרם דיוואן	112, 151, 154	
44 ג	צמח	148 ג	" חסידא ראזענבוים	" קוראל מ 65	
35 ב	" גרבוני א 123, 122	57 מ	173, 170	" רוסו מ 22	
106 ב	" צרפתי	114, 80 א	פיוויש	" (יהונתן) שולאל א 26, 25	
90 מ	" צ' רבינו' בנישתי	248 ג	" ב"ר משה מסיר	82, 29, 28	
הנס	קלנימוס - קלמן בעל הנס	168 א	" פישל	ג 300	
96, 65	האברקשפן א	261, 245 ג	" רובין לעווי	" מאיר שנייסוך מפירדא ג 70	
		59 מ	פלוני אלמוני	243, 70	
		196 ג	פנחס רפאל די-סיגורה	" שפירא א 35, ב 22, 35	
		290		39, 37	

רפאל שלמה עבראלא ב 113,	רפאל משה דאלכה ב 218	97, 98, 99 ב 59
14, 158 ג	רוד הנאז—חאניש מ 64	146, 142
207, 194 ג יהודה עזיאל	יוסף חזן ג 191	ראובן ב"ר אברהם ניסן ג 252
210	חיים מ 65	אמארי מ 66
208 ג בנימין עשאל	אברהם מאראנאן ג 215	אשמיס ג 125, 128 מ
312 ג מאיר פניזל	מריוויש ג 84	53
65 מ אליעזר פראנקו	יצחק ירושלמי צרפתי מ	כהן ג 261, 241
53, 50, 46 ג פרחי	55	ב"ר מנחם מנדל ג 272
90 מ אשר קובו	חיים בכור ישראל ג 136	שויב מענדעלמאהן מ 78
68 א קשטרי	יהודה ישראל ג 29	רבי בר רב אדא א 56
102, 46 ג יוסף ו' רובי	הכהן מ 40	רבינו אלפנדרו ג 44
122, 110, 109	הלוי ג 22, 34, 218	ב"ר אברהם ג 297, 275
136, 131, 123	אברהם ישראל הלוי מ 65	רחמים אריאל מ 49
216, 185	המכונה בכור הלוי ג	ו' וינישמי ג 311
218 ג משה רוסו	45	יהודה ישראל ג 295
55 מ שאול	אשר אליהו הלוי ג 211	שלמה הלוי ג 304
218, 216 ג יצחק שלום	303	נסים מזרחי ג 199
307, 298 ג אהרן ו' שמעון	293 ג חיים שלום הלוי	פנחס מזרחי ג 304
102, 44 ג צמח ו' שמעון	126 ג שלמה הלוי	בכור מיוחס ג 86
123	משה מונטיקו ג 38	אברהם יהודה פיזאנפי מ
143 ב עזאל	בנימין חיים מורנו ג 123	65
82 מ פאלק מאורלא	גרשון מורנו ג 218	רפאל יצחק אלפרס ג 305
305 ג יהודה	פנחס מזרחי ג 158, 124	אליהו ג 309, 308
136 ג הלוי	יעקב מסלון ג 210	אשר אליהו ג 309, 308
243 ג סאמשיסלאוו	מיוחס ג 85, 86, 90, 186	ישראל אליקום ג 285
46 ג מולכו	188	חיים יצחק אלקביץ ג 210
54 ג מיסל	אברהם מיוחס ג 86, 209	אמזלג ג 308
30 מ צאחיון	301, 210	יעקב אסה ג 125
178 ג מקרלין	משה מיוחס מ 55	ארדוס ג 101
בנימין חכהן מראדישקעוויץ	אברהם חיים מכלוף ג 305	שלמה ארדימי ג 100
272, 236, 234, 177 ג	מרדכי מלכי ב 62, 63, 92	רחמים נסים אריה ג 106
211 ג שאלתיאל—יעקב—נייניו	107, 108, 125	אשכנזי ג 84, 136, 191
286	נבון ג 22, 275	193
44 ג שבתי אנגיל	עלי נבון ג 20, 38	ב"ר נפתלי אשכנזי ג 218
76 ג באר	אליעזר נחמיאש ג 105	רוד באשאן ג 218
54 ג גרמיואן	218, 132, 106	יצחק בומיסו ג 296
47 ג ולאנו	חיים שמואל נחמיאש ג	משה בולא ג 14, 43, 61
81 ג סוויניציע	218, 132, 106	93, 84, 62
230 ג יפה	יוסף סאפורטה ג 130	חיים יהודה הלוי גזאל ג
יעקב מירקאדו מולכו ג	סחין ג 296, 305	44
219	סוראנוסמא ג 41	משה—שלמיה—שלמה—
166 ב שבחאי מוררינא	חיים מרדכי מורנאנה ג	גאליקו ג 45, 51, 54
36 ב די פילאספרו	133, 125, 110, 99	113

שלום אבוהבוס	שלמה העלמא בעל מרכבת המשנה	שלמה עייאש	מ
" — שלון — אשכנזי ירושלמי א	ג 78, 107	" יעקב מאי פאראן	ג 85
111, 115	ג 182	" פאדרו	ג 219
" מבויסק	א 38, 81	" פח	ג 152, 150, 177
" כירך	ב 1, 12, 18	" פירנאנדיש דיאש	ג 23
" משה חי גאנין פ ס' ס"ו ג	42	53, 50, 46	
312, 277, 121	ג 305	" פרחי	ג 117, 144, 203
" קראקור	312	" פרנס	מ 53
" שם טוב סימי מודין מ	" יצחק ירושלמי	" קורקוש	א 87, 96
" בר"ד משערשוב	ג 183	" מקרים	א 89
" מזרחי דיריע שרעבי ג	הכהן	" רומאנו	ב 16, 32
46, 108, 102, 54, 53, 51	זלמן הכהן	" שלם	ג 36
120, 118, 112, 110	" הלוי	" שנגי	ב 19
312, 304, 204, 121	ג 31, 34, 204	" בכור ששון	ג 305
שלמה מאונגרן	211	שם טוב גבאי	ג 21, 36, 40
" בן אב"ד	ב 29	85, 45	
ג 182, 162	" חיים הלוי	" לחויא	ב 19, 32, 33
" אלגאזי א 133, ב 92, 95	מאנוש	" פילו	ב 36, 46
ג 132, 61	מולכו א 93, 94	שמואל גרשון איש ירושלם	ב
" אלקעי ג 305, 299, 214	ג 73, 64, 101, 107, 119	78	
" פנחס ב"ר אלקנה ג 249	214, 132, 120	" איש צבי?	ב 43
" אבזאלג	ג 42	" אלחרף	ג 44, 46, 50
" ארגואימי	ג 16	54	
" ארדיש	" יצחק מיוחס ג 86, 126	" ב"ר אליעזר א	א 126, 133
" ן ארואי	187, 188, 190, 194	" חיים אספרוג	ג 285
" יעקב נתן אריה	207, 209	" רוב איש	מ 82
" בולא	ג 242	" אשכנזי	מ 65
" בורדקי	מ 9	" בנימין	ג 131
" ביבי	" נהוראי	" ירושלמי ן ברהון או ברהם	
" ן בשש	" זלמן נעמסער	89, 75, 71 א	
" ברוך	מ 82	ג 308	
" גאביש	" נרבוני	" גאון	ב 10, 46
" הדס	" משה סוזין	" גרמיוון	ב 67
" בכור ווילנא ג 130, 274	ג 94, 154	" דאנון	ג 209
" זלמן בן מוילנא ג 81	163, 168, 189, 194	" דלהינאווער	ג 231, 234
" " ליב ב"ר זאב וואלף ג	198, 207, 209, 211	238	
171	215, 274, 276, 292	" הורדנר	ג 152, 180
" חאטיס	304, 296	" ב"ר הלץ	א 60
" חגי	" ב"ר סעדיה הסופר א 127	" המכירי	א 60
" חדירה	" סיריליוו א 20, 64, 67	" מווארשא	ג 243
" חזן א 18, 49, 55, 89	75, 96	" מוילנא	ג 178, 243
" חסאן ג 104, 110, 136	ב 75	" וועליש	ג 70
" ב"ר חלפתא	" עבין		
א 60	ג 75		
	" ערני א 66, 79, 117, 124		
	126, 132		
	" עטייא א 17, 18, 20, 41		
	75, 91, 101		

שמואל מוני זילברמאן ג 273	שמואל סלאנאס מ' מ'ו, ל'ין ג	שמעון הכהן ג 219
חאניז א 134, ב 61	221, 225, 228, 239	ה'רו אנשברוק או אשפנ-
חאקאן א 19, 40, 52	244, 251, 253, 270	בורג א 109
89	273	די גילדירין מ 46
דוד חיות ג 244	אברהם בצלאר מסלונים	דייטש ג 273
חכים ה'רו א 51, 89	בכ'ר עזריאל ג 140, מ	הזרחי ג 236
משה חאליאן מ 90	65	חאביליו ב 69, 70
ב'ר חלפתא א 60	עמאר ג 24	יהודה ג 305
חמיץ ב 189	פיזיץ ג 245	ב'ר יעקב ב 105
חסאן ג 129	פוליצקר ג 81	שמואל ירושלמי א
הכהן פנוני ב 104	פיינשטיין מ 82	111
שרדיאולה ב 13, 15	פיראנקו ג 219	שאל הכהן השיך אל יהוד
ן' יצחק ב 149	פואנסים ג 295	ב 2, 9, 19
הכהן ב 73	פרימו ב 70, 150	שמעון שלמה נגרין ב 166
שאל הכהן א 126, 133	אכן צחן ב 55, 56	מפלונגיאן ג 232
הכהן חסיד ג 305	קלמר פ י"ב, מ"ז, נ"ח	שמריה ברנאדריס חרימלעוו ג
ה'רו א 57, 68, 89, ב	נ"ס, א 162, ג 237	241, 242, מ 69
17, ג 190, 194, 207	249, 264	לוריא ג 175
מאגר—מאדאר ג 32	הרב מקמון ג 152	מאראגו ג 44
305, 168	רומאנו ב 2, 37	בר'צ מקראקינאווא ג 262
מאיימאראן ג 137	עלי רופא א 89	שמשון בק כץ א 110, 111
יהושע—מהודאר מ 65	ן' שאנני ג 130	גומץ פאסו ב 155, 164
יהודא מושאבאק ג 137	בכ'ר שיניורא א 60	מוויזין ב 88
נח מוצרי ג 219	ב'ר עזריאל משקלאוו ג	רש"י א 89
מיוחס ג 42, 85, 86, 131	160, 164	שניאור פיוווש אשכנזי ג 59
אליהו מיוחס ג 122, 131	שמחה ב'ר בנימין ג 143, 171	67
יצחק מיוחס ג 86	מוילנא ג 141	זלמן שנייאורזאהן ג 273
נחמיאש ג 37	מווארנע מ 82	ששון ן' משה א 79, ג 298, 306
ן' סיד סידיליו א 19, 57	ב'ר יהושע ג 81	
66, 89, ב 10, 2, 13, 19		
27		

אריה מיכאל	אלקעי יהודה	אלירד מרדכי	איונינשטיין	אבות יהודה
" רפאל	" יוסף	אליה אברהם	אברהם	" יעקב
רחמים נסים	שלמה	אליהו רפאל	אוסטופי	" יצחק
" שלמה	אלישך מנחם	" " אשר	אשטופי	" אבנרדיר
יעקב נתן	אמאשו נסים	אליקום חנניא	אוספיניאל	אברהם
אש שמואל רוב	שמואל	" יום טוב	אוספיריאל	אבנחבש שלום
אשונברג שמעון	יהודא	" יחיאל	אוספיניארי	אבנעשיא חיים
הלוי	אמאראני מנחם	יעקב	יצחק	נסים
אשיאו אברהם	הרופא	" יעקב	אוספיריאל	" רפאל
" מרדכי	אסארו ו'אובן	שאל	אברהם	ידידיה
אשכנזי אברהם	אמאירליו אברהם	" ישראל	איש ימיני	גליבון
" אולימאן	אמון יוסף	חיים יוסף	יששכר ו'	" יצחק
" אייזיק	אמזאלג חיים	" רפאל	סוסאן	" ריי
" אליעזר	" יוסף	ישראל	" צבי אליעזר	אביגדור יעקב
" אלישע	" יצחק דוד	אלישר אליעזר	" שמואל	אבן צחן שמואל
חיים	" רפאל	ירוחם	אישמרושה	אברהם בן ציון
" בצלאל	" שלמה	חיים יוסף	יעקב	אהלין יצחק
" יונה	אביגו אברהם	" משה	אישקור אברהם	אויערבאך מאיר
" יוסף	אמרי דוד נזיר	" נסים	האיתמרי יצחק	אורינשטיין אורי
" יחיאל	אנגיל לובתי	ירוחם	הכהן	" יעקב
" יעקב	אניקשער מאיר	" יוסף	אלאשקר משה	" ישעיה
" ישראל	קאמאיקא	" יעקב	אלבן אברהם	אולאי אברהם
" רפאל	אסה רפאל יעקב	שאל	" יצחק	" בכור
" שלום	אספרוג שמואל	יצחק	אלבוטניו אליעזר	" חיים יוסף
" שמואל	חיים	" נסים	" יהודה	דוד
אשר חיים ו'	אסיה זאב	בנימין	אלבחרי עמנואל	" יהודה
רפאל אברהם	לעווניזון	מרדכי	אלגזי אברהם	זרחיה
באולה חזקיה רי	אסיה דוד	אלכסנדר יהודה	" חיים	" יצחק
באסאן משה	אצבאן יעקב	" יוסף	אלגזי יהודה	" ישעיה
באסולא משה	" מרדכי	אלמושניו	" יום טוב	" רפאל
באסקאוויץ חיים	ארגואימי שלמה	אברהם	" יעקב	" משה
באר גדליה	ארדיש יצחק	" בכור	" יצחק	" נסים זרחי
" שבתי	" רפאל	" יוסף	" ישראל יעקב	" רפאל
באראכאא אברהם	" שלמה	אלעשקער זאב	" שלמה	יצחק
בארבה ישראל	ו' ארואי שלמה	וואלף	אלזאקרי חיים	זרחיה
יעקב	ארואץ נסים	אלפאנדרו אהרן	" משה	אזרוואל אברהם
בארקי אליהו	ארוך דוד	" חיים	אלחדיב אלחדיף	" מוסא
באשאן רפאל דוד	ארחא אליעזר	" רבינו	אברהם	אחולי סעדיה בן
באשה אברהם	אריאל רחמים	אלקבין רפאל	אלחדיף שמואל	אומינגא ברך
בבא-משה	אריה דוד	חיים יצחק	אלחמי יעקב	מרדכי
בבלי עובדיה	" יעקב	אלקעי דוד	" משה	אמליאנו משה
בדהב יצחק	" נתן	שמואל	אלטרם רפאל	אייבשיץ דוד
	" יצחק	" דניאל	יצחק	שלמה
		" חיים דוד	אלמסולר יהושע	

בואינה יצחק	בנכנשת מאיר	ברוכים אברהם	גולדסמאן יעקב	דאנון שמואל
בוסוףחייא אברהם	משה	ברסנורא עובדיה	גולדשמיד יהודה	דאנינו יצחק
חיים משה	בנימין ברוך	בריל יחיאל	ליב	דורי אליהו
די	ישראל	ברכה נסים	יעקב	דונדי יוסף
יעקב	שמואל	ברליון דוד מעבלי	יוסף	דיוואן יהודה
יצחק	בסאן מזל טוב	יעקב	משה	עמרם
מורינו	בעל הנס קלוני	צבי הירש	יצחק	דייטש שמעון
בושיטו יהודה	אוס קלמן	בר עלר דינר	גוסיו משה	דייטש אליהו
רפאל יצחק	בעלוב אברהם	כשם שלמה ׳	נוסף פאטישמשון	יהודה
בושקי יעקב	בעלול	נאביש שלמה	גוקליר יום טוב	דין חיים אליעזר
בויםגרשען משה	חזקיה	גאנין אברהם	נזאל יהודה	דיין חייא ׳
בולא משה	מרדכי	חיים	רפאל חיים	יצחק
רפאל משה	בערמאן יצחק	דוד חי	יהודא הלוי	הלוי
שלמה	בצלאלים יצחק	מירקאדו	נזע צבי אהרן	דילמודינו משה
בונאן אברהם	בק ישראל	משה	משה	דיסקין משה
בוני משה	משה מאיר	שלום משה	נזע רשי אהרן	יהושע
בורגיל נתן	גוסן	חי	גיאס חיים סורנו	יהודא
בולא אפרים	שמעון	גאון יעקב	יחיאל	ליב
יהודה בכור	נקודה יעקב ׳	יצחק	אפרים ׳	דלהינאווער
יעקבישראל	בראזה משה חיים	שמואל	גילדירון שמעון	שמואל
בזכנדיל אברהם ׳	בראנדריס שמריה	גאסיניו אברהם	גינזבורג דוד	רמסקר יהודא
ביאליר יוסף	בראשית אברהם	יוסף	מעביל	דנציג אברהם
ביבי שלמה	ברגמאן אליעזר	גאלימדי אליעזר	גירון יהושע	דריישר צבי
בירדמאן יצחק	בנימין	גאליפסה אליה	יקיראברהם	האברקשפען
דוד	יהודה	גאליקו משה —	מרדכי	קלסן
מלעלוב	ברע משה	רפאל	גליקס יהושע	האגיו יצחק
בישון יעקב	ברדיק ישעיה	שלמה	גליקען יצחק	האגני נתן נפע
בילביש אברהם	ישכר	גאלנפי משה	גלססי אברהם	הדס שלמה
ביין ויגישמו	שלמה	גאמיל	געלששמיין הלל	הורדנער שמואל
יעקב	ברהם	גאמיץ יצחק ׳	משה מעשיל	הורוויץ חיים
בינגי יצחק	ברהון	גאנדור יוסף	גרמיזון שבתי	ישעיה
בינישתיסעריה ׳	ברקון חנניא	גאספיל אברהם	שמואל	הלוי
צ. רבינו	ברקון	גבאי יוסף	גרשון יהודה	מרדכי
ביסורי יהודה	ברורו אברהם	שם טוב	ךאלכה ישראל	סגל
בי רב יעקב	ברוידאיהודהליב	גד ברוך	יעקב די	משה
בירבה חיים יעקב	ברוך חיים נסים	גדיליא אברהם	רפאל משה	משה
בישקיריש דוד	יעקב	גואה יוסף ׳	ראנון כרכה	שמלקא
בלאנק יוסף	ישראל	גואקיל עובדיה	ראנון חיים יוס-	היידילבערג
בלומענסעלר	שלום	משה	טוב	יהודא
יהודא	שלמה	גואקיל משה	יום טוב	הלוי
בלשם אברהם די	שמואל	גוטה זכריה	יוסף	היילפרין מאיר
בנכנשת חייא		נתן	מאיר	משולם
אברהם		גולדסמאן אשר	בנימין	פיוויש
			מנחם	

הירשנזאהן חיים	ויוזנאן מרדכי ׳	חאליאן גדליה	חיון עובדיה	חריף יוסף
יעקב	ווסאל בנימין	חאקאן שמואל	חיות שמואל	שטיינהארט
מרדכי	" חיים	חביב חיים ׳	דוד	חלפ זבולון
המבורגר יצחק	קליכראש	" יהודה	חיים דוד	" יצחק
משה	ווינשטי יהודא ׳	" יצחק	" יוסף ערבי	זאגיר יצחק
סגל	" יוסף ׳	" ישראל	חיים אברהם ׳	" משה
המון משה	" רחמים ׳	" לוי	" אהרן ׳	סאראגאן יוסף
הרדוקר משה	ויסקור דוד	" מנחם	" דוד ׳	" "
הרכבי אלחנן	ויש אפרים	" משה	" חיים ׳	יחיאל
" יעקב	ולאגושכתי	חביליו אלישע	" יצחק ׳	" יוסף
הרשער אריה לייב	ורנק דוד	" דוד	" מאיר ׳	רפאל
זואליר יצחק ׳	" זכריה	" יהודה	חיינה יצחק	רפאל
זואליר יעקב	" משה	" יצחק	חכים משה	אברהם
זואלאנסוי גבריאלי	זאבי אברהם	" שמעון	" שמואל הלוי	סביא דוד ילין
" משה	ישראל	חבר אברהם	הליבו משה	סולדאנו ברוך
הלוי	" ישראל	" יצחק	חליגואה משה	יוסף
זואלענשטיין	" עזריה	חגי שלמה	חמוץ שמואל	סולריאט ברוך
משה	זאמאל יוסף	חגאז—רפאל—	חנדאלי אברהם	סורשוש שלמה
נחום	זאמירו זכריה	דוד—חאגיש	" יהושע	סור ר״י אריה
זואלפענזאהן זאב	" יוסף ׳	חגיו יעקב	חגיו יוסף משה	סוריאלי אביגדור
באבים	" מאיר ׳	" ישראל יעקב	חננאל משה	סיובלי מרדכי
זואקיל ידידיה	זאקס משה	" משה	חנניה אברהם	" משה
משה	זגביב חי בנימין	שמואל	חסאן דוד חיים	וינסורא
" משה	זיין ישועה	חרר משה	שמואל	מיסא אליהו ׳
זוארדער גראסעל	זייר אברהם ׳	חרידא שלמה	" שלמה	סוראצינו שלמה
(ישראל	זילברמאן שמואל	חורירא אברהם	" שמואל	סוראצי
בועז)	מוני	עובדיה	חסון אהרן ׳	סוגוי יהודה כהן
זיידאליש משה	זילברשטיין דוד	חזן אברהם	" יוסף ׳	" ישועה
זיט אברהם ׳	ליב	" אליהו	" יוסף ׳	" שמואל
זך יעקב	זית אברהם ׳	" רחמים	חסיר יהודה	סרכוס אברהם
זמרא דוד ׳	זך יעקב	" אליעזר	" יצחק	רפאל
זעליקמאן יצחק	זמרא דוד ׳	" דוד	" ישעיה	עזריאל
זעפראן משה	זעליקמאן יצחק	" חיים	מזברוו	סרדיאולה דוד
זק יעקב	זעפראן משה	" חיים דוד	" כלפיה	" שמואל
זרחי צבי הירש	זק יעקב	" יוסף	" ליב	סרוויש אברהם
" שמעון	זרחי צבי הירש	" יעקב	" שמואל הכהן	צרפתי
זאמים יצחק	" שמעון	" יצחק	חסירא עמרם	" יוסף
" שלמה	זאמים יצחק	" ישראל משה	חעלמא שלמה	" צבי
זאיון אברהם	" שלמה	" רפאל יוסף	חעשין משה	סרינקי—סריפ—
זאליאן שמואל	זאיון אברהם	" שלמה	חסלאוויצר	קול משה
משה	זאליאן שמואל	" חיון אהרן	חפץ נתן	זאריפשינער
		" משה	חרבון יוסף	אברהם
			חריף זאב	יבנה יחודת לייב

לוי מרדכי	לב אריה חנינא	כהן יהודא ליב	ירושלמי משה	יהודא בנימין
" משה אהרן	יצחק מיכאל	" יהושע	" נסים	" מרג חיים
" יצחק	להוראנו יהודה	" יוסף	" שמריה	" יצחק
" שלמה	לובלינר ישראל	" יפת	" רפאל	" יחזקאל
" נחמיה שלמה	לובלין משה	" יצחק	" יצחק	" שאול
" נסים יצחק	לובראזו יהושע	" יוסף	" שלום	" שלמה
" נפתלי הערץ	לזויה משה	" מיכאל	" שלמה	" יחזקאל
" עובדיה	לזויו שם טוב	" אליהו	" יצחק	" שמעון
" צבי	לזוי אברהם	" ליב	" שמעון	יולו אליהו
" צדוק	" אשר	" מאיר שלום	" ישראל אליהו	יפסקאני חיים
" רחמים	" שלמה	" מיכאל	" חיים	הלוי
שלמה	" אהרן	" מרדכי	" אברהם	ילין דוד מביא
" רפאל	" אליהו	" משה	" חיים	" יהושע
" אשר	" אליעזר	" יהושע	" משה	ילקום חיים
" אליהו	אברהם	" נתן	" ידידיה	יעבץ יהודה ליב
" חיים	" אליעזר	" צבי	" יוס טוב	" ליב
שלום	" אשר	" ראובן	" מיכאל	יעיש אברהם
" אברהם	" אליהו	" רפאל	" יעקב	" חיים
" ישראל	" בכור	" שלמה זלמן	" משה	יפה אברהם
" רפאל	" גרשון	" שמואל	" רחמים	" חיים חייקל
שלמה	" דוב	" שמחה	" יהודא	" יצחק
" שאול	" זאב וואלף	" שמעון	" רפאל	" מרדכי
" שלמה	" חיים אהרן	" כהנא יעקב דוד	" חיים	" שבתי
" שמואל	" אורי	" יקותיאל	" יהודא	יצחקי אברהם
לזוי אברהם	פייביש	" יצחק	כהן אברהם	" דוד
לזומראשו יוסף	" אליהו	" כהני משה	" אלברט	" יצחק
לזנזאנו אברהם	" דוד	" נחמיה	" אהרן	" משה יוסף
" אדוניקום	שלמה	" כולי יהודא	" אליעזר	יקיר משה ו'
" מנחם	" דניאל	" יעקב	" בצלאל	יקר בכור אברהם
לזופים פיריירה	" יהודה	" מכיר	" דוב	י' ירוק משה
יצחק	" רפאל	" כלעון אברהם	" דוד יהודה	ירושלמי אברהם
לזוצאטו משה	" שלמה	" כץ אברהם	" דוד יקותיאל	" אליעזר
חיים	יהודה	" מאיר	כהן	" יעקב
לזוריא אריה	" ישראל	" שמשון	" זכריה	" יצחק
" זאב	" יואל	" חיים	" זלמן	" אייזיק
" יצחק	" יוס טוב	" יחזקאל	" חזקיה	" יצחק
" נתנאל	" יוסף	" משה	" אברהם	" יצחק
" שמריה	" שאול	" צבי	" חיים	אלימלך
לחכמי נסים חיים	" יעקב	" שלמה זלמן	" בכור	" יצחק
לסיף יוסף קולון	" יצחק דיין	" לאורנס עזריה	" נסים	עזריאל
" יצחק ו'	" ישראל	" לב אריה אברהם	" חנוך	" לוי
ליאון אריה ליב	" מנחם		" יהודה	" מעחק
" פ ציון			" אהרן	

לואין יוסף	מהדר אלהו	מזרחי אברהם	מיוחס מרדכי	מעלי אברהם
לוישיץ גדליה	" יצחק	שלום	חיים	הכהן
" יהודה	סעדיה	שרעבי	" " יוסף	" בנימין "
ליב	" סעדיה	" דוד	" משה "	" חיים
" צבי	" שמואל	" חזקיה	מרדכי	" " שלום
יצחק	יהושע	יצחק	רחמים	מערבי אברהם
לוישעם אריה	מדינא משה	שרעבי	בכור	" ריני בר
ליריאה יעקב	מוכח משה בריש	" חייא	" רפאל	עלל
לניאדו אברהם	מולינא יצחק די	שלמה	" " אברהם	" מרדכי
לעווי אליעזר	מולכו אברהם	" חיים הלל	" משה	מקריש שלמה
הלוי דיר	" דניאל	" " משה	" שלמה	מר אחד יוסף
" אשר	" חיים	" יוסף פנחס	יצחק	בכר
לעמיל	יצחק	" יצחק	" שמואל	מרגליות גרשון
" זלמן	" יוסף	" ישראל	" " אליהו	מרוק חננאל
" יעקב ליב	" יעקב	" מאיר	" " יצחק	" מנצור
לעווינזון זאב	" עובדיה	" משה	מיוזליש אריה	" סעדיה
אסיה	מיכאל	" יהודה	ליב	מרקס אריה
לעלוב אליעזר	בכור	" נסים חיים	מיכאל חנניה	נאמן
מנחם	" שאול	משה	יצחק	" מרדכי
" דוד	" שבת	" פנחס	טילש שאול	משה אפרים ׳
בידרמאן	יעקב	" רחמים	מיסנגויל	" יצחק
" יצחק דוד	מירקאדו	" נסים	מיונדים יוסף	" ששון ׳
" משה	" שלמה	" " פנחס	מכיר אהרן ׳	מתמיד מרדכי
מאגר אברהם	מונדיכו חיים	" רפאל	" זכריה	מראיינא-
משה	מונסור יחיאל	" שלום	מכירי שמואל	ווער
" אליעזר "	מונסיל יהושע	שרעבי	מכלוף רפאל	נאווארא שלמה
" דוד	מוגסיפיורי משה	" שלמה	אברהם	נאמן אריה
" " משה	מוגסיקיו רפאל	" חייא	חיים	מרקס
" יעקב	משה	מסלון יעקב	מלכי רפאל	" משה
" משה	מוניון חיים	שמעון	מרדכי	נאמרוש יצחק
" שמואל	" שבת	" רפאל יעקב	מנדלזאהן יונה	נאפרוש יצחק
מאדיאר	" ישי	מזראני יוסף	ליב	נאנסו יוסף
מאטיק יצחק	מוסא יצחק ׳	" משה	" משה	נכון אברהם
אייזיק	מוסאפיא חיים	מזריא יעקב	" ראובן	" אפרים
מאימאראן	יצחק	מיגאנין אליהו	מנהיים נתן נפע	" אריה יהודה
שמואל	מוצרי שמואל נח	מיוחס אברהם	מנחם אליעזר	" בנימין
מאיר יהודה	מורדוך יוסף	" בנימין	מני אליהו סלימאן	" מרדכי
" מצליח	מוריני רפאל	חיים	" יעקב ׳	" חיים אפרים
מארגולין מיכאל	בנימין	" משה	מנשה חיים	" רפאל
מאגוסי יוסף ׳	חיים	" יוסף	אליהו	" חנן
מדיני חיים חזקי	" רפאל גרשון	" יוסף יום	" יוסף	" יהודה
מדרש יוסף	מושאבאן	טוב	מסעוד יהודה	" " חיים
מהדאר אברהם	" שמואל	" יעקב	מעביל משה	רפאל
	יהודה			

עמרם יעקב ׳	יעבדאלא רפאל	סוזין מרדכי	ניימאן ב. דר.	נבון יהודה מורינא
נחן ״	שלמה	אליעזר	ניניא אברהם	״ יונת
ענבי ישעיה	עבין שלמה	רפאל ״	יהודה ״	״ משה
ענקרי נסים	עדני ישועה	שלמה משה ״	שאלתיאל ״	״ סעדיה
ענתבי יעקב	שלמה ״	סולם יצחק	יעקב ״	״ יצחק
״ יצחק	עובדיה אברהם	סוסאן אליהו	ניקלשבורג פסח	״ מרדכי
ערוך דוד	משה	״ יששכר ׳	אהרן	״ רפאל
״ יצחק	אליה ״	סוסי משה	ניקלשפורג משה	״ עלי
ערמה יוסף	סימן טוב	סופיני אליעזר	ננסוא יהושע	חנביא זכריה
עשאל חיים	עזיאל בכור	סופר יעקב	נעסמער שלמה	נגרין משה
יעקב ״	משה	״ יצחק	נעים משה	נגרין שמעון
רפאל ״	יהודה	סוראגוסמא רפאל	נרבני צמח	שלמה
בנימין	בן ציון	סורנגא יוסף	שלמה ״	נהוראי שלמה
פאדרו חיים	מאיר חי	אליהו	סאטאנאווער	נהר מנחם
יעקב	יהודה ״	מאיר ״	וואלף	נולי אברהם
שלמה ״	יוסף רפאל	סיגורא פנחס	סאלמון משה	״ אליהו
פאלאגו יוסף	״ יצחק חיים	רפאל די	סאטמון יוסף	נון יהושע ׳
פאליצקר ישראל	ישראל ״	סיד יעקב	סאטמון רפאל	״ יעקב
פאסי מאיר	רפאל ״	״ שמואל ׳	סאפורטה רפאל	״ מרדכי רפאל
פאפו אליעזר	יהודה	סיליא דוד די	יוסף	נזיר אברהם הלוי
״ יהודה ׳	עזיאל ר״מ	חזקיה די	סאראגו שטריה	״ דוד אמרי
פלא	עזריאל אהרן	סימו מודין שלום	סאראגוסי יוסף	״ יוסף הלוי
פאפולא עזריה	יהודה	שם טוב	פרחיה ״	״ משה ״
פאפירש מאיר	עסאן יחיאל	סירוליו מרדכי	סבע יעקב	נחום אליעזר
פאדרו אברהם	עמיא שלמה	שלמה ״	שבוע	נחמייאש דוד
אהרן	עמר חיים ׳	סכנדרי יעקב	סגוביא בנימין	״ יצחק
דוד ״	עזיאש אברהם	סלאנש יוסף	יוסף די	״ לוי
״ ״	ברוך	זונדל	סגי-נהור אהרן	״ משה
שמואל	חיים ״	יעקב ליב	משה ״	״ רפאל
חיים דוד	יהודה	ליב ״	סגל אפרים פישל	אליעזר
יוסף ״	יוסף ״	שמואל	״ אריה יהודה	״ רפאל
יעקב ״	דוד ״	סלומון יואל	ליב	חיים
יצחק ״	יעקב ״	משה	גרשון	שמואל
משה ״	משה	יוסף ״	דוב	שמיאל
פואה חיים	יצחק ״	הכהן	משה	נחמן דוד
ישראל ״	שלמה ״	סנגוניסי אברהם	סגרי אברהם	נשקין יהודה
פולאגו מרדכי	עלי יוסף	ישמעאל	יהודה ״	״ יהושע
פולאקו חיים	עסאר חיים דוד	סספורטה בנימין	ישראל ״	חעשיל
אליהו	שמואל	ברוך	רפאל ״	נחן נסע
הלוי	עסק שושן מאיר	ספיר בנימין זאב	סודרינא שבתאי	ניימאן אשר
פולק יעקב	רוזנשאל	יעקב	סוזין אליעזר	אנשיל
פוליצקר שמואל	עמרם חיים	ספרדי זכריה	יודיה ״	
		יצחק ״		

קואינקא אברהם	צרפתי אברהם	פרימו שמואל	פלוריאנו יעקב	סורמא משה ו'
" בן ציון	מרוויש	פרנס אברהם	פליאנו משה	פורת משה פרגר
" וויראל	יוסף	משה	שמואל	פח יצחק
" משה	יצחק	" אהרן	פניזל רפאל מאיר	" שלמה
קובו ברוך	" משה	" אליה	פראג יוסף חיים	פוזאנטי חיים
" חזקיה יוסף	" צמח	" חיים יעקב	רחמים	"
" יוסף בכור	" רפאל	" מאיר	" יצחק	יצחק
" יצחק	מרוויש	" משה	פראגי דוד	"
" רפאל אשר	קאזניצר משה	" נסים	" יצחק	משה
קופיבר אברהם	קאלימט: יצחק	אברהם	פראנסיס שמואל	" יהודה
גרשון	קאליסקר אברהם	" שלמה	פראנקו יוסף	"
" אהרן חיים	קאלסארו בכור	פרס חיים	" רפאל	יהושע
" יצחק	רפאל	פרעמישלאנד	אליעזר	" יוסף
קולון פרץ	" יצחק	מנחם	פראסט אברהם	" משה
קונפארטו דוד	" רפאל	מנדל	קארפו	" רחמים
קונקי יוסף	קאמאיקה אשר	פרץ אליה	פרוסקין ישראל	אברהם
קופאנו דוד	אניקש-	" יהודה	דוכער	יהודה
קופיני יצחק	סער	צאחיון שאול	פרוש אברהם	פיוץ אורי
קוראל ישראל	" מאיר	צאני ברוך	יצחק	יצחק
" נתן	אניקש-	צבאח יצחק	" יחזקאל	אייזיק
קורביל יהודה מ'	סער	צבי אליה	" נפתלי	" שטאל
קורדואורו גדליה	קאנומי אברהם	" חיים שבתי	הירש	פיינשטיין
" משה	יוסף	" יהושע	פרוש צבי	פילתוסי יעקב
קוריאלי ישראל	קאנפורטו יצחק	צהארי יחיא אל	פרחי אליה	פילו שם טוב
קוריאט יצחק	קאסובסקי	(זכריה	- אליעזר	פילסמרו שבתאי
קורניל נחמן נתן	אברהם	ב"ר סעדי')	" יוסף	די
קורקוס יוסף	אבלי	צהל יעקב ו'	" יצחק	פינמו ואשיה
" יצחק	קאסוויאנער צבי	צוועבנער ישכר	" משה	פינסו אברהם
" שלמה	קאפילוטו יעקב	בער	" מאיר יוס-	" חיים דוד
קלאברוש חיים	קאצענעלענ-	צולא יעקב	טוב נסים	שלמה
יוסאל	בויגען משה	צורף אברהם	" נסים חיים	" דניאל
קלאסון דוד	קאראסו דוד	שלמה זלמן	" רפאל	שלמה
קלאצקין זלמן	הלוי	" מרדכי	אליעזר	" יעקב
קלינגר ישעיה	קארו יצחק	סלומון	פרחיה יעקב	פינצו
ראובן	קארינאל אברהם	צייג יוסף	פריינד אברהם	פינצו דניאל
קלעי אליה	" חיים משה	" צייח	יעקב	פיראג ו' שמואל
קסחי בנימין	קארו דוד	צייסלין דוד	משה	פירירה אהרן
קונפוס טוביה	" יוסף יהושע	" משה	" טוביה	רפאל
קראקו בנימין	קאשמל יצחק	צינסטרו אברהם	גדליה	חיים
קראקאווער	קאשפרו דוד	שאול	" יוסף	משה
יעקב	קאשיריש דוד די	ציפיג אברהם	שמואל	פיש אפרים
" שלום	קדוש עליון יעקב	צלמנא יוסף	פריינטי יעקב	פלא יהודה פאפו
	החן	צמח אברהם ו'	פריינקיל יוסף	ו'
		" יעקב ו'	יעקובקא	פלוריאנו דוד

שנייפוך משה	שטרימר יעקב	ריקי עמנואל	רבלין הלל	קרישפון—ן יוסף
" נתן מאיר	שיא מרדכי	רפאל חי	" זלמן חיים	סוב
מסיוורא	שיראנו יצחק	רלבג אריה ליב	" יוסף	קרישפון יהושע
שניצר מרדכי	שירון חיים די	" משה אליעזר	" יוסף יואל	משה
פיח	שירוצלי אליהו	דן	" משה מגיד	" יצחק
שעהנבוים	" חיים משה	רנן פרחיה	רובי רפאל יוסף	קרמונה אברהם
ישראל חיים	" יוסף טוב	רפאל יצחק	" יהודה ׳	קשפרו אברהם
" מאיר	ישראל	" מלאכי	רובין אברהם	" יעקב
שעפער דוד	" יצחק	שאול חיים	רובין יעקב	" משה
שפירא אברהם	ישראל	אברהם	" פישל לעוו	" עובד די
שלמה זלמן	שך מרדכי	" משה	רוהלד נפתלי	" רפאל
" יהושע צבי	ממינסק	" רפאל	יצחק הלוי	ראבימאהן
מיכל	שלנק חיים יוחנן	שאלים משה	רוזאנוס אברהם	מרדכי מאיר
" יעקב קאפיל	צבי	שאשון מרדכי	" אהרן	ראובן יחזקאל
" יצחק	" מרדכי	שבאע יעקב	רוזה חיים די לה	ראובני דוד
" משה	שלום אברהם	שבי עזרא כהן	רולו אברהם	ראווארדו זלמן
" נתן	" יוסף	שויב יצחק	" אליהו	ראזענבוים עמרם
שרלין ניסן	" יצחק נסים	שויב שמחה	" משה	חסידא
שרעבי חזקיה	" נסים	שלמה	רולי אליהו	ראזענטהאל מאיר
יצחק	" רפאל יצחק	שוגיס אשפרוק	רומאנו יעקב	עמק שושן
מורחי	" שלמה	שווארץ יוסף	" יצחק	ראסחציגיל
" יצחק	שלם נתן	שווערזלאק	" משה	בגיסין
" רפאל אברהם	שלעז בן ציון	אברהם	" שלמה	לאאפארט דוד
שלום מורחי	שמעון אהרן	שולאל יצחק	" שמואל	הכחן
" שלום מורחי	רפאל ׳	" מרדכי	רוסו יעקב נסים	" יהודה
ששון אליהו	" דוד ׳	הכהן	" נתן	הכהן
" דוד ׳	שמעון מסעור ׳	" נתן	" רפאל משה	" יעקב דוד
" משה ׳	שמעיה יצחק	שולם ישראל	רופא אליעזר	יקותיאל
" שלמה בכור	שנגי אליהו ׳	יהודה	" חייא	הכהן
שחוי נתן	" אליעזר	שושן אברהם ׳	" טוביה	" יצחק הכהן
תאומים יעקב	" אשפרוק	" דוד ׳	" יעקב הרופא	רבא אליה
תורגמאן יעקב	" חיים	" יהודה ׳	" יעקב אבנאב	רבי יוסף ׳
יוסף	אברהם	" מאיר ׳	" יעקב ׳	" יעקב
תלוק מרדכי	אליעזר	" משה ׳	עמרם	" יצחק דוד
תלמיד אברהם	" יצחק	שאקלישקאווער	" לוי	" מנחם ׳
	" שלמה	גבריאלי דן	ריווגו אברהם	רבינו אב הם
	" שמואל	שטובן יהודה	ריישר משה	רבלין אברהם
	שניאורזאהן	שטיינהארט		בנימין
	שניאור זלמן	יוסף חריף		" אליה
				" אליהו יהושע
				" אליהו יוסף